

MÁTÉ ÁGNES

EGY KORA ÚJKORI
SIKERKÖNYV
TÖRTÉNETE

MÁTÉ ÁGNES

EGY KORA ÚJKORI
SIKERKÖNYV
TÖRTÉNETE

15-16. századi szövegvariánsok és fordítások
Eneas Silvius Piccolomini
Historia de duobus amantibus
című szerelmes regényéből

reciti
Budapest
2018

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadási pályázatának támogatásával jelent meg

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A kötetek honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-51-2

Kiadja a reciti,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja • www.reciti.hu
Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	7
1. BEVEZETÉS. ENEAS SILVIUS PICCOLOMINI ÉS A <i>HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS</i>	11
A történet: Eurialus és Lucretia szerelme	13
Piccolomini latin novellája mint (ál- vagy pseudo-)cento	16
Rendet vágni a szöveghagyományban	24
Az X-ág E. J. Morrall sztemmájának tükrében és az újabb felfedezések	27
Az Y-ág problémái	35
Földrajzi szempontok – a szöveghagyomány egy elképzelt keletkezéstörténete	41
A modern edíciók kapcsolata a korai hagyománnyal: szövegkiadások és fordítások	49
2. NIKLAS VON WYLE ÉS KIADÁSA. A NÉMET, A DÁN ÉS A LENGYEL FORDÍTÁS	59
Wyle német fordítása és a Dán Névtelen munkája	63
A lengyel fordítás	77
3. A MEDITERRÁN SZÖVEGVÁLTOZATOK: AZ OLASZ ÉS A SPANYOL FORDÍTÁSOK	89
Alessandro Braccesi	89
Alamanno Donati	91
A Venetói Névtelen	95
Giovanni Paolo Verniglione	98
A fordítások összetartozása forrásaik alapján	99
Donati, a Venetói Névtelen és a carmen pergratum-csoport	99
Braccesi sajátos kihagyásai	117
Verniglione és a római domus-csoport	121
Az ismeretlen spanyol fordító munkája	122
Braccesi és Donati a hűséges fordító feladatáról	127
A két olasz fordítás előszavai	131

4. JOHANNES OPORINUS VEGYES VARIÁNSA ÉS A PATAKI NÉVTELEN MAGYAR FORDÍTÁSA	135
Neolatin novellából magyar históriás ének	138
A virtuális forrás és megtalálása	141
Forrásból fordítás	146
A forrástól függetlenül	156
Piccolomini a régi magyarországi példányadatok tükrében	160
5. PÁRIZSI KIADÁSOK ÉS FRANCIA FORDÍTÁSOK	165
Bibliográfiai áttekintés	165
Maître Anthitus la Favre	172
Octovien de Saint-Gelais	178
A Lobkowitz-kódex ellenében	180
Saint-Gelais lehetséges forrása	182
A párizsi kiadások egymáshoz való viszonya Saint-Gelais fordításának tükrében	189
A rejtélyes Jean Maugin vagy Jean Millet	190
François de Belleforest	197
Az N. R. monogramú fordító (1598)	199
Jean Bouchet (nem Bouchier)	206
6. ANGOL FORDÍTÁSOK	211
Az Angol Névtelen fordítása	212
William Braunche angol fordítása	216
Braunche forrásának nyomai fordításában	220
William Braunche fordításához írt előszava	228
7. ÖSSZEGZÉS	232
Appendix. A szöveg: <i>Historia de duobus amantibus</i>	239
A <i>Historia de duobus amantibus</i> szöveghelyek variánsai	303
Sztemma	345
Piccolomini-kéziratok és kiadások listája	347
Bibliográfia	379

Köszönetnyilvánítás

Ez a könyv tízéves kutatómunka eredménye. Az alaptéma, amelyből e hosszú kutatás kinőtt, vagyis a *Historia de duobus amantibus* modern kiadásokból ismert változata és a magyar *Eurialus és Lucretia históriája* latin alapszövege közötti látható eltérés egy Fazekas Sándor vezette szeminárium során vetődött fel 2006-ban a Szegedi Tudományegyetemen. A probléma kezdeti boncolgatásából végül is az eredetileg tervezett disszertációtémám megváltoztatása lett, és a kutatás első szakaszának lezárását a 2011-ben Szörényi László vezetése alatt megvédett PhD-értekezésem jelentette. Mialatt az a dolgozat készült, és lezajlott a doktori eljárás, már rengeteg segítséget kaptam hallgatótársaimtól, tanáraitól és a különböző ösztöndíjbizottságok számomra névtelenül maradt tagjaitól, akik lehetővé tették, hogy Klebelsberg Kuno és Eötvös József Predoktori Ösztöndíjak segítségével külföldi könyvtárakban Németországban (Wolfenbüttel, München), valamint Itáliában (Firenze, Róma, Trieszt) tárjam fel a *Historia de duobus amantibus* szöveghagyományát.

A szegedi „neolatinosok” közül különösen jó szívvel gondolok Petneházi Gábor, Lengyel Réka és Lázár István személyére, felidézve a segítséget, amelyet még doktorandusz koromban nyújtottak tanácssal, külföldről szakkönyvek és másolatok beszerzésével, és nem utolsósorban biztatással, hogy a témával érdemes foglalkozni. Kasza Péter volt egyetemi latintanárom, ő juttatott el az állami középfokú nyelvvizsgáig negyedéves koromban, így oroszlánrésze van minden írásom létrejöttében, amelyek latin szövegekkel foglalkoznak.

Köszönet illeti Jankovits Lászlót, a Pécsi Tudományegyetem tanárát, aki a disszertáció munkálatai során többször is meghívott, hogy a legendás pécsi „csütörtökeste”-ken mutassam be újabb eredményeimet, majd elvállalta, hogy a doktori értekezés egyik opponenseként is mérlegre tegye, amit addig sikerült

össze gyűjtenem. Az ő meglátásait ebben a kötetben is hasznosítottam, a maguk helyén külön is hivatkozom rájuk. A dolgozat másik opponense Balázs Mihály tanár úr volt Szegedről, akitől a „keddesték” régi magyaros szemináriumain a szakmai alázatról és a kételkedés szabadságáról tanultam sokat, s jelen kötetnek a lengyel fordításról szóló részét első ízben, még a disszertáció számára az ő nyelvtudása segítségével dolgoztam ki.

2011 és 2015 májusa között szakmai kitérőt tettem a Varsói Tudományegyetem Artes Liberales Karán, ahol megszereztem második doktori fokozatomat, s ezért a *Historia* szöveghagyományával kapcsolatos kutatásom kicsit háttérbe szorult. Szerencsére azonban varsói ösztöndíjamból két különböző évben fedezni tudtam egy oxfordi, majd egy cambridge-i kutatóutat, s ez utóbbi során sikerült megtalálnom a magyar *Eurialus* és *Lucretia* latin forrását.

2015. január 1-jével kerültem az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályára, s mivel már volt állásom, elnyerhettem a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjat is, amelynek segítségével a szöveghagyomány kutatását le tudtam zárni és megírhattam ezt a kötetet.

Az intézeti kollégák közül fáradhatatlan lelkesedéssel támogatta munkámat Jankovics József, aki Szilágyi Emőke Rita mellett a kötet egy korábbi verziójának értő olvasója volt, ennek a könyvnek pedig lektora. Megnyerő őszinteséggel mondott véleményt munkámról Kőszeghy Péter is, akivel talán sosem fogunk egyetérteni a Pataki Névtelen személyét illetően, de nem is kell minden vitás kérdést nekünk eldönteni.

Az Irodalomtudományi Intézet más osztályairól és egyetemi oktató kollégáktól is kaptam segítséget az elmúlt években. Berkes Tamás bohemista kollégái, Pató Márta és Miloš Sládek ellenőriztek zavaró bibliográfiai adatokat számomra prágai gyűjteményekben. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Tanszékéről Domokos Györgynek a Verniglione-féle fordítás unikális példányának fotómásolataiért leszek mindig hálás. Az Intézet Bibliográfiai Osztályáról Benda Mihály, a Szegedi Egyetemről Kovács Eszter a francia fordításokkal kapcsolatban felmerült nyelvi kérdésekben nyújtottak segítséget. A könyv angol verziójának nyelvi lektora és egyetemi éveim óta jó barátom, a Pécsi Tudományegyetem oktatója, Maczelka Csaba szintén örök segítőim között van.

Külön köszönöm az MTA Könyvtár és Információs Központ könyvtárközi kölcsönzésekért felelős két munkatársának, Tömöry Pál osztályvezető-helyettesnek és Szegedi Nóra főkönyvtárosnak a Bolyai-ösztöndíjas időszakomban nyújtott sok és mindig készséges segítséget. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadási Pályázatának 2017. évi kerete biztosította az anyagi támogatást, amelynek hála a kötet most napvilágot lát. A technikai kivitelezésért a Reciti munkatársainak, s különösen főszerkesztőjének, Hegedüs Bélának jár köszönet.

Szüleim és testvéreim mellett, akik hagyták és elnézik, hogy azt csináljam, amihez tehetséget érzek magamban, külön köszönöm Oleknek, hogy mindazt, ami ebben a könyvben le van írva, ő egy mindkettőnk számára közvetítő nyelven is hajlandó évek óta hallgatni. Bardzo dziękuję, Olku.

A könyvet Vadai István kollégánk emlékének ajánlom, akivel az *Eurialus és Lucretia históriája* új, kétnyelvű kritikai kiadásának munkálatait terveztük, amikor váratlanul távozott ebből a világból. István elment, de a munka még várat magára. Isten adja, hogy a közeljövőben ez a feladat is filológusára találjon.

Bevezetés

Eneas Silvius Piccolomini és a *Historia de duobus amantibus*

Kevéssel negyvenedik születésnapja előtt, 1444-ben, az ekkor még a bécsi kancellárián dolgozó, később pedig II. Pius néven pápa lett sienai születésű Eneas Silvius Piccolomini megírta a humanista novellairodalom egyik legsikeresebb darabját, *A két szerelmes történetét*. A latin nyelvű elbeszélés, amely Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár sienai tartózkodása alatt játszódik 1432-33-ban, még keletkezése évszázadában megért több tucat kiadást, s korunkra több mint kilencven kéziratos másolata maradt fenn. Történeti hitelű műként Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades* című műve és Hartmann Schedel *Világkrónikája* is feldolgozta a kisregény terjedelmére rügő novellát. A műnek csak a 16. század végéig német, olasz (toszkán, velencei és milánói dialektusban), francia, spanyol (kasztíliai nyelvjárásban), angol, magyar, lengyel és dán nyelvű fordítása készült, s népszerűsége töretlen maradt egészen a 19. századig, amikor már tudományos kutatás tárgya is lett.

Könyvem bevezető részében röviden felvázolom, mely aspektusai tették ilyen népszerűvé a szerelmi históriát. Kötetem fő tárgyát pedig annak bemutatása képezi, hogy a latin szerelmi történetnek szinte területi változatai alakultak ki Európa egyes részein, így az ezeket követő egyes fordítások, amellet, hogy szórakoztató olvasmányok, fordításelméleti, valamint könyv- és kultúrtörténeti szempontból is számos érdekességgel szolgálnak. A 15–16. században, abban az időben, amelyet a mű átfog, a copyright még nem volt feltalálva; létezett ugyan már a kiadási privilégium intézménye, elsősorban Velencében éltek vele,¹ de az csak az azonos városban dolgozó nyomdászok tevékenységi körét korlátozta.

1 A velencei Giolito nyomdászdynasztia volt az első egyike, akik ilyen privilégiumokat tudtak maguknak kiharcolni Velencében. A témáról lásd: Christopher L. C. E. WITCOMBE, *Copyright in the Renaissance: Prints and the Privilegio in Sixteenth-Century Venice and Rome* (Leiden, Boston: Brill, 2004).

A 15. század hetvenes éveitől megjelentetett *Historia*-fordításokban tehát nem találhatunk efféle információt: „Jelen kötet alapjául az X kiadónál, Y évben megjelentetett kiadás szolgált.” Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című novellájának fordítói sem árasztottak el minket a munkáik forrását és fordítási elveiket tárgyaló leírásokkal. A legtöbb esetben ezekhez az információkhoz csak alapos filológiai munka révén juthatunk hozzá, bár a kötetben tárgyalt népnyelvű változatok alkotói néha az általuk használt kötet címét is megadták saját előszavukban vagy dedikációjukban, ahogy ez a firenzei Alamanno Donati és Alessandro Braccesi esetében történt. Más esetben, ahogy ezt a dán fordítás rövid elemzése során be fogom mutatni, a helyes nyomra más, hasonlóan népszerű humanista elbeszélések sorsa vezetett el, hogy aztán a lehető legalaposabb filológiai elemzés bizonyítsa feltételezéseimet.

A módszer, amit alkalmazok, tehát alapvetően filológiai: a nemzeti nyelvű fordítások szövegében olyan szöveghelyeket (*locus*okat) keresek, amelyek a latin szöveghagyományban megkülönböztető szereppel bírnak, és együttesen kirajzolják a fordítás (feltételezett, de igen valószínű) forrásának helyét a kéziratok és nyomtatott kiadások által hordozott szövegek családfáján. A „favágás”, vagyis a szöveghagyománynak a nagyobb ágaktól a kisebb hajtásokig való ritkítása tehát egyik fordítás esetében sem maradhat el. Ennek következtében sokszor fogok ismétlésekbe bocsátkozni, felidézve olyan szöveghelyeket, amelyek már korábban említett, vagy később említendő nemzeti nyelvű verzióknál is fontos szerepet játszanak: ezek elsősorban névalakok, bizonyos latin szövegekben *lacuna*, azaz szöveghiány alakjában jelentkező hibák, a szöveghagyomány nagyobb részétől eltérő, de értelmes olvasatok lesznek. Amennyire lehetséges, filológiai következtetéseimet egyéb, kultúrtörténeti adatokkal is igyekszem alátámasztani, azokra párhuzamokat hozni.

A könyv szervező elve egyrészt az időrend: a bevezető fejezet után a *Historia* legelső, német nyelvű fordításának tárgyalásával kezdődik. A másik szervező elv pedig a fordítások források és/vagy nyelvek szerinti összetartozása. Az első elemző fejezetben tehát a latin források hasonlósága miatt a korai német fordítás mellett a már a 16. század második felében készült dán és lengyel fordítást vizsgálom. Ezt követően kerül sor a 15. századi itáliai fordításokra, amelyekhez forrása és keletkezési ideje okán is kapcsolódik a korai spanyol fordítás. A harmadik hosszabb elemző fejezet az 1570-es években keletkezett magyar fordítást tárgyalja, amelynek forrása az előző két fejezetben megismert két nagyobb latin szövegcsoporthoz tartozó olvasatait vegyíti, kontaminálja. A negyedik elemző fejezet a számuk okán is külön fejezetre érdemes hat korai francia fordítás forrásfeltárását végzi el. Ezek a francia fordítások az 1490-es évek eleje és 1598 között kerültek sajtó alá. Az utolsó elemzés pedig két 16. századi angol fordítás forrásait tárgyalja, amelyek közül az egyik az 1990-es években sok figyelmet kapott Eric John Morrall kutatói-kiadói tevékenységének köszönhetően, az

1596-ból származó másik azonban soha nem volt még filológiai elemzés tárgya. A hetedik fejezet összegzi a könyv legfontosabb tanulságait: áttekintést nyújt a fordításokról a fordítóiknak a forrásszöveghez való hűségük szempontjából, foglalkozik azzal a problémával, hogy hogyan tevődik át a szerzői autoritás Piccolominiról az egyes fordítókra, miközben a nemzeti nyelvű kultúrák részévé válik a *Historia* szövege, végül egyetlen táblázatban foglalja össze valamennyi fordítás kimutatható latin forrását.

A kötetet több függelék egészíti ki, amelyek a vizsgált anyag (kódexek és nyomtatványok) részletes leírását, a korai nemzeti nyelvű fordítások jellemzőit, a szövegvariánsok listáját, valamint a *Historia de duobus amantibus* általam emendált, teljes szövegét tartalmazza. A kötetet a jobb megértés kedvéért egy sztemma (a kéziratok és kiadások leszármazási családfája) is illusztrálja.

A történet: Eurialus és Lucretia szerelme

Az elbeszélés tulajdonképpen három egymáshoz kapcsolódó, és egymásra reflektáló levélből épül fel: E. S. Piccolomini két barátjához, Mariano Sozzini sienai jogprofesszorhoz és Kaspar Schlickhez, Zsigmond császár kancellárjához írt levelei keretbe foglalják a tulajdonképpeni elbeszélést. A fikció szerint Piccolomini az egyik kísérőlevélben kéri Schlicket, hogy igazolja, Piccolomini jól írta-e le az eseményeket, amelyek alatt ő maga nem tartózkodott szülővárosában, mert épp valahol másutt intézkedett az európai nagypolitika ügyeiben. Az egész históriát állítólag csakis a másik levél címzettje, Mariano Sozzini biztatására vetette papírra, szigorúan hangsúlyozva, hogy amit ő ír, az nem *res ficta*, vagyis nem kitalált történet, hanem megtörtént események szolgálnak alapjául.

A történetben egy harminckét éves „ifjú legény” azaz a nőtlen Eurialus, akit már a korabeli olvasók is Kaspar Schlick birodalmi kancellárral azonosítottak, és a húsz éves, már férjezett Lucretia, egy sienai polgárasszony szeretnek egymásba abban az időben (1432–1433), amikor a fiatal férfi Luxemburgi Zsigmond római császári koronázására várva ücsörög Sienában. Az asszony halálával végződő szerelmi történet egy házasságtörés elbeszélése, amely ugyanakkor két (szerelmi) világrend tragikus összeütközése is.

Ebből a történetből megtudhatjuk, hogyan kell jó szerelmes levelet írni. De olyan szerelmes levelet, és lehetőleg sokat, amelyben úgy keverjük Ovidiust Vergiliusszal és Petrarccal, megfűszerezve néhány iuvenalisi trágársággal, hogy udvarlásunk eredményeképpen mi magunk is plautusi komédiákba illő, s kissé megalázó szituációkba keveredhessünk, viszont kétségkívül pozitív eredménnyel.

A két fiatal első látásra szeret egymásba. Ugyan nem beszélnek egymás nyelvét, hiszen Lucretia nem tud sziléziai németül, amely kedvese anyanyelve, s

akármennyire művelt is, asszony létére a latin nyelvbe nem kaphatott beavatást,² viszont Eurialus a szerelemtől felajzva hamar elsajátítja a toszkánt, s ezen a nyelven váltanak egyre hevesebb hangú leveleket. (Szeretném felhívni a figyelmet, hogy a szerzői fikció szerint már maga a *Historia* elbeszélése is átesik egy fordításon, hiszen Piccolomini ékes latin nyelven meséli el az esetet, amely tehát a fikció szerint az asszony anyanyelvén zajlott.) Nem tudván türtőztetni magukat, mindenképpen a személyes találkozásra, és az elhálásra gondolnak a szerelmesek. Ennek érdekében először Lucretia tervét követve Eurialus trógernek, azaz gabonahordó béreslegénynek öltözik, s így jut be az asszony házába. A légyottot először a férj, Menelaus, és egy bizonyos Bertus megjelenése szakítja meg, akik néhány közokiratot akarnak előkeríteni, s ezalatt Eurialus kénytelen a szuszékban, azaz az ágy végében lévő ládában kuporogni. Íme a plautusi vígjátékot és a commedia dell'artét jellemző egyik vonás.

Aztán persze jóra fordul a dolog, Lucretia kicselezi az urát, így sor kerül az első együttlétre. Ezen az első éjszakán az elbeszélő Piccolomini már megcsillagtatja ovidiusi vénáját, s meglehetősen erotikával adja elő, hogyan lesz szűk Eurialusnak a gatyapőc, amit mai szóval talán szuszpenzornak nevezhetnénk, s hogyan adja be a derekát Lucretia. A második alkalommal már Lucretia szolgálója, Sosias segít bejutni a házba a szőke legénynek, akit az istállóban a széna alá rejt el. Ezen az éjszakán Lucretia férje, aki túl korán jön haza a falusi birtokáról, ismét megzavarja őket, új értelmet nyer tehát a *coitus interruptus*, de a szerelmesek nem adják fel. Időközben a császár kíséretébe tartozó Pacorus nevű magyar lovas személyében Lucretiának újabb ostromlója is akad, de szégyen magyar két okos próbálkozása, egy virágcsokorba, majd egy hógolyóba rejtett szerelmes levele is illetéktelen kezekbe kerül, a vesztes félnek pedig sietősen el kell hagynia Sienát az okozott botrány miatt. Sor kerül végül egy harmadik szerelmes éjszaka leírására is, amelynek létrejöttében Lucretia sógora, egy Pandalus nevű derék ember működik közre, gyakorlatilag kiárúsítva a sógornőjét a palotagrófi cím reményében, amelyet Eurialus ígér meg neki. Pandalus kölcsönkéri Menelaus számára Eurialus egyik lovát, s ekkor Eurialus a következő, nem túl ízléses mondatra vetemedik: „Te az én lovamon, én feleségeden ügetek, Menelaosz!” Az egyik olasz változatban, Piccolomini eredeti viccét továbbfejlesztve a firenzei Alessandro Braccesi (kifejezve a sienaiak és firenzeiek között fennálló évszázados gyűlölködést), még azt is hozzáteszi, hogy Eurialus Pandalusnak is ajándékozott egy lovat, hogy az készségesebb

2 Még a 16. századi Sienában műveltnek számító hölgyek is csak toszkánul, a petrarkista költészet jegyében alkottak, latinul verselő költőnő nem akadt köztük. A latin költészet továbbra is a férfiak, többek között Eneas Silvius Piccolomini egy kései unokaöccse, Alessandro Piccolomini kiváltsága volt. Konrad EISENBICHLER, *The Sword and the Pen: Women, Politics, and Poetry in Sixteenth-Century Siena* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2012).

legyen szolgálataiban.³ „Lovat, lovat, sógornómet egy lóért!” – mondhatnánk egy kissé anakronisztikus Shakespeare-áthallással. Amennyiben pedig a férfiak diskurzusában a nő azonosítódik a lóval,⁴ s mind Menelaus, mind Pandalus megkapja a maga lovát, ezen a helyen tulajdonképpen durva célzás hangzik el arra is, hogy a sienaiak olyanok voltak, mint a későbbi Borgiák, szerették, ha a szerelem a családban marad...

A harmadik éjszakán tehát minden korábbinál nagyobb szenvedélyek szabadulnak el, Eurialus olyan hosszú éjt kíván magának, mint amilyen egykor a Zeusszal három napig háló Alkménének adatott, s egészen odáig mennek, hogy teljesen meztelenül látják egymást. A középkorban teológiailag maga a közösülés megengedett volt, persze kizárólag gyermeknemzési céllal, de az embereknek fent kellett hagyniuk az alsóruhájukat, hogy magát a cselekményt ne lássák. Azzal tehát, hogy ők ketten ruhátlan szeretkeznek, a mű a lehető legpornográfabb munkák közé emelkedik, s egy évszázaddal később, a tridenti zsinat idején természetesen rögtön a tiltott könyvek listájára, az *Index Librorum Prohibitorum*ra is kerül. A dolgon nyilván az se segített, hogy kedves szerzőnk 1458-ban a római pápai trónra ült II. Pius néven, ez a világrengető disznóság pedig az ő polgári és pápai neve alatt egyaránt terjedt, immár megállíthatatlanul.

A történet végén Eurialus követi a császárt Rómába a koronázásra, s kedvesétől való távolléte betegségbe ejti, amelyre csak az asszony levelei szolgálnak gyógyírül. A szomorú vég azonban elkerülhetetlen. Eurialus kissé megerősödve még egyszer visszatér Sienába, de csak azért, hogy távozóban még egy búcsúpillantást vethessen Lucretiára, majd a császár kíséretében örökre elhagyja a várost. Álmában az asszony alakja kísérti, aki szerelme távozása után minden ékét leveti, nem mosolyog és nem énekel többé. Modern kifejezéssel élve Lucretia depresszióba esik, és egyszerűen hagyja, hogy kimenjen testéből az élet. Eurialus az asszony halálhírét hallva mindaddig vigasztalan marad, amíg a császár össze nem házasítja egy rangjához méltó, szép és nemes hölgygel.

A novella folyamán mind a két főszereplő, mind a narrátori hang sokszor beszél arról, hogy a szerelem megváltoztatja az embert, aki többé nem a maga ura. Az igazi ok, amely elválasztja Eurialust és Lucretiát egymástól, azonban csak látszólag külső tényező, vagy a társadalmi renddel való szembe fordulás, a házasságtörés büntetése. Véleményem szerint az igazi konfliktus ebben a történetben ugyanis nem a társadalom és a szerelmespár között alakul ki, mint például Boccaccio *Decameron*jának negyedik napja során több novellában is (Guiscardo és Ghismonda szemben Tancredi királlyal, vagy Lisabetta és sze-

3 Pius II, *Epistole de dui amanti*, Venezia, 1531, 32–33. http://reader.digitale-sammlungen.de/fs1/object/display/bsb10172127_00063.html?zoom=0.55

4 Lásd például a lóért cserébe „kapott” nő esetét Zima történetében a *Decameron* III, 5 novellájában.

relme szemben Lisabetta bátyjaival), hanem a férfi és a nő szerelemfelfogása közötti ellentétben gyökerezik. Eurialus számára a szerelem csak időleges, egy kitérő, vagy egyfajta ifjúkori botlás, mielőtt belépne a házasság kötelékébe, s ezzel házas emberként végre betöltené a neki kijelölt helyet a feudális hierarchiában. Lucretia azonban szó szerint mindent feladna a szerelemért, még az asszonyszöktetés ségényét is magára venné, ha ezzel a világ számára is nyilvánvalóan elfoglalhatná helyét Eurialus oldalán. Lucretia teljesen lemond korábbi életéről Eurialus szerelméért, számára nincs többé visszatérés a normalitásba, ezért meg kell halnia. A férfi azonban nem tudja és nem akarja meghozni ezt az áldozatot, s ezért visszatér a neki kijelölt életútra. A történet befejezése, bár a narrátor az asszonnyal szimpatizál, mégis ironikus: Eurialus, a kortárs, a „modern” szerelmes már nem hisz a szerelemért hozott áldozatban, Lucretia pedig, aki feláldozná magát az érzelmeiért, egyedül távozik a halálba, így áldozata nem olyan heroikus, mint például Boccaccio Ghismondájáé. Ennek a történetnek tehát nincs boldog vége, de a számos kérdés, amelyet a szerelem és az önfeláldozás témái kapcsán felvet, megragadja olvasóit és fordítóit is többféleképpen ihleti majd meg.

Piccolomini latin novellája mint (ál- vagy pseudo-)cento

A Eurialus és Lucretia szerelmi kalandját elmesélő történet egy részről a neolatin novella érdekes műfajának történetébe illeszkedik. Ez a műfaj véleményem szerint szorosan összekapcsolódik a szerelem és házasság tematikájával a műfaj megalapítójának, Francesco Petrarcanak a Griselda történetét elmesélő, Giovanni Boccaccio novellájából készült „fordításától” egészen a 16. század közepéig, amikor Boccaccio *Decameron*jának darabjaiból nagyobb mennyiségű latin fordítás készül és kerül nyomtatásba.⁵ Más részről, mélyebb struktúráját tekintve a *Historia de duobus amantibus* annak a Kr. u. 3-4. századtól létező műfajnak is rokona, amelyet latinul *cento* ’fércmű’, görögül *kentron* (κέντρον) ’rongyszőnyeg’ elnevezéssel illettek.⁶ Az alapvetően verses műfaj lényege, hogy egy korábbi szerző egy-egy vagy több művének sorait felhasználva egy költő új, originális munkát hoz létre. Más példák mellett érdemes megemlíteni a 4. századi Proba költőnő Vergilius-centóját, amelyben a szerző a krisztusi tanítást

5 Erről a folyamatról részben Gabriella Albanese véleményével vitatkozva varsói doktori disszertáciomban fejtettem ki a véleményemet. Ágnes MÁTÉ, *Amanti italiani in veste ungherese: La fortuna di tre storie d'amore umanistiche nel Cinquecento ungherese* (Varsavia: kézirat, 2014), 128–193.

6 A műfaj korai alakulásáról összefoglalóan lásd Sigfrid SCHOTTENIUS CULLHED, „Introduction”, in *Proba the Prophet: The Christian Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba* (Leiden; Boston (Mass.): Brill, 2015), 1–17. George Hugo TUCKER, „From Rags to Riches: the Early Modern »Cento« Form”, *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* 62 (2013): 3–67.

magyarázza Maro három művének, az *Aeneis* eposznak, a *Georgica* tankölteménynek és az *Eclogák* pásztorkölteményeinek sorait felhasználva.⁷ A cento műfaját a humanista irodalomban pozitívan értékelték, míg a 19. századra, a copyright mint jogi kategória megjelenését követően a plágium negatív megítélése alá esett, jöllehet az akkori centoszerzők mindig világossá tették, hogy költeményeiket mely korábbi vagy kortárs költők műveiből „fércelték össze”.⁸

Eneas Silvius Piccolomini munkája két szempontból tér el a cento-műfaj alapkövetelményeitől, ezért is lehetséges az, hogy a magyar szakirodalmon kívül (amely Dévay József kiadásának lentebb idézett meghatározását követi) valójában nem használják ezt a műfaji megjelölést a *Historia de duobus amantibus*-ra. Egyrészt a *Historia* tagolása prózai munkára vall, és csak nagyon kevés helyén olvasható verses műként; olyan esetekben, amikor a szerző explicitté teszi a saját szövegébe bedolgozott sorok verses voltát, például: »Omnibus hic versus placet: „Unde habeas, quaerit nemo, sed oportet habere.”« (Mindenkinek tetszik ez a verssor: „Senki se kérdi, a pénz honnét, csak meglegyen egyszer.”)⁹

Másrészt Piccolomini szokatlanul sok, csaknem negyven szerző mintegy nyolcvan művének felhasználásával állította elő a maga szövegét, körülbelül negyven oldalas kis munkájában tehát szinte alig van olyan szó vagy sor, amely ne utalna költőelődök munkáira. A nemzetközi szakirodalomban számos tanulmány készült arról,¹⁰ hogyan dolgozza össze és értelmezi újra Piccolomini

7 SCHOTTENIUS CULLHED, „Introduction...”.

8 Paul K. SAINT-AMOUR, *The Copywrights: Intellectual Property and the Literary Imagination* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2003), főként 36–56.

9 Iuv. XIV, 207. „unde habeas, quaerit nemo, sed oportet habere.” MURAKÖZY Gyula, *Persius et Juvenalis szatírák* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1977), 150; Enea Silvio PICCOLOMINI, *Historia de duobus amantibus*, a cura di Donato PIROVANO (Alessandria: Edizioni dell’Orso, 2001). 94.

10 Giulielmo BOTTARI, „Il teatro latino nell’*Historia de duobus amantibus*”, in *I classici nel Medioevo e nell’Umanesimo: Miscellanea filologica* (Genova: Istituto di Filologia classica e medioevale, 1975), 113–126. E. J. MORRALL bevezetője a Niklas von Wyle-fordítás kiadásához: Aeneas Sylvius PICCOLOMINI and Niklas VON WYLE, *The Tale of Two Lovers Eurialus and Lucretia*, ed. Eric John MORRALL, Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 77 (Amsterdam: Rodopi, 1988), 15–28; Stefano PITTALUGA, „Lucrezia fra tragedia e novella: Seneca e Boccaccio nell’ »*Historia de duobus amantibus*« di Enea Silvio Piccolomini”, *Invigilata Lucernis*, 11 (1989): 459–473; Stefano PITTALUGA, „Le lettere d’amore di Eurialo e Lucrezia”, in *Pio II nell’epistolografia del Rinascimento: Atti del XXV Convegno Internazionale* (Chianciano Terme-Pienza 18–21 luglio 2013), a cura di Luisa SECCHI TARUGI (Firenze: Franco Cesati Editore, 2015), 43–52; Donato PIROVANO, „Memoria dei classici nell’*Historia de duobus amantibus* di Enea Silvio Piccolomini”, in *Studi vari di lingua e letteratura italiana in onore di Giuseppe Velli* (Cisalpino, 2000), 255–275. Donato PIROVANO, „L’arte allusiva di Enea Silvio Piccolomini: per una lettura dell’*Historia de duobus amantibus*”, *Rivista di Letteratura Italiana* 24, 3. sz. (2006): 11–22; Maria Antonietta TERZOLI, „Intento pedagogico e tradizione misogina nella *Historia de duobus amantibus*”, in *Enea Silvio Piccolomini, Uomo di lettere e mediatore di culture: Atti del Convegno Internazionale di Studi, Basel 21–23 April 2005*, a cura di Maria Antonietta TERZOLI (Basel: Schwabe, 2006), 189–205.

szövege a Bibliából, Senecától, Vergiliustól, Ovidiustól, valamint a komédia-szerző Plautustól és Terentiustól – és olyan, olasz nyelven is alkotó költőelődöktől, mint Francesco Petrarca és Giovanni Boccaccio – származó sorokat, olykor hosszú szó szerinti átvételeket. Piccolomini szövegének élvezeti értéke a fordulatokban bővelkedő történet és a korban szinte pornográfnek számító (bár a kifejezés ekkor még nem létezett) szerelmi jelenetek mellett abban állt, hogy a mű „kvázi alkímiai folyamat” eredményeként teljesen új anyaggá olvasztja és elrejt, ugyanakkor a megfelelő műveltségű, latinul jól tudó közönség számára fel is fedi forrásszövegeit.

Amikor Piccolomini két szerelmese egymással levelezik vagy beszél, Aeneas és Dido Vergiliustól megismert szavait ismétlik és imitálják. Az asszony neve az erényes római matróna, Lucretia személyét idézi fel, aki miután erőszakot szenvedett, s így saját szemében házasságtörővé lett, megölte magát.¹¹ Piccolomini ironikus gesztussal idézteti fel magával a sienai asszonnyal druzsája történetét abban a vitában, amelyet szolgáljával, Sosiasszal folytat,¹² majd a történet végére a sienai Lucretia önszántából házasságtörő és halott is lesz, nevében tehát a végzete.

Eurialus Vergilius *Aeneis* című eposzának egy kisebb szereplője, akinek Sienában, akárcsak az eposz szerint a rutulusok táborában, Nisus az egyik legfőbb támasza és segítője. Csakhogy Vergilius művével ellentétben a sienai kalandban egyik férfi sem veszíti életét. További társaik, Palinurus és Achates szintén Aeneas legénységébe tartoznak a Vergiliustól megénekelte kalandok során. Piccolomini egy másik utalása Eurialus nevének egy másik lehetséges jelentésére, amelyet a római aranykori költő, Juvenalis VI. szatírájából vett, azonban már csak a nagyon vajt fülű közönség számára csenghetett ismerősen. Azon a Juvenalis-helyen Eurialus egy tisztos római matrónát teherbe ejtő színész neve, aki egy mirmillon gladiátorral, mint alacsony értékű emberrel szerepel egy sorban.¹³ Ennek az utalásnak a felismeréséhez Juvenalis alapos, sorról sorra való ismeretére volt szükség, ugyanis maga a szöveg hely nem konkrétan, csak közvetetten idéződik fel a Piccolomini-novella szövegében, amikor Eurialus a Pandalusszal való alkudozás során felidézi Eppia vagy Ippia történetét. Ennek a római matrónának a szégyenletes elszökése egy gladiá-

11 Lucretia tettének különböző megítéléséről a humanista irodalomban lásd: Paul THOEN és Gilbert TOURNOY, „Lucretia Lovaninesis: The Louvain Humanists and the Motif of Lucretia’s Suicide”, *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 56 (2007): 87–119.

12 „Admissum scelus Collatini uxor gladio vindicavit. Ego honestius praevieniam morte committendum. Genus laeti quaero. Laqueo, ferro, praecipitio, veneno vindicare castitatem licet. Unum hoc aggrediar.” „Non patiar,” inquit Sosias.” PICCOLOMINI, *Historia...*, 38.

13 Iuv., VI 80–81. „ut testudineo tibi, Lentule, conopeo / nobilis Euryalum aut mirmillonem exprimat infans.” (Lentulus, és dúsan díszitse babér kapud, ajtód, / hogy megnézve a hálós, teknőcháj-díszü bölcsőt, / ismerj Euryalus vívóra nemes csecsemődben!) Decimus Iunius IUVENALIS *Szatírái latinul és magyarul*, ford. MURAKÖZY Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 129.

torral (az olasz és a német fordítások kapcsán még lesz róla szó) pontosan az után következik Juvenalisnál, hogy elsütötte az Euryalustól született zabigyerek történetét. Piccolomini e szofisztikált filológiai poénja azonban nagyon kevés olvasója számára lehetett felismerhető, hiszen alig akad olyan kézirat vagy nyomtatvány a *Historia* szöveghagyományának eddig feltárt részében, amely akár csak megközelítőleg értelmesen hozná az Eppiára való utalást. A kb. kilencven eddig feltárt szövegben közel negyven [!] variánsa van az Eppiáról szóló mondatnak, amelyekből gyakran az asszony neve is hiányzik, vagy teljesen felismerhetetlen.¹⁴

Magyarázatként szolgálhatna erre a gyakori szövegromlásra, hogy Juvenalis munkái kevésbé voltak ismertek, mint Vergilius vagy Ovidius művei, de hasonló, a másolók és nyomdászok tömegei számára szinte megfejthetetlennek bizonyuló helyeket az ő műveiből származó idézetek is hordoznak a *Historia* szöveghagyományában. Eurialus mindhárom barátjának (Nisus, Achates és Palinurus) Vergiliustól ismert neve együttesen csak egyszer fordul elő a novella szövegében, de a kb. harminc szövegvariáns mintegy harmadában, egy valamikori kéziratban bekövetkezett minuscula n-u-v csere miatt Nisus neve teljesen eltűnik,¹⁵ egy másik harmadában pedig Palinurus neve válik teljesen értelmetlenné.¹⁶ A két név közül tehát Palinurusé volt kevésbé ismert a *Historiát* másoló scribák között.

A másolók és nyomdászok számára kevésbé világos Ovidius-hely pedig a szicíliai Phaonnak, Sappho hűtlen szerelmének a neve, akihez a XV. levél szól. A férfi neve eddig tizenhat variánsban fordult elő a szöveghagyományban, köztük néhány teljesen értelmetlen olvasattal,¹⁷ négy kódexből pedig, valószínűleg a másoló számára értelmezhetetlen szóalak miatt ki is maradt.¹⁸ Mindezen adatok alapján azt kell gondolnunk, hogy ritkaságszámba ment Piccolomini novellájának az olyan olvasója, aki teljes mélységében átlátta volna a szöveg összetettségét, s mint az alább tárgyalandó olasz Alamanno Donati, még bele is javított a latin szövegbe saját fordítása kedvéért. A többség számára maradtak a könnyebben érthető utalások és az izgalmas történet.

Visszatérve a *Historia* beszélő neveinek bemutatásához. Lucretia szolgálinak, Sosiasnak és Dromónak már a neve is a római újkomédiából kölcsönzött, akár-

14 ms M: Nupta enato romano secuta est Yspia[!] ludum ad pharaoni et iuli formosa que menia lagi. ms Ps1, H 213, H 214, H 218 etc.: Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon formosaque menia lagi. A kéziratok részletes jellemzését a kötet *Appendix*e tartalmazza, egymással való kapcsolatukról pedig az alábbiakban lesz szó.

15 Például ms Vb: visum Achatem Palinurum que. H 151, H 154, H 156 etc.: visum, Achaten Polinurum.

16 Például: mss Tr2, Ox, Ps1: Nisum, Achaten Pliniumque. ms RCo: Nisum achatem polimirimque.

17 Például: ms WOs: ploaramen siculum. ms N: Paronem sacculum. ms Tr1: Favonem siculum.

18 mss Mm-ből, CV2-ből, Tr2-ből, Mf-ből a hely kimarad.

csak cselszövéseik. Amikor Lucretia Sosiassal beszél, kétségbeesésében legtöbbször Seneca Phaedráját imitálja, míg a szolga szavai Phaedra dajkájának lebeszélő szándékát visszhangozzák. Leveleiben Lucretia számos elhagyott, magára maradt s tragikus véget ért antik hősnő szerepét is magára veszi, amikor felidézi Ariadné, Dido és Phyllis sorsát, illetve a narrátori hang hasonlítja őt Andromachéhoz, Didóhoz vagy Laodameához. Férje és annak fivére nevei, Menelaus és Agamemnon a szép Heléna maszkját is a sienai polgárasszonyra aggatják. A cselszövéseben a szerelmeseknek segédkező Pandalus pedig egyrészt Troilus és Cryseis vagy Cressida – ott a férfi számára tragikus végű – szerelmi történetét idézi fel, másrészt az antik történetet feldolgozó Boccaccio-műre a *Filostrato* (kb. 'a szerelem legyőzöttje') című munkára is utal.¹⁹ Mindezekkel az utalásokkal Piccolomini egyrészt folyamatosan mások szövegeit mondja újra és kikacsint olvasóira, másrészt egy hasonlóan kalandos és tragikus, de mégis egészen más történetet elmondva a költői hivatás szabályainak megfelelően versenyez elődeivel és néha talán viccelődik is, parodizálva őket.

A cento tehát talán minden műfaj között leginkább hordozza a költői tiszteletadás és meghaladási vágy együttes érzését. A 19. században Shakespeare tisztelői a szerző minden születésnapján efféle centókat írtak a stratfordi mester műveiből:

On the Birth-Day of Shakespear.[!] A Cento. Taken from his Works
Naturam ipsam valere, et mentis viribus excitari, et quasi quodam divino
spiritu afflari. Cicero

Peace to this meeting,
Joy and fair time, health and good wishes!
Now, worthy friends, the cause why we are met
Is in celebration of the day that gave
5 Immortal *Shakespear* to his favour'd isle,
The most replenished sweet work of nature,
which from the prime creation e'er she fram'd.²⁰
O thou divinest Nature! How thyself thou blazon'st
In this thy son!²¹ Form'd in thy prodigality,²²
10 **To hold thy mirror up, and give the time**

19 Azt sajnós még senkinek nem sikerült megmagyarázni, hogy Piccolomini miért az apját, Orodest mély gyászba taszító parthus királyfi, Pacorus nevét adja a magyar lovagnak, akinek nem sikerül meghódítania Lucretiát. Talán a p-hangok alliterációján túl (Pacorus pannonius) is van valami mélyebb jelentése a névnek.

20 *Richard III*, A. 4, Sc. 3.

21 *Cymbeline* A. 4, Sc. 2.

22 *Richard III*, A. 1, Sc. 2.

Its very form and pressure!²³ When he speaks
 Each aged ear plays truant at his tales,
 And younger hearings are quite ravished,
 So voluble is his discourse²⁴ – Gentle
 15 As Zephyr blowing underneath the violet,
 Not wagging its sweet head – yet as rough,
 (His noble blood enchaff’ed) as the rude wind,
 That by the top doth take the mountain pine,
 And make him stoop to th’ vale.²⁵ – ‘Tis wonderful
 20 That an invisible instinct should frame him
 To Loyalty, unlearn’d; honour untaught;
 Civility not seen in other; knowledge
 That wildly grows in him, but yields a crop
 As if it had been sown.²⁶ What a piece of work!
 25 How noble in faculty! Infinite in reason!²⁷
 A combination and a form indeed,
 Where every God did seem to set his seal.
 Heav’n has him now – yet let our idolatrous fancy
 Still sanctify his relicks;²⁸ and this day
 30 Stand aye distinguish’d in the kalendar
 To the last syllable of recorded time:
 For if we take him but for all in all,²⁹
 We ne’er shall look upon his like again.³⁰

A fenti vers kb. nyolcvan százalékát, a vastagon szedett sorokat a *Hamlet*, a *Cymbeline* a *III. Richárd*, *A lóvá tett lovagok* és a *Minden jó, ha vége jó* című Shakespeare-darabokból vett idézetek alkotják. Új szövegkörnyezetükben e sorok egy emelkedett hangú emlékezést hoznak létre, hiszen olyan szövegekből vannak kiemelve, amelyek általánosságban az ember vagy egy személy dicsőítéséről szólnak, vagy valakinek az emlékét idézik fel.

A szerelem és szenvedés, elhagyatottság, öröm, gyötrődés stb. tematikus sorait veszi át Piccolomini is a maga szerelmi történetébe, így az ő munkája szépen folyó szöveggé áll össze, amely ezt a tulajdonságát a különböző nemzeti

23 *Hamlet*, A. 3, Sc. 2.

24 *Love’s Labour’s Lost*, A. 2, Sc. 1.

25 *Cymbeline*, A. 4, Sc. 2.

26 *Cymbeline*, A. 4, Sc. 2.

27 *Hamlet*, A. 2, Sc. 2.

28 *All’s well that ends well*, A. 1. Sc 1.

29 *Hamlet*, A. 1. Sc. 2.

30 Robert DODSLEY, „On the Birth-Day of Shakespear.[!] A Cento. Taken from his Works. By the Same”, in *A Collection of Poems in Six Volumes*, vol. 6. (London: Pall-Mall, 1770), 275–276.

nyelvekre fordítva is megőrzi. Az alábbiakban egy bekezdést idézek a *Historia* szövegéből, hogy megmutassam, milyen sűrű intertextuális hálót alkothatnak a Piccolominitól használt idézetek a novellában. Az idézett bekezdésben lábjegyzet-jellegű számozással jelöltem a kölcsönzött szövegrészeket, amelyek magyarázatát rögtön a bekezdés után, a főszövegben oldottam fel.

Erat inter viri servos Sosias, Teutonicus, senex heroque fidus, cui iam diu serviverat liberaliter.(1) Hunc aggreditur amans plus nationi quam homini credens. Ibat magna procerum stipante caterva per urbem(2) Caesar iamque Lucretiae domum praeteribat, que ubi adesse cognovit Eurialum, „Adesto”, inquit, „Sosia, paucis te volo.(3) Respice deorsum ex fenestra, ubinam gentium iuventus est huic similis? videam, ut omnes calamistrati sunt(4), erecti, eminentibus humeris? aspice caesaries, et madido cirro contortos crines (5). O quales facies! omnes lactea colla ferunt.(6) quo sese ore ferunt, quam forti pectore.(7) Aliud est hoc hominum genus, quam quod terra nostra producat. Semen hoc deorum est aut caelo missa progenies.(8) O, si mihi ex his virum fortuna dedisset: nisi oculi testes essent, numquam tibi hec narranti credidissem, etsi fama fuerit, omnibus gentibus praestare Germanos. Credo subiectam Boreae fore plagam et ex frigore magno albedinem mutuari.”³¹

- 1 Ter. *Andr.* I 1, 11. „propterea quod servibas liberaliter.”
- 2 Verg. *Aen.* I 497. „incessit magna iuvenum stipante caterva.” Verg. *Aen.* IV 136. „Tandem progreditur magna stipante caterva.”
- 3 Ter. *Andr.* I 1, 1–2. „Sosia, / ades dum: paucis te volo.”
- 4 Plaut. *Asin.* 627. „Quisnam istuc adcredat tibi, cinede calamistrate?”
- 5 Juv. XIII, 164–165. „caerulea quis stupuit Germani lumina, flavam / caesariem et madido torquentem cornua cirro?”
- 6 Verg. *Aen.* VIII 660. „virgatis lucent sagulis, tum lactea colla.”
- 7 Verg. *Aen.* IV 11–12. „quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis! / credo equidem, nec vana fides, genus esse deorum.”
- 8 Verg. *Ecl.* IV 7. „iam nova progenies caelo demittitur alto.”

Ahogy az idézett bekezdésből látszik, csupán a fenti kilenc sorban találunk több idézetet Vergilius két művéből, valamint sorokat Iuvenalis, Plautus és Terentius egy-egy munkájából. Néha az utalások csak egy-két szavas átvételt jelentenek, máskor azonban Piccolomini teljes mondatokat vesz át novellájába. Például ahogyan Lucretia magához hívja szolgáját, Sosias, az csaknem szó szerinti ismétlése annak, amit Pamphilus mond az ő Sosias nevű szolgájának *Az androszi lány* című Terentius-komédiában.

31 PICCOLOMINI, *Historia...*, 32.

Lucretia: „Adesto”, inquit, “Sosia, paucis te volo.”

Pamphilus: „Sosia, / ades dum: paucis te volo.”

Hogy pedig egyformán jó és transzparens centót nem könnyű írni, annak alátámasztására a magyar költészetből vett példákhoz irányítom az olvasót.³²

A fenti példák talán elegendőek arra, hogy bemutassam, a közös tudás alapján hogyan kacscintott ki Eneas Silvius Piccolomini közönségére, és hogy a szerelem és halál (*amore e morte*) tematikáján kívül még miért is lehetett annyira népszerű Eurialus és Lucretia története a késő középkori és kora újkori Európában.

Ennek a népszerűségnek fontos bizonyítékai azok a fordítások is, amelyek e kötet tárgyát képezik. A *Historia de duobus amantibus* és fordításainak alapvető eltérése a nyelv. Ez magától értetődő kijelentés ugyan, tárgyunk szempontjából mégis az egyik legfontosabb, hiszen az az intellektuális játék, amelyre a latin Piccolomini-szöveg invitálja olvasóit, a fordítás során elveszíti funkcióját, mert a fordítók nem tudják tükröztetni az eredeti szöveg intertextuális összetettségét. Ez a probléma a legtöbb fordító esetében felmerül, bár az öntudatosabb humanista fordítók, mint a firenzei Alessandro Braccesi és Alamanno Donati megpróbálják más példákkal pótolni, vagy egyes helyeken nyíltá tenni Piccolomini rejtett utalásait a klasszikus hősökre. A fordítások többségére igaz az is, hogy a novella kiválik abból a vélt vagy valós közegből, amelyet Piccolomini Kaspar Schliknek, illetve Mariano Sozzininek írt levelei jelentenek számára. Vélt vagy valós közegről beszélek, hiszen a kutatás a kezdetektől vitatkozik arról, hogy a szerelmi kaland lehetett-e valós esemény, s keresi a korabeli Siena krónikáiban azokat a személyeket és eseményeket, akik, illetve amelyek a *Historia* szereplőivel azonosíthatók lennének.³³ Függetlenül azon-

32 Magyar költők soraiból összeállított, nem túl poétikus centókat találhatunk például GRÉTSY László, *Nyelvi játékaink nagykönyve* (Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012), 291–294. oldalain. Jó példaként pedig Kovács András Ferenc *Pro domo és Weörescento* c. versét ajánlom, vö. Kovács András Ferenc, *York napsütése zengő tombolás* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2014), 13, ill. 142–143.

33 Arsenio FRUGONI, „Enea Silvio Piccolomini e l'avventura senese di Gaspare Schlick”, *Rinascita* 4 (1941): 229–249. Frugoni tanulmányában áttekinti azokat a krónikákat és egyéb írott forrásokat, amelyek Zsigmond császár sienai tartózkodásának idejéről szólnak. Ez alapján feltételezi, hogy Lucretia családneve, a Camilli fiktív névválasztás, bár létezett ekkoriban ilyen nevű család Sienában. Caterina Petrucci nevű hölgyet nem talál. A Menelaosz kíséretében a szerelmesekre csaknem *in flagranti* találó Bertusról pedig azt írja, hogy a konkrét névválasztás mögött valós személy állhatott: az 1430-as években ugyanis egy Berto di Antonio di Berto nevű férfi volt a Sienai Köztársaság kancellárja és titkára. A novellában található adatok egy része tehát valóban igazolható, de feltűnő, hogy a főszereplő Lucretia és családja nem azonosítható, amely talán arra utal, hogy a szerelmi kaland csak fikció. Mindenesetre bizonyos, hogy Eneas Silvius sokat tudhatott Kaspar Schlick sienai viselt dolgairól, amennyiben voltak ilyenek, ugyanis a kancellár Niccolò Lolli házában lakott sienai tartózkodása idején. Lolli Eneas Silvius apjának, Silviónak féltestvérét, Bartolomeát vette

ban attól, hogy az események lejátszódtak-e egyáltalán, Eneas Silvius célja a Sozzininek szóló levéllel az, hogy megokolja, ő csupán egy régi barátságtól kötelezve kezd szerelmes téma tárgyalásába,³⁴ míg a Schlicknek szóló levélben arra biztatja címzettjét, igazolja, hogy a leírtak úgy estek meg, ahogy az a történetben áll,³⁵ s ezzel mintha arra célozna, hogy az elmesélt szerelmi kaland éppen Schlick kancellár afférja volt. A porhintést tehát, ha arról van szó, Piccolomini szándékosan alkalmazza, talán, mert az olvasóban keltett kétke-
dés még izgalmasabbá teszi az egész történetet. A latin szöveghagyomány ma ismert része mindenestre arról tanúskodik, hogy a korabeli olvasóközönség hitt Piccolomininek, a leveleket kulcsként használták a történet megfejtéséhez, és számos olyan kéziratot és kiadást találunk, amelyekben az ismeretlen olvasó oda is írta a margóra, hogy lám, álnév alatt magáról a kancelláról van szó a novellában.³⁶ A fordításokban ezek az olvasáshoz keretet teremtő levelek jellemzően elmaradnak, s ezzel háttérbe szorul a történet tanúkkal alátámasztott igazságának kérdése, helyette pedig annak mese, vagy példázat jellege erősödik fel, így univerzális igazságok hordozója lesz.

Rendet vágni a szöveghagyományban

A szöveghagyomány teljes feltárása nélkül kimerítő leírást nem adhatunk a *Historia de duobus amantibus* szövegtörténetének alakulásáról, de kísérletet teszünk néhány csomópontot jelentő szöveg(állapot) meghatározására. Mint a kötetben végig, itt a tárgyalás elején is kiemelt szempontot jelent a nemzeti

feleségül, vagyis Eneas Silvius bácsikája volt. Egyetemi évei alatt Piccolomini Lolliéknál lakott, s valószínű, hogy később is mindenről értesült nagybátyjától és nagynénjétől, ami a házban és a városban történt, beleértve Zsigmond császár látogatásának részleteit is. Schlick egyébként nagyon komolyan vette a vendégbarátságot, és vállalta, hogy Lolli egyik unokájának keresztapja legyen, akit ezért róla Gaspare-nak neveztek el. Lásd: Gioacchino PAPARELLI, *Enea Silvio Piccolomini: L'umanesimo sul soglio di Pietro* (Ravenna: Longo Editore, 1978), 72; Donato PIROVANO, „Letteratura e storia nell'Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini”, *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 183, 604 (2006): 540–555; E. Kovács Péter, *Zsigmond király Sienában* (Budapest: Corvina, 2014).

34 „Rem petis haud convenientem etati mee, tue vero et adversam et repugnantem. [...] Nam quanto es natu maturior, tanto equius est parere amicitie legibus, quas, si tua iustitia non veretur mandando infringere, nec stultitia mea transgredi timebit obediendo.” (Olyan dolgot kérsz tőlem, amely nem illik életkoromhoz, a tiédde pedig ellentétes és ellenkező is [...] Azonban, amennyivel idősebb vagy nálam, annyival jogosabb engedelmeskednem a barátság törvényeinek, amelyeket, ha a te bölcsességed nem szégyell megszegni kérésével, az én oktalanságom se fél áthágni azzal, hogy eleget teszék kérésednek.) PICCOLOMINI, *Historia...*, 18.

35 „Tu etiam aderas et si verum his auribus hausi, operam amori dedisti [...] Ideo historiam hanc ut legas precor, et an vera scripserim videas.” (Hiszen te is ott voltál, és ha füleim igazat hallottak, engedtél a szerelemnek. [...] Ezért arra kérlek, olvasd el ezt a történetet, s nézd meg, vajon igazat írtam-e.) Uo. 120.

36 Lásd például az mss Me, St és Vc jelű kódexeket az *Appendix*ben.

nyelvű fordítások, illetve a modern latin kiadások miatt fontossá vált szöveg-változatok jellemzése, elhelyezése egy nagyobb rendszerben.

Mai bibliográfiai adataink szerint a műnek legalább kilencvenegy korai kéziratát és ötvenhárom kiadását ismerjük³⁷ a megírástól Piccolomini *Opera omnia* kötetének második kiadásáig (Bázel, Henricpetri, 1571). A novella egy tucatnál nem több, ezt követő latin változatával nem foglalkozom, mert azok *lényegében* a második *Opera omnia* kiadás szövegváltozatát örökítik tovább. Könyvészeti adatok alapján kijelenthető, hogy a nagy számú incunabulum és antikva kiadásban megjelent *Historia*-változatok századokig képesek voltak kielégíteni az európai olvasóközönség igényeit, s a szerelmi történet egyre több nemzeti nyelvű fordítása mellett a 17. századtól alig volt szükség új kiadásra latin nyelven.

Ezt a hatalmas szöveghagyományt teljes egészében senki nem dolgozta még fel, azonban a 20. század utolsó évtizedében két kutató, a brit Eric John Morrall és a spanyol Ines Ravasini igen nagy erőfeszítéseket tett a nyomtatott kiadások és részben a kéziratos változatok rendszerezése érdekében.

Morrall előbb a *Historia* korai német, Niklas von Wyle-féle fordításának,³⁸ majd egy ismeretlen szerző tollából származó angol fordításnak modern kiadását³⁹ készítette el, előbbihez huszonkét kézirat és nyolc nyomtatvány, utóbbihoz pedig negyven nyomtatvány szövegét használva fel. Vizsgálatai közben Morrall a latin szöveghagyománynak két nagyobb ágát vázolta fel, amelyeket X- és Y-ágnak nevezett el, kimutatva a két ág részleges kereszteződését is,⁴⁰ és mindkét fordítás feltételezett forrását is elhelyezte az általa készített szemtmákon.⁴¹

Ines Ravasini a maga kritikai kiadása⁴² készítésekor negyvennyolc nyomtatvány és két, ma Spanyolországban őrzött kézirat szövegét vizsgálta meg a korai spanyol fordítás forrásának felderítése során. Morrallhoz képest a spanyol kutató annyival volt részletesebb az adatközlésben, hogy ő a spanyol fordítás szempontjából releváns filológiai helyeken nemcsak azt a variánst jegyezte fel,

37 A lista Morrall és Ravasini alább idézett munkáinak és saját kiegészítéseimnek köszönhetően tartalmazza ezt a megközelítő adatot, nem véve figyelembe, hogy néhány listázott kézirat csonka szöveget tartalmaz, így a kritikai vizsgálatokban igazából nem használható.

38 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*

39 POPE PIUS II, *The Goodli History of the Ladye Lucrece of Scene and of Her Lover Eurialus*, ed. E.J. MORRALL (Early English Text Society, Oxford University Press, 1996).

40 Eric John MORRALL, „Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), *Historia de duobus amantibus*: The Early Editions and the English Translation Printed by John Day”, *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society* 18, 1 (1996): 216–229.

41 A német fordításhoz készített szemtmát lásd: PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 50. Az angol fordítás pozícióját a szemtmán lásd: MORRALL, „The Early Editions...”, 229. E. J. Morrall 2010. február 10-én nekem írt válaszelevelében felhívta rá a figyelmemet, hogy az utóbbi folyóiratcikkből a szemtmá rosszul jelent meg nyomtatásban, a custodiiscsoportban a p jelű kiadásnál lemaradt egy 5-ös szám a felső indexből. Ez alapján a szemtmán a p⁵ a C 72-es kiadásnak felel meg.

42 Enea Silvio PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera de dos amantes, traducción castigliana anónima del XV secolo*, a cura di Ines RAVASINI (Roma: Bagatto, 2004).

amelyik a spanyol szöveget magyarázta, de nagyon gondosan az adott helynek az általa talált összes variánsát is kilistázta. Ravasini tehát állást foglalt abban a kérdésben, hogy kutatásai szerint az adott szöveghelyen melyik olvasat tekinthető többséginek, és milyen egyéb olvasatok fordulnak elő a szöveghagyomány általa feltárt részében. Ines Ravasini azonban a latin szövegek közötti rokonsági viszonyokról nem nyilatkozott, nem készített róluk szemtmát sem.

A nemzeti nyelvű fordításokat a két kutatónak elsősorban a latin változatokban előforduló olyan tipikus hibák (pl.: *lacuna*, romlott névalakok, *saut du même au même*) segítettek a latin hagyomány egyes ágaihoz, illetve kisebb csoportjaihoz kötni, amelyek a fordításokban is tükröződnek. Saját kutatásaim során én is ugyanezt a módszert követtem, s az általam vizsgálni kívánt összes korai, a 16. század végéig keletkezett fordítás forrásának feltárásához egy nagyjából ötven elemet tartalmazó szöveghelylistát állítottam össze. A latin szöveghagyományra vonatkozó vizsgálataimat 2016 januárjában zártam le, s addig harminckilenc kézirat és ötvenkét kiadás szövegét vizsgáltam meg.

A következőkben azt a Morrall alapkutatásait illusztráló szemtmát használok kiindulópontul, amely a *The Library* folyóiratnak lábjegyzetben már idézett helyén jelent meg. A kéziratok esetében Morrallhoz hasonlóan a mai őrzési helyük (város és/vagy könyvtár) és szükség esetén sorszám kombinációjából álló siglákat használok. Így például a CV1-4 kéziratok a Città del Vaticanóban, vagyis a Biblioteca Apostolica Vaticana gyűjteményében található kézirat *Historia* példányokat jelentik. Én azonban, Morralltól eltérően nem a kiadási város kezdőbetűje+felső indexben sorszám rövidítéssel jelölöm az ősnymtatványokat, hanem annak a bibliográfiának a kezdőbetűjével, amelyben a kiadást először leírták és az azokban adott sorszám segítségével. Így lesz például a *Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria*, Antwerpen, Mathias van der Goes, 1488, ISTC ip00681800 számú ősnymtatványból, amelyet először a Hain bibliográfia⁴³ katalogizált a 235. sorszámon, a továbbiakban H 235. A tizenhatok századi, azaz antikva kiadásokat pedig a kiadási város teljes neve és a kiadási év feltüntetésével jelölöm. Például a Bazel 1571 kiadás azt a Piccolomini műveiből készült *Opera omnia* kiadást jelöli, amely a Henricpetri nyomdában jelent meg Bazelben 1571-ben. A mellékletben minden általam használt kézirat és nyomtatvány bibliográfiai leírása mellett feltüntettem, hogy mely példányokat melyik előttem járó kutató vizsgálta, és hogy melyik kiadást mely gyűjteményekben vettem kézbe, vagy melyik gyűjteményből származó digitális másolatot használtam.

43 H = LUDWIG HAIN, *Repertorium Bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD, 2 voll.* (Stuttgartiae–Lutetiae Parisiorum, é. n.).

Az X-ág E. J. Morrall sztemmájának tükrében és az újabb felfedezések

Úgy vélem, szükség van rá, hogy legalább részben megismételjem Morrall elemzését a szöveghagyomány alakulásáról, amely elsősorban az X-ágban a nagyobb szövegcsoportok kialakulását magyarázza. Ennek az elemzésnek a lényege, hogy az Angol Névtelen fordító munkájában benne maradt néhány tipikus olvasat vagy latin szöveghiba mentén az X-ágot szabályosan kétfelé ágazó sztemmával lehet ábrázolni a *carmen amatorium/carmen pergratum*-csoportok kialakulásáig, ettől lefelé pedig több alcsoport, s ennek megfelelően több kisebb ág alakítandó ki a szövegcsalád-fán.

E. J. Morrall megfigyeléseit követve kijelenthetjük, hogy mind a *Historia de duobus amantibus* kéziratos másolatai, mind nyomtatott kiadásai alapvetően két nagy csoportba, a szöveghagyomány X- és Y-ága alá sorolhatók be. Az X-ág alapszövegének a prágai Nemzeti Könyvtár egykor Lobkowitz 462 (ma XXIII F 112) jelű P1 (Morrallnál P) kézirata tekinthető,⁴⁴ s én a Morrall által vizsgált bambergi kéziratot⁴⁵ kutatásom anyagi korlátai miatt nem vettem be vizsgálataimba. Az Y-ágot a H 160 kiadás képviseli (Reutlingen, Greyff).

Az X- és az Y-ágakat két szöveghely együttes előfordulása, illetve különbsége hozza létre, amelyek azonban azonos jelentésük miatt a fordításokban nem tükröződnek. Az első igealak abban a jelenetben fordul elő, amikor egy vénasszonnyal, akinek kerítőnői híre jár Sienában, Eurialus először küld levelet Lucretiának. Lucretia indignálódva utasítja rendre a vénasszonyt, megfenyegtetve, hogy rossz következménye lesz, ha a férje, Menelaus a házban találja (*inveniat/deseruit*):

X: ne te vir inveniat meus P1. (ed. Wolkan, p. 363, 23)

Y: ne te vir offendat meus H 160 (EL, p. 103, 10)⁴⁶

A másik idézet Lucretia elmékedéséből való, aki régi asszonyok szomorú példájával próbálja lebeszélni magát a szerelmi kalandba bocsátkozásról, felidézve köztük Ariadné történetét, akit Theseus otthagytott (*deseruit/dimisit*) Naxosz szigetén, s nem jött vissza érte:

X: illam tamen desertam apud insulam deseruit P1. (ed. Wolkan, p. 366, 10)

Y: illam tamen desertam apud insulam dimisit H160. (EL, p. 109, 22)⁴⁷

44 Mivel létezik Prágában őrzött másik kézirat is, ms P2, ezért logikusabb, ha áttérünk a sorszámozásra.

45 Staatsbibliothek Bamberg Msc. Patr. 81.

46 MORRALL, „The Early Editions...”, 223.

47 Uo.

Az X-ágba a következő szövegek tartoznak (előbb mindig a Morralltól vizsgált variánsok jelét tüntetem fel, majd külön oszlopba szedem azokat, amelyekkel én bővítettem a kutatást):⁴⁸

Morrall *inveniat/deseruit* C 71, H 236, H 235, H 217, H 221?, H 214, H 213, C 62, H 215, H 220, H 231, H 219, P 157, H 226, H 232, H 230, H 222, C 61=H 216, C 59, C 68, C 69(inveniet), C 72, C 70, H 228, H 218, R Suppl 1, H 233, H 240, Velence 1504 + ms Bm Máté ms Ox, Velence 1514, Velence 1515

Ezekon felül az X-ághoz tartoznak a következő kéziratok, mint az X-ág ősváltozatához közel eső variánsok:

Morrall mss Ba, Gi, Ms, P, St, Vc Máté mss Ml, Bp1, CV1, Tr3, Pz.

Az Y-ágban a Morralltól már adatolt tiszta *offendat/dimisit*-csoportok mellé további köztes csoportok állíthatók fel.

Morrall *offendat/dimisit* mss Ga, Gs, L, M, Mf, Mg, Mr, Mü, R, Q, Va, Vb. H 225, BMC IV 44, C 65, R 4, C 64, R 3, Bazel 1554, H 239, H 160 M á t é mss CV3, Bp2, M, Ricc, Mm, Ma, Pz, Ps2, WUn2, WOs, WUn1.

Morrall *inveniat/dimisit* mss Be, Me. H 234, H 237.

Morrall fenti kategóriái azonban tovább finomítandók az mss Mr, Mg és Mü kéziratok tekintetében:⁴⁹

Máté *offendat/deseruit* mss Mr, Mh.

Máté *offendat/misit* mss Mg, Mj, Mü, Mk.

Mint Morrall megállapította, az X-ág huszonnyolc tagja és az Y-ág néhány képviselője egyszerűsít egy mondatot Pandalus és Agamemnon beszélgetésében, akik Menelaus távollétében vigyáznak a házra. Agamemnon be akarja retszelni a ház kapuját egy nehéz vassal, hogy azután nyugodtan aludhassanak:

*Quod postquam Agamemnon movere non potuit: „Iuva me”, inquit, „Pandale, admoveamus ferrum hoc ostio, ne fures subeant; tum dormire in utramvis aurem otiose poterimus.”*⁵⁰

Csupán az X-ág egyetlen tagja, a C 72 nyomtatvány és néhány kiadás az Y-ág tagjai közül⁵¹ hozza ezt a teljes mondatot.

Morrall⁵²

tum dormire quietique dare aurem ociose poterimus C 72

cum dormire nunc eamus (iniciamus H 225) *aurem (aut rem* R 3) *ociose poterimus*

BMC IV 44, C 65, R 4, C 64

48 Uo.

49 Lásd még: PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 48.

50 Ter. *Heaut.* II 3, 101. „in aurem utramvis otiose ut dormias.”

51 A csak általam vizsgált, Y-ágba tartozó kéziratok e helyéről nincs adatom, M. Á.

52 MORRALL, „The Early Editions...”, 224.

Morrall megfigyelése szerint azonban az utolsó tagmondatot az X-ág tagjainak többsége és néhány, velük rokonítható kiadás az Y-ágból csak ennyivel intézi el:

Tum dormitum ibimus. (EL, p. 161, 30)

Morrall C 71, H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, C 62, H 215, H 220, H 231, H 219, P 157, H 226, H 232, H 230, H 222, C 61=H 216, C 59, C 68, C 69, C 70, H 228, H 218, R Suppl 1, H 233, H 240, Velence 1504 + ms Bm; H 239, H 160, H 234, H 237, Bázél 1554 Máté ms Ox. Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1571

A következőkben Morrall eszmefuttatását ismételjük meg az Angol Névtelen fordításának John Day-féle 1553-as kiadásában nyomra vezető hibák alapján, amelyek a fordítás latin forrására utalnak, figyelmünket most tehát csak az X-ágra koncentrálna. A szerelmesek második találkozására után, amikor Lucretia csak a borkóstolás trükkjével tudja eltávolítani férjét a szoba közeléből, ahol Eurialus rejtőzik, Menelaus gyanakvóvá válik, és befalaztatja Lucretia ablakát, amely a szomszéd kocsmá falán lévő budira nyílt, és ahonnan Eurialus beszélgetni tudott vele. A narrátor Menelaus tetteit kommentálja, aki az általános véleménnyel egyetértve a jó örök segítségétől várja a baj megelőzését:

*Sequebatur ergo viam maritorum pervulgatam, quorum opinio est infortunium bonis excludi custodiis.*⁵³ (Menelaosz a férjek szokásos útját követte tehát, akiknek az a véleménye, hogy jó örökkel a baj elkerülhető/kizárható.)

Morrall H 160 (EL, p. 147, 21): *infortunium bonis excludi custodiis* Y + C 62, H 215, H 231, H 222, C 59, C 68, C 70, C 72 Máté ms Ox.

Az X-ág tagjainak nagyobb részében egy, talán az *infortunium* szóból kiinduló *lapsus* miatt a jó örök (*bonis custodiis*) helyett a jó szerencse (*bonis fortunis*) révén lehet elkerülni a bajt – s így a mondat értelme módosul, de nem sérül:

Morrall *infortunium bonis excludi fortunis* C 71, H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, H 220, H 219, P 157, H 226, H 232, H 230, C 61=H 216, C 69, H 228, H 218, R Suppl 1, H 233, H 240, Velence 1504 + ms Bm Máté Velence 1514, Velence 1515.

Az Angol Névtelen fordítása ez utóbbi hibát tükrözi: *to auoyde mysshap, thoughe it come wyth good lucke* (GH, p. 29, 34-35).⁵⁴

A következő világos hiba a latin szövegek egy részében a történetnek abban a részében található meg, amikor Eurialus hazatérve első légyottjáról, barátjának, Achatesnek mesél tapasztalatairól. Elragadtatva eseteli Lucretia testi

53 Uo.

54 Morrallnak a *The Goodli History...* idézett kiadását jelölöm a továbbiakban GH rövidítéssel a főszövegben.

adottságait, s magát Kandaulesz királyhoz hasonlítja, aki a legenda szerint becsempészte testőrét (szó szerint, társát: *socius-socio*), Gügészt a hálószobájába, hogy ott a másik férfi is megcsodálhassa a királyné meztelenségét:

Morrall H 160 (EL, p. 137, 22): *Non miror illum voluisse nudam coniugem socio demonstrare* C71, H 232, H 230, C 69, H 228 + H 222 [+ H 220 (sotio), RSupl1 (sacio) unclear] Máté [ms CV1 nem világos kapcsolódás] (Nem csodálom, ha ő [Kandaulesz] meztelen hitvesét meg akarta mutatni társának is.)

Az angol fordítás azonban arról tanúskodik, hogy ismeretlen szerzője nem tudott mit kezdeni a latinban bekövetkezett egyszerű o/a betűcserével, amelynek következtében a *socio* 'társának' jelentésű értelmesszóból egy értelmetlen *sacio* alak lett.⁵⁵

Morrall *Non miror illum voluisse nudam coniugem sacio demonstrare* H 236, H 235, H 217, H 221, H 214, H 213, H 219, P 157, H 226, C 61=H 216, H 218, H 233, H 240, Velence 1504 + C 70 + ms Bm Máté Velence 1514, Velence 1515

Ezt a hibás *sacio* alakot az angol fordító tulajdonnévként értelmezte, mintha Kandaulesz király barátját hívták volna így: *Satius*.

(GH, p. 25, 35-36) *I wonder not yf hee woulde shewe her naked vnto Satius.*

A következő hibás latin olvasat a szerelmi történet ún. Pacorus-epizódjában olvasható, amikor Eurialusnak riválisa akad egy magyar lovag személyében. Ez a szövegvariáns már egyértelműen nyomdahibából ered, Ulrich Zell nyomdájában ugyanis a szedő felcserélte két, egymás alá eső sor sorrendjét:⁵⁶

„Sequitur Pacorus violam in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistolam amatoriam subtilibus inscriptam membranis asconderat. (...) Parumper ultra progressa violam alteri ex virginibus dedit nec diu plus obviam facti sunt duo studentes: qui vergunculam ut sibi florem traderet non magno negotio induxerunt: apertoque viole stipite: carmen pergratum esse matronis nostris. Sed plus quam caesaris amatorium invenerunt. Solebat hoc hominum genus cum Senas venit: irrideri despici et odio haberi, quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras foeminas oblectabat. Hinc grandis livor et simultas ingens erat: quaerebantque toge vias omnes: quibus possunt nocere sagis.”⁵⁷

55 A H 220 nyomtatvány és a CV1 kézirat szerzői talán egyszerűen saját maguktól visszaálították a helyes *socio* olvasatot, valamint a *carmen amatorium* mondatrendjét is, ezért nem konzisztens a besorolásuk. Mint később, az olasz fordító Alamanno Donati esetében látni fogjuk, egy latinul jól tudó személy számára nem okozott gondot kibogozni a *carmen amatorium/pergratum* problémáját.

56 Vö. MORRALL, „The Early Editions...”, 225. A hibát Ulrich Zell nyomdász követi el, vagyis a novella első nyomtatott kiadásában már megjelenik ez a hiba.

57 „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelekbe kötött ibolyával, amelynek a nyakába egy nagyon finom papírra írt szerelmes levelet rejtett (...) Kissé tovább menve [Lucretia] az

Mint láthatjuk, az idézetben zavar támad a körül, hogy mit találnak a diákok a virágcsokorba rejtve (*carmen amatorium*), és ki vagy mi az, ami kedves szokott lenni a sienai asszonyoknak (*hoc hominum genus*). A helyes sorrend szerint, amely alább olvasható, természetesen egy szerelmes verset (talán egy petrarca-i ihletésű szonettet?) találtak a diákok a virágba rejtve, s a császár emberei idegen szépségükkel voltak oly meggyerőek a sienai matrónák előtt:

„Sequitur Pacorus violam in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistulam amatoriam subtilibus inscriptam membranis absconderat. (...) Parumper, ultra progressa violam alteri ex virginibus dedit. Nec diu post obviam facti sunt duo studentes, qui virgunculam, ut sibi florem traderet, non magno negotio induxerunt. Apertoque violae stipite **carmen amatorium invenerunt. Solebat enim hoc hominum genus pergratum esse matronis nostris. Sed postquam Caesaris curia Senas venit, irrideri et despici et odio haberi coepit, quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras feminas oblectabat. Hinc grandis livor et similtas ingens erat quaerebantque togae vias omnes, quibus possent nocere sagis.**”⁵⁸

A nyomdahiba tehát a *carmen amatorium*- és a *carmen pergratum*-csoportokat alakítja ki a szöveg hagyományban. Az angol fordító nem érti az összezagyvált mondatokat, így megpróbál a tőle telhető módon értelmet adni nekik:

(GH, p. 26, 13-15, 24-32)

„Pacorus folowed her wyth a violet wyth golden leaues in his hande, in the stalke whereof ho hadde hydde a letter of loue, wrytten in fine letters (...) [a] nd shortelye after they mette wyth two scholers, whyche I wot not how lyghtly obtayned the floure of the mayde, and opening the stalke, **founde the pleasaunte letter. Nowe after the matrones of Scene, had founde the louers, that the**

ibolyát az egyik leánynak adta, de nem sokkal később útjukba került két diák, akik nem nagy erőfeszítés árán rávették a leányt, hogy adja nekik a virágot. Miután kinyitották az ibolya szárát, **asszonyainknak nagyon kedves verset. De többet, mint császári szeretőt találtak. Szokott lenni ez az emberfajta mikor Sienába jött** elkezdtek kinevetni, megvetni és gyűlölni őket, mivel asszonyaink nagyobb gyönyörűséget leltek a fegyverek zajában, mint az irodalom kellemességében. Ebből nagy irigység és hatalmas ellenkezés támadt, s a tógások kerestek minden utat, melyen a katonaköpenyeseknek ártani tudnának.” Mint látható, a latin értelmetlensége miatt igen nehezen fordítható le.

- 58 „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelekbe kötött ibolyával, amelynek a nyakába egy nagyon finom papírra írt szerelmes levelet rejtett (...) Kissé tovább menve [Lucretia] az ibolyát az egyik leánynak adta, de nem sokkal később útjukba került két diák, akik nem nagy erőfeszítés árán rávették a leányt, hogy adja nekik a virágot. Miután kinyitották az ibolya szárát, **szerelmes verset találtak. Nagyon kedves szokott lenni ez az emberfajta a mi asszonyaink. De miután a Császár udvara Sienába jött, elkezdtek kinevetni, megvetni és gyűlölni őket, mivel asszonyaink nagyobb gyönyörűséget leltek a fegyverek zajában, mint az irodalom kellemességében. Ebből nagy irigység és hatalmas ellenkezés támadt, s a tógások kerestek minden utat, melyen a katonaköpenyeseknek ártani tudnának.**”

Emperoure broughte, and after the Courte was come thither, these folke were mocked and deceyued, and little estemed, for the clatterynge of harneys delyted more these women then eloquence of learnynge. Here vpon gerwe greate enuye, and the long gowns soughte alwayes howe to lette the courtiers.⁵⁹

Eddig a pontig Morrall az X-ágba tartozó variánsokat mindig kétirányú leágazásokkal tudta ábrázolni a sztemmán – noha kereszteződések a szöveg hagyomány kisebb ágai között eddig is megfigyelhetők voltak, például a *socio/sacio*-csoport nem egészen éles elkülönülése kapcsán –, innentől azonban a helyzet bonyolultabbá válik. A *carmen pergratum*-csoport tagjait Morrall négy kisebb ágra osztotta fel.

Az antwerpeni H 236 kiadás több szöveg hely miatt is közel állhatott ahhoz a variánshoz, amely az Angol Névtelen fordító forrásául szolgált. Erre mutat többek között az a *locus*, amely a narrátornak a női rafinériáról szóló kommentárjában olvasható, amikor Lucretia féltestvérét próbálja felhasználni, hogy megszervezhessen egy találkát Eurialusszal. A narrátor szentenciózus megállapítása szerint, ha egy asszony saját magától nem tisztességes, akkor a férjének felesleges erőlködni azzal, hogy bezárja:

*Nisi suapte casta sit*⁶⁰ *mulier, frustra maritus nititur ponere seram.* H 236

A H 236 olvasatát követi az angol fordító megoldása is: *excepte she be of her selfe chaste* (GH, p. 18, 4–5). Ettől eltérően a *suapte* helyett a *valde* 'nagyon, igen' olvasat szerepel néhány kiadásban:

Nisi valde casta sit mulier H 219, P 157, H 226.⁶¹

A H 236 kiadás hordoz két másik olyan olvasatot is, amelyekkel szemben egy római, egy santorsói és több velencei nyomtatvány külön csoportot alkot. Az

59 POPE PIUS II, *The Goodli History...*, 26. és 54, 26/26–32. j. „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelű violával, amelynek a szárába egy finom levelekre írt szerelmes levelet rejtett (...) És kevéssel ezután találkoztak két diákkal, akik én nem tudom hogyan, megszerezték a fiatal lánytól a virágot, és kinyitván a szárát, megtalálták a kellemes levelet. **Immár, miután a sienai asszonyok rátaláltak a szeretőkre, akiket a Császár hozott, és az Udvar odajött, ezeket a fickókat kigúnyolták és becsapták, és kevéssé értékelték őket, és ezek az asszonyok nagyobb örömeiket lelték a lószerszámok zörgésében mint a tanulás ékesszólásában. Innen aztán nagy irigység támadt, és a talárosok mindig arra törekedtek, hogyan akadályozzák az udvaroncokat.**”

60 OVID., *Am.* I 8, 43. „ludunt formosae; casta est, quam nemo rogavit.” OVID., *Am.* III 4, 1–8. „Dure vir, inposito tenerae custode puellae / nil agis; ingenio est quaeque tuenda suo. / siqua metu dempto casta est, ea denique casta est; / quae, quia non liceat, non facit, illa facit! / ut iam servaris bene corpus, adultera mens est; / nec custodiri, ne velit, ulla potest. / nec corpus servare potes, licet omnia claudas; / omnibus exclusis intus adulter erit.”

61 MORRALL, „The Early Editions...”, 226.

egyik Eurialus negyedik leveléből való, amelyben a férfi könyörög Lucretiának, hogy végre vegye be őt kegyeibe, meggondolva, hogy milyen kínokat állt ki érte:

Mirror me, quod tot tormenta perpeti potuerim, qui tot noctes insomnes duxi, qui tot ieiunia toleravi. H 236⁶² (Csodáalom magamat, hogy ennyi kínzást el tudtam viselni, hogy ennyi éjszakát álmatlan töltöttem, és hogy ennyi éhezést elviseltem.)

Az angol fordítás ugyanezt így fogalmazza meg: *I wonder of my selfe, howe I haue suffered so many euyles, howe I haue waked so manye nyghtes, howe I haue forborne my mete and my drynke so long beholde* (GH, p. 17, 1–3).

Az itáliai nyomtatványok csoportja azonban a *mirror* helyett *misereor me* 'szánakozom magamon' olvasatot hozza:

Morrall *Misereor me* C 70, H 218, H 233, H 240, Velence 1504⁶³

Máté Velence 1514, Velence 1515.

A fenti itáliai nyomtatványok mellett a H 214 és a H 221 is a H 236 kiadással való szembenállását mutatja egy másik szöveghely, amely a szerelmesek első személyes találkozásánál szerepel. Ekkor Eurialus álruhában jut be Lucretia házába, hálószobájába benyitva pedig közelebb lép hozzá és köszönti hölgységét:

Morrall [...] *atque accedens propius*: „*Salve, mi anime*”, inquit [...]⁶⁴

A sor angol megfelelője a következő: *and comynge towarde her, god spede quod he* (GH, p. 21, 32).

Az itáliai kiadásokban az *accedens* helyett a *sedens propius* kb. 'közelebb ülve' kifejezés található meg:

Morrall *Atque sedens propius* H 214, H 221, C 70, H 218, H 233, H 240, Velence 1504 Máté Velence 1514, Velence 1515.⁶⁵

A H 214 és H 221 kiadásokkal, mint az angol fordítás forrásával szemben azonban kizáró ok az a körülmény, hogy ez a két nyomtatvány nem tartalmazza a százszemű mitikus szörny, Argus nevét, akikhez a narrátor az asszony őrzőit hasonlítja:

Nec tam diligenter bouem iunonis custodiuit argus quam Menelaus iusserat observari Lucretiam. (EL, p. 117, 12)

Ennek angol megfelelője:

62 Uo.

63 Uo.

64 Uo.

65 Uo.

Nor Argus neuer kepte Junos Cowe so dilygentlye as Menelaus caused Luces to be kept (GH, p. 17, 32-33).

[δ Argus] H 214, H 221.

A szintén antwerpeni H 235 kiadás pedig tartalmaz néhány kisebb hibát, amelyek így megkülönböztetik a H 236 kiadástól, és kizárják az Angol Névtelen lehetséges forrásai közül. Ezek közül csak egyet idézek,⁶⁶ amely arról szól, hogy miután Eurialus távozott Sienából, Lucretia rövid élete végéig csak gyászruhát viselt:

Ut vero ad se rediit, vestes aureas purpureasque et omnem⁶⁷ laetitiaie ornatum reclusit; pullisque tunicis usa numquam posthac cantare audita est minimeque visa ridere. (Amikor végre magához tért, aranyos és bíbor ruháit letette, és minden szépséges díszét elzárta, gyászruhába öltözött és azután soha nem hallották énekelni és csak alig látták nevetni.)

Ennek angol megfelelője:

and when she cametoo her selfe, all purple and golden clothes, and glad apparell she layde a parte, and ware displeasaunt tawny and neuer after was harde synge or seene laughe (GH, p. 40, 5–8).

A H 235 *nullisque tunicis usa* olvasata talán egyszerű *lectio facilior* révén jött létre, a nyomdász nem feltétlenül arra akart utalni, hogy Lucretia többé nem hordott ruhát.

Morrall végül egy további szöveghely segítségével (GH, p. 27, 25–26) bizonyítja, hogy az Angol Névtelen forrásául egy olyan variáns szolgált, amely a H 236 és a *custodiis*-csoport keveredésével jöhetett létre, de amely nem azonos egyikkel sem az általa feltárt negyven *Historia*-nyomtatvány közül.⁶⁸

Mivel Morrall sztemmája csak egyetlen fordítás releváns szöveghelyei alapján készült, vagyis nem reflektál az összes további fordítás szempontjából

66 További példák: Uo. 227.

67 Vö. SEN., *Phaed.* 387. seq. „Removete, famulae, purpura atque auro inclitas / uestes, procul sit muricis Tyrii rubor, / quae fila ramis ultimi Seres legunt.”

68 MORRALL, „The Early Editions...”, 227. Az 1553-as angol fordítás újabb kiadásának szerzői, Emily O’Brien és Kenneth R. Bartlett tehát nem értették meg pontosan Morrall állítását, ezért jogtalanul kritizálják 200. jegyzetükben a következőképpen: „[...] We are not convinced, however, by Morrall’s contention that the translation was made from the Gerard Leeu 1488 Antwerp printing of the Latin text (ibid., XV–XVI.) There are more deviations than can be explained by the Antwerp text and it is not impossible that the English translator was working from a manuscript copy.” Emily O’BRIEN and Kenneth R. BARTLETT, eds, *Aeneas Silvius Piccolomini (Pope Pius II) The two lovers: The Goodly History of Lady Lucrece and her Lover Eurialus* (Ottawa: Dovehouse Editions, 1999), 197, 200. j.

fontos szöveghely csoportalakító hatására, tulajdonképpen minden fordításhoz külön sztemmát kellene készíteni. Erre azonban nem csak helytakarékosági okból nem kerítünk sort. Jó néhány esetben ugyanis elegendő, hogy ha a Morrall által feltárt csoportokat módosítjuk, vagy felhívjuk rá a figyelmet, hogy az általa leírt csoportok más szöveghely szempontjából is relevánsak. Így például a Morralltól az Angol Névtelen forrásának szempontjából megállapított *Misereor*-csoport egybe esik a néhány olasz nyelvű fordítás szempontjából fontos *Adonis*-csoporttal. A szerelmesek utolsó éjszakájának jelenete során ugyanis Lucretia három klasszikus férfiszépséghez (Ganümedész, Hüppolitosz és Diomédész) hasonlítja Eurialust. Egészen pontosan a sztemmán az X-ágnak a *Misereor*-csoporttól különböző variánsaiban ez a három név szerepel, míg ebben a csoportban a harmadik példa Adonisz.

Tu meus es Ganimedes, tu meus Hypolitus Diomedesque meus (EL, p. 165, 30–31)

Tu meus es Ganimedes, tu meus Hypolitus Adonis meus Máté ms Tr2. H 218,
H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515.

Vagy egy másik példa: a Morralltól a *Tum dormitum ibimus* olvasat alapján elnevezett csoport minden tagjának jellemzője,⁶⁹ hogy a három bibliai hős közül Dávid király hiányzik a felsorolásból. Eurialus a Pandalusszal való beszélgetése során hasonlítja a magát a szerelem áldozatai közül Dávid, Sámson és Salamon sorsához:

Scis quam nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salamonem, nec Sansonem fortissimum ista passio dimisit immunem.

Mindhárom szereplő neve azonban inkább csak az Y-ág variánsaiban található meg, valamint az X-ág azon kézírataiban, amelyek az ősmásolathoz közel, a legmagasabban állnak a sztemmán, illetve a C 72 kiadásban.

Ez a hiba, Dávid nevének hiánya tehát sokkal magasabban jelentkezik az X-ág sztemmáján, mint a *carmen pergratum*-csoportot kialakító hiba, de a kettő együttesen vezetett nyomra néhány olasz fordítás forrásának feltárásában, mint azt az alábbiakban látni fogjuk.

Az Y-ág problémái

A *Historia* szöveghagyományának Y-ágát nincs értelme olyan szabályos kétféle ágazó sztemmával ábrázolni, mint az X-ágot. Az Y-ágban ugyanis kevesebb

⁶⁹ Morrall nem vizsgálta a C 60 jelű ősnymtatványt, valamint a Velence 1514 és Velence 1515 antikvákat sem.

olyan olvasatot találunk, amelyek mentén a szövegeket szabályosan kétfelé csoportosíthatnánk, mivel egyelőre úgy tűnik, hogy ebben az ágban nagyobb jelentősége van a lokálisan kialakult olvasatoknak, amelyek (első ránézésre) a variánsok szűkebb körében terjedtek el.

A fenti állítás mindenképpen igaz néhány, elsőként Ines Ravasini által a római eredetű nyomtatványokban megfigyelt olvasatra.⁷⁰ A legnagyobb csoportalkotó olvasat, amely mintegy tizenöt kézirat és tizenkét nyomtatvány sajátja, a *Historia* azon részében található, amikor Sosias, a szolga megneszeli, hogy Eurialus és Lucretia az ő segítségével nélkül is módot talált rá, hogy leveleket váltssanak egymással. Ekkor Sosias aggódni kezd az úrnője és a gazdája jó hírneve miatt, s ekképpen beszél:

Frustra, inquit, amantum conatibus obsto. Nisi astu provideo⁷¹, et hera peribit, et dominus infamiam subibit.

A szöveghagyomány nagyobb részében, amely az X-ágot és az Y-ág bizonyos tagjait jelenti, Sosias tehát az úrnő (*hera*) és az úr (*dominus*) jó híre miatt aggódik.⁷² A római eredetű nyomtatványokban azonban a *dominus* helyén a *domus* olvasat áll, vagyis a szolga a ház jó hírnevéért aggódik.⁷³ Könnyen belátható, hogy a *dominus* alakból a másolások során úgy alakulhatott ki a *domus* olvasat, hogy a *domus*+nazális rövidítésjel alakból a nazálist elfelejtette feloldani a másoló, létre hozva ezzel egy új, szintén értelmes olvasatot. Erről a rövidült, de értelmes variánsról kapta a nevét ez a szövegcsoport, amelyet tehát Ines Ravasini nyomán *domus*-csoportnak hívok. Eddigi vizsgálataim szerint az alábbi kéziratok és nyomtatványok tartoznak a csoportba:

et domus infamiam subibit mss Ma, Be=R, FiC, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV2[domum], CV4, Tr1, Tr3, N. H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C65, C 69, R 3, R 4, C 68=P 155, BMC IV 44, Bazel 1554.

Ha ezt a 15+12 szövegváltozatot további filológiai helyek alapján kisebb csoportokra bontjuk, szorosabb összetartozásukra, s néhány olvasat lokális jelentőségére is rámutathatunk.

Amikor a történet egy korábbi szakaszában Sosias nevet nem említve bejelenti Eurialusnak, hogy egy helyi hölgy érte lángol, már magától a hírtől lázba jön a férfi, akit eltalál Cupido nyila:⁷⁴

70 PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 195–201.

71 Vö. TER., *Andr.* I 3, 3. „quae si non astu providentur.”

72 PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 195.

73 Pontosán ezt az olvasatot követi, mint később látni fogjuk, a Spanyol és a Pataki Névtelen fordítása is.

74 Cupido nyilván jelzője (*secreto/certo/toto* etc.) szintén egy több variánst mutató szöveghely, de az nem kifejezetten csak a *domus*-csoport tagjait jellemzi, így ennek elemzésétől most eltekintek. A részletes adatokat lásd az *Appendix*ben.

At Euryalus certo cupidinis arcu⁷⁵ percussus, nullam membris quietem dabat⁷⁶ igne furtivo populante venas, qui totas penitus vorabat medullas.⁷⁷

Eurialus tagjai semmiféle nyugalmat nem lelnek (*nullam membris quietem dabat*) a lövés után, állítja a *domus*-csoportba tartozó szövegek jó része, egy kisebb, határozottan római szövegcsoporthoz azonban Eurialus lelkéről állítja ugyanezt (*nullam animo quietem dabat*). Ez a szövegváltozat szándékos változtatással hozható létre, félreolvasással nem, s itt talán egy szemérmes másoló a *membrum -i (n)* 'tag, testrészt' szónak a *membrum virile*-vel ('hímtag') való asszociációját akarta eltörölni.

nullam membris quietem dabat mss Be=R, FiC, Mf, Me, M, Mk, RCo, CV2, Tr1, Tr3, N. H 225, H 228, H 234, H 237, C 69, C 68=P 155, Bazel 1554.

nullam animo quietem dabat mss Ma, RCa, CV4. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44.
nullam moraberis⁷⁸ ms Mh.

Az Mh kódex saját hibájának tekinthető *moraberis* olvasattól eltekintve azt állapíthatjuk meg a fentiekből, hogy a *nullam membris* olvasat Strasbourg (H 228), Párizs (C 69, C 68=P 155) és Róma (H 225, H 234, H 237) nyomdahelyű kiadásokban, valamint vagy ma is az Alpokon túl őrzött (mss Be=R, Mf és további müncheni kódexek),⁷⁹ északi kezektől lejegyzett kódexekben, vagy Itáliában lévő (mss CV4, Tr3), de szintén északi scribára utaló írásmóddal másolt kéziratokban található meg, területi megoszlása tehát igen változatos. A *nullam animo* változtatás azonban valószínűleg már Rómában következett be a *Historia* szövegében, s itt öröklődött tovább néhány kiadásban is.⁸⁰

Még tovább is finomítható, vagy bonyolítható ez az osztályozás. Az alábbi példa arra szolgál, hogy bemutassa, a *Historia* szöveg hagyományának Y-ágában nehezebb rendet vágni, mint ahogy az az X-ágban E. J. Morrallnak sikerült.

A történet vége felé közeledve minden út bezáródnak látszik a szerelmesek előtt, s ekkor fordul Lucretia korábbi tanácsát megfogadva Eurialus az asszony sógorához (vagy a férj sógorához, nem világos, melyik oldali rokonságot jelöli

75 Vö. OVID., *Am. I.* 1, 25. „Me miserum! certas habuit puer ille sagittas.” SEN., *Phaed.* 278. „tela quam certo moderatur arcu!”

76 Vö. VERG., *Aen. IV.* 5. „verbaque nec placidam membris dat cura quietem.” VERG., *Aen. X.* 217. „Aeneas (neque enim membris dat cura quietem)”.

77 Az utóbbi két tagmondat sorrendje gyakran felcserélődik a szövegekben, de ez a sorrendcseré nem érinti az adott szöveg helyi szóhasználatát a *membris/animo* variánsok tekintetében. SEN., *Phaed.* 279–280. „labitur totas furor in medullas / igne furtivo populante venas.” SEN., *Phaed.* 282. „sed vorat tectas penitus medullas.” SEN., *Phaed.* 641–642. „amorque torret. intimis saevit ferus / [penitus medullas atque per venas meat]” VERG., *Aen. IV.* 66. „quid delubra iuvant? est mollis flamma medullas.”

78 Ez az olvasat nyilván a ms Mh kódexet összeíró személy előtt álló *membris* szó félreolvasásából alakult ki.

79 Az Alpokon túl kifejezés mindig Itáliából nézve értendő, tehát jelent minden, nem az Appennini-félszigeten található nyomda- vagy lelőhelyet.

80 Az ms Ma jelű madridi kódex Ines Ravasini kutatásai szerint Rómából került Spanyolországba.

a *cognatus* kifejezés), Pandalushoz segítségért. Eurialus nagy szavakkal ecseteli szorult helyzetüket Pandalusnak:

Ambo perimus, nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento.

A szöveghagyomány X-ágában ez a mondat két mondatra esik szét, hiányzik belőle a *nostre* birtokos névmás, de több egy *ullum* jelzővel:

Ambo perimus. Nec remedium protelande vite videmus ullum nisi tu sis adiumento.

ms Ps1. H 213, H 214, H 215, H 217, H 219, H 220, H 222, H 226, H 230, H 232, H 231, H 235, H 236, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 72.

Néhány, a *domus*-csoportba tartozó kézirat és kiadás is tartalmazza az *ullum* jelzőt, ezek tehát az X-ággal rokoníthatók:⁸¹

Ambo perimus nec remedium protelande vite videmus ullum nisi tu scis adiumento
H 228, C 69, C 71.⁸²

Az Y-ág sajátos olvasatát két variáns őrizte meg a legteljesebb formában:

Ambo perimus nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento
ms Tr3. Bazel 1554⁸³

A római Biblioteca Casanatensében őrzött *Historia*-kézirat másolójának az *adiumentum -i (n)* 'segítség, támogatás, segítő' szó alakja okozott gondot:

Ambo perimus nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiuvarere
ms RCa.

Ehhez képest néhány esetben a *protelande* 'meghosszabítandó' beálló melléknévi igenévben az n-u felcserélésével új olvasat alakult ki:

Ambo perimus nec remedium pro te laude vite nostre videmus nisi tu sis adiumento
mss Be=R, Mk, Mü, Ms. BMC IV 44.

81 Az ms M kódex e helyéről sajnos nem áll rendelkezésemre adat.

82 A *scis* igealak e kiadások saját hibája, ráadásul agrammatikus olvasatot hoz létre, hiszen helyesen „*scis adiumentum*” kellene, hogy a mondat értelmes legyen.

83 A Bazel 1554 kiadás olvasata valójában csalóka, mert azt valamelyik római kiadás alapján válogatja be a bázeli Oporinus saját kiadásába, ez tehát nem egyenes leszármazásra utal. Az Oporinus variáns különlegességéről a magyar fordítás kapcsán lesz részletesen szó. A kora újkori európai kiadói gyakorlatra a korrektúra tekintetében lásd: Anthony GRAFTON, *The Culture of Correction in Renaissance Europe* (London: British Library, 2011).

Ambo perimus nec remedium pro te [δ] vite nostre videmus nisi tu sis adiumento
ms Mh.

Néhány példány (elveszett vagy még fel nem fedezett) közös forrásának másolója sajátos szóalkotással létrehozott egy *adiuvamen* olvasatot, talán az *adiuatio -nis* (f) főnév valamely alakját eltorzítva, bizonytalan latin tudás birtokában:

Ambo perimus nec remedium prote laude vite nostre videmus nisi tu sis adiuuamen[?]
ms CV4.

Ambo perimus nec remedium pro te laude vite nostre videmus nisi tu sis adiuuamen[!] R 4.

Ambo perimus nec remedium pro laude vite nostre videmus nisi tu sis adiuuamen[!]
mss Ma, Mr. C 64, C65, R 3.⁸⁴

Szintén egy közös, talán itáliai ősről lehet vissza az alábbi három (mss RCo, Tr1, FiC) kézirat furcsa *tacere* alakja.

Ambo perimus ne remedium protelände vite tacere[!] videmus. Nisi tuus adiumento.
ms RCo.

Ambo perimus ne remedium protelände vite tacere[!] videmus nisi tu sis adiumento,
custodi et frater ms Tr1.

Ambo perimus nec remedium pro te lande[!] vite tacere[!] videmus nisi tu sis
adiumento ms FiC.

Az a tény, hogy az ms RCo kódex másolója az *adiumento* alakot a latin egyes szám, hímnem nominativusi birtokos névmással egyezteteti (*tuus*), arra utalhat, hogy a másoló olasz volt, akinek anyanyelvében az -o végű főnevek egyértelműen hímneműnek számítottak. A trieszti ms Tr1 kódex másolójának pedig valószínűleg ugrott a szeme, mert az *Ambo perimus* etc. után következő mondat két szavát kihagyva (*Vir eam*) az igéből (*custodit*) az *adiumento* szó singularis dativusi alakjával egyező singularis dativusi alakú főnevet kreált *custodi* alakban. A *frater* szót azonban változatlanul hagyta nominativusban, jóllehet ezzel már nem ártott többet az egyébként is értelmetlen mondatnak, amelynek ez lenne a helyes formája:

[...] *videmus nisi tu sis adiumento. Vir eam custodit et frater.*

84 Felhívnom rá a figyelmet, hogy az ms Ma kódexet jelenleg Madridban őrzik, míg az ms Mr kódexet Münchenben, a C 64, C 65 és R 3 kiadások pedig római nyomdahelyűek, genetikusszerű összerakásuk azonban a földrajzi távolság ellenére is bizonyítható.

Végezetül a *domus*-csoport két alcsoportja tartalmaz nagyobb kihagyásokat. Az elsöben az *Ambo perimus* mondatkezdö szavak hiányoznak, s mindhárom Alpokon túli eredetű. E mellett a *domus*-csoportba nem tartozó, de szintén Alpokon túli, talán német területen készült ms WUn1 kódex szövegével állnak távoli kapcsolatban (persze a kihagyás lehet ez utóbbi kódex saját hibája is).

[*δ Ambo perimus*] *Nec remedium vite nostre videmus nisi tu sis adiumento* mss Mf, Me, CV2, WUn1.

A másik kihagyás a mondat közepén található meg, s csupa római kiadást, valamint a valószínűleg róluk készült ms N kéziratot, és a biztosan római nyomtatványon alapuló Bázeli 1545 kiadást köti össze:

Ambo perimus [*δ Nec remedium vite nostre videmus*] *nisi tu sis adiumento* ms N. H 225, H 234, H 237, Bázeli 1545.

Az *Ambo perimus* etc. mondat alapján előálló variánsokat vizsgálva a *domus*-csoportnak számos elveszett, vagy még fel nem fedezett tagjára, az egyes kisebb alcsoportok közös őseire is gondolnunk kellene, ha a csoport felépítését sztemmával szeretnénk ábrázolni. Ennyire részletes ábrák elkészítéséről azonban lemondtam, mivel azok nem szükségesek és nem célravezetők a nemzeti nyelvű fordítások leszármazásának a bemutatásához.

Az Y-ág szöveghagyományának még egy olyan csoportja van, amelyhez viszonylag sok szövegváltozat tartozik, és amelyek több nemzeti nyelvű fordítás szempontjából is fontosak. Ez a csoport a Lucretia szerelmére hiába áhító magyar lovag, Pacorus nevének variánsáról kapta a nevét, vagyis elnevezése: *Baccarus*-szövegcsoporthoz. Véleményem szerint a zöngétlen p hangnak a német nyelv bizonyos nyelvjárásaiban zöngésült ejtése b hangként eredményezhette azt, hogy egy hallás után dolgozó német anyanyelvű másoló *Pacarus* (lásd a mss Mf és WUn1 kéziratok olvasatát) majd **Bacarus/Baccarus* alakban örökölte meg a szereplő nevét, s az ebben a formában került tovább az ő korai kéziratából készült későbbi másolatokba, illetve nyomtatványokba.

A magyar lovag neve, akárcsak a Piccolomini novella minden szereplőjének névválasztása azonban a klasszikus kultúrából merített, motivált, „beszélő név”. Pacorus a Iunius történetírónál szereplő parthus király, Orodes fia, akit Ventidius serege győzött le, mély gyászba taszítva ezzel apját; egyértelműen eldönthető tehát, hogy ez a névalak tekintendő a szerzői szándékkal egyezőnek. A név, és a mögötte álló történet azonban több másoló számára sem volt transzparens, erre utalnak a különböző kódexekben megtalálható *Pantorus* (mss Va, Vb), *Pactorus* ([söt: Butorius is] ms Mk) és *Paucorus*[?] (mss P2 és Ps2) pseudo-etimologikus alakok is. A *Baccarus*-csoportba két kézirat,

mss Bp2, Mm⁸⁵ és tizenegy kiadás tartozik: H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571.

A csoport részletes filológiai jellemzésére a német, dán és lengyel fordítások elemzése során lesz alkalom, itt csupán egy olyan szöveghelyre szeretném még felhívni a figyelmet, amely ugyan egyik fordításban sem tükröződik, de sokat elmond egy késő középkori-kora újkori nyomdász mentalitásáról.

Amikor a történetben Sosias eldönti, hogy segítségére lesz a szerelmeseknek, többféle érvet hoz fel a szerelem hatásairól és a szexuális vágy általános emberi jellemzőjéről:

Commune malum libido est, nec homo est, quem pestis haec non agitet.

A Baccarus-csoportba tartozó első kiadás (H 160) nyomdása, Michael Greyff azonban nem értett egyet azzal, hogy a vágy közönséges rossz vagy betegség lenne, s kicserélte a *malum* szót az ellentétes jelentésű *bonum* szóra:

Commune bonum libido est [...].⁸⁶

Földrajzi szempontok – a szöveghagyomány egy elképzelt keletkezéstörténete

Az 1444 júliusában írt *Historia de duobus amantibus*, amelyet a kísérőlevelek tanúsága szerint legalább két személy, a sienai Mariano Sozzini és a bécsújhelyi császári kancelláriát vezető, de vezető pozíciója miatt sokat úton lévő Kaspar Schlick gróf is kézhez kapott, szerzőjével együtt hamarosan hosszú útra indult Európában. Eneas Silvius Piccolomini 1446-ban ugyanis felvette az alsóbb papi rendeket, 1455-ig a bécsi kancellárián dolgozott, majd szélesebben látványos egyházi karriert futott be, s Trieszt és Siena püspöksége után 1458-ban már Szent Péter trónjára ült. Piccolomini életútjának állomásai valószínűleg hatottak a *Historia de duobus amantibus* elterjedésére is. Ugyan szerzői autográf példány nem maradt fenn a műből, de néhánynak a feltételezhető legkorábbi másolatok közül talán ma is birtokában van a kutatás. Az ún. Prágai-kézirat⁸⁷ vagyis a ms P1 szövegét tekintve a kutatás a legkorábbi fennmaradt *Historia*-változatnak, amelyet egy III. Frigyes kancelláriáján működő cseh tudós kezének tulajdonítanak.⁸⁸

85 A kézirat mindössze hét kb. *in quarto* méretű lapján szerepel sűrű írással a *Historia de duobus amantibus* erősen megkurtított szövege. A másoló kihagy egy sor monológot és narrátori elmélkedést, eléggé elszíntelenítve a történetet. Amennyire meg lehet állapítani egy ennyire hiányos szövegből, a beírója talán egy, a Baccarus-csoporthoz tartozó nyomtatványból dolgozott.

86 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 123, 94. j.

87 Prague, Národní knihovna České republiky, Lobkowitz Collection, 462, már XXIII F 112.

88 Paul Oskar KRISTELLER, *Iter Italicum* (New York: E.J. Brill, 2002), III, 164. „462. Now XXIII

Egy másik korai másolat létezését Piccolomini saját levele dokumentálja, amelynek kíséretében az akkor még csak feltörekvő humanista a nagy hatalmú Zbigniew Oleśnicki érseknek, Krakko püspökének küldte el levélgyűjteményét 1451-ben.⁸⁹ Maga a példány elveszett, de (közvetett) másolatai fennmaradhattak lengyel és cseh könyvtárakban.⁹⁰ A mai Cseh- és Lengyelország területén őrzött összesen hat kézirat filológiai tulajdonságaik alapján a következőképp csoportosíthatók: a poznańi ms Pz kódex az X-ágba tartozik, az ősmásolathoz közel, egészen magasan helyezkedik el a sztemmán.⁹¹ Ugyanakkor a boroszlói (wrocławwi) egyetemi könyvtár egyik kódexe, ms WUn1 néhány helyen az X- és Y-ágak kereszteződésére utaló olvasatokat is tartalmaz.⁹² A másik wrocławwi egyetemi könyvtári kódex, ms WUn2 eredetileg egy rossz szövegállapotú kéziratról készült másolat lehetett, amelyet aztán egy második kéz kijavított egy jobb, de még mindig inkább az Y-ághoz húzó szöveg alapján.⁹³ Ez a kódex több, a prágai második ms P2 és a wrocławwi Ossolineum gyűjtemény ms WOs kéziratával közös hibát tartalmaz.⁹⁴ Ezek a korainak tűnő közép-európai kéziratok tehát koruk okán rokoníthatók a ms P1 kódexszel, de bizonyosan nem annak közvetlen leszármazottai.

Piccolomini életútját követve elmondhatjuk, hogy minden olyan nagyobb olasz városban, amelyhez a szerző személye kötődik, találhatunk *Historia-*

F 112 cart. misc. XV. Northern hand, 250 fols. Written by a Czech scholar connected with the chancery of Friderick III, according to Dr. Emma Urbankova.[...] *historia de duobus amantibus* (127v-156v).” Lásd még: E. S. PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques: Cinthia, Historia de duobus amantibus avec L'ystoire de Eurialus et Lucesse d'Octovien de Saint-Gelais, De remedio amoris*, éd. Frédéric DUVAL (Turnhout: Brepols, 2003), 36.

89 Daniel Ethan BORNSTEIN and David Spencer PETERSON, *Florence and Beyond: Culture, Society and Politics in Renaissance Italy: Essays in Honour of John M. Najemy* (Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2008), 124–128.

90 Prague, Národní Muzeum, XII F 23. Poznań, Miejska Biblioteka Publiczna im. Edwarda Raczyńskiego, 291. Wrocław, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Ossolineum), 601/I. Ez utóbbit Grzegorz Franczak szerint a korábbi feltételezésekkel ellentétben nem Itáliában, hanem Krakóban írták össze, az ott fellelhető különböző szövegek (Petarca, Piccolomini stb.) szövegváltozataiból az 1440–80-as években. Vö. Grzegorz FRANCAK, *Vix imitabilis. La Griselda fra letteratura e cultura popolare* (Udine–Kraków, 2005), 66. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q 53.

91 Lásd például ms Pz: *vulnerum vulnus* olvasatának szembenállását (jellemzően X-ág) mss P1, P2, WOs, WUn1 és WUn2: *venereum vulnus* (jellemzően Y-ág) olvasatával. Továbbá: ms Pz: *Dianam, Adriane* szemben mss P1, P2, WOs, WUn1 és WUn2: *Adrianam, Adriane* olvasatával.

92 mss Pz, WUn1: *Pharaonem siculum*; mss P1, P2 [*Pharaonem* alakról javítva], WUn2: *Phaonem siculum*; ms WOs: *Ploaramen*. Továbbá ms WUn1: *invium/pervium* (jellemzően az X-ágban fordul elő); mss P1, P2, WUn2, WOs: *nimum/parvum* (jellemzően az Y-ágban fordul elő); ms Pz kódexből kimarad a hely.

93 Eredetileg a *virilem animum in corde gerebat* olvasat szerepelt, amelyet a javító kéz a margón kiegészített: *femineo*. A mondatrészt tehát ez: *virilem animum femineo in corde gerebat*. Továbbá: eredetileg *et somni et tibi usum abstulisti* olvasat szerepelt, majd a javító kéz a margón korrigált: *cibi*; vagyis *et somni et cibi usum abstulisti* lett az új olvasat.

94 Lásd például a fent említett mss P1, P2 [*Pharaonem* alakról javítva], WUn2: *Phaonem siculum* alakot. Továbbá: mss WOs, P2, WUn2: *certe cupidinis arcu*.

kéziratokat. A Trieszt városában őrzött három kézirat⁹⁵ közül a ms Tr1 kódexről már fentebb láttuk, hogy a római szövegvariánsokkal (mss FiC és RCo) rokonítható, s pontos kodikológiai leírása szerint 1466-ban Rómában másolták.⁹⁶ A ms Tr2 kódex a santorsói és velencei nyomdákban született kiadásokkal rokon, az *Adonis*-csoportba tartozik.⁹⁷ A ms Tr3 kézirat pedig az X- és Y-ág határán álló variáns, amely egyesíti magában a római variánsok (pl.: H 225) és a *Tum dormitum ibimus*-csoport olvasatait.⁹⁸ A római Biblioteca Casanatense (ms RCa) és Biblioteca Corsiniana Accademia dei Lincei (ms RCo) gyűjteményeiben őrzött két kézitről fentebb bővebben volt szó. A Biblioteca Apostolica Vaticana gyűjteményében található négy kézirat közül,⁹⁹ mint már szintén volt róla szó, a mss CV2¹⁰⁰ és CV4 a *domus*-csoportba tartoznak az Y-ágban, míg a ms CV1 kódex az X-ágban magasan áll a sztemmán (*inveniat/deseruit*), a ms CV3 kódex pedig szintén magasan helyezkedik el, de az Y-ágban (*offendat/dimisit*).¹⁰¹ A ma Nápolyban őrzött ms N kézirat legszorosabban a H 225 kiadással rokonítható.¹⁰² A ma Olaszországban őrzött kéziratok közül hármat nem állt módomban megvizsgálni: a Piccolomini saját szülővárosából Corsignano/Pienzából

95 mss Tr1, Tr2, Tr3.

96 Anna ZEMBRINO e Pier Paolo SANCIN, a cura di, *Trieste Biblioteca Civica: Manoscritti Piccolomini: Manoscritti musicali* (Firenze: Leo S. Olschki Editore, 1997), 19.

97 Leírása Uo. 20.

98 *Inveniat/deseruit*: X-ág. Azonban: *ducit portam structum fuit*: ms P1 és Y-ágba tartozó kéziratok, valamint H 225 és C 72 olvasata. Továbbá: *domus*-csoport is, ami szintén az Y-ágba utal. Leírása Uo. 21.

99 mss CV1, CV2, CV3, CV4.

100 A CV2 kódex nemcsak kézírásában vall északi scribára, de szövegváltozatában is két müncheni kódexhez (Mf és Me) kötődik.

101 Ezért is helytelen Paolo Viti azon állítása (Enrico MALATO, *Storia della letteratura italiana. Vol. X. La tradizione dei testi* [Roma: Salerno, 2001], 465), amely szerint ezek a Vatikánban őrzött kéziratok kiemelkednének a szövegtradícióból: „Pochi autori come Piccolomini godettero di una larga diffusione a stampa delle loro opere. Il primato tocca alla *Historia de duobus amantibus* – diffusa peraltro con un’eccezionale propagazione manoscritta (all’interno della quale si distinguono i mss. CVBAV Ottob. Lat. 2144, Regin lat. 777, Pal. Lat. 1585 e 1625) –, che venne stampata 26 volte nel corso del Quattrocento, anche in traduzioni italiane (di Alessandro Braccesi e Alamanno Donati) francesi, spagnole e tedesche (e più tardi inglesi e danesi).” Valójában a vatikáni négy kézirat a sztemma egymástól viszonylag távol eső három pontján helyezkedik el. Viti véleményét tovább erősíti Adriano van Heck kiadása (Adriano VAN HECK, *Eneas Silvii Piccolomini epistolarium seculare: complectens De duobus amantibus, De naturis equorum, De curialibus miseris* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2007), az azonban csak megszorítással igaz: ha csak ezt a négy kéziratot tekintjük, s nem veszünk figyelembe semmilyen más (még ma Itáliában őrzött kéziratokat sem!) akkor persze, hogy különlegesek a vatikáni példányok.

102 Ennek bizonyítéka két olvasat. 1. Ergo ego et matrem et virum et patrem relinquam? Ez az olvasat az ms N kódexen és a H 225 kiadáson kívül csak a ms Q kódexben fordul elő, amelyről lehet tudni, hogy Mantovában írták össze – lásd a főszöveget. 2. O quam his dilectus es, ait, *feminis si scires, nec illi, quid hoc esset, querenti ultra* respondit. Ez a mondat ebben a formában, a dőlt betűvel kiemelt részeket együttesen tartalmazva pedig csak az ms N kódex és a H 225 kiadás sajátja.

származó, ma Sienában őrzött kéziratot,¹⁰³ valamint a ma Cremonában,¹⁰⁴ illetve Torinóban¹⁰⁵ őrzött kódexeket sem tudtam bevonni a latin szövegváltozatok 2016 januárjában lezárt vizsgálatába.¹⁰⁶

Az esetek többségében a kéziratok folyamatos jelenléte a gyűjteményekben nem dokumentálható, vagy pedig lehet tudni, hogy kései, tudatos gyűjtés eredményeként kerültek mai helyükre, mint például a trieszti példányok. Sajnos a kéziratok többsége egyáltalán nem, vagy tévesen datált, s legfeljebb közvetetten nyújtanak támpontot arra nézvést, hogy még Piccolomini életében másolták-e őket, vagy csak azt követően. Údító kivételt jelentenek ez alól a firenzei Biblioteca Riccardiana (Ms. 636 = ms Ricc) és a budapesti Eötvös Loránd Egyetemi Könyvtár (Cod. Lat. 99.= ms Q) *Historia*-kéziratai. A budapesti kódexet egy Gyárfás nevű ember írta össze a II. Pius által összehívott mantovai kongresszus idején (1459–1460). Ez a nemzetközi tanácskozás nem igazán érte el a kitűzött politikai célt, amely egy összeurópai keresztes hadjárat és Konstantinápoly visszafoglalása lett volna a pápa tervei szerint, de annál alkalmasabb volt rá, hogy az egykori humanista Piccolomini szerelmi történetét (aki ekkor már, pápaként, szánta-bánta ifjabb kori szavait)¹⁰⁷ elterjessze.¹⁰⁸ A firenzei kéziratot pedig 1462. október 25-én fejezte be a magát Philippus Giotti Radicundolensisként megnevező Filippo di Giotto di Radicondoli nevű írnok.¹⁰⁹

Amikor 1464 augusztusában a Pius Aeneas Piccolomini felcserélte az árnyékvilágot az égi birodalommal, többé már nem tudott ellenőrzést gyakorolni sem a szerelmi történet szövegváltozatainak alakulása, sem elterjedésük fölött.

103 Pienza, Società di Esecutori di Pie Disposizioni in Siena, 30.

104 Cremona, Biblioteca Governativa, Fondo Civico, AA 2. 51.

105 Torino, Biblioteca Nazionale, MS. H V 17.

106 E könyv terjedelmi határai nem adnak módot rá, hogy az általam látott összes kézirat sztemmán elfoglalt helyéről előadjam elképzeléseimet. A tájékozódásban a variánslista és a sztemma segítheti az olvasót az *Appendix*-ben.

107 Ennek a megbánásnak az eredménye az ún. *epistola retractatoria*, amelyet az *Opera omnia* szövegcsaládjában ilyen címmel emelnek be Piccolomini-II. Pius levelei közé: *Poenitet olim composuisse tractatum de duobus amantibus* (Bánja, hogy egykor megírta a két szerelmesről szóló történetet).

108 A mantovai zsinatnak a mantovai miniatúrafestészetre gyakorolt hatásáról írt tanulmányában Giuseppa Z. Zanichelli hívta fel a figyelmet arra, hogy a zsinatra a kor leggazdagabb könyvgyűjtői és neves könyvkereskedői is Mantovába mentek. II. Pius pápa mellett ott találjuk a zsinaton Bessarione kardinálist, a Sforza és a D'Este család tagjait, valamint Vespasiano da Bisticcit, aki valószínűleg vitt néhány értékes kötetet eladásra is. Z. Zanichelli példát hoz olyan kódexre is, amelyet Firenzében írtak össze, de már Mantovában emendáltak, mielőtt új tulajdonosra talált volna. Könnyen elképzelhetőnek tartom tehát, hogy ilyen félhivatalos módon terjedt a Piccolomini-II. Pius pápa szerelmi története is a résztvevők között. Giuseppa Z. ZANICHELLI, „Miniatura a Mantova al tempo della Dieta”, in *Il sogno di Pio II. e il viaggio da Roma a Mantova: atti del convegno internazionale, Mantova 13-15 aprile 2000* (Firenze: Leo S. Olschki Editore, 2003), 403–421, főként 416–421.

109 http://www.riccardiana.firenze.sbn.it/legature/page.php?segn=Ricc.%200636&trova=1&surfisso=1&segnatura=&autore=&data_search=&localizzazione=&tip_legatura=&assi=&coperta=&decorazione=&nervi=&fermagli=&taglio=&ricerca_libera=&&ancora=112

A *Historia de duobus amantibus* először kb. hat évvel a szerző halála után jelent meg 1470-ben Ulrich Zell kölni műhelyében. 1500. december 31-ig körülbelül negyven alkalommal nyomtatták ki a szerelmi történetet, a 16. században pedig további egy tucat kiadása láthatott napvilágot.

Semmi bizonyítékom nincs rá, de érdemesnek tartom eljátszani a gondolatot, hogy a *Historia de duobus amantibus* legkorábbi variánsai, mint például az *inveniat/deseruit* és az *offendat/dimisit*, amelyek csak formai, de nem jelentésbeli különbségek a szövegben, származhattak akár Piccolominitől is, aki többször leírhatta vagy lediktálhatta a szöveget élete során.¹¹⁰ Annyi azonban bizonyos, hogy a *Historia* variánsai, mint a magyar scribától összeírt ms Q kódex és a toszkán Filippo di Giotti által készített ms Ricc másolat már Piccolomini életében létrejöttek.¹¹¹ Teljesen világosan bizonyítható az is, mint E. J. Morrall kimutatta, hogy Niklas von Wyle, az egyetlen a *Historia de duobus amantibus* fordítói közül, aki levelezésben állt Piccolominivel, majd talán kétszer személyesen is találkozott vele Bécsben és Mantovában a kongresszus idején, szintén északi másolatokból dolgozott a maga fordítása elkészítése során.¹¹² Arra nézve is vannak adatok, hogy Piccolomini munkáját teljes egészében, vagy az Eurialus és Lucretia közötti leveleket részben humanista levelezési mintaként Európa különböző egyetemeken tanították vándor tanárok, mint például Jacobus Publicius.¹¹³ Publicius tanított Toulouse, Leuven, Erfurt, Lipcse, Köln, Bécs,

110 Jozef IJSEWIJN and Dirk SACRÉ, eds, *Companion to Neo-Latin studies, Part 2: Literary, Linguistic, Philological and Editorial Questions. Second entirely rewritten edition* (Leuven University Press, 1998), 463. „The third point is perhaps the most important, viz. the disturbingly frequent phenomenon of what has been called in Italian the ‘archetipo, c. q. testo in movimento’. It was, indeed, common practice of the humanists to rewrite their works several times, or to introduce (stylistic or ideological) changes in the works of predecessors they undertook to publish. Aeneas Silvius’s *Commentarii*, Erasmus’s *Antibarbarorum liber* and the poem *Victoria deorum* of the Polish author Sebastianus Acernus or Clonovius (ca. 1545-1602) survive in at least two versions.”

111 A két kódex több közös, mint eltérő olvasatot tartalmaz, aminek oka lehet, hogy mindkettő korai, szinte egy időben készült másolat. Néhány különbség azért észlelhető; például a firenzei kódexből egy egész mondat kimarad, ahol a budapesti szövege ép: ms Ricc: *Ecce venit dies meus. [δNemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus meus] Audieram sepe mulierum fallacias etc.* ms Q: *Ecce venit dies meus. Nemo me adiuvare potest, nisi tu, Deus [δmeus].*

112 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 9–10. Piccolomini és Wyle ismeretsege levelek útján kezdődik, egy közös barátjuk, Michael Puffendorf halála kapcsán, majd valószínűleg még ugyanabban az évben találkoznak is Bécsben a császári udvarban. „They continued to correspond intermittently and Niklas encountered Aeneas at least once more in person when he acted as the ambassador of Margrave Karl of Baden at the Congress of Mantua in November 1459. Aeneas Silvius, now Pope Pius II, had summoned a congress of Western rulers to organise a crusade against the Turks, and in an oration Niklas offered the Margrave’s apologies to the Pope for his long absence.” Wyle első fordítása ez után három évvel készült el a *Historia* szövegéből, 1462-ben.

113 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Jacobus Publicius művei Mátyás király háborúiról és Vitéz Jánosról, az Universitas Histropolitana vonzásában”, in *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15-18. századi Magyarországon*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka

Krakkó, és Bázeli egyetemeken. Nem nehéz elképzelni, hogy egy ilyen „sokféle bolygott” humanista könnyen elterjeszthette a *Historia* ismeretét, a szövegvariánsok létrejöttéről pedig egy-egy, a latinban járatlanabb hallgatója is „gondoskodhatott”. A teljes *Historia* kéziratos változatai nagyon gyakran más antik és humanista levelekkel együtt öröklődtek, és fennmaradt jó néhány olyan kódex is, amelyekben csak a két szerelmes egy-egy levele található meg.¹¹⁴

Amíg a kutatásnak módja nem lesz a *Historia* valamennyi kéziratos változatát feltárni és összehasonlítani, a szövegahagyomány korai alakulását, a ma akár egymástól távol lévő városokban őrzött, de filológiaiilag összetartozó variánsok szétterjedését ennél pontosabban nem áll módomban felvázolni. Jelen kötetnek a kéziratos változatokra vonatkozó megállapításai kutatásom vakfoltjainak elismerése mellett érvényesek csupán: a Brit-szigetek, az Amerikai Egyesült Államok¹¹⁵ és Franciaország¹¹⁶ közgyűjteményeiben őrzött *Historia*-kéziratok szövegállapotával nem tud számolni.

A nyomtatott kiadásokat érdemes tartalmuk alapján is osztályozni, figyelembe véve, hogy azok a *Historia de duobus amantibus*on kívül (Sozzini-levél, az elbeszélés, Schlick-levél – gyakran mind a két kísérőlevél megelőzi az elbeszélést) tartalmaz-e más Piccolomini-szöveget is a kiadás. Ines Ravasini a legfontosabb nyomdászattörténeti bibliográfiákra támaszkodva¹¹⁷ hatvanki-

(Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015), 17–24, főként 22–23.

- 114 München, Universitätsbibliothek, 4° 527 és Lübeck, Stadtbibliothek (most Bibliothek der Hansestadt), Manuscripta Theologica Latina et Philosophica, 188.
- 115 Robert Schindler állítása szerint a Los Angeles-i Getty Museum ms 68. jelű díszkódexének a Bibliothèque Nationale de France Lat. 6716 jelű kódexe lenne az antigráfja. Sajnos egyik kódexen sem tudtam szövegvizsgálatot végezni, így az állítást sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudom. Vö. Robert SCHINDLER, *Die bebilderte Enea Silvio Piccolomini Handschrift des Charles de France: Ein Beitrag zur Buchmalerei in Bourges und zum Humanismus in Frankreich* (Turnhout: Brepols, 2016), 24.
- 116 Kivételt képeznek ez alól az mss Ps1, Ps2 és Ps3 siglum alatt a variánslistára felvett kéziratok. Mindhárom a Bibliothèque Nationale de France gyűjteményében található, és ingyenesen elérhetők a Gallica online adatbázisában. Mss Ps1 és Ps3 nyolc közös olvasatot tartalmaznak, jóllehet ms Ps1 a carmen amatorium-csoportba tartozik az X-ágon, ms Ps3 pedig az offendat/dimisit csoport tagja az Y-ágon. Az ms Ps2 szintén az Y-ág, azon belül az offendat/dimisit-csoport tagja, de az ms Ps3-mal csak hat közös olvasata van, tehát az ms Ps3 kódexnél rosszabb szövegváltozatot hoz. Véleményem szerint ms Ps2 és ms Ps3 nem közvetlen leszármazottai egymásnak.
- 117 Itt csak azok rövidítéseit sorolom fel, amelyek jelzeteire a következőkben még hivatkozom: BMC = BRITISH MUSEUM, DEPARTMENT OF PRINTED BOOKS, Alfred W POLLARD, Victor SCHOLDERER, L. A SHEPPARD, George D PAINTER, Lotte HELLINGA, M. A. E NICKSON, Paul NEEDHAM, Dennis E RHODES, A. K OFFENBERG, BRITISH LIBRARY és DEPARTMENT OF PRINTED BOOKS, *Catalogue of Books Printed in the XVth Century Now in the British Museum*. (London: Printed by order of the Trustees: Sold at the British Museum, 1908). C = Walter Arthur COPINGER és Ludwig HAIN, *Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum, or, Collections towards a New Edition of That Work: In Two Parts* (Berlin: J. Altmann, 1926). H = HAIN, *Repertorium Bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD, 2 voll.* NUC = LIBRARY OF CONGRESS (ETATS-UNIS), III AMERICAN LIBRARY

lenc olyan nyomtatványról közöl adatot, amelyek Piccolomini műveit tartalmazták, az esetek többségében beleértve a számunkra fontos novella szövegét is. A felsoroltak közül kilenc nyomtatványról azonban a spanyol kutató csak azt tudja biztosan, hogy bekerült valamelyik bibliográfiába, de vagy nem maradt fenn belőle példány, vagy esetleg ugyanazon nyomtatványt valamiért két különböző jelzettel is felvették a bibliográfiák. Saját kutatásaim szerint a következő bibliográfiák tételei fedik ugyanazt a kiadást: H 216=C61; H 223/C 223=C 62; P 155=C68. Ines Ravasini kutatómunkája során a különböző európai könyvtárakban ötvenkettő különböző kiadásban vizsgálta Eneas Silvius műveit, és ezekből négy¹¹⁸ kiadásban nem találta meg a *Historia de duobus amantibus* szövegét. A fennmaradó negyvennyolc különböző kiadásból pedig negyvenegy inkunabulumban¹¹⁹ és hét 16. századi nyomtatványban¹²⁰ szerepelt a novella. Ravasini listája kiegészíthető még két 16. századi bázeli nyomtatvánnyal, amelyek hasonló címük ellenére szövegükben nagy mértékben eltérnek egymástól, és amelyeknek e könyv negyedik fejezetében, a *Historia* magyar nyelvű fordításának forrásfeltárásában lesz szerepe: Gilbert Cousin, *Epsitolarum Laconicarum farragines duae*, Per Robertum Vuinter, Basileae, Anno MDXLV. Illetve: Gilbert Cousin, *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae*, Basel, Johannes Oporinus, 1554.

Az alábbiakban felsorolom azokat a fontos kiadásokat, amelyek köré a többi kiadás tartalom szerint csoportosítható. Az első és legnépesebb, mintegy harmincnyolc tagot számláló csoportba a *Historia de duobus amantibus* önálló latin kiadásai tartoznak, amelyek közül az elsőt Ulrich Zell publikálta Kölnben, 1470 körül.¹²¹ Mintegy tizenhét, tartalmukat tekintve szinte azonos kiadás tartozik abba a csoportba, amelynek első tagja a Michael Greyff¹²² által 1478-ban

ASSOCIATION. CHICAGO és U.S.A. NATIONAL UNION CATALOG SUBCOMMITTEE, *The National Union Catalog Pre-1956 Imprints*. 460, 460, (London: Chicago, Mansell, 1976). PELL = Marie Léontine Catherine PELLECHET, *Catalogue général des incunables des Bibliothèques Publiques de France*, 25, 1897. R = Dietrich REICHLING, *Appendices ad Hainii-Copingeri repertorium bibliographicum: Additiones et emendationes*. [8], [8], (Monachii: Rosenthal, 1914).

118 Ezek a következők: H 149, H 150, H 152, H159.

119 A következő ősnymtatványokról van szó: H 147, H 151, H 154, H 156, H 157, H 158=C 37, H 160, H 213, H 214, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, C 59, C 61, C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 72, R 3, BMC IV 44 [C 66/C 67?], P 157.

120 A következő nyomtatványokról van szó: 1. *Historia de duobus amantibus*, Velence, Giovan Battista Sessa, 1504. XII. 17. 2. *Epistolae et varii tractatus*, Lyon, Jean de Vingle, 1505. XI. 8. 3. *Historia de duobus amantibus*, Velence, Melchiorre Sessa, 1514. 4. *Historia de duobus amantibus*, Velence, Melchiorre Sessa, 1515. IX. 17. 5. *Epistolae et varii tractatus*, Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518. IV. 15. 6. *Opera quae extant omnia*, Bázél, Henrichum Petri, 1551. 7. *Opera quae extant omnia*, Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571.

121 H 213, illetve H 214. A kiadáscsoportoknak csak az első tagját tüntetem fel itt a jegyzeteken, címük alapján a csoportok további tagjai megtalálhatók az *Appendix*ben.

122 MORRALL, „The Early Editions...”, 220. Morrall adatai szerint ez a H 160-as kiadás, de más forrásokban a H 160 Strassburg, Adolph Rusch kiadási adatokkal szerepel.

Reutlingenben kinyomtatott *Epistole familiares* című kötet, amelyet Niklas von Wyle rendezett sajtó alá.¹²³

Négy kiadást tart számon a kutatás abból a csoportból, amely Adam Rot 1472-ben, Rómában publikált kötetével¹²⁴ kezdődik, s amely a novella mellett tartalmazza Piccolomini *De remedio amoris* című levelét is.¹²⁵ Valószínűleg 1488-ban Antwerpenben, Gerardus Leeu nyomdájában született meg az első olyan kiadás, amely a novellán és a *De remedio amorison* kívül II. Pius úgynevezett *epistola retractatoria* című levelét is tartalmazta.¹²⁶ Ebben a levélben Pius arra kívánta felszólítani a keresztény közösséget, hogy ne olvassák még Eneasként, ifjúkorában írt szerelmes történetét, vagy ha már olvassák, elsősorban ne az erotikus részekre, hanem az erkölcsi tartalomra fordítsák figyelmüket. A csoportba mindösszesen öt kiadás tartozik. Mindössze két olyan kiadásról tudunk azonban, a H 234 és H 237 jelűekről, amelyek a *Historia* mellett Piccolomini *Epistola iuveni non esse negandum amorem*,¹²⁷ valamint *Epistola amatoria*¹²⁸ című leveleit is tartalmazza. Az itt említendő kiadások közül utolsóként kell megemlékeznünk Eneas Silvius Piccolomini többször említett *Opera omniájáról*, amelyet előbb 1551-ben, majd 1571-ben Bázelen Henricpetri nyomdája jelentetett meg, és amely az egykori pápának a kiadók szándéka szerint a korban ismert minden prózai művét tartalmazta.

123 Az *Epistole familiares* című kötetek mellett a csoportba az *Epistolae et varii tractatus*, valamint az *Epistolae saeculares* címen kiadott kötetek tartoznak. Lásd az *Appendix*-ben.

124 H 225. Csak az itáliai kiadásokról a legutóbbi könyvészeti összefoglalás: Nadia CANNATA SALAMONE, „La tradizione a stampa dell’*Historia* de duobus amantibus nel Quattrocento e Cinquecento”, in *Pio II Piccolomini. Il Papa del Rinascimento a Siena*, a cura di Fabrizio NEVOLA (Siena: Protagon Editori, 2009), 245–268.

125 Az *Opera omnia* CVI. számú levelével azonos, ahol *Amoris illiciti medela et remedium* címmel szerepel. Címzettje Hyppolitus Mediolanensis, akit Piccolomini minden eszközzel megpróbál lebeszélni arról, hogy nővel viszonyt kezdjen, mivel akkor minden nyugalmit elveszíti, és a múló asszonyi szépség nem kárpótol azokért a fizikai és szellemi javakért, amelyeket egy nő szerelméért cserébe kér.

126 H 236.

127 Az *Opera omnia* CXXII. számú levele, amely Habsburg Zsigmond hercegnek, IV. Ferdinánd fiának íródott.

128 Az *Opera omnia* CXXIII. számú levele, amely a fent említett Zsigmond hercegnek íródott, hogy mintául szolgáljon neki az udvarlásban. Címzése a következő: *Hannibal, dux Numidie, salutem plurimam dicit et se ipsum dat singulari domine sue insigni et formosissime virgini Lucretie, regis Epirotharum filie.*

A modern edíciók kapcsolata a korai hagyománnyal: szövegkiadások és fordítások

A korai szöveghagyomány vázlatos áttekintése után érdemes összefoglalni az elmúlt kb. százhusz év fontosabb szövegkiadásait és hatásukat, amelyek a *Historia de duobus amantibus* szövegét tudományos vizsgálat tárgyává tették.

Az elsőség Dévay I. József munkájáé volt,¹²⁹ amely 1904-ben jelent meg, s amelyet szerzője az „editio critica” jelzővel tüntetett ki. Dévay a *Historia* filológiai szempontú kutatói közül elsőként vállalkozott arra, hogy azonosítsa azokat az elsősorban antik idézeteket, amelyek felhasználásával Piccolomini megalkotta cento-jellegű művét.¹³⁰ Dévay a lábjegyzetekben az idézetek forrásait sorolta fel, illetve készített egy külön mutatót, amelyben az idézetek elhelyezkedése egyrészt az 1571-es *Opera omnia* oldalaira utal, másrészt a szöveghelyeket szerzőik szerint is csoportosította. Az újabb modern kiadásokban az olvasó tájékozódásának megkönnyítése érdekében az idézeteket már teljes szövegükben is közlik a lábjegyzetekben, és Dévay azonosításait több helyen kiegészítették.¹³¹

A magyar szövegkiadó munkáját a későbbi kutatók latin szövegének minősége és előállításának módja miatt kritizálták – jogosan.

Az első probléma Dévay munkájával, hogy az mai felfogásunk szerint nem meríti ki a kritikai kiadás fogalmát. Dévay munkája során ugyanis összesen csak tíz szövegváltozatot vizsgált meg: egy bambergi,¹³² egy budapesti,¹³³ egy egri¹³⁴ és két bécsi¹³⁵ kéziratot, valamint három ősnymtatványt,¹³⁶ a Hopperus-féle 1571-es *Opera omniában*,¹³⁷ és egy 1832-ben megjelent latin-

129 Josephus I. DÉVAY, *Aeneae Sylvii De duobus amantibus historia cento ex variis* (Budapest: Heisleri, 1904).

130 A kérdésről lásd fentebb a *Piccolomini műve mint ál- (vagy pszeudo-)cento* című alfejezetet.

131 Ebből a szempontból, de sok tekintetben a szöveg minőségét tekintve is az eddigi legjobb kiadás Donato Pirovano fentebb már hivatkozott munkája: PICCOLOMINI, *Historia...*

132 Bamberg, Staatliche Bibliothek, Patr. 81., mai jelzete B III 41, Dévay stemmájában Ba. Úgy tűnik, Dévay ebben a bambergi kódexben található *Historia*-szöveget vizsgálta végig, de legalább egy vitás helyen két másik bambergi kódex (Class. 92 mai jelzete M II 12, és Class. 93 mai jelzete N I 10) szövegét is megnézte, ám e szövegeket nem vette be teljes egészében a kritikai vizsgálatba. Szintén ennél a kérdéses helynél Dévay megnézett egy müncheni kódexet is, de teljes szövegét ennek sem vette bele a kritikai apparátusba. A kódex ma München, Bayerische Staatsbibliothek, Codices Latini Monacenses, CLM 216 jelzeten. Lásd DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, XIV.

133 Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, Lat. 99. Dévaynál jele C, Morrallnál Q.

134 Eger, Főgyűházmegyei Könyvtár, U₂ III 1. Dévaynál jele Be, Morrallnál R.

135 Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Codex 3148 és Codex 3205. Dévaynál jeleik Va, illetve Vb.

136 H 215, H 213, H 151, vagyis Dévay stemmájában I.1, I.2, I.3.

137 Dévay stemmájában H. Azonos a korábban említett *Opera quae extant omnia*, Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571 kiadással.

olasz kétnyelvű kiadásban¹³⁸ található latin szöveget. E változatok összevetése után a magyar kutató létrehozta a latin novellának egy, a rendelkezésére álló adatok alapján legbővebb változatát, a későbbi kutatók közül azonban elsősorban E. J. Morrall¹³⁹ több vonatkozásban is kritikát fogalmazott meg Dévay eljárásával szemben. Morrall alapvető problémának tartja, hogy Dévay olyan kéziratokat és nyomtatványokat használt latin szövege létrehozásához, amelyek eleve rengeteg hibát hordoznak, és amelyeknél sokkal jobb állapotú latin szövegek is fennmaradtak. Ennek magyarázata véleményem szerint az, hogy Dévay, aki saját magáról bevallotta, hogy „non sum philologus theoreticus, sed philolatinus”¹⁴⁰ nem tervszerűen választotta ki a latin szövegeket, amelyekből dolgozott, egyszerűen azokat használta, amelyekhez különböző baráti kapcsolatai révén külföldről, vagy a Monarchia könyvtáraiban hozzájutott,¹⁴¹ s ezek közül az 1832-es kétnyelvű kiadás latinja késeisége miatt eleve kizárandó a kritikai vizsgálatból.¹⁴²

Ezen kívül Morrall hiányolja Dévay előszavából azon elvek rögzítését, amelyek alapján választott az egyes szövegváltozatok közül, Morrall szerint létrehozván ezzel egy „a rendelkezésre álló különféle forrásokból teljesen tetszőlegesen összeállított”¹⁴³ főszöveget. Az angol kutató két olyan szöveghelyet is idéz, amelyeknél Dévay az ismert változatok közül a kevesebbszer előfordulót teszi a főszövegébe. Morrall első példája a novella elején a császár palotájának elhelyezkedését leíró rész, amely elmondja, hogy az a Porta Tufi felé vezető utcában volt. Dévay latinjában¹⁴⁴ ez olvasható: *Palatium ... super vicum, qui ad toporum ducit portam strictam, paratum fuit*. Morrall jogosan teszi fel a kérdést,¹⁴⁵ hogy Dévay miért választja a csak a H 215 nyomtatványban meglévő hosszabb alakot, szemben a *portam structum fuit* alakkal, amely a mss C=Q, Be=R, Va és Vb kódexek olvasata is. Az én gyanúm szerint azért, mert Dévay a legbővebb latin szövegváltozat létrehozására törekszik, amelynek bizonyítéka lehet a következő példa is. Eurialus Lucretiának írt első levelében panaszkodik arról, hogy az asszony iránti szerelmében már nem ura önmagának. *Tu mihi*

138 *Storia di due amanti di Enea Silvio Piccolomini in segvito Papa Pio secondo col testo latino e la traduzione libera di Alessandro Braccio* (Capolago: Tipographia Elvetica, 1832). Lásd DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, VII.

139 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 36–37.

140 „nem vagyok elméleti filológus, csak a latin nyelv kedvelője” DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, VI.

141 A szövegváltozatok beszerzéséről lásd Dévay *Introduktióját*. Uo. VI–XVI.

142 A szóban forgó 1832-es kiadás latin szövege saját megfigyeléseim szerint egyébként annak a hét római kiadásnak a rokona, amelyek között a fentebb idézett Ravasini az ismeretlen spanyol fordító forrását feltételezi.

143 Morrall szavai a következők: „... his text, which appears to be compounded on a purely eclectic basis from the various sources at his disposal.” Lásd PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 36.

144 DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, 4. „Azon az utcán túl készítették számára palotát, amely a szűk Tufi Kapuhoz vezet.”

145 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 36.

et somni et cibi et potus usum abstulisti - olvasható Dévaynál,¹⁴⁶ de jegyzeteiben ő maga is elismeri,¹⁴⁷ hogy a *potus* kifejezés forrásai közül hiányzik a ms Va, Vb, Be=R kódexekből, valamint az 1571-es Hopperus kiadásból is. Tehát vagy a *somni+cibi* vagy a *cibi+potus* olvasatok fordulnak elő az általa látott szövegekben, de a három együtt sohasem! Vagyis a három alak együttes bevétele a főszövegbe csak Dévay véleményén, nem szövegkritikai tényeken alapul. A kérdéses hely egyébként a Dévaynál olvasható formában az általam ismert kiadások és kéziratok egyikében sem fordul elő.¹⁴⁸

A Morrall által felhozott második példa véleményem szerint Dévay más jellegű megfontolásaira is fényt vet. A *Historia* végén a két szerelmes kénytelen végleg elválni egymástól, hiszen Eurialusnak vissza kell térnie a császári udvarba. A narrátor a két szerelmes lelki fájdmáról beszél, amelyet az elválás kivált bennük. Dévay szövegében¹⁴⁹ ez áll: *sed unicus animus scindebatur in duos*. Morrall nem érti,¹⁵⁰ hogy a magyar kiadó miért választja a ms C=Q jelű kódex *animus* olvasatát szemben a mss Va és Vb kódexekben és a H 215 nyomtatványban előforduló *amor* olvasattal, vagyis miért választja a kisebbségit a többségi olvasattal szemben. A számbeli többséggel szemben nyilván nem elfogadható Morrall számára Dévaynak az a jegyzetekben olvasható érve,¹⁵¹ mely szerint az *unicus animus* olvasat az, „quod contextus exposcit”, vagyis amit a szöveggörnyezet megkövetel. Saját megfigyeléseim is azt támasztják alá, hogy a Gyárfás-kódex (ms C=Q) *animus* alakja még egy, az ms Mg jelű kódexben fordul elő,¹⁵² igaz abban szerepel az *amor* olvasat is, valószínűleg utólagos javítás eredményeként. Az összes többi kódexben és nyomtatványban azonban *amor* olvasat áll, így a Gyárfás-kódexben (ms C=Q) található alak nem többségi olvasat.

Én még két példát szeretnék hozzátenni Dévay fenti, látszólag illogikus szövegválasztásaihoz. Eurialus és Lucretia történetének közepén találkozhatunk a Pacorus-epizóddal, amelyben az első sikertelen próbálkozás még nem tántoríthatja el a férfit attól, hogy ismét megkísértse Lucretiát. Ennél a résznél a narrátor elmélkedésbe kezd a magukat szerencsésnek tartó emberekről: *qui et pauperes et egroti et in tauro Phalaris clausi, vitam se credunt possidere beatam*.¹⁵³ A magyar kiadó jegyzetei szerint¹⁵⁴ csak a mss Va és Be kódexekben szerepel *equo* alak a *tauro* helyén, vagyis a többi Dévay által látott szö-

146 DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, 13. „Te megfosztottál engem az alvás, az evés és ivás lehetőségétől is.”

147 Uo. 69, 13/20. j.

148 A hely variánsait lásd az *Appendix*ben.

149 DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, 50. „hanem egyetlen lélek szakadt ketté”.

150 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 36.

151 DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, 86, 50/35. j.

152 Lásd az *Appendix*ben.

153 DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, 33. „akik szegényen és betegen, és Phalaris réz bikájába zárva is azt hiszik magukról, hogy boldogan élhetnek.”

154 Uo. 79, 33/22. j.

vegen elvileg szintén bika van. A *tauro* lenne tehát a többségi és a jó olvasat is, hiszen a történet szerint Phalaris réz bikát építtetett, ami indokolná Dévay választását. Megfigyeléseim szerint azonban a Dévay által is vizsgált szövegek közül nemcsak a fent említett két kódexben, de a nála ms C=Q jelű, vagyis a Gyárfás-kódexben, valamint a H 151, H 213, H 215 és Bázeli 1571-es kiadásokban is *equo* szerepel, vagyis ez a többségi olvasat. Dévay választását tehát indokolja a mitológiai hagyomány, de nem indokolják a filológiai tények, így kiadóként legalább jegyzeteiben fel kellett volna tüntetnie, hogy ez esetben nem a szöveghagyományra, hanem a mitológiai történetre és az *ope ingenii* módszerére támaszkodik, amikor a *tauro* alakot választja főszövegébe. A latin szöveghagyomány azon kevés, eddig csupán hat variánsába, ahol mégis *tauro* szerepel, valószínűleg szintén a másolók/nyomdászok tudatos beavatkozása révén került be ez az olvasat.

Egy másik helyen, a két szerelmes utolsó találkozása során Eurialus lelkesülten dicséri Lucretia testét a következőket szavakkal: *O papille prenitide!*¹⁵⁵ A jegyzetapparátus tanúsága szerint¹⁵⁶ ettől eltérés a ms Vb kódexben van, ahol e helyt a *prenitide* helyett a hasonló *nitide* alak áll, a ms C=Q kódexben és az 1571-es Hopperus kiadásban azonban a teljesen eltérő *premente* alak szerepel. Dévay saját jegyzetei alapján úgy tűnik tehát, hogy ebben az esetben ismét a többször előforduló alak mellett dönt, választása ezért jogos. Valójában a hely olvasatainak megoszlása Dévay forrásaiban a következő: ms Be=R nem tartalmazza a helyet, mert a kódex csonka; *nitide*: ms Vb; *prenitide*: H 213, H 215; *premente*: mss Va, C=Q, H 151, Bázeli 1571. Mindebből világos tehát, hogy Dévay ismét egy kisebbségi olvasatot választott be főszövegébe, a *prenitide* alakot, amely csak a H 213 és H 215 jelű két forrásában volt megtalálható, szemben a *premente* alakkal, amely forrásai közül négyben is szerepelt. A szöveghagyomány eddig feltárt részét tekintve a *prenitide* olvasat jellemzően az X-ágban fordul elő, míg a *premente* olvasat inkább az Y-ágban található meg.

Dévaynak Morrall szerint indokolatlan és önkényes választásait az én gyanúm szerint azonban nem csupán az eltérő latin alakok közötti mérlegelés alakította, hanem az a külső körülmény is, hogy mi olvasható a Piccolomini-novella megfelelő helyein a magyar Pataki Névtelen fordításában. Az elsőként említett *unicus amor/animus* hely magyar megfelelője a következő:

V. 45. Bölcs Aristophanes az két barátságos férfiakról azt mondja,
Hogy noha két testek vagon, de két testben már csak egy lélek volna,
Azért ezekről is minden ember nyilván ugyanezt alíthatja.

155 Uo. 46. „Ó hófehér mellek!”

156 Uo. 85, 46/33. j.

V. 46. Ebből következik, hogy nem az két lélek távozik el egymástól, Hanem az egy lélek, ki kettőben vala, mettetik el egymástól, Egy elme és egy szív, ki kettőben vala, szakada el egymástól.¹⁵⁷

Dévay, mint már említettem, az *animus* alak választását azzal indokolja, hogy a szöveggörnyezet miatt ez az értelmesebb, hiszen a mű e soraiban a két lélek szerelem miatti egyesüléséről, majd elválásáról van szó. A latin szövegben ez áll:

„At, cum duo invicem, conglutinati per amorem, unius sunt animi, tanto poenosior est separatio, quanto sensibilibior est uterque dilectus. Et hic sane non erant spiritus duo, sed, quemadmodum inter amicos putat Aristophanes, unius animae duo corpora facta erant. Itaque non recedebat animus ab animo, sed unicus animus scindebatur in duos, tum¹⁵⁸ cor in partes dividebatur.”¹⁵⁹

Ez a rész a *Historia de duobus amantibus* legérdekesebb helye abból a szempontból, hogy az egyetlen, ahol Dévay József kijelenti, hogy a szövegben hiba van, vagyis Piccolomini tévedett, mikor a „két barátságos férfiakról” szóló bölcseséget Arisztophanésznek, és nem Arisztotelésznek tulajdonította. Dévaynak a helyhez tartozó, az 50. lap alján olvasható jegyzetét érdemes szó szerint is idézni: „Aristoteles his utitur verbis in: Eunomior [sic!] VII. 6. (vide & Diog. Laert. I. IV. [sic!] de Aristotele) non autem Aristophanes.”¹⁶⁰ Dévay szerint tehát Arisztotelész *Eudemoszi etikájában* találkozhatunk a Piccolomini forrásául szolgáló állítással, amelyet *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben* című művének Arisztotelészről szóló részében Diogenes Laertius is idéz. Arisztotelész említett művének kérdéses helye így hangzik Steiger Kornél fordításában: «Továbbá olyasfélét is szokás mondani a barátságról, mint „barátság - egyenlőség”, meg „igaz barátoknak egy a lelkük”».¹⁶¹ Diogenes Laertius V. könyvének latin részében pedig ez olvasható: „Rogatus [scilicet Aristoteles, M.Á.] quid sit amicus, Una, inquit,

157 XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577 (Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához), szerk. VARJAS Béla, HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSKY Géza, STOLL Béla és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Régi Magyar Költők Tára XVI. sz., 9. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 457. (A továbbiakban RMKT XVI/9.)

158 Dévay olvasata. DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, 50. A helyes olvasat itt *unum* lehet, és a Pataki Névtelen is ezt látszik követni, amikor egy elméről és egy szívről beszél.

159 „Azonban amikor két szerelemről összekötött embernek egy a lelke, annál nehezebb az elválásuk, minél mélyebb a szerelmük. És ők valóban nem voltak két lélek, hanem, ahogyan a barátok közötti kapcsolatról Arisztophanész tartotta, egyetlen lélek voltak két testben. Ennél fogva nem lélek vált el a lélektől, hanem egyetlen lélek törött ketté, egyetlen szív szakadt darabokra.”

160 DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, 50.

161 ARISZTOTELESZ, *Eudemoszi etika: Nagy Etika*, ford. STEIGER Kornél (Budapest: Gondolat, 1975), 106.

anima in duobus corporibus habitans.”¹⁶² A mondatot Rokay Zoltán a következőképpen fordítja le: „Mégkérdezvén: »Mi a barátság?«, azt mondta: »Egy lélek, amely két testben lakozik.«”¹⁶³ Dévaynak kétségkívül igaza van tehát abban, hogy Arisztotelész beszélt egy léleknek két testben való megosztottságáról, ilyen gondolatokat a komédiaszerző Arisztophanész munkáiban pedig nem találunk. Dévay azonban nem gondolt arra az eshetőségre, hogy ezen a helyen Piccolomini nem közvetlenül Arisztophanész tollából származó sorokra, hanem inkább az ő szájából elhangzott szavakra céloz, vagyis annak a beszédnek a tartalmára, amelyet Platón *Lakomájában* az Arisztophanész nevű szereplő tart Erósról. Ebben a beszédben meséli Arisztophanész, hogy a világ kezdetekor eredetileg nyolc végtaggal, két arccal stb. rendelkező emberek éltek a földön, akik egy test és egy lélek voltak. Fellázadtak azonban az istenek ellen, Zeusz pedig úgy büntette meg őket, hogy testüket kettéhasította, s így lelkük is két részre szakadt. A két lélekdarab azonban szenvedett egymás nélkül, ezért sosem engedték el egymást, nem ettek, s végül behaltak abba, hogy mindenáron együtt akarták tartani lelkeiket. Zeusz később engedményeket tett a nyomorultaknak, amelyek segítségével megóvhatták életüket, de különvált testeikben élő elszakított lelkeik a mai napig is keresik másik felüket. Ez a vágyakozó keresés az, amit Erósznak, vagyis szerelemnek nevezünk, és a tökéletes szerelem csak férfiak között lehetséges, akik tehát olyanok egymás számára, mintha lelkük másik felét férfitársuk hordozná. Véleményem szerint tehát Piccolomini ezen a helyen Arisztophanész szavaira utalva a platóni szerelemtant sűrítette két mondatba, és nem a novella-szerző tárgyi tévedéséről van szó, ahogy azt Dévay óta gondolták a mű kiadói. Ezt a feltevésemet támasztják alá a filológiai tények is, hiszen sem Dévay, sem más kutatók nem ismernek olyan szövegváltozatot, amely *Aristoteles* alakot tartalmazna *Aristophanes* helyén, s az általam vizsgált minden szövegben szintén *Aristophanes* áll, az autentikus Piccolomini-hely tehát a következő: „Et hic sane non erant spiritus duo, sed, quemadmodum inter amicos putat Aristophanes, unius anime duo corpora facta erant.”¹⁶⁴

Visszatérve a Morrall számára indokolatlan helyek sorához, a második Phalaris rézből készült lovára vagy bikájára vonatkozik. Ma már tudjuk, hogy ebben az esetben a Pataki Névtelen *tauro* alakot tartalmazó forrását (Bázel 1554) követte. Dévay pedig pontosan a Pataki Névtelen szövege miatt választotta az eddig általam csak egy kéziratban (ms Vb) és öt nyomtatványban (C 72, H 234, H 237, Bázel 1545 és Bázel 1554) megtalált *tauro* olvasatot.¹⁶⁵

162 Laertius DIOGENES, *De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem* (Paris: C. G. Cobet, 1878), 115.

163 Laertiosz DIOGENESZ, *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben, I–V. könyv*, ford. ROKAY Zoltán (Budapest: JEL Könyvkiadó, 2005), 214.

164 Lásd az *Appendixben*.

165 A bikáról szóló történetet Valerius Maximus örökölte meg: *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* IX 2, 9. Több helyen utal az esetre Ovidius is: *Ars*. I, 653. és *Trist.* III 11, 39–54.

IV. 15. „Eszesnek, gazdagnak, szegénynek, betegnek nincs semmi különbségek, Ezek az Phalaris réz bikájában is boldogságban élhetnek, Kik közül csak igen kevesek, alítom, ez világban lehetnek.”¹⁶⁶

A harmadik hely, amely Lucretia kebleinek szépségéről szól, a magyarban ekképpen hangzik:

IV. 134. „Ó, te szép ékes melly! és én szeretőmnek két szép fejér csecsei!”¹⁶⁷

A Pataki Névtelen forrásában valóban a *papille prenitide* alak szerepelt (erről a magyar fordítás kapcsán alább szó lesz még), s Dévay a magyar szöveg állapota miatt választotta főszövegébe ezt az alakot. A szöveghagyomány két nagy ágában az olvasat egyébként szabályosan elkülöníthető: az X-ágban a *papille prenitide*, míg az Y-ágban a *papille premende* alak jellemző.

E három példa bemutatásával azt szerettem volna illusztrálni, hogy Dévay József a latin főszöveg elkészítése során egyes helyeken nem kizárólag többségi alapon választott az általa megismert szövegváltozatokból, hanem választásait igyekezett úgy igazítani, hogy azok a magyar széphistória szövegéhez illeszkedjenek. Másképpen fogalmazva Dévay nem minden ponton a latin szöveg kritikai igényű helyreállítására törekedett, hanem inkább arra, hogy létrehozza a Pataki Névtelen magyarjának megfelelő „ideális” latin szöveget. Dévay József részrehajlása tehát nem teszi alkalmassá a szövegét arra, hogy annak alapján a magyar fordítás és a latin szöveghagyomány viszonyáról érvényes állításokat lehessen megfogalmazni.

A *Historia* 20. századi kutatásában igen nagy jelentőségre tett szert Rudolf Wolkan szövegkiadása, aki nem sokkal Dévay József munkája után jelentette meg több kötetben Eneas Silvius Piccolomini levelezését, és a magánlevelezés első kötetében¹⁶⁸ adott helyet a Mariano Sozzinihoz írt levélnek, amely a két szerelmes történetét meséli el.¹⁶⁹ Wolkan e levél szövegét a prágai Lobkowitz-kódexből (ms P1)¹⁷⁰ írta át, de az egyébként jó állapotú latin szövegbe ő maga nagyon sok hibát vitt bele, amelyek között van számos súlyos félreolvasás is. Wolkan filológiai tévedéseit alaposabban szintén E. J. Morrall elemezte már idézett művében,¹⁷¹ ezekre részletesen nem térek ki. Szeretném azonban felhívni a figyelmet, hogy Dévay József „kritikai” kiadásának létezése ellenére a

166 RMKT XVI/9, 438.

167 Uo. 451.

168 Rudolf WOLKAN, *Der Briefweschel des Eneas Sylvius, I. Abteilung: Briefe aus der Laienzeit (1431–1445), I.*, Fontes rerum austriacarum, LXI (Wien: Holder, 1909).

169 Uo. 353–395.

170 Praha, Národní knihovna České Republiky, Lobkowitz Collection, 462, mai jelzete XXIII F 112.

171 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 37.

Wolkan által közölt szöveg kisebb-nagyobb javításokkal csaknem egy évszázadon át megmaradt uralkodónak. Ennek oka lehet az, hogy Dévay munkája nagyon kis példányszámban jelent meg Budapesten, míg Wolkan kötete egy rangos forráskiadási sorozat része volt, ennél fogva könnyebben hozzáférhető szerte Európában. Tudomásom szerint azok közül, akik modern fordítást készítettek Piccolomini novellájából, többen használták Wolkan, mint Dévay kiadását. Magának Dévaynak a kivételével¹⁷² egyedül Flora Grierson támaszkodott Dévay szövegére modern angol fordítása elkészítése során.¹⁷³ Wolkan kiadását használta Max Mell és Herbert Rädle két különböző német fordításához,¹⁷⁴ akárcsak Maria Luisa Doglio az olasz, illetve Isabelle Hér Sant a francia fordításhoz.¹⁷⁵ Szintén a Wolkan szövegváltozatra támaszkodik Štěpanka Brožová¹⁷⁶ cseh és Tadeusz Batóg modern lengyel¹⁷⁷ fordítása. Ezek a fordítók csak az osztrák kiadó szembeötlő hibáit javították a latin szövegben, de nem végeztek alapos filológiai munkát egy jobb latin szöveg elérése érdekében.¹⁷⁸ E kevésbé szerencsés eljárást követők sorát Olaszországban Donato Pirovano¹⁷⁹ szakította meg, aki 2001-ben megjelent latin–olasz kétnyelvű kiadása számára Wolkan szövegét összevetette a novella egyik első, 1470-es kölni kiadásával,¹⁸⁰ és saját olasz fordítását erről a javított latin textusról készítette. Pirovano munkája egyébként abból a szempontból is dicsérendő, hogy a nagyobb részben már

172 DÉVAY I. József, Aeneas Sylviusnak a két szerelmesről szóló története és annak válogatott levelei (Budapest: Heisler és Kozol, 1916).

173 FLORA GRIERSON, transl., *Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II): The Tale of the Two Lovers*, 2. kiad. (Westport, Connecticut: The Hyperion Press, 1978).

174 MAX MELL, *Enea Silvio Piccolomini: Briefe*, I, 3, *Das Zeitalter der Renaissance* (Jena, 1911); HERBERT RÄDLE, *Enea Silvio Piccolomini, Euryalus und Lucretia* (Stuttgart: Philipp Reclam, 1993).

175 MARIA LUISA DOGLIO, trad., *Enea Silvio Piccolomini: Storia di due amanti e Rimedio D'Amore*, 2. kiad. (Milano: TEA, 1990); ENEA SILVIO PICCOLOMINI, *Histoire de deux amants*, trad. Isabelle HÉR SANT (Paris: Les Belles lettres, 2001). Az ismeretterjesztő igénnyel készült huszadik századi olasz és francia fordításokat összegzi: ALBA CECCARELLI PELLEGRINO, „«Gli Amanti» di Enea Silvio Piccolomini e i lettori di oggi in Italia e in Francia”, in *Pio II umanista europeo: Atti del XVII Convegno internazionale. Chianciano-Pienza, 18-21 luglio 2005*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI (Firenze: Franco Cesati Editore, 2007), 441–473.

176 ENEA SILVIO PICCOLOMINI, *O dvou milencích*, přel. Štěpanka BROŽOVÁ (Praha: Odeon, 1990).

177 ENEA SILVIO PICCOLOMINI, *Opowieść o miłości Euriala i Lukrecji*, tłumacz. Wiktor STEFFEN i Tadeusz BATÓG (Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2002).

178 A javítatlanul maradt szöveghelyek egyik legtréfásabb esete a „transformari in pulverem/pulicem vellem” probléma, amelyről egy rövidebb tanulmányban írtam. MÁTÉ ÁGNES, „Eurialus és Lukrécia – nálunk és más nemzeteknél”, in *Fiatal kutatók és Olaszország*, szerk. PÁL József, MÁTYÁS Dénes és RÓTH Márton (Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008), 19–26.

179 PICCOLOMINI, *Historia...*

180 A Pirovano által használt kiadás a Hain–Copinger bibliográfiák 214. tétele (Köln, Ulrich Zell), ip00669500. Az adatra az ISTC felkeresése mellett abból lehet következtetni, hogy Pirovano a genovai kapucinusok könyvtárában található példányt vizsgálta: „consultando la copia posseduta dalla Biblioteca Provinciale dei Cappucini liguri di Genova”. Uo. 129.

Dévay József által azonosított idézeteket, amelyeket Piccolomini beépített saját művébe, Pirovano a jegyzetekben teljes szövegükben hozza, így segítendő az olvasót az eredeti helyek és Piccolomini átdolgozásainak összevetésében. Franciaországban pedig Frédéric Duval készített 2003-ban egy olyan kiadást, amely az egyik első francia fordítást, Octovien de Saint-Gelais szövegét a prágai ms P1 kézirattal állítja párhuzamba.¹⁸¹ Amint azt a francia fordításokról szóló fejezetben majd bemutatom, Saint-Gelais forrásszövege azonban meglehetősen távol állt a prágai kézirattól.

181 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*

Niklas von Wyle és kiadása

A német, a dán és a lengyel fordítás

Jelen fejezet a *Historia de duobus amantibus* legkorábbi nemzeti nyelvű fordítását, Niklas von Wyle német nyelvű munkáját tárgyalja, valamint egy ismeretlen dán fordító és egy Krzysztof Golian néven ismert lengyel kisnemes műveit, amelyek a Wyle által használt latin forráshoz hasonló szövegre mennek vissza. Itt kell megjegyeznünk, hogy a lengyel szakirodalom egészen Pietro Marchesani alapvető jelentőségű tanulmányáig¹ azt feltételezte, hogy a lengyel fordítás Wyle német nyelvű szövegén alapult. Marchesani azonban sikerrel bizonyította, hogy Krzysztof Golian bizonyosan valamely latin forrásból dolgozott, de a forrás pontos meghatározására sem ő, sem a lengyel fordításról később értekező Piotr Salwa, illetve Simone Di Francesco nem tett kísérletet.² Az én kutatásaim nemcsak megerősítették Marchesani feltételezését, de a lengyel fordítás forrásául szolgáló szövegváltozatok körét is leszűkítették. Ahogy az alábbiakban bemutatom, a Golian-féle fordítás a Wyle és a Dán Névtelen munkájával egy fejezetben kell, hogy helyet kapjon, mivel mindhárom fordítás hasonló, egymással rokonságban álló latin eredetire támaszkodik: az ún. *Baccarus*-szövegcsoport egy-egy tagjából készülhetett. A német és a dán szövegek jellemzése után különállóan foglalkozom Krzysztof Golian munkájával.

- 1 Pietro MARCHESANI, „Polski przekład »Historiae de duobus amantibus« Eneasza Sylwiusza Piccolominiego a pojęcie miłości w Polsce doby renesansu”, in *Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, redakt. Teresa MICHAŁOWSKA i Jan ŚLASKI (Wrocław: Ossolineum, 1980), 111–133, de főként 115–126.
- 2 Piotr SALWA, „Ancora sulla prima versione polacca della *Historia de duobus amantibus*”, in *Pio II umanista europeo. Atti del XVII. Convegno Internazionale (Chianciano-Pienza 18–21 luglio 2005)*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, Quaderni della Rassegna 49 (Firenze: Franco Cesati Editore, 2007), 487–497. Simone DI FRANCESCO, „La riscrittura polacca della *Historia de duobus amantibus*”, in *Pio II umanista europeo. Atti del XVII. Convegno Internazionale (Chianciano-Pienza 18–21 luglio 2005)*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, Quaderni della Rassegna 49 (Firenze: Franco Cesati Editore, 2007), 499–513.

Az ismeretlen dán szerző *Euriolus og Lucretia* című művét először körülbelül 1571-ben nyomtatták ki, de csak 1594-es rostocki, és 1668-as kiadásából maradt fenn példány. Utóbbi kettő kompilációjából készült el a mű egyetlen modern kiadása facsimile formában, amely 1923-ban látott napvilágot.³ A fordításból viszonylag kevés, s elsősorban mitológiai vonatkozású sor marad ki a latin szöveghez képest, de ezek eltörlésére utalnak is a kiadásban *etc.* jelöléssel. Az egyik ilyen esettel a szerelmesek utolsó éjszakáján találkozunk, amikor a fordító Lucretia testének részletezésénél jó néhány mondatot kihagy, csak az *etc.* rövidítéssel jelezve például a „papille premende/prenitide” rész törlését is.⁴

A kiadás előszavának egyik jegyzetében a szövegkiadó, Richard Jacob Paulli megemlítette, hogy a dán szövegben a férfi neve következetesen Euriolus alakban szerepel, amely megegyezik Niklas von Wyle német fordításának névalakjával.⁵ Paulli további szövegszerű érveket nem hozott fel a két fordítás esetleges rokonságára, valószínűleg tudottnak vette, hogy a dán nyelvterületre rendszerint német közvetítéssel jutottak el a humanista irodalom elbeszélései. Így történt ez a Francesco Petrarca által latinra átültetett Griselda történettel is, amelyet Heinrich Steinhöwel fordított le németre *Disz ist ain epistel Francisci Petrarchae, von grosser stätikeit einer frowen Grisel gehaissen* címmel, s jelentetett meg először Augsburgban 1471-ben. A szöveget 1600-ig legalább húsz alkalommal adták ki, többször alnémet nyelven is. A szakirodalom szerint egy 1502-es alnémet nyelvű Griselda szolgált a dán népkönyv (*folkebog*) alapjául, amelynek 1528-ból datálható első megjelenése.⁶ Az újabb dán irodalomtörténet a nemzetközi prózairodalom egy dánra fordított darabjaként tárgyalja az *Euriolus og Lucretia* című népkönyvet, a Boccaccio *Griselda*, *Ghismonda* és *Giletta di Narbona* történeteit feldolgozó fordítások mellett.⁷ Forráskérdésekről ez az irodalomtörténet csak a *Griselda* esetében nyilatkozik, lényegében az imént idézett adatokat tárja az olvasó elé. *A két szerelmes történetének* dán verziójáról pedig csupán azt állítja, hogy Piccolomini latin szövegén alapult, de nem kutatja a pontos szövegváltozatot, amelyet az ismeretlen dán fordító használhatott. Legújabbban folklorisztikai szempontból vizsgálta a történetet Anna Katharina Richter,⁸ aki megismételte a dán fordítás keletkezéséről eddig

3 Richard Jacob PAULLI, *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Århundrede*, 9 (København: Gyldendal, 1923).

4 Uo. 139.

5 Uo. LII, j. 2. Érdekes módon következetesen ez a ms Bp2 névalakja is: Euriolus. Ennek oka talán az lehet, hogy a kéziratot német nyelvterületen, Bázelen másolta egy Urbanus Harberling de Veringen nevű egyetemi hallgató. Lásd a kódex leírását az *Appendixben*.

6 Hubert SEELOW, „Griselda in Iceland”, in *Griselda: La Circolazione Dei Temi e Degli Intrecci Narrativi, Il Caso Griselda*, a cura di Raffaele MORABITO (LAquila: Japadre, 1988), 75–85, különösen 76–77.

7 P. BRASK, *Dansk litteraturhistorie, vol. 2. 1480–1620* (Copenhagen: Gyldendal, 1984), 280–282.

8 Anna Katharina RICHTER, *Transmissionsgeschichte. Untersuchungen zur dänischen und schwe-*

ismert adatokat, de a forráskérdéssel ő sem foglalkozott. Jómagam nem lévén a dán irodalomtörténet szakértője, csak benyomásaimat oszthatom meg az olvasóval: a kissé szemérmes fordító és az alaposabb mitológiai jártasságot igénylő részek kihagyása, valamint az alapvetően a női közönségre számító anyanyelvű fordítás miatt feltételezem, hogy a dán fordítás a műveltebb hölgyek figyelmét célozta meg, akik a korban természetesen latinul nem, legfeljebb dánul tanulhattak meg írni és olvasni.⁹

Vizsgálataim korábbi szakaszában¹⁰ magam is hajlottam rá, hogy a német→dán→izlandi/svéd kulturális terjedés (*cultural transmission*) törvényszerűségnek engedve az ismeretlen dán fordító munkáját Wyle német fordításából eredeztessem (ez egyébként olyan eset lenne, amelyre tudomásom szerint nincs példa a *Historia de duobus amantibus* korai európai elterjedése során: eddig minden népnyelvű változat bizonyíthatóan egy jobb-rosszabb latin forrásra ment vissza), ám most mégis arra szeretnék textuális érveket hozni, hogy a dán fordítás is latin szöveg alapján készült.

A német, a dán és a lengyel fordítás egy közös latin szövegcsoporthoz különböző tagjaira megy tehát vissza: azoknak a kéziratoknak és kiadásoknak valamelyikére, amelyeket a Lucretia szerelmére hiába vágyakozó magyar lovag névalakja alapján én saját sztemmámon *Baccarus*-csoportnak neveztem el. A csoportba két kézirat, mss Bp2, Mm¹¹ és tizenegy kiadás tartozik: H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571.

A három szóban forgó fordítás latin forrásai kapcsán a következő alapállításokat tehetjük.

A német fordítás szerzője, Niklas von Wyle két, lényegében hasonló, de egymással *nem teljesen azonos* latin szöveget használt, amikor először 1462-ben lefordította Piccolomini *Historia de duobus amantibus*-át, majd 1478-ban a szerelmi történetet mint két egymással összefüggő levelet (Piccolomini Schlick-

dischen Erzählprosa in der frühen Neuzeit (Tübingen und Basel: A. Francke Verlag, 2009), 147–182.

9 A 16. századi dán születésű szerzők nyelvválasztásairól (dán, latin, német) az egyes műfajoknak és megcélzott társadalmi csoportoknak megfelelően, illetve a hazai vagy külföldi közönségnek szánt művek tekintetében Minna Skafté Jensen egy tanulmányát ajánlom: Minna SKAFTE JENSEN, „The Language of Eternity. The Role of Latin in Sixteenth-Century Danish Culture”, in *Friendship and Poetry. Studies in Danish Neo-Latin Literature*, eds. Marianne PADE, Karen SKOVGAARD-PETERSEN and Peter ZEEBERG (Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 2004), 93–124, főként 108–110.

10 MÁTÉ Ágnes, „»Mostan kiváltképpen két ifjú szerelmesnek szerencsését éneklek«: Bevezetés az Eurialus és Lucretia latin filológiájába” (Szeged: kézirat, 2010).

11 A kézirat mindössze hét kb. *in quarto* méretű lapján szerepel sűrű írással a *Historia de duobus amantibus* erősen megkurtított szövege. A másoló/összeíró kihagy egy sor monológot és narrátori elmélkedést, eléggé elszíntelenítve a történetet. Amennyire meg lehet állapítani egy ennyire hiányos szövegből, a beírója talán egy a *Baccarus*-csoporthoz tartozó nyomtatványból dolgozott.

nek, Piccolomini Mariano Sozzininak és folytatólagosan a szerelmi történet)¹² beillesztette az általa szerkesztett *Epistolae familiares* című levélgyűjtemény kötetébe (Reutlingen, Michael Greyff, 1478).¹³ Ennek következtében a Wyle német fordítását modern bilingvis kiadásban közzé tevő Eric John Morrall¹⁴ csupán kompromisszumos megoldással élhetett. Morrall csak egy megközelítő latin változatot, a H 160 kiadás szövegét adhatta meg, mint a Wyle forrásával virtuálisan egyenértékű latin szöveget, de jegyzeteiben ő maga is felhívta a figyelmet azokra a részekre, amelyek a valós és a virtuális forrás szövegében különbséget mutathattak, s amelyek révén a német fordítás és a mellé állított latin forrás között a modern kiadásban eltérések olvashatók. Egy példa: *Similis illi febat Eurialo viso Lucrecia* áll a H 160 kiadásban mint virtuális forrásban, de a H 215 jelű korai kiadás ugyanezen a helyen *Eurialus visa Lucretia*[!] alakot hoz, amely valószínűleg Wyle forrásában is állt, hiszen az ő német fordítása szerint egyértelműen Eurialus az, aki a pajkos lóhoz hasonlónvá válik az asszony láttán: *disem pferd Euriolus sich geylecht so oft er Lucreciam sechen ward*.¹⁵

Az a latin változat tehát, amely valójában Wyle előtt állhatott 1462-ben, csak Morrall főszövegében és lábjegyzeteiben együttesen, virtuálisan létezik, de a maga teljességében nem olvasható összefüggő szöveggént, mert azt egy mára elveszett kézirat forrás tartalmazhatta.

Az ismeretlen dán fordító olyan latin forrasszöveget használt, amely számos ponton közös hibákat hordozott Wyle forrásával, viszont nem volt azonos vele. Feltételezésem szerint Wyle virtuális forrása és a dán forrása közös ősrétegek vissza. A dán fordító által az 1560-as évek végén, 1570-es évek elején használt latin szöveg több ponton feltűnően jobb a német fordítás kb. száz évvel korábbi forrásánál, miközben osztozik vele egy-két, a latin szöveghagyomány szempontjából durva hibának számító, a *non-sense* kategóriájába eső szöveg helyen is.¹⁶ Úgy vélem, a dán fordítás egy kézirat latin *Historia* változat alapján készülhetett, amelyet esetleg egy jobb nyomtatott (?) forrás alapján több helyen kijavítottak. A dán fordításnak *mindenben* megfelelő (természetesen a fordító-

12 <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00043817/images/index.html?id=00043817&groesser=&fip=ewqxseayayztseneayawewqxsewq&no=65&seite=233>

13 A Wyle által használt első latin kézirat verzióból talán kötéstábla lett a Greyff nyomdában, esetleg más kreatív módon hasznosították a papírt.

14 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 51. „The choice of a base Latin text to print with Niklas’ German must lie between g and S, both being close to the manuscript used by Niklas as the source of his translation. My choice is for g, despite its having been occasionally contaminated with another Latin text, on the grounds that Niklas, as editor of this volume of Aeneas Silvius’ letters must have had Michael Greyff’s principal base manuscript in his hand before giving it to the printer. That base manuscript, despite occasional variants, was very close to the one that Niklas used for his original translation in 1462. S has some small omissions and variations where g is correct; it is also written in a hand which is often difficult to decipher and heavily abbreviated.”

15 Lásd uo. 90–91., főként Morrall 49. jegyzetét. Latin 91, 12 sor.

16 Lásd például alább a *Pialudum* alakot.

nak, illetve a nyomdásznak tulajdonítható szándékos kihagyások kivételével, amelyeket rendszeren *etc.* jelöléssel tüntetnek fel a régi dán nyomtatványban, s amelyek nem a latin forrásból, hanem szerzői, kiadói intencióból eredeztethető hiányok a nemzeti nyelvű szövegben) latin kézíratra mindenesetre ez idáig nem bukkantam, de a fejezetben ki fogok rá térni, hogy szerintem mely kritériumoknak kellene, hogy ez a szövegváltozat megfeleljen.¹⁷

A Krzysztof Golian néven ismert lengyel fordító a *Baccarus*-szövegcsoport egy később keletkezett tagját vette alapul a saját fordításához, nyomtatványból készült, és biztosan nem annak a négy latin *Historia* kéziratnak valamelyikéből, amelyek a mai Lengyelország területén találhatóak. E fordításnak tehát csupán annyi köze van Wyle német változatához, hogy annak forrásával rokon latin szövegre alapozódik.

A következőkben együttesen fogom tárgyalni a forrásaik rokonsága miatt szorosabban összetartozó német és dán fordításokat, a főszövegben egymás mellé helyezve a latin forrás(ok) és e két nemzeti nyelvű fordítás megfelelő sorait. Azokon a szöveghelyeken, ahol a lengyel fordítás feltételezett forrása sem mutat eltérést az előbbi két verzió forrásától, a lengyel szöveget a lábjegyzetbe helyezem le, magyarázattal/fordítással ellátva.

Először azokat a filológiaiilag releváns helyeket tekintem át, amelyek esetében nincs, illetve nem volt lényeges eltérés a német és a dán fordítások forrásai között, s amelyek megmutatják, hogy a két forrás a *Baccarus*-szövegcsoportba sorolható, s ez a csoport miben tér el lényegesen a szöveg hagyomány egyéb alcsoportjaitól.

Wyle német fordítása és a Dán Névtelen munkája

Piccolomini a szerelmi történetet Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár sienai tartózkodásának idejére helyezi, megadva a császár szállásának helyét is, amely a ma Porta Tufi néven ismert kapu közelében volt. A német és a dán fordításokban azonban egy *c* betűvel kezdődő alakot találunk:

*Palacium illi apud sacellum sancte Marthe super vicum qui ad Chophorum*¹⁸ ducit portam structum fuit.

Wyle ain palaste by Sant Martan kirchlin vf der strässe die da fürnt vnd geet zu der port gen *Cophorum*.¹⁹

17 Ilyen esethez már volt szerencsém: sok évig csak elképzelésként élt bennem, hogy hogyan kellett kinéznie a magyar fordítás latin forrásának, míg azt az Oporinus-kiadást meg nem találtam, amely valóban megfelelt ezeknek a kritériumoknak.

18 A következőkben itt a lábjegyzetekben jelölöm, ha a *Baccarus*-szövegcsoport valamely tagja a fent idézettől eltérő olvasatot tartalmaz. Kivételt képez ez alól a ms Mm, mivel annak szövege csonka, így kizárom a további vizsgálatból. H 156[chophorum].

19 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 80–81, latin 81, 3–4 skk.

Dán Først var der bygt it Pallaß paa Gaden hos Sancti Martens Kircke
/ hannem til aere / dersom mand gaar til den Port *Cophorum*.²⁰

Eurialus első levelében arról panaszkodik Lucretiának, hogy sem enni, sem aludni nem bír az asszony által táplált nagy szerelme miatt:

*Tu mihi et somni*²¹ et cibi vsum abstulisti

Wyle Mich haben vberwunden din schyn vnd geleste diner ougen mit
denen du mechtiger bist dann die *sunne*.²²

Dán Du hauffer draget fra mig all Spises oc *Søffns* brug.²³

A szöveghagyomány más alcsoportjaiban, amelyekről az olasz fordítások kapcsán lesz szó, ez a panasz néha az étel és az ital (*cibi et potus usum*) megvonására, máskor az étel és az ital ízére (*cibi et potus saporem*) vonatkozik, vagyis ez a hiba is egy jól körülhatárolt szövegcsoporthoz korlátozódik.

Eurialus első próbálkozása után az egyre szerelmesebb felek sűrű levélváltásba kezdenek, pro- és kontra érveket sorakoztatnak fel a kapcsolat magasabb szintre emelése mellett és ellen. Eurialus az egyik alkalommal az Ovidius által megénekelte, Trója pusztulása után Kis-Ázsiában maradt akhájokkal (*Achivorum*) érvel, akik hozzá hasonlóan nem akartak visszatérni hazájukba, hogy ne kelljen elhagyniuk a háború idején szerzett asszonyaikat. Filológiai szempontból számunkra most az a fontos, hogy a német és a dán fordítások forrásaiban, jellemzően a *Baccarus*-szövegcsoporthoz tartozó Eurialus feltételes módban fogalmaz: „ha olvastad Ovidiust, azt találtad, hogy [...]”.

Si tu Ovidium legisti inuenistique post Troiam dirutam Anchivorum plurimos dum remeant peregrinis retentos amoribus nunquam in patriam revertisse.

Wyle *häst* du gelesen Ouidium so *häst* du funden daz näch der zerstorren Troy vil der Anthinochen vf ir widerfart behept sindt druch fremder fröwen liebe vnd niemer me komen jn jhr haimant²⁴

20 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 39. „Először egy palota épült a Szent Márton templomnál lévő utcán / az ő tiszteletére / amelyen a Cophorum kapuhoz jutni.” A dán szöveg értelmező fordítását Kármán Gábor (MTA BTK Történettudományi Intézet) végezte el, amelyet itt is köszönök neki. Mint felhívta rá a figyelmet, a dán fordító a nőből férfi szentet csinált, Mártából Márton lett a fordításában. A lengyel szövegben nincs pontos utalás a palota elhelyezkedésére; Golian az ünnepségek után rögtön a három asszonnyal való találkozásra tér. Samuel ADALBERG, *Historya o Euryalu i Lukrecyi*, Biblioteka Pisarzów Polskich 32 (Kraków: PAU, 1896), 1.

21 ms Bp2: sompni.

22 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 100–101, latin 101, 13–14 skk.

23 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 62. „Elvetted tölem az étek és álom minden használatát.” Golian lengyel: „Tyś smak ustom wdzięczny, tyś odjęła spanie” 618. sor. „Elvetted az ízt a számtól, és megfosztottál az alvástól.” ADALBERG, *Historya o Euryalu i Lukrecyi...*, 21.

24 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 112–113, latin 113, 14–16 skk.

Dán *Haffuer* du loest Ovidium / saa *haffuer* du vel fundet / at efter Troia bleff forstyrret / at mange Grecter ere forholdne paa deris hiemreise²⁵

A szöveghagyomány nagyobb részében azonban Eurialus biztos benne, hogy Lucretia tudja, mert olvasta, kikről van szó, ezért kezdi a mondatát „Sed tu Ovidium ...” formában.

Hérodotosz történeti munkájából ismert Lúdia (Lydia) királyának, Kandaulesznak a története, aki nem tudván betelni felesége szépségével, s mert el akart dicsekedni vele, egy láthatatlanná tévő gyűrű segítségével becsempészte barátját, Gügészt hálótermükbe, hogy a másik férfi is megcsodálhassa az asszony testét. Amikor a királyné tudomást szerzett erről, sértettségében Gügésszel megölette a királyt, s hozzáment a leskelődő férfihoz, aki így az ország trónját is megszerezte. A századok során a lúd király neve Európa-szerte igen sok fejtörést okozott a *Historia* másolóinak és nyomdászainak, akik számos értelmetlen változatot állítottak elő nevéből saját tehetségüknek, s talán anyanyelvi háttérüknek megfelelően. Ez a baj nem került el a német és a dán fordítások forrásainak írnokait sem, akik *Candaule* helyett *Candele* alakban adják meg a király nevének genitivusi alakját:²⁶

Non tam Candele regis Lidie formosa vxor fuit quam ista est.

Wyle *Candele* des kungs Lidie elich husfröwe ist nit so hüpsch gewesen als die ist.²⁷

Dán *Candele* den Konnings i Lidia hustru / hauffer icke verit saa skøn / som denne.²⁸

A következő említésre érdemes *locus* az az olvasat, amelyről az egész szövegcsoportot elneveztem, a magyar lovag Pacorusból Baccarusra módosult név-

25 PAULLI, *Danske Folkeboøger...*, 79. „Ha olvastad Ovidiust / biztosan megtaláltad / hogy miután Tróját lerombolták / sok görög feltartóztatott hazaútján.” Golian lengyel: „Jeśliś Owidyusza też kiedy czytała, / Nalazłabyś, jak wiele Troja ucierpiała.” 989–990. skk. „Ha te is olvastad volna valaha Ovidiust / Azt találtad volna, mennyit szenvedett Trója.” ADALBERG, *Historya o Euryalu i Lukrecyi...*, 33.

26 A Baccarus-szövegcsoport ma ismert tagjai közül csak egy kéziratban és két kiadásban kezdődik a lúd király neve c betűvel. ms Bp2, H 160: *Candele regis Lidie*; H 158: *Candaulis regis Lidie*. A ms Mm kódex nem tartalmazza a helyet, a Baccarus-szövegcsoport többi tagjában pedig a király neve *Tandali*. A kutatás jelen fázisában tehát e hely alapján csupán a kézirat és a két nyomtatvány igazi esélyese annak, hogy a német és a dán fordítás valódi forrásával szorosabban rokonítható legyen.

27 PICCOLOMINI és VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 136–137, latin 137,21–22 skk.

28 PAULLI, *Danske Folkeboøger...*, 106. „Candele, Lídia királyának felesége / sem volt oly szép / mint emez.” Golian lengyel: „Nie piękniejsza Tandalis, króla Lidyjskiego / Zona nad Lucretią Menelaa cnego.” 1707–1708. skk. „Tandalis, Lydia királyának neje nem volt szebb / mint Lucretia, Menelaosz felesége.” ADALBERG, *Historya o Euryalu i Lukrecyi...*, 56.

alakja: *Baccarus*²⁹ *interea pannonius eques: domo nobilis qui cesarem sequebatur ardere Lucreciam cepit*. A német és a dán fordítások forrásai ebben az esetben is nagyon hasonló hibát hordozhattak, amely egy fonetikai jelenségen alapul. A zöngétlen p hangnak a német nyelv bizonyos nyelvjárásaiban zöngésült ejtése b hangként, eredményezhette azt, hogy egy hallás után dolgozó, Wyleneél akár korábbi másoló *Bacarus/Baccarus alakban örökítette meg a lovag nevét, s az ebben a formában került tovább az ő korai kéziratából készült további másolatokba.³⁰ Ha megfigyeljük Wyle német nyelvű sorait, ott erre a jelenségre rögtön két példát is találunk: nemcsak Pacorus lesz Baccarus, hanem még a lovag *pannonius* nemzetisége is *banonischer* alakban kerül a fordításba:³¹ Baccarus ain **banonischer** raisiger von edelm geschlecht geborn an hub Lucreciam liebzehaben.³²

A dán fordításban Baccarus³³ származása „Bononischer”, illetve „Bononister”, azonban mindkét alak jelentése ’bolognai’: Huorledis en **Bononischer** Edel Mand bar Lucretiae it Breff i en fiol stilken. I Middel tid / begaff det sig / at en **Bononister** Edelmand (fød aff aedel slect) begynte at elske Lucretiam.³⁴ Véleményem szerint itt a dán fordító értelmet próbált adni a forrásában szereplő latin *bannonius alaknak talán egy *bonnonius/bononius olvasattal, s ilyen módon, egy számára ismerősebb, s az itáliai környezetben játszódó történet miatt valószínűbb ’bolognai’ származást tulajdonított a lovagnak. Egy másik, Európa-szerte elterjedt humanista novella, Griselda történetének dán népkönyv (*folkebog*) változatából, amely már 1528 óta legalább másik két kiadást is megért³⁵ Bologna neve ismerős lehetett a fordítónak, mégpedig *Bononien* alakban. Griselda történetében ugyanis Bologna az a város, ahová az ördögi Volterus gyermekeit elküldi neveltetni, miközben feleségével elhitesi, hogy elemésztette őket. Az értelemadás tehát alapulhatott a *lectio facilior* elvén is.³⁶

29 ms Bp2: Bactarus panonius.

30 A jelenség leghíresebb magyar irodalmi feldolgozását Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című művében találjuk (Negyedik rész: Eger veszedelme, 1. fejezet), ahol a német pattantyús és a magyar parasztok nehezen értik egymást éppen a b-p zöngés-zöngétlen hangpár anyanyelveikben eltérő ejtése miatt.

31 A szó talán már Wyle forrásában is b-vel kezdődő alakban szerepelhetett, ahogyan ez egy másik helyen virtuális forrásában, a H 160 kiadásban előfordul: „milliesque bapirum basiauit” vö. PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 103, 103,21 sor.

32 Uo. 136–137, latin 137,32 sor.

33 Neve először a 108. oldalon fordul elő. PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 108.

34 Uo. 107. „Hogyan vitt egy bonóniai nemes egy levelet Lucretiának egy hegedű szárában. Időközben / az történt / hogy egy bonóniai nemes (aki nemesi sorból született) beleszeretett Lucretiába.” Sem Kármán Gábor, sem jómagam nem értjük pontosan, hogy hogyan lett a virág szárából egy hegedű szára, talán nyomdahiba okozta, talán mi értünk valamit rosszul.

35 SEELow, „Griselda in Iceland...”, 77.

36 Hubert SEELow, „Three Icelandic Poetic Sources of the Story of Griselda”, in *La storia di Griselda in Europa*, a cura di Raffaele MORABITO (L’Aquila: Japadre, 1990), 199–209, és különösen 207. Itt arról is olvashatunk, fonetikailag hogyan alakul tovább, illetve rövidül az izlandi nyelvben dán közvetítéssel Verona neve Bern alakra.

A szerelmesek második éjszakáját a férj váratlan hazaérkezése szakítja félbe, s ekkor Lucretia leleményesen a pincébe csábítja urát, hogy megkóstolják az aznap érkezett bort: *Venerunt tamen villici ex Rosalia nescio quid vini portantes, optimum esse ferebant Trebianum.*³⁷ *Ego pre mestitia nihil gustavi; nunc, quoniam ades, eamus, si placet, in cellarium introrsum gustemusque vinum, si, ut illi dixerunt, tam suavissimum sit.*³⁸

Wyle fordításából csak a fent vastag betűvel szedett első mondatot idézem: „es ab kamen aber di mayer von **Vosalia** / die etwas (ich waisz nit was) wins gebracht haben. Doch sagten sy es were vast guter Trebianer”.³⁹ A német jelentésben teljesen megegyezik a latinnal, ellenben a falu neve *Vosaliára* változik. Itt a forrás kézírása szolgálhat megoldásul. Egy kissé nyitottabban írt minuscula r betűt nem lehetett nehéz v alakban átvenni, főleg, ha egyik névalak sem bírt különösebb jelentéssel a másoló számára.

A dán fordításban pedig, akárcsak az előbb idézett *bannonius/bononius esetben, vélhetőleg forrásának a német fordítás forrásához hasonló romlása, s egy, a furcsa szóalakat értelmezni próbáló olvasat miatt *Vasalia* lesz a falu neve. A dán fordító talán a Vassal 'vazallus, szolga, alárendelt' szóról asszociált a falu nevére, hiszen a vidékről bort hozó emberek a szöveg alapján alá-fölrendeltségi viszonyban vannak Menelausszal: „Hid komme de Bønder aff **Vasalia** / de hauffe førd hid nogen Vin (ieg ved icke huad) dog haffue de sagt / at hun vaar god Trebeaner.”⁴⁰

Most érkezünk el ahhoz a szöveghelyhez, amely talán a legszembeűnőbb módon köti egymáshoz a német és a dán fordítások forrásait. Piccolomini eredeti szándéka szerint Eurialus Pandalusszal való beszélgetése során egy Juvenalis VI. szatírájából⁴¹ vett mozzanatot idéz fel: a római matróna, Hippias esetét, aki férjét elhagyva követte gladiátor szerelmét Afrikába, ezzel megszégyenítve egész családját. Egy valószínű korai szövegromlás következtében (*Ippia ludum – [δΙp]pia ludum – pialudum*) azonban mindkét fordítás forrásában az alábbihoz hasonló, értelmetlen olvasat állhatott: *nupta*

37 ms Bp2: trobianum. H 151, H 154, H 156, H 239, Bazel 1551, Bazel 1571: trebeanum; H 157, H 158: trebanum.

38 PICCOLOMINI, *Historia...*, 82. „Pedig jöttek a Rosalia nevű faluból, nem tudom, milyen bort hoztak. Azt mondták, kiváló treviai. Én szomorúságomban meg sem kóstoltam. Most, hogy már itt vagy, ha úgy tetszik, menjünk le a pincébe és kóstoljuk meg a bort, hogy valóban olyan mézédese-e, ahogy mondták.”

39 PICCOLOMINI and VON WYLE..., *The Tale of Two Lovers*, 146. „Jöttek azonban Vosalia falujából, ahonnan (nem tudom, milyen) borokat hoztak. Ők azt mondták, hogy jó trebianert.”

40 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 117. „Ide jöttek a vasaliai parasztlak / idehoztak valami bort (nem tudom, miféle) de azt mondták / hogy jó trebeani volt.” Golian lengyel: „Chłopi tu z Rozaliej jacyś przychodzili, / Wino na skosztowanie do mnie przynosili.” 1969–1970. skk. „Néhány paraszt jött ide Rosaliából, / és bort hoztak nekem kóstolásra.” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 64.

41 Iuv., VI 82–83. „Nupta senatori comitata est Eppia ludum / ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi”.

senatori romano secuta est Pialudum⁴² ad Pharaon et Nilum famosaque menia Lagi.

Mint alább látható, Wyle német szövegében a furcsa *Pyaludum* alakon kívül a többi szokatlan földrajzi név, a Pharosz félsziget és a Nílus folyó, valamint a ma Nigériában fekvő Lagos város neveit többé-kevésbé értelmes alakban hozza. A német *Pharone* alak azt sem zárja ki, hogy Wyle forrásában az itt idézett virtuális forrásból származó alaknál jobb olvasat állt: ain fröw die vermechelt was ainem römischen senatori, luf hin vnd folget näch *Pyaludum* zu Pharone vnd an den Nylum vnd in die lobwirdigen statt Lagi.⁴³

A dán fordításban viszont a Pharosz folyó neve a fentebb bemutatott H 160 kiadásban található olvasathoz hasonlóan torzul, még egy e betű betoldásával a szóba pedig, mintha egyenesen az egyiptomi uralkodók hagyományos rangja, a fáraó kerülne be a szövegbe: Som en quinde giorde som vaar giffuen en Romerste Raadmand / löff hen oc fylgede effter *Pialudum* aff Pharaone / hen til Nilum / oc den lofflige stad Lagi.⁴⁴

Eurialus a beszélgetés egy későbbi részében egyenesen a palotagrófi címet ajánlja fel Pandalusnak, ha az hozzásegíti őt egy titkos randevúhoz Lucretiával. A kedves sienai sógor tettetett szerénységgel tiltakozik ilyen kitüntetés ellen, s a szöveghagyomány nagyobb részében azt állítja, nem érdemel különösebb jutalmazást: *non propterea sum premiandus*. A német és a dán fordításokban egy kisebbségi, a *Baccarus*-csoportra jellemző olvasatot tükröznek, amely szerint, Pandalus nem várja el, hogy különösebben szeressék:

*Ego vt vitem infamiam nostre imminentem familie hic ago quod si tibi conducit: non propterea sum amandus.*⁴⁵

Wyle dann ich vil das des du begerst tun vnd volbringen vmb daz ich vermyd vneerlichen lümden vnsers geschlechtes, ist daz dir das kunpt zu nutze, dar vmb bin inch dir nit vil *liebzehaben*.⁴⁶

42 ms Bp2: Nupta senatori romano secuta est *pia[!]* ludum *adpharaon[!]* et *iulium[!]* formosaque menia *perlagi[!]*. H 151, H 154, H 156[libdum], H 157, H 239[Ippia]: *ippia liddum* at pharon et nilum famosaque menia lagi. H 158, Lyon 1505, Lyon 1518: Ippia *liddum* ut pharon et nilum famosaque menia lagi. Bâzel 1551, Bâzel 1571: *Hippia Lyddum* ad Pharon et Nilum famosaque *moenia* Lagi.

43 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 154–155, latin 154,1–2 skk.

44 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 125. „Ahogy egy asszony is tett, akit egy római tanácsosnak adtak / elmenekült és követte a fáraó Pialudusába / onnan a Nílushoz / és Lagi nevezetes városához.” Golian szövegében nincs benne Hippia, a hely körülírása a 2200–2205. sorokban található. ADALBERG, *Historya o Euryalu i Lukrecyi...*, 71–72.

45 ms Bp2: Ego ut *vitam[!]* infamiam nostre imminentem familie *hoc ago*. *Quod* si tibi conducit, non propterea sum *premiandus*.

46 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 156–157, latin 157, 14–16 skk. „Co ješli sie tak sprawi, jako usiľuje / Myšl twa, nie przeto serce twe mnie niech miľuje.” 2281–2282. skk. „Ha úgy is történik, mint akarom, ne azért szeressen engem a te szíved.” ADALBERG, *Historya o Euryalu i Lukrecyi...*, 74.

Dán Thi det du begierer / vil jeg fulkomme / paa at vor gandske Slecte
bekommer icke it uaeligt Rycte / kand saadant komme dig til gode /
derfor fortiene jeg icke at *elskis*.⁴⁷

A titkos randevút végül is sikerül összehozni, s Eurialus harmadjára is bejut kedvese házába. Amikor azonban Lucretia nagy nehezen kinyitja neki a nehéz kaput, elájul, s szinte halottnak tűnik. A férfi ekkor szenvedélyes felkiáltások és kérdések közepette könnyeivel öntözi az asszony arcát, aki, mintha rózsavízzel locsolgatnák, magához tér:

At sic fatus lacrimarum flumen supra frontem et mulieris tempora fluit: quibus tanquam rosarum aquis excitata mulier quasi de graui somno surrexit amantemque videns.

Wyle Vnd do er also redt / flos ain grosser bache der trecher vf der fröwen stirnen vnd schlaufäder, da durch sy als durch *röswasser* erkiket, glycherwyse als vsser aim schweren tröme vfstund vnd Jren liebhaber ansehende sprach.⁴⁸

Dán Oc som hand saa talede / brast hand i en stor graad / saa den fald paa hendis Ansigt / huor aff hun *avignede som aff Rosenuand* / lige som hun haffde vogned aff en suar drøm / oc saae paa sin Bole!⁴⁹

Érdemes megemlíteni még egy közös hibát, amely vélhetőleg mindkét fordítás forrásában szerepelt, s nem csupán Wyle figyelmetlenségének számlájára írható, mint ahogyan azt E. J. Morrall feltételezte. Wyle német fordításából ugyanis mintegy másfél sornyi latin szöveg kimarad (a hiányzó részt az idézetben álló betűvel szedjük):⁵⁰

Caue mi Euriale si me vis saluam. Fenestra hic ad dexteram est: vicinusque pessimus nec cauponi credendum est: qui parua pecunia et te et me perderet: [δ sed alia incedamus via. Satis est si huic sermoni nostro patet accessus respondit Lucretia.] At mihi Eurialus inquit mors est hec visio: ne te simul amplector meisque brachiis teneo mediam.

47 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 128. „Mivel amit kérsz / azt én teljesítem / hogy teljes nemzet-ségünk hírneve ne legyen rossz / ez neked javadra válhat / így nem szolgálom meg, hogy szeressenek.”

48 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 164–165, latin 165, 18–21 skk.

49 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 138. „És ahogy beszélt / oly erőteljesen kitört[ek a könnyei] / hogy az a hölgy orcájára hullott / amitől felébredt, mint a rózsavíztől / mintha nehéz álomból ébredt volna / és látá Boléját.” Golian lengyel: „Któremi, by różaną wódką pokropiona, / I zaraz, jak z ciężkiego snu, jest obudzona.” 2533–2534. skk. „Homloka mintha rózsavízzel öntöznék, / azonnal, mint egy nehéz álomból, felébredt.” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 82.

50 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, Morrall 121, 93. jegyzete így szól: „sed ... Lucretia: Niklas has overlooked or omitted these sentences, which express her hesitation.”

A német fordításban, de a dán verzióban sem látszik nyoma Lucretia hezitáló szavainak, s rögtön Eurialus replikája olvasható:

<p>Dar vor hüte antwort Lucrecia min Euriole, ist das du mich jn saelikait vnd by eeren wilt belyben. es ist hie zu der rechten hand ain fenster vnd ain allaer boester nachgebur So ist ouch dem winschenken nit zegetruwen der vmb wenig geltes willen dich vnd mich taett geben in den tode Aber dise gesicht sprach Euriolus ist mir auch zum tode es wer dann daz ich dich ouch moech halsen vnd minen armen vmbfhähē vil [...]</p>	<p>Lucretia suarede. Derfor foruare dig Euriole / er dit saa at du vilt beholde mig ved aeren. Her er it vindue paa denne høgre side / oc en arg stalck til Aabo / icke tør mand heller forlade sig paa denne vintapper / huilcten for ringe penge skyld / skulle komme baade dig oc mig omhalsen. Saa er dog (suarede Euriolus) denne siun min død / wden ieg kand fagne dig oc med mine Arme dig ompende.⁵¹</p>
--	--

Mivel a dán nyomtatványban nincs nyoma a szokásosan a szerző/szerkesztő által kihagyott részek jelölésére szolgáló *etc.* rövidítésnek, arra következtettek, hogy e sorok hiánya egy olyan *lacuna* nyoma, amely mindkét fordítás forrásában megtalálható volt.

Az eddigi szöveghelyek azt mutatják, hogy sok lényeges ponton közel állt egymáshoz a dán és a német fordítások forrása, mivel közös ősrre mennek vissza. Ugyanakkor néhány, a fordításokban látványosan jelentkező különbség azért megfigyelhető a (legalább) két latin forrásban.

Az egyik ilyen eltérésre abból a hasonlatból következtethetünk vissza, amelyet már a fejezet elején is említettem: Lucretia válik a pajkos lóhoz hasonlóvá Eurialus láttán, vagy fordítva? Mint Morrall megállapítására támaszkodva leírtam, Wyle német fordításában Eurialust hasonlítja a hányaveti lóhoz, egy feltételezhető *Eurialus visa Lucretia* olvasatot követve, amelyet például a H 215 korai kiadás is hordoz.

A dán szöveg tanúsága szerint azonban a szerelem hatására az E/3 nőnemű *hun* személyes névmással leírt asszony, Lucretia megy keresztül olyan változáson, hogy viselkedése egy ágaskodó, nyugtalan lóéval lesz jellemezhető: Denne hest vaar lystig / saa tit hand saa Lucretiam / Oc hun disligeste (en dog hun satte sig fore nar hun vaar ene at ville igien skiude veyn til kierligheden) oc nar *hun* saa Euriolum.⁵² A dán fordító előtt tehát egy olyan latin szöveg

51 PAULLI, *Danske Folkebøger...*, 89. „Lucretia azt válaszolta. Ezért aztán vigyázz, Euriolus / rajtad múlik, hogy megtarts engem az erényben. Jobbodon ímhol egy ablak / és egy gonosz leselkedős szomszéd / és ebben a bormérőben sem bízhatunk / aki kevés pénzért / mindkettőnk torkának ugrik. / Akkor pedig (válaszolta Euriolus) ez a látvány lészen halálom / ha nem ölelhetlek meg és karjaimmal nem csavarodhatom köréd.”

52 PAULLI, *Danske Folkebøger...*, 50. „A ló örvendezett / hogy látta Lucretiát / és ő is hasonlókép-

állhatott, amely *Similis illi fiebat Eurialo viso Lucretia* alakban tartalmazta a mondatot, ahogyan például a ma ismert szövegváltozatok közül a H 160 kiadás és a Baccarus-szövegcsoporthoz tartozók is.⁵³ Ebben az esetben, a központosítástól és a participium alakjának egyeztetésétől függően mindkét latin olvasat lehet legitim, tehát grammatikai alapon nem feltétlenül beszélhetünk jobb és rosszabb szövegváltozatról.

Vannak azonban olyan szöveghelyek, amelyek esetében a dán fordító forrása jobb olvasatot, értelmesebb központosítást tartalmazhatott, ezért az ő szövege közelebb áll egy ideális, „tisztá” latin változathoz.

A német fordításban, és forrásában is a Lucretiát mindenfelől figyelő udvarlók szokatlan figurák: disznók (*süwe*) és parasztok (*puren* bár nem könnyű benne felismerni a mai német nyelvben már csak összetételekben ismert Bauern- szótövet) időznek ajtaja előtt, arra várva, hogy megpillanthassák a szépséges hölgyet, s netán szerelméből részesülhessenek.

*Quot me ambiunt porci quocunque pergo: quot rurales ante fores excubant meas*⁵⁴

Wyle wie vil *süwe* vmb gänd mich allenthalben wa hin jch kere? wie vil *puren* wachten stetz vor miren türen?⁵⁵

A dán fordítás forrásában azonban disznókról nem esik szó, csupán parasztok (*bønder*) állnak az asszony ajtaja előtt: Huor mange der oc ere der stunder effter mig / i huor ieg vander mig. Huor mange *bønder* vaager der for min dør.⁵⁶ A dán forrásában tehát a Piccolomini szándéka szerint Ovidius két sorára utaló szó,⁵⁷ a *proci* ’kérők’ hibátlanul állhatott, de riválisok helyett ott is *rurales* szerepelt. Vagyis, az ideális latin szövegben szereplő szópár, *proci* és *rivales* egyik fordítás forrásában sem volt jelen.⁵⁸

pen (és a szerelem útjára akart sietni, még akkor is, ha, mikor egyedül volt, elhatározta [?]), amikor látta Euriolust.”

53 ms Bp2: Euriolus viso Lucretia.

54 H 160, Lyon 1518: porci+rurales (disznók és parasztok). A Baccarus-szövegcsoporthoz tartozók többi tagjának olvasata: proci+ rurales (kérők és parasztok).

55 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 88–89, latin 89, 112–13 skk.

56 PAULLI, *Danske Folkebøger...*, 47. „Mily sokan vannak, akik engem hajkurásznak / bármerre is forduljak. Hány paraszt áll őrt a kapum előtt!” Golian lengyel szövegében a konkrét hely el van kenve a fordításban, ő sok emberről beszél, aki Lucretia szépségének hódol és ajtaja előtt alszik. Disznó jelentésű szó nincs a lengyel szövegben. Vö. 204–208. skk. ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyji...*, 7–8.

57 OVID., *Her.* XVII, 104 „cum mea virginitas mille petita prociis”. Illetve OVID., *Her.* VII, 123 „mille prociis placui, qui me coiere querentes / nescio quem thalamis praeposuisse suis.”

58 E. J. Morrall szerint Wyle a két szót egymás szinonimáinak értelmezte, s Lucretia, a városi dáma a disznók és a falusiak összekapcsolásával fejezi ki lenézését a vidéki paraszttal szemben, akik megbámulják és leplezetlen utalásokat tesznek szépségére. „The need to amend *porci* did not arise, since the translator understood the word as a term of reproach and synonym for *rurales* in what are clearly parallel sentences. Lucretia is expressing herself forcefully and coarsely. [...] Lucretia’s contemptuous reference to her many admirers

Piccolomini Quot me ambiunt *proci* quocunque pergo: quot *rivales* ante fores excubant meas

Niklas von Wyle tolmácsolása szerint Eurialus hibásan emlékszik Ovidius *Hős-nők levelei* (*Heroides*) című művének XV. darabjából, a leszboszi költőnő, Sappho szerelmének nevére, hiszen azt állítja, a görög leány egy bizonyos szicíliai *Pharrónak/Pharaónak írt levelet.

*Si verborum meminere que ad Pharaonem Siculum scribit Sapho*⁵⁹

Wyle Jst anders daz jch der worten recht bin Jngedenck die Sapho schribt zu *Pharronem Siculum*.⁶⁰

Elég biztosak lehetünk benne, hogy humanista létére Wyle jól tudta, az egyiptomi uralkodók hatalma Szicíliaig sosem terjedt ki, mégis ragaszkodott forrása hibájához, s nem javította ki a szóban forgó szöveghelyet „Phaonem Siculum”-ra, annak megfelelően, hogy Ovidius szerint Sappho egy Phaon nevű ifjúba volt viszonzatlanul szerelmes.

Úgy tűnik, ezzel a problémával a dán fordítónak nem kellett megküzdenie, mert elég jó latin szöveg állt rendelkezésére ahhoz, hogy a férfi nevét teljes latin singularis accusativusi alakjában meghagyva illessze be a saját munkájába: om ieg eller dragis ret til minde / det Sappho schriffuer til *Phaonem Siculum*.⁶¹ Ez a megoldás persze inkább arra utal, hogy a dán ismeretlennek szerencséje volt forrásával, mintsem hogy pontosan tudta volna, milyen antik forrásra megy vissza a szereplő neve, hiszen nem alakította azt vissza nominativusi alakba; szempontunkból persze most az a fontos, hogy egy újabb érvet sorakoztassunk fel a mellett, hogy a dán forrása jobb volt Wyle forrásánál.⁶²

A német fordítás forrása az olvasati problémák mellett néhány zavaró központozású mondatot is tartalmazhatott, amely megzavarta Wyle szövegalkotását. Az alábbi esetben, mint E. J. Morrall felhívta rá a figyelmet, a *metus* szó után nem ér véget a mondat, hanem értelemzavaró módon tovább folytatódik:

could be taken as expressing the natural attitude of an urban gentlewoman for the boors and rustics of the countryside.” Eric John MORRALL, „The Tale of Eurialus and Lucretia by Aeneas Sylvius Piccolomini and Niklas von Wyle”, *Neuphilologische Mitteilungen* 81 (1980): 428–438, főként 431. Lehetséges, hogy a dán fordító is így értette a szöveget?

59 H 239: Phaonem siculum; ms Bp2: Pharaonem siculum.

60 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 98–99, latin 99, 15–16 skk.

61 PAULLI, *Danske Folkeboger...*, 59. „ha helyesen emlékezetbe idézem, / amit Szapphó ír a szicíliai Phaónnak.”

62 A mondat szórendje világossá teszi, hogy ki a cselekvő és a ki a részes a mondatban. Legjobb tudomásom szerint az -m a régi dán nyelvben sem értelmezhető részeshatározói személyragnak, mert a nyelv rendszere a szórend alapján dönti el, hogy ki az alany és ki a tárgy/részes. A *Phaonem Siculum* latin alak érintetlenül hagyása a dán nyelvű szövegben tehát pusztán arra utal, hogy a fordító nem tudja visszaalakítani nominativusba a latin kifejezést **Phaon Siculus*-ra.

*Vale spes mea meusque metus vt turris que fracta interius inexpugnabilis videtur
exterius si admotus aries fuerit mox confringetur.*

Euriali verbis Lucretia victa est.

Wyle got pfleg din min hoffung vnd min forcht vnd min turn der jnnwendig
gebrochen ist vnd vszwendig schynt vest vnd nit zegewinnen vnd der
doch (so sich ain wider dar an stiesz) schnelle wurd zerfallen. Lucretia
ist druch dise Eurials wort vberwunden worden.

Morrall véleménye szerint a hibás fordítás itt abból eredt, hogy az *ut* kötőszót Wyle *et* alaknak értelmezte, ezzel egymásba olvasztva két különálló gondolati egységet, Eurialus levelének utolsó mondatát és a narrátor kommentárját (*metus et turris ...*).⁶³

A dán szövegben azonban a kérdéses mondatok bekezdések formájában különülnek el egymástól, s a fordítás tükrözi a latin eredeti értelmét.

Piccolomini

«*Vale spes mea meusque metus.*»

Ut turris, que fracta interius inexpugnabilis videtur exterius, si admotus aries fuerit, mox confringitur, Euriali verbis Lucretia victa est.»⁶⁴

Dán

Faruel min hob / oc min Redzel.

Lige som Torn der er inden til forfaldet / oc siunis wden til at vere woffueruindeligt
/ Men nar der nogen med mact støder paa / falder det snart / saa bleff oc Lucretia
aff Euriali tale offueruunden.⁶⁵

A következő esetben a dán feltételezett forrása azon kevés latin kéziratra mutat, amelyek tisztán megőrizték Piccolomini szándékát, aki Vergilius *Aeneis*-éből kölcsönzött neveket Eurialus kísérőinek. Nisus az *Aeneis* V. énekében (286–339 skk.) Eurialus hűséges barátja, aki vele együtt hal meg, miközben áthaladnak a rutulusok táborán, s e tétivel a férifbarátság jelképévé válik. Achatés Aeneas hűséges társa (I, 188), Palinurus pedig Aeneas hajójának kormányosa Vergilius eposzában (V, 833–871). Mint látható, a Wyle német fordításában szereplő nevek nem egészen azo-

63 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 114–115, latin 115,14–17 skk. Morrall 114,82. jegyzete: „vnd is an error based upon a reading *et* for *vt*. The error was compounded by the confusing punctuation in his exemplar, see Textual Notes. (Most of the manuscripts of the Y-group are defective at this point: *Va* and *Mü* have *et*; *S* reads ‘*spes mea meusque turris metus ut turris que ...*’). Eurialus’s letter should end at *metus*. A new sentence comparing her surrender to the collapse of a tower under the blows of a battering-ram, i.e. his [the narrator’s, M. Á.] word, should begin at *vt* and end at *victa est*.”

64 PICCOLOMINI, *Historia...*, 56.

65 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 81. „Viszlát, reményem és rejtélyem. Akár a torony, amely belül már összerokadt / és kívülről legyőzhetetlennek látszik, / de ha valaki erővel nekirent, gyorsan összedől, ugyanígy győzött le Lucretia szíve Euriolus története által.”

nosak a virtuális forrásában megadott alakokkal, míg a dán szöveg érintetlenül hagyja a filológiai romlásra egyébként rendkívül hajlamos névalakokat.

*Dum sic loquitur Nisum Achatem Polimnorum cernit*⁶⁶

Wyle So sicht er *Nysum Achatem* vnd *Palmurum* sine diener⁶⁷

Dán seer hand *Nisum / Achatem / oc Palinurum* sine tienere⁶⁸

Ez a szöveghely ismét csak arra hívja fel a figyelmet, hogy egyes helyeken mennyivel jobb volt vagy lett a dán forrásául szolgáló latin szöveg a Wyle által használt latin kézirat(ok)nál.

Eurialus és Pandalus beszélgetése során a szerelmes férfi érzékletes képekkel ecseteli, micsoda nehézségekbe ütközik, hogy együtt lehessen szíve hölgyével:

*Illa incensa est: ego ardeo: ambo perimus: nec remedium protelando vite nostre videmus: nisi tu sis adiumento. Vir custodit et frater. Non tam vellum aureum peruigil draco seruabat: nec aditum orci Cerberus⁶⁹ quam illa recluditur.*⁷⁰

Wyle Sy ist entzünd. Ich brinn. Wir sterbend bede und sechent nit aincherlay artznie unser leben zeerlegern. Es syge dann daz du nun guter behueter und bruder uns komest zu hilffe. Der wachend dracke behut nit so wol des guldin scheppers / noch Cerberus den zugange sines *gartens*.

E. J. Morrall jegyzeteiben felhívja rá a figyelmet,⁷¹ hogy Wyle a latin Orcus-i (m) 'alvilág' jelentésű szó singularis genitivusi alakját összetéveszti a gyakran (főleg itáliai másolók kezétől írt kódexekben)⁷² a szókezdő h nélkül írt (h) ortus-i (m) 'kert' jelentésű szó szintén singularis genitivusi alakjával, s ezért nála Cerberus a kert, vagyis *gartens*, nem az alvilág kapuját őrzi. Az értelmezési hiba magyarázata paleográfiai jellegű. A Wyle rendelkezésére álló latin szöveg írásképében bizonyos pozíciókban nehezen lehetett megkülönböztetni egymástól a c és t minuscula betűket, s ehhez járult, hogy a kert jelentésű (h) ortus főnevet is gyakran a szókezdő h nélkül írták: *Orci – orci – orti*.

66 Felhívom a figyelmet rá, hogy a Morrall által, illetve az általam használt, elvileg ugyanúgy H 160 kiadásként számon tartott két példány olvasata itt eltér. Morrall a British Library London G.9351 (IB.615) jelű példányából veszi a fent idézett olvasatot. Jőmagam az OSZK Inc. 580 jelű, szintén H 160 kiadásként azonosított példányában, e helyen a következőt olvasom: visum, achaten polimnirum. További olvasatok: ms Bp2: visum achatem palminurum. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505[achatem], Lyon 1518[achatem], Bazel 1551, Bazel 1571: visum, Achaten *Polinurum*.

67 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 134–135, latin 135, 12–13 skk.

68 PAULLI, *Danske Folkebøger...*, 105. „látta szolgálait Nisust, Achatest és Palinurust.”

69 A Baccarus-szövegcsoportban nincs másik olvasat. Az egyéb olvasatokra lásd az *Appendixet*.

70 PICCOLOMINI és VON WYLE, *The Tale of Two Lovers*, 150–151, latin 151,21–25 skk.

71 Uo. 151, 128. j.

72 Például: mss Ma, FiC: aditum orti.

A c és t minuscula nehéz megkülönböztethetőségéről nemcsak az imént említett félrefordítás árulkodik, de például Aurora hajnalistennő kedvesének, Tithonusnak névalakja is, akinek neve Wyle virtuális forrásában mindkétyszer *Citoni*⁷³ alakban szerepel:

*linquens croceum Citonis Aurora cubile*⁷⁴

*Cur tu tam repente Citoni tui cubile relinquis Aurora*⁷⁵

A dán szövegben azonban ez az írásképi eredetű probléma nem jelentkezik, hiszen ott Cerberus a mai dánban 'helvede' alakban ismert *helffuede*, vagyis a pokol kapujának őrzője:

Dán Hun er optend ieg brender / wi dø baade / oc wi see ingen laegdom / at forlunge vaart lifff med / wden du min behielper oc broder vil staa off bi. Den vogerne drage voctet icke den gylden vld saa vel / icke Cerberus ind gangen til *helffuede* / som hun er indeluct oc forvaret.⁷⁶

A következő eset ismét arra mutat rá, milyen következetes volt Wyle forrásának követésében, még akkor is, ha humanistaként tudhatta, hogy egy-egy szöveghely egyszerűen rossz az előtte álló szövegben. Odüsszeusz húsz éven át várakozó feleségének neve talán elhallás vagy nazalizáció (orrhangúsodás) útján rögzült Menelope alakban Penelope helyett a német területeken,⁷⁷ mindenesetre ezt a nyelvi sajátságot mind Wyle német szövege, mind virtuális forrása őrzi.

*Ecce Lucreciam que Bruti coniuge castior **Menelopeque**⁷⁸ melior dicebatur. [...] Non Lucrecia sed Yppia est vel Iasonem secuta Medea.*

Wyle man wurd sagen nem war, Lucrecia die küscher gewesen ist / dann der gemachel Bruti / vnd die besser vnd frömer genennet was dann

73 Ms Bp2: titani tui cubile; H 157: titoni tui cubile; H 151, H 154, H 156[Citoni], H 158[Citoni], H 160, H 239: citoni tui cubile; Bázél 1551, Bázél 1571: Titonis Aurora cubile; Lyon 1505, Lyon 1518: nincs adat.

74 A sor egyébként Vergilius *Georgicájának* részlete I, 447: „Tithoni croceum linquens Aurora cubile.” PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 125, 125, 28–29 skk.

75 Uo. 167, 167,16–17 skk.

76 Uo. 123. „Ő [a nő] meggyúlt, én égek, / mindketten meghalunk / és nem találunk orvosságot, / amellyel meghosszabbíthatnánk életünket, / csak ha segítségem és bátyám maradsz. Az őrző sárkány nem őrzi annyira az aranygyapjút, / sem Cerberus a pokol kapuját, / ahogy ő van bezárva és őriztetve.”

77 Szilágyi Emőke Rita felvetése szerint esetleg Melpomené múzsa neve mint asszociációs alap is okozhatta ezt az alakváltozást. A javaslatot ez úton is köszönöm, és megfontolásra érdemesnek tartom.

78 ms Bp2: Penelopeque; H 157, H 158: penelopeque; H 151, H 154, H 160: menelopeque; H 156, H 239, Bázél 1551, Bázél 1571: Menelopeque.

Menelopis, volgt yetz năch ainem eebrecher [...] Sy ist nit me Lucretia / sunder Yppia oder medea die da năchfolget Iasoni.⁷⁹

A dán fordításban azonban a női név helyesen szerepel, sőt, a korábban a „Pialudum”-eset kapcsán említett Hippia neve is értelmesebb alakban kerül bele ebbe a szövegbe. A Hippe névalak arra enged következtetni, hogy egy, a Wyle virtuális forrásától (Yppia) eltérő, H-val kezdődő változatban szerepelt a név a dán forrásában, bár még most sem tűnik úgy, hogy a dán fordító tudta volna, ki volt ez a férjelhagyó asszonyság.

Dán See Lucretia / der var kydskere end Porcia Bruti Hustru / den der var bedre oc frommere end *Penelope* [...] / Hun er nu icke meere Lucretia / Men Hippe eller Medea / som effterfulde Iasonem.⁸⁰

Portia nevét a dán fordító illesztette ismét a szövegbe, megismételve a korábban már elhangzott információt,⁸¹ miszerint Brutus felesége Portia volt. Piccolomini eredeti szövegében ezen a helyen csak úgy utal az asszonyra mint „Bruti coniugem” ’Brutus házastársa’.⁸²

Minden szembetűnő, s Wyle által következetesen meg is őrzött hibája ellenére azonban van néhány eset, amikor a német humanista előtt álló szöveg értelmesebb. Ilyen az alább olvasható mondat, amelyben a földrajzi nevek (Ferrara, Mantova, Trento stb.) viszonylag jól megőrződtek. Kivételt képez ez alól a ma a svájci Graubünden tartományban lévő Brusio városának névalakja, amelyet latinul Brusium-ii (n) vagy Perusium-ii (n) néven említettek. Wyle forrásában és fordításában hibás formában a Perusium városnévnek a genitívusi formáját találjuk (jelentése ’Brusióban’), e helyett a-val írva, így: *Parusii*.

*ad cesarem Parusii*⁸³ manentem: quem deinde Ferrariam Mantuam Tridentum Constantiam et Basileam secutus est ac demum Vngariam atque Behemiam.

79 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 170–171, 171,12–15 skk.

80 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 145. „Ime Lucretia / tisztább volt ő Brutus nejénél, Portiánál, / jobb és jámborabb, mint Penelopé, / de már nem Lucretia ő, / hanem Hippe, avagy Médea / aki Iason után indult.”

81 „Portia Cathonis mortuo Bruto [...]” PICCOLOMINI, *Historia...*, 38. *A Historia* több mint harminc példányában (kéziratokban és nyomtatványokban egyaránt), köztük azokban, amelyek a Baccarus-szövegcsoporthoz tartoznak, a hely a következő olvasatban található meg: Portia Cathonis filia mortuo Bruto. Lásd a hely dán fordítását is: „Thi den tid Portia Catonis Daatter bleff fra tagen kniff / der Brutus hendis Hoßbonde døde / Nedsanck hun gloende Kul / Som vaare der til berede.” PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 56. „Mivel amikor Cato lányától, Portiától elvették a kést, míg ott volt halva férje, Brutus, izzó szemet ivott, amely oda volt készítve.”

82 PICCOLOMINI, *Historia...*, 104.

83 H 151, H 154, H 156, H 160, H 239: parusii; H 157, H 158: perusii; Bázél 1551, Bázél 1571: Parusii és a margón: alias Parrhisiis manentem.

Wyle Vnd kam zu letst zu dem kaiser / sin zu **Parus** wartende / dem er dar näch / nachfolgt gen Ferrer gen Mantöw gen Trient gen Costentz vnd gen basel vnd zu lest in Hungern vnd Behem.⁸⁴

Wyle fordításában a hibás Parusii latin alakból a németben Parus városnevet csinál, jóllehet az Orbis Latinus lexikon tanúsága szerint ilyen latin nevű város nem létezett.

A dán fordító valószínűleg szerencsésebb volt forrásával a Perusium városnévnek a tekintetében, hiszen fordítása alapján ő helyes Perusii alakot tartalmazó szöveget használt.

Dán Paa det siste tom hand til Keiseren som tøffuede i **Perus** / oc fylgede hannem siden til **Ferrariam** / **Mantuam** / **Trier** / **Costnitz** / Basel / oc sist ind i Ungern oc Bemen.⁸⁵

Az már a Dán Névtelen korlátozott földrajzi tudásának eredménye, hogy a helyes genitivusi alakból csak egy nem létező nominativusi alakot tudott kihozni Perus formában. Ismét csak az Orbis Latinus tanúsága szerint, Európában a korai újkorban Perus latin nevű várost se tartottak számon.

Amint látható, a dán fordító az ismertebb európai városok neveivel is küzdött. A *Historia* e záró mondataiban a dán fordító ismét meghagy két latin tulajdonnevet, Ferrara és Mantova városneveit accusativusi alakban. Trento olasz város nevét a számára vélhetőleg ismerősebb, hiszen a dán nyelvterülethez közelebb eső Trier német város nevére rontja-egyszerűsíti-magyarázza. (Trier város latin neve egyébként *Trevorum* vagy *Augusta Treverorum* volt, így közvetlenül a latin Tridentum alapján nem romolhatott a város neve a dánban Trierre.) Végül Konstanz város nevét egy ritkább, de 1353 óta adatolt formában használja, Kostnitz alakban.⁸⁶

A lengyel fordítás

A korai lengyel fordítás a *Historya o Euryalu i Lukrecyi*,⁸⁷ egy lengyel kisnemes, Krzysztof Golian munkája, aki a lengyel irodalomtörténetben egyikönyves

84 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 176–177, latin 177, 5–8 skk.

85 PAULLI, *Danske Folkebøger...*, 152. „Végül a császárhoz érkezett, aki Perusban tartózkodott, / és aztán követte Ferrarába / Mantuába / Trierbe / Costnitzba / Baselbe / végül pedig Hungáriába és Bohémiába.”

86 Ulrich BÜTTNER und Egon SCHWÄR, *Konstanzer Konzilgeschichte(n)* (Konstanz: Verlag Stadler, 2014), 199.

87 ADALBERG, *Historya o Euryalu i Lukrecyi...*

szerező, *auctor unius libri* maradt, a Piccolomini *Historia* valószínűleg 1580 után készült verses átiratával.⁸⁸

A fejezet bevezetőjében már említettem, hogy meggyőződésem szerint a mai Lengyelország területén őrzött négy latin nyelvű *Historia*-kézirat⁸⁹ egyike sem lehetett Golian forrása, mivel egyik sem tartozik bele már a *Baccarus*-szövecsoporthoz sem, annál feljebb áll a sztemmán. Az egyes Golian-szöveg-helyeket áttekintve lábjegyzetben fogom feltüntetni ezeknek a kéziratoknak a megfelelő latin olvasatait.

Fontos itt az alfejezet elején elmondani azt is, hogy a második világháború folyamán legalább egy latin *Historia*-kézirat⁹⁰ megsemmisült, amelyet Varsóban a Biblioteka Narodowában őriztek, s amelyet a náci hadsereg visszavonulásakor az egész lengyel fővárossal együtt porig égetett. Ugyanez lett a sorsa egy olyan latin hexameteres *Historia*-átiratnak is, amelyet egy Jakub Myreccus (Mirek) z Sączza nevű lengyel humanista készített 1581-ben s amelyből mindössze az alább olvasható pár sor maradt fenn Ignacy Zarębski közlésében:⁹¹

88 Pietro MARCHESANI, „La traduzione polacca della *Historia* de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini e la concezione dell'amore nel Rinascimento polacco”, in *Italia Venezia e Polonia tra Medio Evo e età moderna* (Firenze: Leo. S. Olschki, é. n.), 397–426. A szerzetetés dátumára lásd: 417. Golian személyének azonosításához új adatokkal szolgál: Mirosław LENART, „Gli scritti di Enea Silvio Piccolomini conservati a Breslavia”, in *Pio II nell'epistolografia del Rinascimento: Atti del XXV Convegno Internazionale (Chianciano Terme-Pienza 18–21 luglio 2013)*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI (Firenze: Franco Cesati Editore, 2015), 71–82, főként 79–80.

89 1. Poznań, Miejska Biblioteka Publiczna im. Edwarda Raczyńskiego, 291. Jele: ms Pz. A kézirat szövegéből kb. 20 oldal (10 lap) hiányzik. Amennyire ebben a csonka állapotában megállapítható, az inveniát-deseruit csoportba tartozik, tehát a két nagy ág, az X és Y határán van valahol a helye. 2. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q 53. Jele: ms WUn2. A Wrocław Ossolineum kézirattal vannak közös hibái, de az első kéz számos kihagyását és hibáját egy második kéz korrigálja. Y-ág; Pacorus; arripiens-coniecit csoportok. 3. Wrocław, Biblioteka Uniwersytecka, IV Q 62. Jele: WUn1. Az Y-ághoz tartozik, rokonságot mutat az ms Mf jelű, ma München Bayerische Staatsbibliothek, Codices Latini Monacenses, CLM. 14125 kézirattal, közös ósre mennek vissza. 4. Wrocław, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolinskich (Ossolineum), 601/I. Jele: ms WOs. Vélhetőleg Y-ág, offendat-dimisit, de még nem a *Baccarus*-csoport. Néhány helyen a római szövegtanúkhöz, illetve az Y-ág arripiens-coniecit csoportjához is köthető.

90 Jelzete ez volt: Biblioteka Narodowa Lat. F. XV 5. A 269–303. lapokon Piccolomini 1444-ben Kaspar Schlicknek írt levelei között volt megtalálható a *Historia* szövege. A kézirat 1–178. lapjain pedig Francesco Petrarca *Rerum familiarum libri* című levélgyűjteményének válogatott darabjai voltak olvashatók, tehát a kézirat összeállítója valószínűleg levélírók számára készített mintakönyvet. Vö. Józef KORZENIOWSKI, „Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu”, *Archiwum do dziejów literatury i oświaty* 11, 216 (1910): 164–165, nr. 216.

91 Ignacy ZARĘBSKI, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polska i Polakami* (Kraków: PAU, 1939), 104–105. A kézirat jelzete ez volt: Biblioteka Narodowa Lat. O. XIV 14. Vö. KORZENIOWSKI, „Zapiski z rękopisów...”, 163–164.

Omnis amans quid lata velint sibi tempora nescit
 Et tandem furiis cum sit vexatus ab istis
 Emoritur, finemque sibi (miserabile dictu)
 Advocat infausti atque ignis tormenta futuri.

Lat. O. XIV 14 karta 99.

Esse salutatum cuperem te chara puella
 Lucretia o nobis si spes foret ulla salutis
 Namque animi mei omisserim, nunc spesque salusque
 Ex te chara ...?... Lucretia pendet
 Plus te mente colo quam me plus diligo cuius
 Testis eris confide mihi si saxea non sis
 Testantur lacrymae quas te spectante profudi
 Et gemitus varii nostro de pectore ducti.
 Me cepit virgo tuus nunc splendorque colorque
 Atque decus quibus es superis cognata deabus.⁹²

Lat. O. XIV 14 karta 101.

A német és a dán fordításokkal összehasonlítva, a fennmaradt lengyel verzióban jelentősen kevesebb filológiai jegy maradt benne a *Baccarus*-csoportra jellemző sajátságok közül. A következőkben olyan olvasatokat tekintünk át, amelyeket már vizsgáltunk a német és a dán fordítások kapcsán is.

Természetesen megtalálható Golian szövegében a csoportnak nevet adó magyar lovag neve, legelőször az 1725. sorban: A w tym Baccarus, ślachcic rodu węgierskiego.⁹³

Ebben a fordításban is problémaként jelentkezik az Ovidius *Heroides*éből megidézett szicíliai Phaon, aki a lengyel fordító számára *Pharaon néven ismert, a szöveg 555. sorának tanúsága szerint: Zapho do Pharaona, gdy sie w nim kochała.⁹⁴

A latin szövegváltozatok közül a forrás tehát azok közé tartozhatott, amelyek Wyle forrásával osztoztak az alábbi olvasatban: *Si verborum meminisse quae ad Pharaonem Sicculum scribit Sapho*.⁹⁵

92 Összehasonlításként érdemes idézni Piccolomini szövegét Donato Pirovano kiadásában. PICCOLOMINI, *Historia...*, 42–44. „Salutarem te, Lucretia, meis scriptis, si qua mihi salutis copia foret. Sed omnis tum salus tum vite spes mee ex te pendet. Ego te magis quam me amo nec te puto latere meum ardorem. Lesi pectoris index tibi esse potuit vultus meus, sepe lacrimis madidus et que te vidente emisi suspiria. [Fer benigne, te precor, qui me tibi aperio.] Cepit me decus tuum vinctumque tenet eximia, qua omnibus prestas venustatis gratia.”

93 „S közöttük a magyar származású lovag, Baccarus.” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 56. mss WUn2, WOs: Pacorus; ms WUn1: Pacarus; ms Pz: lacuna.

94 „Zapho Pharonnak, mikor szerelmes lett belé.” Uo. 19. ms WOs: ploaramen; mss Pz, WUn1: Pharaonem; ms WUn2: Phaonem.

95 „Ha felidézem a szavakat, amelyeket Szaphó írt a szicíliai Pharaónnak.” A Pharaón név-

A dán fordítás forrásának egyik olvasata, az *Eurialo viso Lucretia* alak jellemezte Golian forrását is, hiszen a lengyel változata szerint az asszony az, aki a rakoncátlan lóhoz lesz hasonló, amikor az ablakból meglátja Eurialust: We wszysckim Lucretia tym podobna była, / Kiedy Euryalusa okiem swym baczyła.⁹⁶

A következő három latin olvasatnak mind a német mind a dán megfelelőivel találkoztunk már a fentiekben, most lengyelül is áttekintjük őket. Krzysztof Golian fordítása is a *Si ti Ovidium legisti* olvasatot tükrözi Eurialus már idézett leveléből, hiszen a lengyel szöveg is feltételes módban beszél Lucretia olvasottságáról a 989–990. sorokban: *Jeśliś* Owidyusza też kiedy czytała, / *Nalazłabyś*, jak wiele Troja uciერpiała.⁹⁷

A második ilyen eset Pandalus palotagrófi címmel való megkínálása. A lengyel változatban sem a külön jutalmazás (*propterea non sum premiandus*) ellen tiltakozik a férfi, hanem a kitüntető szeretetről mond le álszerényen, tehát a *propterea non sum amandus* latin olvasatot tolmácsolja: Co jeśli sie tak sprawi, jako usiluje, / Myśl twa, nie przeto serce twe mnie niech *miłuje*.⁹⁸

A harmadik eset a lengyel fordítás 2533–2534. soraiban található, amikor Lucretia „Ktőre mi, by *różaną wódką* pokropiona, / I zaraz, jak z ciężkiego snu, jest obudzona”,⁹⁹ vagyis úgy ébred fel, mintha rózsa(illatú) vízzel öntözték volna meg. Golian tehát itt sem okoz meglepetést, ő is a *quibus tanquam rosarum aquis excitata mulier quasi de gravi somno surrexit*¹⁰⁰ sorokat fordítja le, akár csak német és dán kollégái.

Olyan esetre is hozhatunk példát, amelyet a német és a dán forrásainak tárgyalásánál nem említettünk, ugyanis ez utóbbi szövegéből az erotikus leírást tartalmazó részt egyszerűen az *etc.* jel helyettesíti. A szerelmesek utolsó éjszakáján Eurialus belső monológjáról van szó, amikor lelkesült szavakkal dicséri az asszony tagjait, köztük tapogatni való kebleit is:

alak tehát szövegromlás a Phaón alakból.

96 „Mindenben hasonlatos volt ehhez Lucretia, mikor megpillantotta Eurialust szemével.” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 10, 279–280. skk. ms Pz: *Eurialo viso Lucretia*; mss WOs, WUn2: *Eurialo visa Lucretia*; ms WUn1: *Eurialus visa Lucretia*.

97 „Ha te is olvastad volna valaha Ovidiust / Azt találtad volna, mennyit szenvedett Trója” Uo. 33. mss Pz, WOs, WUn1, WUn2: *sed tu Ovidium*.

98 „Ha úgy is történik, mint akarom, ne azért szeressen engem a te szíved.” Uo. 74, 2281–2282. skk. ms Pz: *lacuna*. mss WOs, WUn2: *Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum premiandus*. ms WUn1: *Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago quod tibi conducit non propterea sum premiandus*.

99 „Homloka mintha rózsavízzel öntöznék, / azonnal, mint egy nehéz álomból, felébredt.” Uo. 82.

100 „Amelyekkel, mintha rózsavízzel élesztgették volna, az asszony felébredt a mély álomból (...).” mss Pz, WOs, WUn1, WUn2: *ugyanez az olvasat*.

O papille premende

Wyle O, *handelbare* brústli.¹⁰¹

Lengyelül, metonimikusan utalva a tapogatásra annak eszközeivel, a férfi kezeivel, Golian így fejezi ki az elragadtatást: O *piersi* przeozdobne, **jaż rękami memi** / Trzymam was, a cieszą mnie wdzięcznościami swemi?¹⁰²

A következő két helyről ugyan volt már szó korábban, de a lengyel fordításban megmutatkozó jelentős különbségük miatt érdemes ismét emlékeztetni rájuk. Az első hely Eurialus barátainak nevével kapcsolatos. Miután Eurialus az első találka után parasztgúnyába visszaöltözve hazafelé indul az utcán, szembe találkozik – Piccolomini eredeti szövege szerint – három, vergiliusi nevet viselő barátjával. A lengyel szövegben azonban csak két barát neve hangzik el az 1635–1636. sorokban, akiket Eurialus meglát (*widzieli*): Tak z sobą rozmawiając, postrzegł, że **widzieli** / *Achaten Polinarus*, bo w ten czas siedzieli.¹⁰³ A *Baccarus*-szövegcsoporton belül tehát a lengyel forrása azokhoz a változatokhoz állt legközelebb, amelyek a *Nisus* nevet *visus* esetleg *visum* alakra rontva tartalmazták, és *Palinurus* nevét is némileg torzítva hozzák: *visus/visum*, *Achaten Polinurum*.¹⁰⁴ A *Baccarus*-csoport tagjai három kisebb alcsoportra oszlanak e szöveghely alapján:

visum, Achaten Polimmirum H 160

visum, Achaten Polinurum H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon
1505[*achatem*], Bázél 1551, Bázél 1571

visus achatem polinurum Lyon 1518

A fenti három csoport közül Golian forrása a másodikhoz köthető (*visum, Achaten Polinurum*), mivel *Achates* és *Polinurus* névalakjai leginkább az abban található variánsokhoz hasonlítanak a lengyel fordításban (*Achaten Polinurum*).

A második *locus* magyarázatát szintén olvashattuk már az előző alfejezetben. Mint emlékszünk, Eurialus *Achates*nek számol be *Lucretia* szépségéről, s ekkor felidézi *Kandaulész* lüd király történetét. A király neve különböző mértékű szövegromláson ment át a *Baccarus*-csoport tagjaiban:

Candaulis regis Lidiae formosa uxor fuit H 158

Candele regis Lidie formosa uxor fuit ms Bp2. H 160

101 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 166–167, latin 167, 6–7 skk.

102 „Ó legcsodálatosabb keblek, titeket tartalak kezemben, s gyönyörűséggel töltötök el?” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 83, 2569–2570. skk. ms WUn1: prenitide. mss Pz, WOs, WUn2: premende.

103 „Így beszélgetve észrevette, hogy látja őt *Achaten* és *Polinarus*, mert ott ültek éppen.” Uo. 53.

104 „Meglátta *Achatészt* és *Polinuruszt*.” ms WUn1: *Nisum acatem palimirumque*. ms WUn2: *visu achatem palmurini[?] que*. ms WOs: *visum achatem palinurumque*. ms Pz: lacuna.

Tandali regis Lidie formosa uxor fuit H 151, H 154, H 156, H 157,
H 158, H 239, Lyon 1505,
Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571

Ahogy korábban elhangzott, a minuscula c és t betűk felcserélése miatt alakulhatott ki a Tandali névalak, amely a Baccarus-csoport tagjainak többségére jellemző. (Jóllehet a hiba még nem volt jelent a csoport első nyomtatott tagjának, a H 160 kiadásnak a szövegében, amelyet 1478-ban adtak ki, és valószínűleg tudatosan kijavították a H 158 edíció számára, amely 1497-ben került ki a sajtó alól.) A lengyel fordítás is a Tandali-alcsoportozáshoz köthető: Nie piekniejsza *Tandalis*, króla Lidyjskiego.¹⁰⁵

A következő filológiai hely, amely egyben átvezet Golian fordításának részletesebb jellemzéséhez, egy olyan latin olvasat, amely mindhárom fordítónak fejtörést okozott, de talán a lengyel fordító oldotta meg a legjobban a problémát. Magányos tépelődései után Lucretia nem bírja tovább elhallgatni Eurialus iránti szerelmét, beszélnie kell róla, s ezért szolgáljának, Sosiasnak vallja meg azt, amikor a császár kíséretével éppen az ablakuk alatt vonul el. Ennek a szöveghelynek egyik változata szerint Lucretia *Aspice caesaries et madido cirro contortos crines*¹⁰⁶ felszólítással fordul Sosiashoz, s tulajdonképpen egy Juvenalis-allúziót hallunk tőle (Sat. XIII. 164–165.),¹⁰⁷ amely a germán férfiak tipikus hajviseletéről szól. A másik változat szerint azonban Lucretia nem a hajkorona, hanem egyszerűen a császáriak csodálatára biztatja Sosiast, ugyanis az *Aspice caesaries* helyén *Aspice caesareos* alak áll ezen a helyen. A szövegromlás tehát itt a caesaries-ei (f) 'nagy és szép haj' jelentésű főnév többes számú tárgyesetéből a caesareus 3 'császári' jelentésű melléknév többes számú hímnemű tárgyesetét hozza létre. A Baccarus-csoport tagjai az alábbi kisebb csoportokra oszlanak a szöveghelyet tartalmazó mondat alapján:

<i>Aspice caesaries et madido cirro contortos crines</i>	<i>ms Bp2. H 160, H 151</i>
<i>Aspice caesaries et madido cirro contortas crines</i>	H 154, H 156, H 157, H 239
<i>Aspice caesaries et madido tyro contortos crines</i>	Bázél 1551, Bázél 1571

105 „Nem szépségesebb Tandalis, Lydia királyának felesége.” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 56.

106 „Nézd csak szép és nedvesen feltekert hajfürtjeiket.” PICCOLOMINI, *Historia...*, 32. ms WUn2: *Aspice caesaries et madido cirro contortos crines*; ms WUn1: *Respice caesaries et madido cirro crines contortos*; ms WOs: *caesarios*; ms Pz: *caesareos*.

107 „caerula quis stupuit Germani lumina, flavam / caesariem et madido torquentem cornua cirro?” „S meg ki ütődne a germán kék szemem, haja szőke / fürtjén, mit bevizez, hogy szarv alakúra csavarja?” IUVENALIS, *Decimus Iunius Iuvenalis Szatírái...*, 275. Muraközy Gyula ford.

Golian fordításában a haj jelzője a kb. 'udvari módra elkészített, gondosan fodrászolt' kifejezés: Szyje, jako śnieg białe, *włosy utrafione*, / Piersi w moc każdego z nich, jak mur, utwierdzone.¹⁰⁸

Véleményem szerint Golian a jobb latin olvasatot, tehát a caesaries főnevet fordítja lengyelre, amelynek tekintetében a Baccarus-csoport tagjai a fentiek alapján nem térnek el egymástól.

Wyle Lucretiája a német szövegben a császáriakat is emlegeti, miközben az idegen frizuradivat is felkelti érdeklődését:

Wyle Sy haben näch alle kruses *häre* vnd sint mit vfgerechten achseln grades lybes / beschöw die *kaiserlichen* gelgefertwten löcke.¹⁰⁹

Az ismeretlen dán fordító hasonlóképpen jár el, de nála hajkoronát kétszer is találunk, miközben a császári kíséretet emlegeti:

Dán See deris kruset *haar* / oc huor oprictig deris skuldre ere skickide paa deris lif / beskue mig den *Keyserlige* gule farffuede *haar*.¹¹⁰

E. J. Morrall szerint¹¹¹ Wyle téves fordítása a latin félreolvasásából ered, hiszen a *Baccarus*-csoportba tartozó szövegek tendenciózusan a helyes *caesaries* alakot tartalmazzák, míg bizonyos római kiadásokban (H 225, H 234, H 237) már a *lectio facillior*, azaz a *caesareos* alak olvasható.¹¹² Véleményem szerint a dán fordításban is a fordító félreértéséről lehet szó, ezúttal Golian fordítása szerencsésebb.

A lengyel Krzysztof Golian egyébként nem lehetett túl jó latinista, több helyen nagy nehézséget okoztak neki alapvető latin szerkezetek, s a visszaható névmások értelmezése.

A császár házasságának problémája, ami véleményem szerint egy pusztán félrefordítás eredménye, jobban megvilágíthatja a kérdést. A lengyel fordítást eddig legrészletesebben elemző Pietro Marchesani véleménye szerint Golian fordítása a lengyel kisnemesség, az ún. *szlachta* politikai nézeteit közvetíti, s ezért számára Piccolomini művéből olyan értékek válnak fontossá, mint a nemesi vér, és a nemesember hűsége és elhivatottsága hazája és nemzete iránt. A lengyel értelmezése szerint a nemesi születés olyan élethivatást jelent, amelyet feltétlenül fölé kell rendelni mégoly hatalmas szenvedélynek is, mint ami-

108 „Nyakuk fehér mint a hó, hajuk fodrászolt, mindegyikük mellkasa erős, és szilárd, mint egy fal.” ADALBERG, *Historya o Euryalu i Lukrecyi...*, 11, 323–324. skk.

109 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 92–93, latin 93, 3–4 skk.

110 „Nézd göndör hajukat, és hogy milyen egyenesen ül válluk a testükön, nézd a császáriak aranyszínű haját.” PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 52.

111 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 93.

112 Az olvasatok részletes megoszlását lásd az *Appendix*ben.

lyet Eurialus érez Lucretia iránt.¹¹³ Golian fordítása teljes egészében elfogadhatónak tartja azokat az Eurialus előkelő pozíciójához köthető okokat, amelyek miatt a történet végén a férfi elhagyja szerelmét, s a lengyel fordító azzal az intéssel fejezi be fordítását, hogy a hasonló eseteknek sosincs jó vége. Eurialus visszatér a szerelem örült világából a hétköznapi realitásba és a császár szolgálatába, bár annyit azért a lengyel fordító is hozzátesz a történethez, hogy a férfi soha nem talál vigasztalásra kedvese halála után.¹¹⁴ A Marchesani fentebb említett tanulmánya után készült valamennyi elemzés szerzői¹¹⁵ egyetértenek abban, hogy az a változtatás, amelyet Golian vezet be saját szövege végén, vagyis, hogy a lengyel szöveg tanúsága szerint nem Eurialus, hanem Zsigmond császár az, aki megnősül (*cesarz żenił*), tökéletes összhangban áll Golian munkájának erkölcsi célzatával, s a mű befejező soraival, amelyekkel ő – szerintem meglehetősen lapidáris stílusban – vet véget az elbeszélésnek:

Aż gdi sie cesarz żenił, w ten czas szat używał,
Świetnych, lecz dobrej myśli do śmierci nie bywał.
Rzadki koniec wesoły w takowej miłości
Bywa, częściej sie trafia niezmiernej żałości.¹¹⁶

A magam részéről legalább megfontolásra érdemesnek tartom azonban megvizsgálni, hogy a szóban forgó változtatás nem egy pusztán fordítási hibán alapul-e. Hiszen elég volt, ha Golian félreértette a *sibi* latin visszaható személyes névmást Piccolomini szövegében, s nem vette észre, hogy az alany még mindig ugyanaz, mint a főmondatban, vagyis a *verus amator* Eurialusra vonatkozik, s így a visszaható névmást a mondatban legközelebb álló alanyhoz, a császárhoz kapcsolta. Ennek következtében Golian, aki a földrajzi és a történelmi tényeknek sem lehetett nagy tudója,¹¹⁷ a császár funkcióját átalakította abból 'aki Eurialus számára egy szüzet választott', azzá 'aki a házasságban egyesült egy szűzzel'. „*Quam ut obiisse verus amator [azaz Eurialus] cognovit, magno dolore permotus lugubrem vestem recepit nec consolationem admisit, nisi postquam Cesar ex ducali sanguine virginem sibi [azaz Eurialusnak] tum formosam tum castissimam atque prudentem matrimonio iunxit.*”¹¹⁸

113 MARCHESANI, „La traduzione polacca...”, 422-423.

114 Uo. 423-424.

115 SALWA, „Ancora sulla prima versione...”; DI FRANCESCO, „La riscrittura polacca...”.

116 „Amíg a császár megnősült, arra az időre csodálatos ruhákat öltött, de haláláig nem volt vidám. A boldog befejezés ritka az ilyen szerelemben, sokkal gyakoribb, hogy a vége mérhetetlen fájdalom.” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 93, 2871-2874. skk.

117 Hiszen a történet idejében Zsigmond császár már hatvan felett járt és második házasságában élt.

118 PICCOLOMINI, *Historia...*, 108.

A Pacorus-epizódban szintén találkozhatunk Golian egy elég rosszul sikerült fordításával. A lengyel fordító nem tudja világosan visszaadni a dióhéjban elférő Íliász-szöveg motívumát, amelyet Piccolomini Plinius *Historia naturalis* (*Természetrájz*) című művéből vett,¹¹⁹ mivel rosszul értelmez egy *accusativus cum infinitivo* szerkezetet:

*Nec mirere, tradit enim Cicero, Iliadem omnem ita subtiliter scriptam sibi ostensam fuisse, ut testa nucis clauderetur.*¹²⁰

Golian Lecz nie dziw, i Cycero pisal zacny o tym, / Gdy mu list okazała, Iliada potym, / Który był w orzechowej łupinie zawarty, / Takieć to między młodzią są przemądre żarty. (skk. 1751-1754)¹²¹

Golian nem kapcsolja össze a nyelvtani szerkezet minden, tárgyként funkcionáló elemét, hanem kihagyja az *omnem* szót az „Iliadem omnem scriptam” szintagmából, és a saját fordításába betoldja a „list”, azaz ‘levél’ jelentésű szót, hogy értelmet tudjon adni a „scriptam” szónak. Ennek a műveletnek eredményeként egy olyan mondat áll elő, amely szerint Cicero írt egy levélről, amelyről azt olvasta az *Íliászban*, hogy az belefért egy dió héjába, nem pedig azt írta Cicero, hogy egyszer mutattak neki egy olyan apró papiruszra írt teljes *Íliász-szöveget*, hogy az belefért egy dió héjába.

Ez a filológiai hely nemcsak arra bizonyíték, milyen típusú nehézségei lehettek Goliannak a latin nyelvvel, de talán arra is rámutat, hogy a lengyel fordító mennyire törekedett lerövidíteni az eredeti latin szöveg bonyolultabb kifejezéseit. Eurialus és Pandalus dialógusában Golian például csak az aranygyapjat őrző sárkány (*smok*) szorgalmát hasonlítja Menelaosz és fivére éberségéhez, amellyel Lucretiát őrzik, az alvilági Cerberust nem említi.¹²²

119 PLIN., *Hist. Nat.* VII, 85. „Oculorum acies vel maxime fidem excedentia invenit exempla. In nuce inclusam Iliadem Homeri carmen membrana scriptum tradit Cicero.” „Az éleslátás szolgál olyan példákkal, amelyek leginkább meghaladják a hihetőség határát. Cicero azt írja, hogy Homerus költeményének, az Iliásznak egyik pergamenre írt másolata egy dióhéjba volt bezárva.” A szóban forgó hely Cicero elveszett, *Admiranda* (Csodálatos történetek) című művéből származhatott. Idősebb PLINIUS, *Természetrájz VII-VIII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről*, szerk. DARAB Ágnes (Budapest: Kalligram, 2014), 77. ill. 295. j.

120 PICCOLOMINI, *Historia...*, 76-77.

121 „Nem csoda, hogy az érnyes Cicero írt erről, amikor Ilias mutatott neki egy levelet azután, amelyet egy dióhéjba zártak, effélék voltak a pajkos tréfák az ifjúság között.” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 57. Hasonló, dióhéjba zárt minikönyvecskéket a 19. században is készítettek. Egy szép példa a Holland Nemzeti Könyvtár gyűjteményéből, képekkel illusztrálva: <http://www.geheugenvannederland.nl/en/geheugen/view?coll=ngvn&identifier=KONB12%3A346G11&pres%5Bimageindex%5D=1#top-bar>

122 „Vir eam custodit et frater. Non tam vellus aureum pervigil draco servabat nec aditum Orci Cerberus, quam ista diligenter recluditur.” PICCOLOMINI, *Historia...*, 88. „Strzeże mąż strzeże i brat: nie tak pilni byli, / Kiedy złotą zasłonę smokowi odjęli, / Jak oni, kiedy strzegą Lucretiej swojej.” „Őrzi a férje és őrzi a fivére: nem volt ilyen szigorú, / Amikor az aranygyapjat őrizte a sárkány, / Mint ők, amikor Lucretiájukat őrzik.” ADALBERG, *Historia*

Már Marchesani megjegyezte, hogy Golian gyakran csak félig-meddig érti a latin szöveget, s aztán saját ismeretei és erudíciója szerint próbál értelmet adni neki: ezzel magyarázható például, hogy Golian egy helyen Corneliát, az ékesszóló római matrónát, aki valójában a Gracchusok anyja volt, Lucretia anyjának teszi meg.¹²³ Golian ismeretei hiányosak voltak Siena város topográfijával kapcsolatban is, ez okozza a Santa Maria in Betleem nevű kápolnával kapcsolatos félreértést.¹²⁴ A templomocska *ad primum lapidem*, vagyis a várostól számítva az első mérföldkőnél helyezkedett el, nem pedig egy köerekyét őriztek benne, ahogyan ezt Golian fordítása értelmezi.¹²⁵ Golian más földrajzi utalásokat is kihagy a saját szövegéből, és egyszerűsíti a más népekkel és országokkal kapcsolatos leírásokat,¹²⁶ köztük még a szomszédos Magyarországra vonatkozóakat is.¹²⁷

Golian gyenge filológusi teljesítménye ellenére is megállapítható azonban, hogy a forrásul szolgáló latin szöveg a *Baccarus*-szövegcsoporthoz mely tíz kiadásával állhatott szorosabb rokonságban.

1. H 151 *Epistole familiares*, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1481. 16 Kal X (16. IX).
2. H 154 *Epistole familiares*, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1486, 16 Kal VIII (17. VII).
3. H 156 *Epistole familiares*, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1496, 16 Kal VI (17. V).
4. H 157 *Epistole familiares et varii tractatus*, Milánó, Ulrich Scinzenzeler, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1496, 10. XII.

o Euryalu i Lukrecyi..., 69, 2125–2128 skk.

- 123 „Sermo is fuit, qualem rumor est Graccorum matrem habuisse Corneliā sive Hortensii filiam.” „Z przesławnej Korneliej urodzona była, / W której było skromności i cnot zacnych siła” 65–66. skk. „A leghíresebb Corneliától született, aki a szerénység és igaz erények csúcsa volt.” MARCHESANI, „La traduzione polacca...”, 403.
- 124 A kápolnában egy Mária kegyképet őriztek, amelyről úgy tartották, hogy Betlehemből került a Siena környéki kis templomba. A kápolnát a község Santa Maria in Bellé néven emlegette. Lásd Pirovano jegyzetét: PICCOLOMINI, *Historia...*, 77, 32. j.
- 125 „Solent matrone Senenses ad primum lapidem sacellum dive Marie, quod in Betleem nuncupant, sepius visitare.” „W Seńskim miescie obyczaj wszystkie panie mają, / Iże Panny Maryej kamień nawiedzają, / Który w kaplicy leży, z Bethleen przysłany, / I długiemi odpusti na wieki nadany.” 1741–1744. skk. „Siena városában minden asszony látogatni szokta a Szűz Mária követ, amely a kápolnában van, s amelyet Betlehemből küldtek és hosszú századokon át tartó tisztelte van.” MARCHESANI, „La traduzione polacca...”, 403–404.
- 126 Uo. 411.
- 127 Az efféle földrajzi dezinformáltság azonban nem ritka jelenség a kortárs lengyel irodalom „széphistóriái” szövegében. A lengyel Griselda egyik fordítása kapcsán említi Grzegorz Franczak, hogy a Monviso/Mons Vesullus piemonti hegység neve a Vezúv vulkanikus hegység nevévé változott a lengyelben, mert az természetesen sokkal közismertebb volt, mint a Saluzzo környéki hegy neve. FRANCAK, *Vix imitabilis...*, 136–137.

5. H 158 – C 37 *Epistole familiares et varii tractatus*, Lyon, Jean de Vingle, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1497, 8. IX.
6. H 239 *Historia de duobus amantibus*, Bologna, Benedetto Faelli [a kiadás szerkesztője], 1496.¹²⁸
7. [EPISTOLAE ET VARIII TRACTATUS], Lyon, Jean de Vingle, 1505, 8 XI.
8. EPISTOLE ET VARIII TRACTATUS, Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518, 15. IV.
9. OPERA QUAE EXTANT OMNIA, Bázél, Henrichus Petri, 1551.
10. OPERA QUAE EXTANT OMNIA, Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571.

A 15-17. századi lengyel területeken az alábbi kiadások jelenléte rekonstruálható a történeti bibliográfiák alapján: a H 151 (Nürnberg, 1481) kiadvány egyházi személyek, orvosok és egyetemi professzorok privát gyűjteményeit, valamint kolostorok és iskolák könyvtárait gyarapította Toruń, Krakkó, Wrocław, Poznań, Elbląg (lutheránus gimnázium), Lubawa és Braniewo városokban.¹²⁹ A H 154 (Nürnberg, 1486) kiadás egy példányába a krakkói Biblioteka Kapitulna gyűjteményében folyamatosan jegyzeteltek használói 1553-1773 között. A Vilnisi Egyetemi Könyvtár (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego) példányába 1611-ben írtak bele, egy másik példányt pedig a 17. század folyamán a Benedek-rendi kolostorban olvastak Brześć Litewski városában (ma Brest, Fehéroroszország).¹³⁰ Az 1551-es *Opera omnia* kiadásból Vilnius püspöke vásárolt 1555-ben, majd a kötet a jezsuita kollégiumba, s az ebből megalakult Vilnisi Akadémia könyvtárába került.¹³¹ Az 1571-es *Opera omnia* példányait pedig 1585-ben és 1612-ben biztosan forgatták a Benedek-rendi kolostorban Kretinga városában (ma Litvánia), illetve ugyanezen rend Lubawában lévő klostromában.¹³²

A mai Lengyelország különböző gyűjteményeiben a fent felsorolt kiadások közül a H 151, H 154, H 156, H 157 jelű ősnymtatványok is megtalálhatók,¹³³ valamint őriznek példányokat a forrásunk szempontjából nem releváns H 160

128 A *Catalogus Incunabulorum Hungariae* adatai szerint egy ilyen kiadás megtalálható a győri Egyházmegyei Könyvtár gyűjteményében. Az Egyházmegyei Könyvtár munkatársa, Pintérné Rác Krisztina tájékoztatása szerint azonban a kötet 2009-ben egy korábbi lopássorozat következtében már nem volt megtalálható a gyűjteményben. Azóta a példányt az ISTC digitális katalógusából is törölték.

129 Marian CHACHAJ, *Związki kulturalne Sieny i Polski do końca XVIII wieku: Staropolscy studenci i podróżnicy w Sienie. Sieneńcyczy i ich dzieła w Polsce* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998), 161.

130 Uo.

131 Uo. 165.

132 Uo.

133 Alodia KAWECKA-GRYCZOWA, Maria BOHONOS et Elisa SZANDOROWSKA, ed., *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur, Vol. I. A-L, Vol. II. M-Z* (Wrocław: Ossolineum, 1970), nri. 4454, 4455, 4456, 4457.

és H 226 jelű incunabulumokból is.¹³⁴ Az érintett tizenhatodik századi nyomtatványokból az *Opera omnia* példányait tartják számon.¹³⁵ A latin *Historia* népszerűsége a 17. század első felében is kitarthatott, hiszen a művet *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italiae practice artis amandi, insigni et iucundissima historia ostensa*¹³⁶ címmel legalább hét alkalommal kiadták Frankfurtban és Amszterdamban,¹³⁷ s ma ezek közül Lengyelországban öt kiadás mintegy tíz példányát őrzik.¹³⁸

A *Historia* korabeli lengyel fordításának népszerűségéről néhány adatunk van csupán, s azok is a 17. századból származnak. 1621-ben egy jarosławi könyvkereskedő, Andrzej Cichończyk raktárában a lengyel *Hysotria* tizenöt példánya várta reménybeli vásárlóit, valamint 1673-ban a Golian-fordítás egy példányát katalogizálták egy krakkói orvos, Daniel Łabęcki magángyűjteményében. Az a tizenhárom „Lucretia-példány”, amelyeknek nyoma maradt a lwówi könyvkereskedő, Hanus Brykier 1573-as hagyatéki összeírásában, minden valószínűség szerint nem a Piccolomini *Historia* lengyel fordítása volt, ahogyan ezt Marian Chachaj állítja,¹³⁹ hanem vagy a római Lucretiának,¹⁴⁰ vagy az ún. római és keresztény Lucretiának¹⁴¹ a példányai, amelyek népszerű olvasmányként Golian fordításánál hamarabb láthatták meg a napvilágot lengyelül. Golian fordításának 1580-ban megállapított *post quem*-jét az teszi bizonyossá, hogy Krzysztof Golian felhasználja a 16. század legnagyobb lengyel költőjének, Jan Kochanowskiénak *Treny* című, 1580-ban megjelent kötetének számos sorát,¹⁴² az 1573-ból származó Lucretiáról szóló kiadványok tehát nem lehettek Golian szövegének nyomtatott változatai.

134 Uo. nri. 4453, 4460.

135 Cédulakatalógus (Centralny Katalog Poloników XVI. w.) a varsói Biblioteka Narodowa Kézirat- és Régi Nyomtatványok Tárában.

136 Egyes kiadások címlapjai feltűntetik azt is, hogy más szerzők, például Filippo Beroaldo művei is megtalálhatók a kötetben.

137 1. *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italiae practice artis amandi*, Francofurti, 1597. 2. Frankfurt am Main, typis Ioannis Saurii, impensis Cornelii Sutorii, 1597. 3. Ursellis ex officina typographica Cornelii Sutoris, 1600. 4. Ursellis, ex officina Cornelii Sutorii, 1606. 5. Francofurti, Palthenius, 1625. 6. Vincentius Obsopoeus, Typographica Rediviva, Lugduni Batavorum, 1648. 7. Amstelodami, apud Georgium Trigg, 1651.

138 1. *Equitis Franci et adolescentulae mulieris Italiae practice artis amandi*, Francofurti, 1597. 2. Frankfurt am Main, typis Ioannis Saurii, impensis Cornelii Sutorii, 1597. 3. Ursellis ex officina typographica Cornelii Sutoris, 1600. 4. Ursellis, ex officina Cornelii Sutorii, 1606. 5. Amstelodami, apud Georgium Trigg, 1651.

139 CHACHAJ, *Związki kulturalne Sieny i Polski do końca XVIII wieku. Staropolscy studenci i podróżnicy w Sienie. Sieneńcyczy i ich dzieła w Polsce*, 165. Chachaj nem ellenőrizte Estreicher 18. században összeállított bibliográfiáját, (VII 214) amely még feltűnteti, hogy az azonosítás legalább három Lucretia szöveget jelenthet, s nem feltétlenül azonos a Piccolomini-szöveg fordításával.

140 Ismeretlen szerző, *Historia o Lukreczej rzymskiej*. A nyomtatványból fennmaradt példányok mind kiadási hely és év nélkül jelentek meg, s a 16. század végére datálhatók. Vö. Julian KRZYŻANOWSKI, *Romans polski wieku XVI* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, é. n.), 215–218.

141 J. D. SOLIKOWSKI, *Lukrecja rzymska i chrześcijańska*, s. 1., s. a. [16. század vége]. Uo.

142 MARCHESANI, „La traduzione polacca...”, 417.

A mediterrán szövegváltozatok: az olasz és a spanyol fordítások

A jelen fejezet az ún. mediterrán szövegváltozatokat, és a belőlük készült összesen öt fordítás, négy olasz (Alessandro Braccesi és Alamanno Donato toszkán, egy ismeretlen szerző venetói, és Giovanni Paolo Vernigilione lombard dialektusban írt) és egy spanyol (kasztíliai dialektusban írt) *Historia* fordítás forráskérdéseit tárgyalja, kitérve a latin szöveg modern filológiájának néhány problémájára és a fordítói feladatokról szóló kortárs, 15. századi reflexiókra is.

Alessandro Braccesi

A Piccolomini-novella első olasz fordítója Alessandro Braccesi, Bracci vagy Braccio,¹ aki 1478-79 körül firenzei dialektusban és versbetétekkel tűzdelt ritmikus prózában szólaltatta meg Eurialus és Lucretia históriáját *Historia di due amanti* címmel. A fordítást Braccesi két redakcióban készítette el, amelyek közül az első csupán kéziratban maradt fenn, míg a második, némileg rövidített válto-

1 Alessandro Braccesi (1445–1503) firenzei származású jogtudós és humanista, aki 1467-től aktívan részt vesz Firenze politikai életében. Működik jegyzőként, majd Firenze kancellár-helyettese lesz, diplomáciai szolgálatot teljesít. Ifjúkori anyanyelvű verseskötetéről, valamint három latin verseskötetéről tudunk. Fordításai közül a leghíresebb a *Historia de duobus amantibus* átdolgozása, de lefordította Appianosznak a római polgárháborúról és a külhoni háborúkról szóló könyveit is. A pápához küldött követség tagja volt, amikor néhány napnyi betegség után elvitte a láz. A fordítóról részletesebben lásd: Alessandro PEROSA, „Braccesi, Alessandro”, *Dizionario Biografico degli Italiani* (Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, é. n.), 602–608. Fordításáról, valamint Donati és Vernigilione fordításáról bővebben pedig lásd: Mariarosa MASOERO, „Novella in versi e prosimetro: riscritture volgari dell’*Historia de duobus amantibus* del Piccolomini”, in *Favole, parabole, istorie: Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento, Atti del convegno di Pisa 26–28 ottobre 1998*, a cura di Gabriella ALBANESE, Lucia BATTAGLIA RICCI e Rossella BESSI (Roma: Salerno, 2000), 317–335.

zat került nyomtatásba elsőként 1481-ben.² A két változat közötti különbségeket Paolo Viti elemezte.³ A második és véglegesnek tekinthető változat valamennyi korai olasz fordítás közül a legnépszerűbb lett, hiszen csak az ő nyomtatványok korában kilenc kiadást ért meg, s legalább másik öt alkalommal nyomtatták ki már a 16. század folyamán.⁴

Braccesi – a későbbiekben még elemzendő – előszavában bevallja, hogy szándékosan változtatta meg a szerelmi történet végét, kivéve belőle minden szomorúságot és helyére csupa gyönyörködtető dolgot illesztett.⁵ Valóban, a firenzei fordító a tragikus szerelmi történetből egy igazi happy enddel végződő mesét fabrikált, az ő változatában ugyanis Menelaoszt, Lucretia férjét viszi el egy gyors lefolyású betegség, majd a fiatal özvegy három napra visszaköltözik édesanyjához, és némi gondolkodás után egy szép levélben biztatja Eurialust arra, hogy kérje meg az ő kezét. A fiatalok össze is házasodnak, és egy hosszú boldog élet után Eurialust hetvennégy éves korában éri a halál, Lucretia pedig három évvel éli túl őt. Nyolc szőke fiú marad utánuk, akik mindannyian meglehetősen gazdagok, és akikre sikeres élet vár.

Braccesi változtatásai nem csak az eredetivel szöges ellentétben álló végkimenetre terjednek ki, hiszen a fordító számos helyen megkurtítja a szöveget, kihagyva a Kaspar Schlicknek és Mariano Sozzininek szóló ajánlóleveleket, a mitológiai és történelmi személyeket, teljes egészében kihagyva az ún. Pacorus-epizódot, vagy elhagyva például azt az erősen moralizáló részt is, amelyben Eurialus Lucretia ágya alá rejtőzve jobb sorsa érdekében könyörög Istenhez.⁶ Braccesi megtartja a történet eredeti színhelyét, jó firenzeiként azonban megragadja az alkalmat, hogy a rivális sienai emberek ostobaságán és kalmártermészetén élcelődjön.⁷

2 Alessandro BRACCESI, *Historia di due amanti* (Firenze: Nicolò di Lorenzo), 1481.

3 Paolo VITI, „I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell’»Historia de duobus amantibus« di Enea Silvio Piccolomini”, *Esperienze letterarie* 7 (1982): 49–68; MASOERO, „Novella in versi...”; NATASCIA TONELLI, „L’Historia di due amanti’ di Alessandro Braccesi”, in *Favole, parabole, istorie...*, 337–358.

4 Mariarosana Masoero említi egy 1550-ből származó kiadást is, amelynek mára már nincs nyoma a katalógusokban. MASOERO, „Novella in versi...”, 318, 3. j.

5 Braccesi művét három különböző kiadásban vizsgáltam: 1. Bartolomeo de’Libri, Firenze, 1485 (IGI 7814), Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, E.6.2.60. 2. Francesco di Dino, Firenze, 1489 (IGI 7815), Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, P.6.5. 3. *Epistole de dui amanti: Composte dal fausto et eccellente papa Pio, trad. in vulgare con elegantissimo modo*. Alexandro BRACCIO, Venezia, 1531, Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, A: 107.7 Eth. (2), 2r-v. A továbbiakban a legutóbbi kiadás oldalszámait idézem.

6 PICCOLOMINI, *Historia...*, 68.

7 Siena városának vezetői között például ilyen neveket (amelyek gúnyos, ezért nehezen lefordítható szójátékok) említi: „In ultimo ordinò uno convito et elesse invitare messer Galgano de Tignoselli, Minghoccio Testabusi, Cione Zucchaotti, et Menelao Capouani marito di Lucretia, e quali erano de reggenti di Siena.” „Végül megrendezett egy lakomát, és úgy döntött, hogy Galganus de Bosszantócska uramat, Keményfejű Aprócskát, Tökkobak Csicsót és Üresfejű Menelaosz uramat, Lucretia férjét hívja meg rá, akik Siena vezetői közé tartoztak”.

Alessandro Braccesi *Historia*-fordításának nincs modern kiadása, és e művével viszonylag kevesebbet foglalkozott az olasz kutatás, mint ifjúkori Dalos-könyvével, amely egyértelműen petrarcai ihletésű verseskönyv.⁸

Alamanno Donati

Alessandro Braccesi, aki bevallottan nem törekedett a hűséges fordító szerepkörére szorítkozni, munkájával igen éles kritikát váltott ki elsősorban a firenzei neoplatonista Ficino-kör tagjai között. Marsilio Ficino egyik ifjú tanítványa, Alamanno Donati⁹ ragadott hát tollat, hogy hűséges fordítóként és szinte tudományos igényű filológiai alapossgal fordítsa le ismét toszkán nyelvjárásra Piccolomini latin novelláját. A prózafordítás valamikor 1478/79 és 1482 januárja között készült, de nyomtatásba csaknem tíz évvel később került, csupán egyetlen alkalommal, 1492-ben egy hosszú, colophon-szerű címmel: *L'Historia di dua amanti composta da Silvio Enea Pontefice Pio II a Mariano compatriota et tarodocta di lingua latina in fiorentino da Alamanno Donati al Magnifico Lorenzo de' Medici*.¹⁰ A fordítást egy Lorenzo il Magnificónak szóló olasz nyelvű ajánlás,¹¹ valamint Marsilio Ficino egy latin nyelvű írása kíséri.¹² Ez utóbbi apológia egy fiktív jelenet, amelyben maga Cupido parancsolja meg az ifjú Donatinak, hogy a világban terjessze az ő tetteinek hírét és magyarázza a szerelem filozófiáját. A két kísérő-

Epistole de dui amanti..., 40r.

- 8 Lásd: VITI, „I volgarizzamenti...”; MASOERO, „Novella in versi...”; TONELLI, „L'Historia di due amanti...”. Braccesi olasz népnnyelven írt műveinek van kritikái kiadása is: Alessandro BRACCESI, *Sonetti e Canzone*, a cura di Franca MAGNANI (Parma: Studium Parmense, 1983). Braccesi latin költeményeiről lásd: Alessandro PEROSA, *Alexandri Bracci carmina* (Firenze: Bibliopolis, 1954). Csehy Zoltán fordításában magyarul is olvasható Braccesi tíz latin költeménye, köztük például az *Egy papagájról* című, amelyet Braccesi saját *Historia*-fordításába is beépített. CSEHY Zoltán, *Amalthea szarva: Száz itáliai humanista költő*, szerk. POLGÁR Anikó (Budapest: Kalligram, 2012), 381–388.
- 9 Alamanno Donati (1458–1488?) firenzei születésű humanista, a neoplatonista Ficino-kör tagja, és a Mester egyik kedvenc tanítványa, akiről Marsiglio Ficino több levélben is bensőséges hangon emlékezik meg. E kötetben említett *Historia*-fordításán kívül egy, az értelem és az akarat viszonyáról értekező műve ismert. Ficino leveleinek tanúsága szerint a neoplatonistákat bárkivel szemben védelmező, éles nyelvű vitatkozó volt. Szintén Ficino egyik levele (Amerigo Corsininak, 1488. október 29-én) utal Donati halálának körülményeire is: e szerint a csillagok rossz együttállása miatt Donati lova megbotlott egy kőben, felbukott, és Donati behalt az esés következtében szerzett sérülésekbe. Donati életrajzáról bővebben: Paolo VITI, „Donati, Alamanno”, *Dizionario Biografico degli Italiani* (Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 1991), 6–9.
- 10 Alamanno DONATI, *L'Historia di dua amanti composta da Silvio Enea Pontefice Pio II a Mariano compatriota et tarodocta di lingua latina in fiorentino da Alamanno Donati al Magnifico Lorenzo de' Medici* (Firenze: Antonio Miscomini vagy Francesco Bonaccorsi nyomdája, 1492). A továbbiakban hivatkozott példány a következő: Róma, Biblioteca Corsiniana, 51 A 46.
- 11 *Proemio d'Alamano Donati al magnifico Lorenzo de Medici*. Bibl. Cors. 51 A 46, 1r-3v.
- 12 *Marsilii Ficini apologus in traductionem de amore: Alamanni Donati ad Laurentium Medicen*. Bibl. Cors. 51 A 46, 3v-4v.

szöveg annak a két, az eredeti novella keretétől szolgáló levélnek a helyettesítésére is szolgál, amelyeket Piccolomini Kaspar Schlicknek és Mariano Sozzininak írt, s amelyeket Donati említés nélkül elhagy. Emellett Donati emendálja a latin szöveg hibáit, amelyek meggyőződése szerint a nyomdászok bűnéből kerültek bele,¹³ és magyarázatokkal bővíti a mitológiai utalásokat, olykor sokkal bőbeszédűbben adva elő a történetet, mint azt latin elődjében látta. Tény azonban, hogy Donati a végkifejletet illetően nem költötte át a két szerelmes meséjét, ilyen szempontból tehát valóban hűségesebb maradt a Piccolomini-szöveghez, mint firenzei fordító elődje, Alessandro Braccesi. A rendelkezésre álló adatok szerint Alamanno Donati munkáját Firenzén kívül szinte egyáltalán nem ismerték, és ma mindössze egy csonka kéziratát¹⁴ és nyomtatott kiadásának két példányát¹⁵ találhatjuk meg Olaszország könyvtáraiban.

A fordítást inkább az olasz irodalomtörténet, mintsem a Piccolomini-szöveg-hagyomány szempontjából vizsgáló Mariarosa Masoero többek között felhívja a figyelmet a Donati szövegében megtalálható jó néhány hibára. Ezek közül egy esetben, úgy érzem, feltétlenül meg kell védenem Alamanno Donatit, a neki tulajdonított hiba ugyanis nem hiba, csak akkor, ha szövegét egyetlen modern Piccolomini-kiadás szövegével vetjük össze, ahogyan Masoero tette, a latin szöveghagyomány részletesebb ismerete nélkül. Mariarosa Masoero tehát téved, amikor Alamanno Donati „transformarmi in pulice” (19r)¹⁶ felsorát, amely Eurialus harmadik levelében olvasható, a „fraintendimenti e sviste” azaz a fordítói félreértések és tévedések közé sorolja. Donati szövege tanúsága szerint Eurialus bolhává szeretne átváltozni, hogy bejuthasson Lucretia ablakán, s a latin szöveghagyomány alapos ismeretében állíthatom, hogy a fordító itt nem téved. Minden általam vizsgált latin példányban a következő olvasat áll ugyanis: „trasformari in pulicem vellem” azaz 'bolhává szeretnék változni', nem pedig az az olvasat, amelyet Masoero számon kér Donatin: „traformari in pulverem vellem” azaz 'porrá szeretnék változni'. Ez utóbbi, a szöveghagyomány többsége által nem igazolt olvasatot a modern kiadó, Rudolf Wolkan¹⁷ munkája terjesztette el, aki a szöveghagyomány legrégebbi fennmaradt kéziratának (Lobkowitz-kódex, Prága, azaz ms P1) a szövegét írta át. Wolkan az adott szöveghelyet ugyan jól írta át, ahogyan ezt már egy, a 21. században

13 Bibl. Cors., 51 A 46, 2v. „Preterea l'abbiamo in molti luoghi emendata dove per negligentia degli impressori era scorretta.” „Ezen kívül számos helyen kijavítottuk, ahol a kiadók hanyagsága miatt hibás volt.”

14 Firenze, Biblioteca Riccardiana, ms. 2670.

15 MASOERO, „Novella in versi...”, 319. Róma, Biblioteca Corsiniana és Palermo, Biblioteca Centrale della Regione Siciliana gyűjteményeiben. A római nyomtatvány elektronikus facsimiléje elérhető: http://131.175.183.1:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=1587162.xml&dvs=1491997658310-393&locale=hu_HU&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=7&divType=&usePid1=true&usePid2=true

16 Uo. 327.

17 WOLKAN, *Der Briefweschel...*, 365.

megjelent latin–francia kiadás is igazolja,¹⁸ de a probléma az, hogy Wolkan az olvasatot kizárólagossá tette, miközben nem volt tudomása arról, hogy a latin szöveghagyomány többsége a „trasformari in pulicem” olvasatot tartalmazza. Wolkan kiadását, s vele ezt a dominánssá vált olvasatot vette át az a Maria Luisa Doglio,¹⁹ akinek modern latin–olasz nyelvű kiadását Mariarosa Masoero a Donati-fordítás és a latin szöveg összehasonlításához alapul vette.²⁰ A ms P1-Wolkan variánst Donato Pirovano legújabb latin–olasz kiadása²¹ szerencsére már kijavította; tegyük hozzá, hogy 1998-ban persze ez a kiadás még nem állt Mariarosa Masoero rendelkezésére,²² de példája jól mutatja, mekkora kockázattal jár, ha anakronisztikus módon hasonlítunk össze szövegeket egymással.

Jómagam más helyen már foglalkoztam a bolha kérdésével,²³ most csak akkori fejtegetésem lényegét ismétlem meg. A „trasformari in pulicem vellem” sor, ahogy Jankovits László Janus Pannonius költészete és a magyar *Eurialus és Lucretia* széphistória kapcsán felhívta rá a figyelmet,²⁴ annak a középkori hagyománynak a folytatása, amely a pseudo-vergiliusi *Culex*, és a pseudo-ovidiusi *Carmen de pulice* című költeményeket parafrázeálja és gondolja tovább.²⁵ A legkülönbözőbb nyelveken dolgozó fordítók számára világos erotikus utalás volt ez, s ízlésüktől függően többen ki is hagyták saját szövegükből,²⁶ esetleg más, a bolhához hasonló behatoló képét tették a helyére.²⁷ Amikor tehát Alamanno

18 Vö. PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...* E kötet 36. oldalán állítja a közreadó Duval, hogy a fent említett ms P1 új átírását hozza. A 120. oldalon pedig a következő olvasat áll: „transformari in puluerem uellem.”

19 DOGLIO, *Enea Silvio Piccolomini...*, 56.

20 MASOERO, „Novella in versi...”, 317, 1. j.

21 PICCOLOMINI, *Historia...*, 48.

22 Persze alkalma lett volna itáliai ősnymtatványokat vagy régi kiadásokat is ellenőrizni, ha úgy adódik.

23 Ágnes MÁTÉ, „Eurialo e Lucrezia – da noi ed in altri paesi”, *Nuova Corvina Rivista di Italianistica*, 21 (2009): 17–23.

24 JANKOVITS László, „Kanbolhavadászat: Janus Pannonius pajzán epigrammái”, in *Ámor, álmom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26–29., szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (Budapest: Universitas, 2002), 141–152, főként 149.

25 P. Vergilius MARO, *A szűnyog*, ford. SZABÓ Kálmán (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

26 Így tesz az Angol Névtelen. „Would to God as thou sayest, that I myghte be a swalowe, ye, or a lesse thyng, that thou myghte not shytt thy wyndowe aganyste me.” „Isten akarja, ahogyan te mondd, hogy fecskévé válhassak, igen, vagy egy kisebb állat, és hogy te ne csapd rám ablakod.” POPE PIUS II, *The Goodli History...*, 14. és 14/4., 49. j. Alessandro Braccesi Lucretiája is szemérmes, sem ő, sem Eurialus nem említi az állatot. „Teco parlare non posso et potendo non voglio.” „Veled nem beszélhetek, és ha tudnék is, nem akarok.” BRACCESI, B6v. Krzysztof Golian sem említi a bolhát, csak a fecskét: „O Boże, bym sie ja mógl w jaskółkę odmienić [...] / Okienko twoje wolne miałbym do wlatania” „Ó Istenem, bárcsak fecskévé válhatnék [...] / És a te ablakod szabad lenne a bejárásra.” ADALBERG, *Historia o Euryalu i Lukrecyi...*, 27, 811–813. skk.

27 Mint például Giovanni Paolo Verniglione, aki az aranyeső képében Danaének megjelenő Zeuszt idézi fel: „Ma pur volesse Idio che transformari in rondina mi fusse conceduto o in quella piogia d’oro che serrare non mi potessi” Giovanni Paolo VERNIGLIONE, *Lo innamorata*

Donati Eurialusa a Lucretia által említett fecske²⁸ helyett bolhává szeretne változni, azoknak az Eurialusoknak a sorához csatlakozik, akik hasonló – nem is olyan rejtett – erotikával beszélnek vágyaikról.

Ilyen a német Niklas von Wyle, a Venetói Névtelen olasz, a francia Octovien de Saint-Gelais, a Spanyol Névtelen, a magyar Pataki Névtelen és a Dán Névtelen által megszólaltatott Eurialus is, akiket most ebben a sorrendben idézek:

„O wölt got das ich möcht werden ain *schwalb* aber lieber wölt ich sin ain *floch* vmb daz du mir nit möchtest beschliessen dine fenster.”²⁹

Niklas von Wyle

„Ma volesse Idio como dici potesse in una *hirundine* transmutarmi over più presto i[n] *pullice* acio no[n] mi serassi la fenestra.”³⁰

Venetói Névtelen

„A mon desir fusse ores communé / En *yrunde* pour mes desirs vous dire! / Plus volentiers *puce* je deviendroye, / Lors fenestre ne pourriés fermer.”³¹

Octovien de Saint-Gelais

„Pluguiesse a Dios que, como lo escrives, podiesse ser *golondrina!*, aunque de mejor voluntad me tornaría *pulga* porque no toviesses poder de cerrar la entrada.”³²

Spanyol Névtelen

„Vajha ideiglen *fecskévé* lehetnék, azmint te magad írod, / Jóllehet *bolhává* örömesben lennék, ne tennéd be ablakod”.³³

Pataki Névtelen

„Vilde Gud at ieg maatte bliffue en *suale* / ia ieg ville heller vere en *loppe* / Paa det du skullde icke lucke vinduet for mig.”³⁴

Dán Névtelen

mento de Lucrecia et Eurialo traducto per miser Jo. Paulo Vernigione in versi rithimi, Opera nova (Milano: Pietro Martire Mantegazza e fratelli per Giovanni Giacomo da Legnano, 1508), 5. III. 1508, Bii r.

28 PICCOLOMINI, *Historia...*, 48.

29 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 106.

30 BNCf ms Magliabechiano VI 39, 16v.

31 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 121.

32 PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 322.

33 RMKT XVI/9, 417.

34 PAULLI, *Danske Folkeboeger...*, 70. A mai dán nyelvben a 'fecske' jelentésű szó alakja *sluge*, a 'bolha' szó azonban változatlanul *loppe*. „Isten adná, hogy fecske legyek, bár én inkább bolha lennék, mivel akkor nem zárnád be előttem az ablakot.”

A Venetói Névtelen

Piccolomini szerelmi történetének időben a harmadik olasz fordítása unikális kéziratban maradt fenn, amelyet a Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze gyűjteményében őriznek Magliabechiano VI 39 jelzeten. Egy *quarto* méretű, 69 számozott oldalt tartalmazó kéziratról van szó, amelyről első ízben, és tudomásom szerint eddig egyetlenként a fentebb idézett Paolo Viti írt.³⁵ Viti egy lábjegyzetében említette meg az első lapján csodálatosan miniált kéziratot, amelyet térben ő venetói területre, időben pedig a Quattrocento végére helyezett, valamint megadta a mű fentiekben említett könyvtári jelzetét is.³⁶ Ötsornyi lábjegyzetében Viti tulajdonképpen minden szükséges információt közölt azokkal, akiknek kedvük, vagy szükségük van a kézirat részletesebb vizsgálatára.

A jobb híján Venetói Névtelennek elnevezett szerző műve nagy valószínűséggel teljesen privát célokra készült, szerelmi ajándék lehetett egy azóta is ismeretlen hölgy számára, akinek a kézirat 67r oldalán a fordítás után egy verset is dedikál a szerző. A szonettformában írt költeményben a Venetói saját szerelmét Eurialusnak Lucretia iránt érzett szerelméhez hasonlítja, és kéri hölgyét, hogy legyen az ő Lucretiája:³⁷

Recevi lieta: et cum benigna fronte
 Del to fidel amante el pizolo dono
 Recevi lieta: et bench[e] i[n] darte sono
 Humil: risguarda del voler el fronte.

La voglia e granda et lanimo sta pro[n]to
 Ma facultade nostre gia non sono
 Ne mai son state over esser po[sso]no
 Che satisfaza a quel ch[e] son componto.

Ma questo sia di nostro amor un segno
 Ne tu receiver gia cum altra mente
 Cha como del mio cor un fermo pegno.

35 VITI, „I volgarizzamenti...”.

36 Uo. 50, 5. j. „Un'altra traduzione compl [Alamanno Donati fordításán kívül – M. Á.], probabilmente sul finire del Quattrocento, un anonimo di origine veneta, come testimonia l'unico esemplare (splendidamente miniato nella prima carta), cioè il manoscritto Magliabechiano VI 39 della Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, peraltro privo di prefatoria e delle lettere del Piccolomini al Sozzini e allo Schlicht[!].”

37 A kézirat teljes átírását elvégeztem, az oldalszámokat egy kései, talán könyvtárostól származó számozás alapján adom meg.

Eurialo ti son: ma fa che sente
 Como Lucretia le mi fiamme: un legno
 Como mi non brusa i[n] fuoco ardente.³⁸

A kézirat minden tekintetben egy „díszkönyv” jegyeit hordozza magán, hiszen az írás gondos és kimunkált, a szükséges helyeken aprólékosan javított szöveget hoz. A kézirat készítése óta eltelt ötszáz év ellenére is jól kivehető, hogy a címlapján található miniatúrát szakértő kéz készítette, jó minőségű hártýára és többek között erős vörös- és aranyfestékekkel dolgozott, így még ma is élénken látszik az ábrázolt jelenet: a kép jobb oldalán Cupido két fehér ló vontatta kocsin áll egy lángoktól körülvelt oszlopon (olyasfélén, amelyet Petrarca *Diadalmenetek* című művének ábrázolásain gyakran láthatunk), s nyílat éppen kilőni készül Lucretiára, aki magasan a háza ablakában állva épp lenéz Eurialusra. Eurialus lovon ül a kép bal oldalán, s felnéz az asszonyra. A három szereplő feje egy egyenlő szárú, csaknem szabályos háromszöget zár be, így a jelenet három szereplője egyenrangúnak látszik.

A kézirat nem tartalmazza a hagyományosan a *Historia* szövegéhez tartozó két ajánló-bevezető levelet, amelyeket Piccolomini Mariano Sozzininak, illetve Kaspar Schlicknek írt. Ennek ellenére a fordító a nemesség különböző fokainak és eredetének leírásáról szóló részben³⁹ benne hagyja a „Mariano mio” megszólítást,⁴⁰ bár az a kötetből nem derül ki a latin verziót nem ismerő számára, hogy ki lehet az így megszólított személy. Ettől eltekintve elmondhatjuk, hogy a Venetói általában elég hűséges fordítója a latin szövegnek. Mind a fordító hozzátoldásai, mind kihagyásai elsősorban a Piccolomini eredetijében nagy számban előforduló mitológiai utalásokra vonatkoznak. Az esetek többségében a Venetói a mitológiai hősök neveit valamilyen egyéb jelzővel egészíti ki, utalva a hős születési helyére vagy szüeleire. Például Heléna esetében a fordító kiegészítése a lakedaimóni (3r), vagy Parisznál a trójai (3r) jelző, míg Memnón esetében a hős neve mellett a fordító megemlíti szülei, Tithonos és Aurora személyét is. Vannak olyan esetek, amikor Piccolomini csupán utalást tesz egy mitológiai történetre, de elhallgatja annak szereplőit vagy a helyet, ahol az események játszódtak: a fordító ezeket is kiegészíti. Az előbbire példa lehet a három istennő, vagyis

38 Ms Magliabechiano VI 39, 67r. „Fogadd örömmel, és kedves tekintettel / szeretődtől e kis ajándékot / Fogadd örömmel, s bár a költészetben / járatlan vagyok, a szándéokra tekints. / Hisz az akarat nagy és a lélek kész / de képességem már nincs rá / és soha nem is volt, vagy lehet, / Hogy megfeleljen a célnak, melyre elszántam magam. / De legyen ez a szerelmünk jele, / S ne fogadd te másként / Mint az én hű szívemnek zálogát. / Eurialusod vagyok: s tedd, hogy érezzem / Mint Lucretia, lángjaim: hogy mint egy fa / el ne égjek a heves tűzben.”

39 PICCOLOMINI, *Historia...*, 92.

40 ms Magliabechiano VI 39, 52v.

Juno, Pallasz Aténé és Venus említése, akiket Parisz álmában látott (1v),⁴¹ a római Lucretián erőszakot tevő Sextus Tarquinius neve (9v), vagy a Phyllist eláruló Démophoón (18v); míg utóbbira például hozhatjuk Kolkhisz szigetének nevét, ahonnan Iasón ellopta az aranygyapjat (47v).⁴² A fordító nagyon kevés esetben hagy ki a latin szövegből, kihagyásai közül azonban két érdekeset érdemes megemlítenünk: Eurialus és Lucretia első szerelmes éjszakájának végén a latin novellában⁴³ egy utalás hangzik el a bibliai Ámnonnak nővére, Támár iránt érzett szerelmére és utóbb kialakult gyűlöletére. Ezt az ószövevségi történetet (Sámuel II 13, 1-22) a Venetói törli saját változatából, talán azért, mert az a vérfertőzés, a nem tiszta szerelem egyik híres példája; mindenesetre bizonyosan nem azért, mert az utalás homályos lenne a forrásul szolgáló szövegben, ahol ezt találjuk: *Hamoni cognita Thamar peperit*.⁴⁴

A fordító másik érdekes kihagyása a latin novella Pacorus-epizódjában van, ahol Piccolomini említi Phalarisnak, Agrigentum zsarnoki uralkodójának érc bikáját vagy lovát, amelybe a zsarnok bezáratta ellenségeit, és hagyta, hogy azok megfőjenek az átforrósodott fémszörnyetegben. A fordító kihagyja ezt a motívumot, talán mert túlságosan horrorisztikusnak tartja Phalaris történetét, talán, mert nehezen értelmezi az utalást vagy nem is ismeri azt; a forrásul szolgáló latin szövegben mindenesetre a teljesen értelmes *in equo phalaris* ('Phalaris lovában') olvasat található meg. Ez a latin szöveghely láthatóan kódexmásolók és nyomdászok egész sorát ejtette zavarba a *Historia* szövegének sokszorosítása során, akik gyakran teljesen értelmetlen olvasatokat hoztak létre.⁴⁵ Máskor a szerzői szándéktól eltérően, amely Valerius Maximus egy helyére támaszkodva a *tauro Phalaris* olvasat kell, hogy legyen, de mégis ritka a fennmaradt szövegekben,⁴⁶ a sokszor előforduló *equo Phalaris* olvasatot⁴⁷ rontották tovább, illetve az *equo* 'ló' szóalokról és a megégettetés képzetéről asszociálva

41 A Venetói Névtelen vegyesen használja a görög és a római mitológiai elnevezéseket.

42 A Venetói Névtelennél Kolkhisz szigetként szerepel.

43 „Nec Venus hec satietatem, ut Amoni cognita Thamar peperit, sed maiorem sitim excitavit amoris.” PICCOLOMINI, *Historia...*, 72.

44 Ezt a szöveghelyet egyébként kissé módosítva fordítja le Alamanno Donati is: nem pontosan emlékszik rá, hogy a bibliai történetben Ámnon hál féltestvérevel, Támárral, s a lány becsületén esett foltot édes bátyja, Absolon bosszulja meg azzal, hogy megöli Ámnonnt. Donati szövege szerint Absolon az, aki elveszíti Támár iránti vágját, miután megkapta őt: „(37r) né peró per questo lui [è] satio: come fu Absolone poi che hebbe havuto a fare con Tamarre: ma allui adviene come a bevitori a uno buono vino et alloro gusto conveniente: bevendo assiduamente non diminuiscono però la volgia del bere: ma più presto l'accendano: così a Eurialo assai l'amore cresce: et magiore sete ha che mai.” „nem is elégül ki ettől, ahogyan Absolonnal történt, miután dolga volt Támárral: hanem kedve támad, akár a nagyivóknak a jó és ízlésüknek kedves borra, mikor kitaratóan isznak, de mégsem oltódik ki a szomjuk, így tehát Eurialusban is igen felhorgad a szerelem, és jobban szomjazik, mint bármikor előtte.”

45 Lásd például: a mss Mf, WUn1 kéziratok *iniquo fallacia tensi* olvasatát.

46 VAL. MAX., IX 2, 9.

47 Közel harminc kéziratban és harmincöt kiadásban, lásd részletesen az *Appendix*ben.

egy másik híres történetet, a napisten lovait és Phaeton történetét hozták be a szövegbe.⁴⁸

Véleményem szerint a fordító kiegészítéseit és kihagyásait is művének szerelmi célzata és feltételezett női közönsége indokolja: a történet egy gyönyörű, bár tragikus végű szerelmi kapcsolatot mesél el, így jól használható az udvarlás során, de azokat a részeit, amelyek kevésbé érthetőek (néhol magának a fordítónak is) vagy kevésbé elegánsak az érzékeny fülek számára, meg kell változtatnia és a szeretett nő finom ízléséhez igazítania.

Giovanni Paolo Verniglione

Időben vélhetőleg az utolsó itáliai fordítást Giovanni Paolo Verniglione készítette, aki oktávákba (*ottava rima*) írta át Piccolomini prózáját, és művét Milánóban jelentette meg 1508-ban *Lo innamoramento de Lucrecia et Eurialo...* címmel.⁴⁹ A művet részletesen elemző Mariarosa Masoero szerint⁵⁰ a fordító a tartalmat tekintve igyekezett nagyon hűséges maradni eredetijéhez, bővítései és kihagyásai is csupán a mitológia és a történelem egy-egy szereplőjére terjedtek ki. Verniglione legnagyobb küzdelmét azzal vívta, hogy a lombard dialektus beszélőjeként hogyan írjon egy olyan versformában, amelyen előtte csak toszkánul alkottak a szerzők. Az olasz kutatónő szerint az sem kizárt, hogy a műben név szerint is említett Dante és Petrarca nyelvi hegemoniája mellett a *Historiát* Verniglione előtt átültető két firenzei munkája is erősítette a milánói fordító irigységét és saját munkájával kapcsolatos kétségeit. Giovanni Paolo Verniglione *Historia*-fordítása még Donatiénál is kevesebb ismertségre tett szert, tudomásom szerint ma csak Milánóban a Biblioteca Trivulzianában őriznek belőle egyetlen nyomtatott példányt, kéziratot változatának pedig nincs nyoma.⁵¹ Saját vizsgálataim alapján azt mondhatom, hogy a cselekményszálát tekintve Verniglione valóban nem hajtott végre nagy változtatásokat Piccolomini történetén, de a verses átültetés révén egészen más hangon szólalt

48 Lásd erre például az *et in equo solaris illusi* olvasatot a római kiadási helyű R 3, R 4, C 64 ősnymotványokban, és egy ehhez hasonló olvasatot *et in equo solare illius* az ms CV4 jelű, szintén római provenienciájú kéziratban. Az alább még részletesen kifejthető Hippia/Ippia szöveghely is arra utal, hogy ahol a Venetói Névtelen legalább grammatikailag megértette a latin szöveget, még ha az utalás pontos értelmével nem volt is tisztában, jól le tudta fordítani azt saját anyanyelvére.

49 VERNIGLIONE, *Lo innamoramento...*

50 MASOERO, „Novella in versi...”, 328–335.

51 Donato PIROVANO, „Riscritture bandelliane: Rapporti tra le »Novelle« e l'»Historia de duobus amantibus« di Enea Silvio Piccolomini”, *Filologia e critica: Rivista quadrimestrale*, 2002, 4, 5. j. Itt szeretném megköszönni Domokos György professzor úrnak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Olasz Tanszék egyetemi tanárának, hogy megszerezte számomra a kiadás fotómásolatait. A kötet jelzete: Biblioteca Trivulziana H 1736.

meg, mint latin elődje. Nemcsak a mitológiai és történeti utalások, de az elbeszélés jellege is megváltozott a versbe szedés révén, amellyel Verniglione latin eredetije jellegzetességeit, legtöbb hibáját is eltörölte. Az alábbiakban még röviden be fogom mutatni, melyek azok a latin szöveghelyek, amelyek Verniglione forrásának megállapításához közelebb visznek minket.

A fordítások összetartozása forrásaik alapján

Az alábbiakban a négy olasz fordítást, majd pedig a spanyol névtelen szerzőtől származó fordítást veszem sorra. Az olasz fordításokat forrásuk szerint csoportosítva tárgyalom: előbb a firenzei Alamanno Donati és a Venetói Névtelen munkáját, amelyek az X-ág ún. *carmen pergratum*-szövegcsoportjának egy alcsoportjára, az ún. *Adonis*-csoport valamely tagjára mennek vissza. Egyrészt be fogom bizonyítani, hogy Alamanno Donati munkája egészen pontosan a H 218 jelű nyomtatvány felhasználásával készült, másrészt, hogy a Venetói Névtelen munkájának ugyan két lehetséges forrása van, a H 218 kiadás, és ennek egy Rómában nyomtatott kalózkéiadása, a C 70 jelű nyomtatvány, de egy döntő érvnek köszönhetően véleményem szerint csak a H 218 jöhet szóba a Venetói Névtelen forrásaként is.

Ezt a nagy egységet követően a firenzei származású Alessandro Braccesi és a milánói eredetű Giovanni Paolo Verniglione verses átdolgozását elemzem lehetséges forrásaik szempontjából. E két fordítás római kiadású nyomtatványokkal áll rokonságban, amelyek az Y-ág ún. *domus*-csoportjának tagjai.

A fejezet következő része Ines Ravasini kutatásait összefoglalva röviden bemutatja a korai spanyol fordítás(ok) jellegzetességeit, hangsúlyozva, hogy annak forrása szintén Rómához kötődik, az ún. *domus*-csoport valamely tagja lehetett.

Végül a fejezet két fordítói előszó összehasonlításával zárul. Alessandro Braccesi és Alamanno Donati firenzei előkelőségeknek, a nagy hatalmú Medici család tagjainak írt, a fordításaik bevezetőjéül szolgáló előszavait elemezve térek ki arra, mit gondoltak az egyes szerzők a hűséges fordító feladatáról, s állásfoglalásuk mennyire bizonyult sikeresnek könyveik ismertsége szempontjából.

Donati, a Venetói Névtelen és a carmen pergratum-csoport

A firenzei Alamanno Donati és a jobb híján Venetói Névtelenként emlegetett szerzők fordításai a *Historia de duobus amantibus* latin szöveghagyományának X-ágába tartozó ún. *carmen pergratum*-csoportjának tagjaira mennek vissza. A szövegcsoportot kialakító, nagy valószínűséggel nyomdai szedés

során kialakult hibát Eric John Morrall azonosította.⁵² Az első fejezetben már bemutatott hiba a két szerelmes történetének ún. Pacorus-epizódjában fordul elő, amikor a Pacorus nevű magyar lovag egy virág szárába rejtett levéllel próbál Lucretia közelébe férközni. Lucretia ugyan elfogadja a violát, de azt egyik szolgálólányának adja át, akitől pedig bizonyos tanuló diákok elkérik, s felfedezik benne a titkos üzenetet. A Venetói Névtelen tolmácsolásában ez így hangzik:

*(37r) una viola cum foglie indorate: nel pomolo de la qual avea ascoso una epistola (37v) amatoria scripta in subtilissima carta (...) Recevuto che l'ebbeno lo aperseno e trovoeli quello che alle nostre matrone sole esser (38r) gratissimo cioe quella lettera amatoria. Ma poi che cognosceteno esser de quelli de la compagnia di Cesar cominzano haver invidia et odio: perché quella gente ne lo principio che venneno solea molto esser sbeffata in Sena: et habuda in odio: perche le donne haveano piu piacer de arme fazante strepito che di eloquentia delle lettere. Adoncha per ogni via cercavano como li potesseno far despiacer.*⁵³

Venetói Névtelen

A szöveg furcsán bukdácsol, mert zavar támad akörül, hogy mi volt kedves az asszonyoknak és hogy mit találtak a tanulók a virág szárába rejtve. A probléma onnan eredhetett, hogy a Venetói Névtelen forrásában az alábbi táblázat jobb oldalán bemutatott hibás szedésű szöveg állt, amelyben félsorok felcserélődnek, összezavarva az általam vastag betűvel szedett részek értelmét:

52 MORRALL, „The Early Editions...”, 225.

53 „egy aranyos levelű violát adott neki, amelynek a szárába egy finom hártýára írt szerelmes levelet rejtett. (...) S hogy ezt megszerezték, kinyitották, és azt találták, ami a mi asszonyainknak nagyon kedves szokott lenni, vagyis a szerelmes verset. De aztán, hogy megértették, hogy a Császár kíséretéből valók, elkezdtek irigykedni rájuk és elkezdtek gyűlölni őket: mert ezek az emberek [a diákok] az elejétől fogva [hogy emezek, a katonák] megjöttek; nagy gúny tárgyai lettek Sienában, és gyűlölni kezdték őket, mert az asszonyok nagyobb örömeiket lelték a zörgő fegyverekben, mint az ékesszóló írásokban. Ezért hát [a diákok] kerestek minden módot, hogyan árthatnak nekik [a katonáknak].”

Sequitur Pacorus violam in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistulam amatoriam subtilibus inscriptam membranis absconderat. (...) Parumper, ultra progressa violam alteri ex virginibus dedit. Nec diu post obviam facti sunt duo studentes, qui virgunculam, ut sibi florem traderet, non magno negotio induxerunt. Apertoque viole stipite **carmen amatorium invenerunt. Solebat enim hoc hominum genus pergratum esse matronis nostris. Sed postquam Cesaris curia Senas venit,**⁵⁴ irrideri et despici et odio haberi cepit, quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras feminas oblectabat. Hinc grandis livor et simultas ingens erat *querebantque togae* vias omnes, quibus possent nocere sagis.⁵⁵

Sequitur Pacorus violam in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistolam amatoriam subtilibus inscriptam membranis absconderat. (...) Parumper ultra progressa violam alteri ex virginibus dedit nec diu plus obviam facti sunt duo studentes: qui vergunculam ut sibi florem traderet non magno negotio induxerunt: apertoque viole stipite: **carmen pergratum esse matronis nostris. Sed plus quam caesaris amatorium invenerunt. Solebat hoc hominum genus cum Senas venit:**⁵⁶ irrideri despici et odio haberi, quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras feminas oblectabat. Hinc grandis livor et simultas ingens erat: querebantque toges vias omnes: quibus possunt nocere sagis.

Ez a félreértés azonban alaposabb filológiai ismeretek birtokában könnyen javítható, s ezt a humanista felkészültségű fordító Alamanno Donati meg is tette, nem ragaszkodva túlságosan a mondatok sorrendjéhez sem. Donati fordítása előszavában megjegyzi, hogy javításokat kellett végrehajtania az előtte álló latin szövegen, amely „a szedők nemtörődomsége miatt sok helyen rom-

54 Csak a vastag betűvel szedett rész fordítása: „egy szerelmes verset találtak. Ez az emberfajta nagy becsben állt asszonyaink előtt. De miután a császári kúria Sienába jött.”

55 Az itt idézett teljes szövegrész fordítása: „Pacorus követte őt, kezében egy aranyos levelű violával, amelynek a szárába egy finom hártyára írt szerelmes levelet rejtett. (...) [Lucretia] Kicsit tovább menvén a violát az egyik leánynak adta. Nem sokkal később szembe találtak két diákkal, akik kevés győzködéssel rávették a lányt, hogy adja nekik a virágot. Kinyitván a viola szárát, egy szerelmes verset találtak. Ez az emberfajta nagy becsben állt asszonyaink előtt. De miután a császári kúria Sienába jött, elkezdték kinevetni és gyűlölni őket, mivel asszonyaink nagyobb gyönyörűséget leltek a fegyverek zörgésében, mint az irodalom kellemességében.” Ebben az esetben a Venetói Névtelen forrására alapozva két apró változtatást hajtottam végre a Pirovano által hozott szövegen, vö. PICCOLOMINI, *Historia...*, 76–78. A Pirovanónál szereplő *tradidit* igealakot *dedit* alakra cseréltem, amelyek jelentése azonos. Pirovanónál *togae* főnév helyett *techne* szerepel. A Venetói Névtelen forrása itt jobb, hiszen metonimikusan utal mind a katonákra a ’katonaköpeny’ jelentésű *sagum* szóval, mind pedig az egyetemi diákokra, akiknek hagyományos viselete a toga (lásd például a kora újkori magyarországi gimnáziumokban az ún. togátus osztály elnevezést).

56 Csak a vastag betűvel szedett rész fordítása: „a vers nagyon kedves volt asszonyainknak. De többet találtak, mint császári szeretőt. Ez az emberfajta, amikor Sienába jött, szokott.”

lott volt”,⁵⁷ s ezek közül a legszembetűnőbb javítás éppen a *carmen pergratum*-csoportot létrehozó hiba kiküszöbölése saját szövegében:

(41r-v) *Soleuano prima essere gli studianti in gratia et accepti alle nostre donne: ma poi che ci uenne lo imperadore con suoi puliti scudieri cominciorono non solo a essere poco stimati ma hauuti anchora dal loro in odio: imperoche lo strepito dell'arme piu che la dolceza delle lectere le dilectaua: onde infra loro grande inuidia et occulte inimicitie et capitali ne nacque: et gli studianti tutte le uie cercauono per le quali potessino offendere et nuocere a soldati et cortigiani: siche per tanto nel aprire el gambo della uiuuola scoprendosi lo inganno et fraude di Pacoro di subito correndo ne uanno a trouare Menelao pregandolo sia contento legiere la lectera hanno nel gambo della uiuuola trouata.*⁵⁸

Donati

Ezen a – latin szöveghagyomány szempontjából – döntő különbségen kívül azonban Donati fordítása magán hordozza az ún. *Adonis*-szövegcsoport legfontosabb jegyeit.

A fentebb bemutatott filológiai hiba, amely létrehozza a *carmen pergratum*-szövegcsoportot az alábbi *Historia* kiadásokban (tizenegy ősnymtatványban és három antikvában) található meg:

1. H 214 [Historia de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Ulrich Zell], s.a. [cc. 1470], 4.
2. H 218 [Historia de duobus amantibus], s.l. [Sant’Orso], s.t. [Giovanni da Reno], s.a.[1475], 4.
3. H 219 [Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], s.l. [Strassburg], s.t. [Johann Pruss], s.a. [cc. 1489], 4.
4. H 221 [Historia de duobus amantibus], s.l. [Löwen], s.t. [Aegidius van der Heerstraten], s.a., 4.
5. H 226 [Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Lipcse, Conrad Kachelofen, s.a. [1489–1495], 4.

57 DONATI, 2v–3r „Preterea l’habbiamo in molti luoghi emendata: dove per negligentia delli impressori era scorretto.”

58 „Korábban a diákok az asszonyaink kegyében álltak és fogadták őket, de azután, hogy a császár eljött hozzánk sok fényes fegyverhordozójával, nemcsak, hogy kiestek kegyeikből, de gyűlölni kezdték őket, mivelhogy az asszonyokat jobban gyönyörködtette a fegyverek zörgése, mint az irodalom édessége. Ennélfogva nagy irigység és hatalmas ellenségeskedés támadt közöttük, és a diákok kerestek minden módot, hogyan árthatnának a katonáknak és az udvaroncoknak. Így hát, amint a viola szárának kibontásával felfedezték Pacorus hazugságát és csalását, rögtön szaladtak, hogy felkeressék Menelaoszt, és megkérték, hogy méltóztasson elolvasni a levelet, amelyet a viola szárában találtak.”

6. H 233 [Historia de duobus amantibus], Velence, s.t. [Bernardino Stagnino], 1483, 8 VII, 4.
7. H 235 [Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Antwerpen, Mathias Goes, 1488, 4.
8. H 236 [Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Antwerpen, Gerard Leeu, 1488, 4.
9. H 240 [Historia de duobus amantibus], Velence, Piero Quaregni, Giovan Battista Sessa, 1497, 10 III, 4.
10. C 70 [Historia de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Johannes Bulle], s.a. [cc. 1480], 4.
11. P 157 [Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Köln, Heinrich Quentell, s.a. [cc.1495], 4.
12. [HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Giovan Battista Sessa, 1504, 17 XII, 4.
13. [HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Melchiorre Sessa, 1514, 4.
14. [HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Melchiorre Sessa, 1515, 17 IX, 4.⁵⁹

Ez a tizennégy kiadásból álló csoport tehát a kiindulópontja a következő vizsgálatoknak, amelyek során egymással párhuzamosan mutatom be Alamanno Donati és a Venetói Névtelen forrásának szoros rokonságát.

Alamanno Donati fordítása 1478-82 között készülhetett, de nyomtatásban csak egy évtizeddel később, 1492-ben jelent meg, egyetlen egyszer. A fenti kiadások közül erre a feltételezhető keletkezési idő négy éves intervallumára

59 Számomra kétségesnek tűnik egy, a Cosenza-bibliográfia által számon tartott kiadás létezése. Vö. Mario Emilio COSENZA, *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800* (Boston: G. K. Hall, 1962), Vol. IV, 2816, nr. 62. [HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Venezia, Melchiorre Sessa, 1529. Cosenza bibliográfiai tétele ugyanis szerintem egy Arsenio Frugonitól származó kétes adatra alapozódik: FRUGONI, „Enea Silvio Piccolomini...”. Jelzett cikke 230. oldalán a 2. jegyzetben Frugoni a következőket írja: „Nel frontespizio di una edizione veneziana del 1529 del tipografo Merchiorre Sessa è rappresentato il Pontefice Pio II che sta raccontando al collegio dei Cardinali raccolti in semicerchio ed attenti la sua *Historia de duobus amantibus* [...]”. „Egy Merchiorre Sessa által nyomtatott 1529-es velencei kiadás címlapján II. Pius pápa ábrázolása van, aki éppen *Historia de duobus amantibus*-át meséli az öt félkörben körbeülő bíborosi kollégiumnak.” Valóban léteznek kiadások hasonló címlappal, amelyeket Velencében a Sessa nyomdászok adtak ki 1504-ben, 1514-ben és 1515-ben. (Az 1504-es kiadás címlapjának reprodukciója megtalálható az EDIT 16 internetes katalógusban: http://edit16.iccu.sbn.it/web_iccu/imaIn.htm.) Egyáltalán nem világos, honnan vette Frugoni, hogy az általa vizsgált példány 1529-ben jelent meg; valójában ő sem azt nem mondja meg, mely gyűjteményben vette kezébe a kérdéses példányt, sem könyvtári jelzetet, vagy hasonló adatot nem ad meg. Mindenesetre ha létezett is 1529-es velencei kiadású *Historia* példány, annak mára nem maradt nyoma, s 2015-ben már nem volt megtalálható az on-line EDIT 16, *Censimento nazionale delle edizioni italiane del XVI secolo* katalógusban.

csak a H 214, a H 218 és a C 70 jelű nyomtatványok jelentek már meg, és ezek közül csak egyetlen egy van, amelynek a címe összeegyeztethető a Donati által így említett forrás címével: „una operetta dignissima intitolata Historia de dua amanti: da Pio secondo Pontefice sommo a Mariano suo compatriota”.⁶⁰ Csakis a H 218 jelű kiadás címe tartalmazza ugyanis mind II. Pius nevét és titulását, mint szerzői nevet, mind pedig Mariano Sozzini nevét, mint a novella megrendelőjének és egyik címzettjének a nevét, hiszen a címlapján ez áll:⁶¹ *Silvii Aeneae Poetae qui postea summi Pontificatus gradum adeptus Pius est appellatus Historia De duobus amantibus Cum multis epistolis amatoriis Ad Marianum compatriotam suum Foeliciter Incipit.*⁶²

Az alábbiakban először be fogom mutatni, hogy a Venetói Névtelen és Alamanno Donati fordításai ugyanabból a fent említett *carmen pergratum/Adonis*-csoportból származnak. Ezt követően újabb bizonyítékokat hozok fel arra nézve, hogy Donati tudós humanistaként emendálta és javította is az előtte fekvő latin szöveget. Végül bemutatok két olyan szöveghelyet, amelyek minden további kétséget eloszlatnak afelől, hogy az 1478–1482 közötti időre megjelent három Piccolomini-kiadás (H 214, H 218 és C70) közül miért csak a H 218 jöhet szóba Alamanno Donati munkájának forrásaként.

Már előljáróban meg kell jegyezmem, hogy a Venetói Névtelen nem nyilatkozik a tekintetben, hogy kéziratból vagy nyomtatott kiadásból dolgozott-e, s a történetet csupán ezzel az egyszerű címmel kezdi: *Enea Silvio de doi amanti* (Enea Silvio a két szerelmesről). Az általam végzett filológiai vizsgálatok mindenesetre arra mutatnak, hogy ez a mű is nyomtatott forrásra támaszkodott – legalábbis a *carmen pergratum/Adonis* specifikus csoportjába tartozó kéziratok ritkának számítanak, ilyenből eddig mindössze egyet találtam, a ms Tr2 jelűt.⁶³

Piccolomini történetének kezdetén Lucretia szolgája, Sosias segítségével juttatja finoman Eurialus tudomására, hogy vonzónak találja. Bár a szolga nem fed fel úrnője pontos kilétét, ezzel ráhagyva a férfirra az első konkrét lépés

60 „Egy igen nagy figyelemre méltó művecske, amelynek címe a Két szerelmes története: második Pius Pápától Marianónak, az ő honfitársának.”

61 [Historia de duobus amantibus], s.l. [Sant’Orso], s.t. [Giovanni da Reno], s.a.[1475], 4, rom., ff. 34, c.s. (a^s, b^o, c-d^o), ll. 25. Bibliográfiai leírása: H *218, HC *218 [Venezia, Bartolomeus Cremonensis, 1473], Pell. 150, BMC VII. 1027, IGI 7800, Goff P-676, NUC 397695, Sul Mendes 1034, IBE 4628. Vizsgált példányok: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s.a. 1733b. Róma, Biblioteca Angelica, Inc. 731. Oxford, Bodleian Library Douce 33 (1).

62 A másik két kiadás címe/incipitje: H 214 *Enee Silvii poete Senensis de duobus amantibus Eurialo et Lucretia opusculum ad Marianum Sosinum feliciter incipit.* C 70 *Incipit tractatulus de duobus se invicem diligentibus compositus per dominum Eneam silvium poetam imperialemque secretarium qui tandem ad summi apostolatus apicem assumptus Pius papa II vocatus est.*

63 Trieste, Biblioteca Civica, II. XVI, most II. 2. Leírás: Kristeller (1967: II, 200), valamint: ZEMBRINO e SANCIN, *Trieste Biblioteca Civica...*, 20–21.

megtételének feladatát, Eurialusban mégis fellángol a szerelem, a két olasz fordítás tanúsága szerint azért, mert Cupido titkos nyila áthatja minden tagját s egészen a velejéig hatol:

(13v) *In questo mezo Eurialo ferito dal secreto arco di Cupidine nessuno riposo alle sue membra dava*⁶⁴

Donati

(10v-11r) *Et domandante poi Eurialo ch[e] parlar fosse questo no[n] li rispose [ti. Sosias, a szolgál – M. Á.]: ma ascosamente percosso da l'arco di Cupido non dava alcun riposo a le sue membre: et lo ascoso fuoco discorrente per tutte le vene devorante l'ultime medolle*⁶⁵

Venetói Névtelen

A Cupido titkos nyilát (*secreto Cupidinis arcu percussus*) említő latin változat, amelyet e két fordító követ, s amelyben a *carmen pergratum*-csoport mind a tizennyolc tagja is osztozik, azonban valószínűleg egy korai szövegromlás eredménye, hiszen a szöveghagyomány Y-ágában jellemzően Cupido nyilának jelzője a biztos (*certo Cupidinis arcu*),⁶⁶ illetve a teljes (*toto Cupidinis arcu*), valamint az X- és az Y-ágba tartozó korai kéziratokban is van rá példa, hogy a jelző teljesen elmarad (*Cupidinis arcu*).

A szerelem tehát utat talált Eurialus szívéhez, s ahogyan az antikvitástól kezdve az orvosi könyvekben meg van írva, fiziológiai működésében változások, zavarok lépnek fel: álmatlanság és nyugtalanság, sokszor étvágytalanság kíséri a heves érzelmi állapotot. Eurialus, kézbe véve az események irányítását és a tollát, erre a toposzra hivatkozva kezdi Lucretiának írt első levelét, a két olasz fordító szövegében arról panaszkodva, hogy sem enni, sem inni nem bír az asszony iránt érzett szerelmében:

(15r-v) *per tuo amore perduto ho el gusto del mangiare e del bere*⁶⁷

Donati

64 „Ily módon Eurialus megsebesült Cupido titkos nyilától, s semmi nyugalmat nem leltek a tagjai.”

65 „És megkérdezvén őt [ti. Sosias] aztán Eurialus, miféle beszéd ez, az nem válaszolt neki; de titokban átjárta őt Cupido nyila, és semmi nyugalmat nem nyertek tagjai; és a titkos tűz átjárta [Eurialus] minden erét, s beette magát a legutolsó csontja velejéig.” A latin forrásban valószínűleg ez állhatott tehát: *O quam hic dilectus es ait. Nec illi querenti quid hoc esset respondit. At Euryalus secreto cupidinis arcu percussus, nullam membris quietem dabat igne furtivo populante venas, qui totas penitus vorabat medullas.*

66 A szöveghely változataira lásd az *Appendix*-ben lévő táblázatot.

67 „szerelmed miatt nem vágyom sem enni sem inni”

(13r) *Tu me ai tolto lo uso del mangiare et bereve.*⁶⁸

Venetói Névtelen

Ezek a fordítások a latin szöveghagyomány azon kisebb részére támaszkodnak,⁶⁹ amelyben a *Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti* mondat szerepel az álmatlanságot és az étvágytalanságot együtt emlegető *Tu mihi somni et cibi usum abstulisti* többségi olvasattal szemben. A számunkra fontos tizennégyes csoportból az alábbi kisebb csoportok alakulnak ki a részben eltérő olvasatok szerint:

Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti.	ms Tr2. H 214, H 218, H 221, H 233, H 235, H 240, C 70, Venance 1504, Venance 1514, Venance 1515.
Tu mihi et cibi et potus saporem abstulisti.	H 219, P 157.
Tu mihi et cibi et potus suum[!] abstulisti.	H 226, H 236.

Véleményem szerint a potus saporem- és a potus suum-csoportok nemcsak későbbi kiadási idejük miatt nem lehetnek a két fordító forrásai, de azért sem, mert a két olasz szöveg nem említi az ételek és italok ízét, tehát nem szerepel bennük a *saporem* latin alaknak megfelelő szó.

Eurialus szerelmes levelekben vívott ostroma sikerrel jár, s egy Lucretia által kiötlött terv révén, egy teherhordó álruhájában a férfi be is jut az asszony hálószobájába. Az első boldog együttlét után Eurialus ismét teherhordó gúnyába bújva indul haza, amikor szembe találkozik három barátjával:

(37v-38r) *In mentre che Eurialo fra se cosi parla: gli venne ueduto Niso Achate et Plinio: et entra loro innanzi*⁷⁰

Donati

(34v) *Parlando cussi vette tre suoi compagni cioe Niso, Achate et Plinio.*⁷¹

Venetói Névtelen

A Piccolomini-szöveg szándéka szerint,⁷² mint már említettük, a három tulajdonnév Vergilius *Aeneis*-ből vett, szimbolikus tartalommal is bíró kölcsönzés: Achates-Acate Aeneas egyik társa, Nisus-Niso Eurialus leghűségesebb barátja,

68 „te elvetted tőlem az evés és ivás szokását”

69 Amelyhez összességében harmincnál több kézirat és kiadás tartozik.

70 „S hogy Eurialus így beszélt magában, meglátta Nisót, Achatét és Pliniót, és előttük ment be.”

71 „Így beszélve meglátta három barátját, azaz Nisót, Achatét és Pliniót.”

72 „Dum sic loquitur, Nisum, Achaten Palinurumque cernit, eosque preit”, PICCOLOMINI, *Historia...*, 72.

akivel együtt esnek el a rutulusok táborában, Palinurus-Palinuro pedig Aeneas hajójának kormányosa. Ahogy a fenti idézetekből látszik, Palinurus neve mind a két olasz fordítónál meglehetősen deformált alakban (vagy mondjuk így: a *lectio facilior* szabály értelmében egy közismertebb névre rontva) jelenik meg. Donati bővítve szövegét még meg is ismétli a neveket műve 40r lapján: *così ragiona Eurialo con Achate et Plinio et Niso*. Ez a szövegormlás harmincnál több kéziratban és nyomtatványban is előfordul, kifejezetten a szöveg hagyomány X-ágában,⁷³ köztük természetesen az általunk kiindulási pontul választott *carmen pergamum*-csoport mind a tizennégy tagjában is.

A történet utolsó harmadában, amikor Menelaosz már minden találkozási lehetőségét elzárta a szerelmesek elől, Eurialus Pandalushoz fordul segítségért. Beszélgetésükben Eurialus a szerelem ellenállhatatlanságáról beszél, s saját esetét három bibliai hős, Dávid, Sámson és Salamon példájával mentetgeti: *Scis, quia nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salomonem, nec Samsonem fortissimum ista passio dimisit immunem*.⁷⁴ Az ószövetségi történetek szerint ezek a férfiak Isten ellen vétkeztek a szerelmi vágytól indítatva. Dávid király egy alkalommal meglátta egyik hadvezérének, Uriásnak a feleségét, Betsabét fürdés közben, s megkívánta őt. Hogy megszerezhesse az asszonyt, Uriást a biztos halálba küldte egy hadi feladat ürügyén, és ezután elvette az özvegyet, amiért vezekelnie kellett (2 Sám 11). Salamon király, Dávidnak Betsabétól született egyik fia majd örököse, az egyiptomi fáraó leányát, tehát egy bálványimádó asszonyt vett feleségül (1 Sám 3,1), s bár az asszony áttért az egyistenhitre, a zsidó törvények szerint Salamon ezzel megszegte Isten parancsát. Sámson, aki az utolsó nagy bíró az Ószövetségben, rendkívüli testi erővel volt megáldva, amit a filiszteusok elleni harcban használt fel. Szerelembe esett azonban egy filiszteus nővel, Delilával, akinek elárulta, hogy ereje titka hosszú hajában rejlik. Az asszony levágta haját, majd kiszolgáltatta a filiszteusoknak, akik megvakították és börtönbe vetették. A fogságban azonban kinőtt a haja, s Isten segítségével kidöntötte az épület tartóoszlopait, amelyben a filiszteusok ünnepséget tartottak, s vele együtt ellenségei is elpusztultak a romok alatt (Bír 13-16).

Ilyen híres szerelmi vétkekre hivatkozik tehát Eurialus Piccolomini eredeti szövegében, Alamanno Donati és a Venetói Névtelen fordításai azonban nem említik Dávid királyt:

(49r) *tu sai che ne il saussimo Salamone con sua sapientia, ne il fortissimo Sansone con sua forteza da tale passione poterno liberarsi*⁷⁵

Donati

73 Lásd részletesen az *Appendix*-ben.

74 PICCOLOMINI, *Historia...*, 86.

75 „Te tudod, hogy sem a legbölcsebb Salamon az ő bölcsességével, sem a legerősebb Sámson az ő erejével nem tudtak megszabadulni ettől a szenvedélytől.”

(45v) *Sai che da tal passione non fo libero el sapientissimo Salomone ne ancora il fortissimo Sansone.*⁷⁶

Venetói Névtelen

Ez a szöveghiány szintén megtalálható a minket érdeklő tizennégy nyomtatványban, de rajtuk kívül négy kézirat (mss CV1, Tr2, Ox, Ps1) és tíz nyomtatvány (H 213, H 215, H 216, H 217, H 220, H 222, H 228, H 230, P 157, RSuppl1, C 60, C 71) is hordozza ezt a megkülönböztető jegyet.

A szerelmespár harmadik együtt töltött éjszakáján a férfi és a nő is lelkesült szavakkal dicséri a másik testi szépségét. Számunkra ebben az esetben azok a változatok fontosak, amelyekben Lucretia Hüppolitusz és Ganümedész mellett nem Diomédész,⁷⁷ hanem Adonisz adottságaihoz hasonlítja Eurialus alakját:

(61r) *dicendo Lucretia tu sei a me Ganimede, Hipolito et Adone: ne per loro ti baracterei*⁷⁸

Donati

(59r) *Tu sei el mio Ganymede, el mio Hyppolito et el mio Adone.*⁷⁹

Venetói Névtelen

A H 218 kiadás lehetett az első, amelyben ez a névcseré jelentkezett, hogy azután tovább öröklődjék a *carmen pergratum*-csoport később megjelent tagjaira (C 70, H 233, H 240 – utóbbi kettő már Donati fordítása után látta meg a napvilágot, akárcsak a Velence 1504, Velence 1514 és Velence 1515 antikvák), s a ms Tr2 jelű kéziratra is. A H 214 és H 221 jelű kiadásokban ez a névcseré nem jelentkezik, vagyis az *Adonis* olvasat valószínűleg itáliai területi változatnak tekinthető. Ennek következtében a H 214 és H 221 kiadások Alamanno Donati és a Venetói Névtelen forrásai közül kizárhatók.

Az imént idéztem, mely klasszikus hősökhöz hasonlítja Lucretia szeretője szépségét utolsó együttlétükkor. Amint a Piccolomini novellájában másutt felidézett híresen szép asszonyoknak (mint Heléna) az alakjához, úgy ezeknek a férfiaknak a vonzó külsejéhez is a szépséggel és szerelemmel összefüggő bűnök társulnak. Hüppolitosz szépsége, aki egy amazon és Thészeusz nászából szü-

76 „Tudod, hogy ettől a szenvedélytől sem a legbölcsebb Salamon sem pedig a legerősebb Sámson nem volt mentes.”

77 „Tu meus es Ganymedes, tu meus Hippolitus Diomedesque meus, dicebat Lucretia”. PICCOLOMINI, *Historia...*, 100.

78 „Mondván Lucretia, te vagy nekem Hyppolitus, Ganymedes és Adonis, értük sem cserélnék el.”

79 „Te vagy az én Ganymedesem, az én Hyppolitusom és az én Adonisom.”

letett, és a szűz vadászistennőt, Artemiszt szolgálta, mostohaanyját, Phaedrát bővölte el olyannyira, hogy az asszony viszonzatlan szerelmében megátkozta a fiút, akin hamarosan be is teljesült az átok. Ganümedész trójai királyfi zsenge szépsége Zeusz figyelmét is magára vonta, aki sas képében elrabolta, és az istenek pohárnokává, így halhatatlanná tette a fiút. A szépséges Diomedes az a bizonyos harmadik Troilus és Cressida történetében, akibe a fogolyként a görögök táborába küldött asszony beleszeretett, és már nem is akart visszamenni Trójába Troilusához. Végül pedig Adonis a lehető legmocskosabb bűn, egy vérfertőző szerelem gyümölcse. Adonis anyja, Myrrha beleszeretett saját apjába, és csellel elcsábította őt. Bűne felismerésekor az apa eltaszította Myrrhát, akit menekülése közben Aphrodité fává változtatott, a születendő szépséges gyermeket, Adonist pedig kivágta testéből, és szolgájává tette. A szépségből fakadó szerelmi vágy és a bűn tehát együtt járó képzetek a Piccolominitől példaként megidézett legtöbb klasszikus figura esetében.

Most a fent elhangzott bókok viszonzásaként idézem Eurialust, aki utolsó éjszakájukon nem győz betelni az asszony fizikai valójával:

(61v) *o pecto signorile candide et splendide mammelle: tocchou'io pero? horou'io in mia balia? horou'io nelle mia mani*⁸⁰

Donati

(59r) *O pecto speciosissimo, o tettine resplendente: tocco io vui?*⁸¹

Venetói Névtelen

A *Historia* latin szöveghagyományának nagyobb részében ez a hely egy idézet Ovidius *Szerelmek* című művéből (*Amores* I. 5., 20.), illetve „önidézet” Piccolomini saját komédiájából (*Chrysis* 22.), s így ezen helyen a *papille premende* olvasatot találjuk. A szöveghagyomány kisebb részében azonban nem „tapogatni való”, hanem „hófehér, patyolat” keblekről beszél Eurialus, akárcsak a két olasz fordítónál. A *carmen pergratum*-csoport tagjai ez esetben alcsoportokra oszlanak a latin két különböző szöveghelye mentén, amelyek között fordításban nem érzékeltethető különbség, mivel mindkét kifejezés „hófehér mellbimbók”-at jelent: a *papille praenitide* kifejezés található meg a H 214, H 218, H 219, H221, H 226, H 235, H 236, C 70 és P 157 jelű kiadásokban, valamint a ms Tr2 kéziratban. Ehhez képest a *mamille prenitide* alak áll a H 233, H 240 és a Velence 1504, Velence 1514 és Velence 1515 kiadásokban, vagyis ez a szövegváltozat minden valószínűség szerint a velencei nyomdászok változtatásának tartható.

80 „ó nemes kebel, fehér és csodás mellbimbók: hát titeket érintelek én? Titeket dédelgetlek én? Titeket tartalak kezeimben”

81 „Ó legcsábítóbb kebel, ó tündöklő cicik: titeket érintelek én?”

Ezen a ponton, a legutóbbi két szöveghely vizsgálatának fényében két fontos tanulságot kell levonnunk. Az egyik tanulság az, hogy az Alamanno Donati forrásaként szóba jöhető három kiadás, azaz H 214, H 218 és C 70 nem csupán kiadási idejük miatt, hanem filológiai érvekkel alátámasztható módon is leshűkíti a firenzei fordító lehetséges forrásainak körét. Mind a három kiadás hordozza azokat a filológiailag releváns helyeket, amelyek Alamanno Donati fordításából kimutathatók, de az alábbiakban ezeket a vizsgálatokat még finomítani fogjuk.

A másik tanulság pedig az, hogy a Venetói Névtelen lehetséges forrásainak köre is szűkíthető filológiailag, méghozzá arra az egy kézirastra és hét kiadásra, amelyek a fentebb említett *Adonis* olvasatot hordozzák: ms Tr2. H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515. Nem filológiai, hanem pusztán földrajzi alapon megköckéztatható a C 70 kiadás kizárása ebből a sorból, mivel az egy Rómában megjelent kalózkadás a korábbi velencei edíciókból, s nem valószínű, hogy egy nyelvben is ízig-vérig venetói személy Rómaig, vagy a velencei nyomdászat hatókörén kívül eső más, távolabbi városig ment volna, hogy megszerezzen egy szöveget, amelyből szűkebb hazájában számos példányt található a piacon. Mint alább kimutatom, a Venetói fordításának filológiai tulajdonságai is kizárják a C 70 kiadást a lehetséges forrásai közül.

A Venetói Névtelen és Alamanno Donati fordításaink összehasonlításában egy lépéssel tovább menve most olyan szöveghelyeket mutatok be, amelyek szorosan kötődnek a *carmen pergratum*-csoport szövegeiben megtalálható sajátos hibákhoz, ám egyben rámutatnak a két fordító műveltsége közti különbségekre, s talán fordítói attitűdjük eltéréseire is. Ez utóbbi szempontból összehasonlítva a két fordítót, a firenzei Alamanno Donati kétség kívül felülkerekedik ismeretlen venetói kollégáján. Már e fejezet kezdetén említettem, hogy Donati saját bevallása szerint is javított az előtte fekvő latin szövegen, mielőtt vagy miközben lefordította azt, s ennek köszönhetően a *carmen pergratum*-csoportot kialakító filológiai hiba nem is tükröződik az ő fordításában, míg a Venetói Névtelennél ez a hiba is kitapintható.

A Venetói Névtelen sem fordít azonban mindig mechanikusan, problémás esetekben ő is az *ope ingenii* módszert hívja segítségül. Az alábbi esetben a Venetói Névtelen is értelmet próbál adni az előtte fekvő furcsa latin szövegnek, de nem megy olyan messzire, mint firenzei kollégája, aki egyszerűen figyelmen kívül hagyja a hibát, és saját tudására támaszkodva javítja azt. Miről is van szó tehát?

A Venetói Névtelen fordításában Lucretia hosszan elmélkedik és próbálja lebeszélni saját magát, hogy ne táplálja tovább az Eurialus iránt szívében éppen csak fellobbant lángot, s ekkor ismert hősnők példáját idézi, akik szeretőjük kedvéért elhagyták hazájukat:

(6r) *Helena volve da Paris esser rapida. Che bisogna de Danae dire over di Medea che simile sono.*⁸²

Venetói Névtelen

Ebben a kontextusban furcsának tűnik Danaé említése, akit nem raboltak el s nem is szökött el családjától, mint Heléna és Médea, hanem őt saját apja, Acrisius király rakta ki a tengerre Perseus nevű fiával együtt egy ládába zárva. A probléma megoldása szerintem a Venetói forrásában keresendő, egy olyan szöveghelyben, amely a latin hagyomány X-ágában sokszor előfordul, köztük a *carmen pergratum*-csoport tagjaiban is: *Rapi Helena voluit; non invitam asportavit Paris. Quid Dianam referam, vel Medeam?* Ezekben a szövegekben Diana nevét találjuk Heléna és Médea mellett, aki pedig, lévén férfitől sosem érintett szűz istennő, még annyira sem illik a szökött/szöktetett nők körébe, mint Danae. A Venetói Névtelen tehát mintha az aranyeső formájában megjelenő Zeuszról erőszakot szenvedett és elűzött lány figurájában találná meg azt a közties megoldást, amely egyrészt megoldhatja az általa is felismert nyomdahiát (hiszen egy Diana-Danae szövegromlás a betűk száma és hasonlósága miatt elképzelhető lenne), másrészt hasonló asszociációs körbe tartozik, mint a másik két megszöktetett nő. A Venetói Névtelen elmés megoldása azonban nincs összhangban Piccolomini eredeti szándékával, aki az ominózus helyen a The-seus által megszöktetett Ariadnét helyezi egy sorba Helénával és Médeával: *Rapi Helena voluit; non invitam asportavit Paris. Quid Hariadnam referam, vel Medeam?*⁸³ Alamanno Donati felismeri az asszociációs sort, s a maga fordításában ő külön jelzés nélkül visszaállítja a vélhető szerzői szándékot tükröző olvasatot:

(9r) *Che bisogna ch'io raconti Ariadna / o uero Medea.*⁸⁴

Donati

A Venetói Névtelen nehezen küzd meg egy másik szöveghely fordításával, amely egyébként a Piccolomini *Historia* másolójának és nyomdászainak egész sorát állította nagy feladat elé. Hippia vagy Eppia történetéről van szó, akire Eurialus a Pandalusszal való beszélgetése során utal, mint olyan asszonyra, aki szeretőjét követve nagy szégyent hozott családjára. Hippíát Juvenalis VI. szatírájában említi a 82–83. sorokban, (kevésbé azután, hogy felidézi egy rossz hírű, Euryalus nevű gladiátor esetét is), s innen veszi át Piccolomini a hírhedt római matróna és Sergiolus nevű szeretője esetét:⁸⁵

82 „Heléna akarta, hogy Párizs elrabolja őt. Ugyan minek is említeni Danaét vagy Médeát, akik hozzá hasonlóak.”

83 PICCOLOMINI, *Historia...*, 30.

84 „Mi szükség van rá, hogy Ariadnéről, vagy akár Médeáról meséljek.”

85 PICCOLOMINI, *Historia...*, 90.

quam si sciente populo illam perdidit me sequentem. Nupta senatori Romano secuta est Ippia ludum ad Pharon et Nilum famosaque menia Lagi. Quid, si me domi nobilem atque potentem Lucretia sequi statuat?

Piccolomini

A Venetói Névtelen azonban láthatólag nem ismeri Juvenalis vonatkozó helyét, így fordításának alig van füle-farka. A gladiátor helyett ebben az olasz verzióban Hippia a római szenátort követi Egyiptomba, holott az eredeti Juvenalis szöveg szerint Hippia épp római szenátor férjét (*nupta senatori Romano*) hagyja el egy alacsonyabb rangú, s a római arisztokrácia által hagyományosan megvetett rendbe tartozó férfit.

*(49v) quanto se la perdesse seguitando mi tutto el populo sapiendo questo. Ippia seguito quel senator romano fino in egyto. Unde non sarebbe meraveglia sa cosa sequitasse mi el qual a casa mia sono nobile et potente.*⁸⁶

Venetói Névtelen

Abban az összesen nyolc szöveggyűjteményben, amelyek egyikét a Venetói Névtelen forrásaként feltételeztük, ez a hely négy variánsban mutatkozik:

Nupta Senatori Romano secuta est Ippia ludum ad Pharon et nilum famosaque menia lagi.

Ms Tr2

Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon formosaque menia lagi.⁸⁷

H 218

Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon formosaque menia lagi.

C 70

Senatori romano secuta est. Ipsa ludum ad pharon formosaque menia lagi.⁸⁸

H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515.

Mint látható, a ms Tr2 még hibátlanul tartalmazza szöveghelyet, ezért nem is valószínű, hogy az a triszeti kódex lett volna a Venetói Névtelen forrása. Azonban már az első venetói kiadásban (H 218) és a római kalózkiváltványban (C 70) sem szerepel a *nupta* szó, amely arra utalna, hogy Hippia/Eppia/Ippia a szenátor felesége volt, de ezekben legalább még megtalálhatjuk az asszony

86 „Mennyit veszítene, ha követne engem, s ez az egész nép tudomására jutna. Ippia követte azt a római szenátort egész Egyiptomig. Így hát nem lenne mit csodálkozni rajta, ha ő engem követne, aki származásomnál fogva nemes és hatalmas vagyok.”

87 „Római szenátornak követte Ippia a gladiátoriskolát Pharoszig és a csinos Lagosz városáig.”

88 „Római szenátornak követte. Ő [nőnemű] a gladiátoriskolát Pharoszig és a csinos Lagosz városáig.”

nevét. A későbbi venetói kiadásokból pedig már kiveszik az asszony neve is (*Ipsa*), s az eredetileg egy mondatba tartozó szerkezet két külön mondatra esik szét. Ezek alapján azt kell mondanunk, hogy a Venetói Névtelen előtt álló szövegben nagy valószínűséggel benne volt legalább az asszony neve, s így tulajdonképpen két szóba jöhető latin kiadás marad, a H 218 és a C 70, mint lehetséges forrás.

Ami Alamanno Donati fordításának vonatkozó helyét illeti, az ő szövege Hippiá történetének a Piccolomini *Historia* szövegétől független, alapos ismeretéről tanúskodik, valószínűleg magára Juvenalisra megy vissza:

(52r) Legiesi come tu sai che Hippiá mogle di Fabritio Veientone ciptadino romano et senatore innamorata di Sergiolo gladiatore lo seguito per insino al Pharo picchola isola d'Egypto: et a Canopo foce una lasciuissima et impudentissima del fiume Nilo non sarebbe adunque da maraviglarsi se Lucretia se ne volessi venire meco a casa: essendo io giovane nobile riccho et potente.⁸⁹

Donati

A firenzei fordító tehát egyszerűen emendálja a forrásában (H 218 vagy C 70) meglévő hibát, és a történetet részletekkel dolgozza bele saját munkájába.

Talán e két szöveghely bemutatása is elégséges annak bizonyítására, hogy Alamanno Donati ismeretlen venetói kollégájánál jobb filológus volt. A korban és a Piccolomini fordítások összességét tekintve egyébként inkább Alamanno Donati a ritka kivétel, mint hogy ő lenne az általános példa: szövegkritikát a lefordítandó latin szövegen csak ő végez, a többiek nációtól és felkészültségtől szinte függetlenül inkább nagyon is szorosan követik forrásukat – kivéve persze a Piccolomini–szöveg hatalmas mitológiai és történeti példákkal dolgozó apparátusát, amelyet minden fordító céljainak megfelelően bővít vagy szűkít.

Bebizonyítottuk tehát, hogy Alamanno Donati igazat mond ajánlásában, amikor a nyomdászok gondatlanságára panaszkodik, s azt állítja, hogy be kellett avatkoznia az előtte fekvő latin szövegbe annak sok hibája miatt. E fejezetrész lezárásaként bemutatok egy szöveghelyet, amelyet – egyetlen *Historia* szövegváltozat ismeretében – még Donati sem tudhatott kijavítani, s amely egyben elvezet ahhoz a végleg megalapozott kijelentéshez, hogy a firenzei fordító forrása csakis a H 218 jelű nyomtatvány lehetett, még ha az efféle dicsőséggért vívott versenyben sokáig tartotta is magát a C 70 jelű kalózkkiadás is.

89 „Azt olvassuk, mint tudod, hogy Hippiá, felesége Fabritius Veientónak, a római polgárnak és szenátornak, beleszeretvén a Sergiolus nevű gladiátorba, követte őt egészen az egyiptomi kis Pharosz szigetéig, és Canopusig, a Nílus folyó torkolatában fekvő parázna és tisztességtelen városig; nem lenne hát mit csodálkozni rajta, ha Lucretia követni akarna engem hazámba: hiszen én fiatal, nemes, gazdag és hatalmas vagyok.”

Már volt róla szó, hogy Eurialus és Lucretia az első alkalommal egy, az asszony által kieszelt tervnek köszönhetően találkozhatnak személyesen. Eurialusnak teherhordónak kell álcáznia magát, s álruhában juthat be Lucretia házába, majd szobájába. A tervet az asszony szolgájával, a mindenbe beavatott Sosiasszal üzeni meg kedvesének, s nagy elánnal magyarázza az öreg németnek, hogy minderre a disznóságra a szerelem csillapítása, s az örület elkerülése érdekében van szükség:

(30r-v) se una volta solo ci troviamo insieme poi più temperatamente amerono[!] l'uno l'altro: et il nostro amore sara coperto: siche pertanto va presto et trova Eurialo dicendogli di mia parte che pigli l'habito d'uno portatore: et copertosi con uno sacco con gli altri insieme nel granaio arrechi del grano: tu sai che la camera mia ha l'uscio insu la scala: siche aviseralo d'ogni cosa a puntino: et io laspectero qui: et quando sia el tempo saro in camera sola: et lasciero l'uscio sochiuso: lui lo sospingha alquanto (con questo che sia solo) et venghine drento[!] a trovarmi.⁹⁰

A Donatinál olvasható szöveg meglehetősen szorosán követi azt a latin szöveg-változatot, amely csak a H 218 és a C 70 nyomtatványokban fordul elő:

*Si semel invicem convenerimus: temperatius amabimus: et noster tectus erit amor. Vade igitur: Eurialoque **viam vectoris personam induat**: operusque sacco triticum per scalas in horreum ferat. Tute scis thalamum meum ad scalas habere hostium primum atque omnia Eurialo dicito. Hic diem manebo et dum erit tempus, sola in cubili ero. Ipse hostium impellat, dum solus sit, ad me ingrediatur.*

Ebben a két kiadásban valószínűleg a nyomdai szedés során kihagynak kb. másfél sornyi szöveget (az alábbiakban vastag betűvel szedve), amely a terv megvalósításának idejét négy nappal későbbre teszi:

*Vade igitur Eurialoque **viam unicam me accedendi dicito: si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt**, vectoris personam induat, operusque sacco triticum per scalas in horreum ferat. Tute scis thalamum meum ad scalas habere hostium primum atque omnia Eurialo dicito. Hic diem manebo et dum erit tempus, sola in cubili ero. Ipse hostium impellat, dum solus sit, ad me ingrediatur.⁹¹*

90 „ha csak egy alkalommal együtt leszünk, utána mérsékeltebben fog szeretni egyik és másik is, és a szerelmünk titokban fog maradni, így hát most menj azonnal, s keresd meg Eurialust, s mondd meg neki a nevemben, hogy vegye egy teherhordó ruháját magára, és egy zsákkal elfedve arcát, a többi teherhordóval vigye a göréba a gabonát; te tudod, hogy az én szobám ajtaja fenn van a lépcső tetején, így hát te tanítsd ki mindenről részletesen, és én itt fogok várni rá, s mikor eljön az idő, egyedül leszek a szobában, és az ajtót kitámasztva hagyom, s ő nyomja be erősen (már ha egyedül lesz) és jöjjön be hozzám.”

91 PICCOLOMINI, *Historia...*, 62. és 64.

Még egy pillantást vetve a Venetói Névtelen fordítására is, azt látjuk, hogy az ő szövegében szintén nincs szó a négy nap múlva érkező gabonahordó parasztokról, a fent idézett *lacuna* tehát az ő szövegében is tükröződni látszik:

(27v) *Tu sai quanto arda: longamente non posso portar la fiamma. Fa che siamo insieme. Eurialo per amor e infermo et mi manco. Niuna pezor cosa puol esser cha obstar a nostri desiderij. Se una volta sola ce troueremo insieme poi piu temperatamente amerem[o] et il nostro amor sara coperto. Adoncha ua et di a Eurialo ch[e] si vesta da fachino: et coperto cu[m] sacco porti per le nostre scale el formento nel granaro. Tu sai ch[e] la camera mia e proxima a la scala: dechiara ogni cosa ad Eurialo: et mi expectaro elzo[r]no et quando sera la tempo sola sero in camera: lui uenendo gioso spenza la porta et entri dentro ami.*⁹²

E másfél sornyi *lacuna* tehát megtalálható a H 218 és a C 70 kiadásban is, ám a C 70 kiadás tartalmaz még egy szöveghiányt, amely végképp kizárja azt mind Donati, mind a Venetói Névtelen lehetséges forrásai közül. A C 70 kiadás általam vizsgált két példányának szövegéből⁹³ is hiányzik néhány sor, amelyeknek olasz megfelelője azonban megtalálható Alamanno Donati és a Venetói Névtelen fordításában is. A *Historia* szöveghagyományának nagyobb részében Eurialus ekképpen ecseteli Pandalusnak a Lucretia iránt érzett szerelme hevességét: *Illa incensa est, ego ardeo, ambo perimus, nec remedium protelande vite nostre videmus, nisi tu sis adiumento. Vir eam custodit et frater. Non tam vellus aureum pervigil draco servabat nec aditum Orci Cerberus, quam ista diligenter recluditur. Novi ego familiam vestram, scio, quia nobiles estis inter primores urbis, divites, potentes, amati; utinam nunquam novissem hanc feminam.*⁹⁴ A C 70 kiadás szedői azonban kihagyják azt a két mondatot, amely a Lucretiát őrző rokonságot hasonlítja az alvilági Cerberushoz és az aranygyapjat védő sárkányhoz, valamint a Pandalusra és családja elismertségére vonatkozó hízselgést: *Ambo perimus nec remedium protelandi videmus ullum nisi tu sis adiumento. Utinam nunquam novissem hanc feminam.*⁹⁵

92 „Te tudod, mennyire lángolok, nem tudom hosszan cipelni ezt a lángot. Csináld valamit, hogy együtt lehessünk. Eurialus beteg a szerelemtől és én meghalok. Semmi nem lehet rosszabb annál, mint ha ellen kell állni vágyainknak. Ha csak egyetlenegy alkalommal együtt leszünk, utána mérsékeltebben szeretünk majd, és a szerelmünk titokban marad. Így hát menj, és mondd meg Eurialusnak, hogy öltözzön teherhordó ruhába, és a zsák alá rejtözve hozza fel a gabonát lépcsőinken a góréba. Te tudod, hogy az én szobám közel van a lépcsőhöz, magyarázz el mindent Eurialusnak, és az adott napon várni fogom, és mikor eljön az idő, egyedül leszek a szobában, ő jöjjön fel, lökje be az ajtót, és jöjjön be hozzám.”

93 Biblioteca Apostolica Vaticana, Inc. V. 229., Biblioteca Nazionale di Napoli Vittorio Emanuele III, VIII C 20.2.

94 PICCOLOMINI, *Historia...*, 88.

95 Az általam vizsgált példányok eredetileg számozatlanok. Saját számozásom szerint a kérdéses *lacuna* a 16r oldalon található.

Alamanno Donati nem hagyja ki a két szép mitológiai utalást, hanem a teljes bekezdést lefordítja:

(50v) Lei e accesa et infiammata: et io ardo et diuampo: gittando piu incendio et calore che ethna monte in sicilia. amenduni finalmente per amore luno dellaltro moriamo: ne a tanto nostro ardore et fuoco rimedio alcuno potere trouare speriamo: saluo che il tuo aiuto: perche il marito et il fratello di lui non con minore diligentia la guardano che il uigile serpente si guardassi la pelle del montone dell'oro o cerbero l'entrata dello inferno: Io conosco quasi tutto el uostro parentado: et so che uoi siate de piu nobili de piu ricchi honorati amati: (51r) et de principali della terra uostra: dio uolessi che mai non hauessi ueduto costei.⁹⁶

Donati

Közelebről megvizsgálva a Venetói Névtelen szövegét is, azt találjuk, hogy a fenti állítás igaz az ő fordítására is. A Venetói Eurialusa a Donati fordításából imént idézettekhez nagyon hasonlóan beszél, felhozva az aranygyapjat őrző sárkány és Cerberus példáját is, s nem feledkezik meg a Pandalusnak szóló kellő hízelgésről sem:

(47r-v) Ma finalmente per cof[n]tinuar e accaduto che lo amore pare. si che lei brusa et mi oltra modo ardo et tutti doi morimo: ne uedemo alcuno remedio de prolongar piu il nostro smesurato ardore se tu non ce fauorezi et alturij como in ti hauemo fede et speranza. El marito: como credo perfectame[n]te sapi: la guarda cum summa diligentia et il fratello ancora che non tanto el uigilante dracone guarda la pelle doro in lisola di Colchos: ni cerbero cum tre teste la porta de lo inferno: quanto costei e custodita et tenuta rechiusa. Cognosco mi la uostra fameglia: et so che sete nobili et intra lipri[n]cipali di questa inclyta citade da ciascuno amati. Dio volesse ch[e] mai non auesse cognosciuta q[ue]sta femina.⁹⁷

Venetói Névtelen

96 „Ő [ti. Lucretia] felgyulladt és lángol, én égek és lobogok, nagyobb meleget sugározva, mint az Etna hegy Sziciliában. Végül mindketten meghalunk a másik iránt érzett szerelemtől, s ekkora hévünkre és tüzünkre gyógyírt sem remélünk találni, csak a te segítségedet; mert a férje és annak fivére nem kisebb szorgalommal őrzik őt, mint az éber kígyó a kos aranygyapját, és Cerberus a pokol kapuját. Én ismerem szinte az egész családotokat, s tudom, hogy a legnemesebbek, leggazdagabbak, a leginkább tiszteltek és szeretettek közé tartoztok: s elsőк vagytok hazátokban: bár Isten akarná, hogy sose láttam volna meg őt.”

97 „De, hogy végre folytassam, úgy esett, hogy a szerelem egyenlő [bennünk] olyannyira, hogy ő ég, és én felette lángolok, s mindketten belehalunk, és nem látunk semmilyen megoldást rá, hogy hosszabban eltűrjük mérhetetlen lángolásunk, ha csak te nem kedvel és segítesz nekünk, hiszen mi benned bízunk és benned reménykedünk. A férje, mint gondolom jól tudok, nagy szorgalommal őrzi őt és [annak] fivére is, úgy, hogy annyira nem őrizte a sárkány az aranygyapjat Kolkhosz szigetében, sem Cerberus a három fejével a pokol kapuját, mint ahogy ezek őrzik és bezárva tartják őt. Ismerem én a ti családotokat, tudom, hogy nemesek vagytok és elsőк ebben a dicsőséges városban, és mindenki szeret titeket. Isten akarná, hogy soha ne ismertem volna meg ezt az asszonyt.”

Végső soron tehát ez az egyetlen szöveghely, amely minden kétséget kizáróan megmutatja, hogy Alamanno Donati és a Venetói Névtelen is a H 218 jelű ősymotatvány szövegét használta saját fordítása forrásaként, amely pedig nem más, mint a *carmen pergratum/Adonis*-csoport időben legkorábbi tagja. Mint az alfejezet elején említettük, Alamanno Donati esetében ehhez az érvhez járul az a meglehetősen pontos címleírás is, amelyet ő maga ad olvasóinak forrásáról a fordítása elé tett ajánlásban.

Itália két távoli pontján tehát ugyanaz a venetói eredetű kiadvány, a H 218 szolgált két *Historia* fordítás forrásául. Az egyik szerzője, a firenzei Alamanno Donati munkájával írói elismertségre vágyott, de sajnos ez a vágya beteljesületlen maradt. Hogy a másik szerző, a Venetói Névtelen meg tudta-e hódítani hölgye szívét a szerelmi ajándéknak szánt fordítással, nem tudjuk, de talán a kutatás egyszer még nyomára akadhat annak, hogyan került Észak-Itáliából a személyes tárgynak számító díszes könyvecske a Magliabechi-gyűjteménybe, s azzal együtt később a firenzei nemzeti könyvtárba.

Braccesi sajátos kihagyásai

Alessandro Braccesi így említi műve ajánlásban a munkát, amelyet lefordít:

„[A1] *No essendo in me adunque al tucto ancora la cicatrice della ricevuta ferita risalda, nessuna cosa legho piu volentieri ne con atention magiore ascolto, che quella dove si tracta d'amore. Per la qualcosa capitandomi nelle mani a giorni passati una operecta di messer Enea de Picolhuomini, el quale fu poi assumpto al fastigio del sommo pontificato et nominato Pio secondo ove recita una historia di due amanti la qual parendomi ripiena di molti buoni luoghi et degna [...].*”⁹⁸

Számomra úgy tűnik, Braccesi, akárcsak a korábban tárgyalt Alamanno Donati, ajánlásában egy nyomtatványról, egy kis méretű könyvről beszél (*operecta*), parafrázálva annak címét is. Figyelembe véve a fordítás első redakciójának idejét, az a három nyomtatvány jöhet szóba, a C 71, C 64 és az R 3 jelűek, amelyek „címe” ez: *Incipit tractatulus de duobus se invicem diligentibus conpositus per dominum Eneam silvium poetam imperialemque secretarium qui tandem ad summi apostolatus apicem assumptus Pius papa II vocatus est.*

98 „Mivel nem gyógyult be tehát még teljesen bennem a szerzett seb, semmit sem olvasok oly szívesen, és nem hallgatok nagyobb figyelemmel, mint ahol a szerelemről van szó. Emiatt mikor az elmúlt napokban a kezembe akadt Enea de Piccolomini úr egy kis munkája, aki később aztán a pápai trónra ült és II. Piusnak hívták, amiben egy történetet mesél el két szerelmesről, s ami nekem sok jó helytelnek és érdekesnek tűnt.”

Mivel Braccesi nagyon kreatív fordító, aki számos helyen kihagy a forrása szövegéből, s radikálisan átalakítja azt, szonetteket szöve a levelekbe, sőt, teljesen megváltoztatja a történet végét is, nagyon kevés olyan szöveghely marad benne fordításában, amelyek támpontot adhatnak forrása azonosításához. Ezek közül az első, amely a római kiadási helyű nyomtatványokra és azokkal rokon kéziratokra fókuszálja a figyelmünket, az alábbi szövegvariáns. Braccesi szövegének tanúsága szerint Sosias, a szolgál, amikor felfedezi, hogy úrnője és Eurialus az ő segítségével nélkül is kapcsolatba tudtak kerülni egymással, aggódik, hogy az affér rossz hírbe keveri nemcsak Lucretiát, de az egész családot, a „házat” is: [Diiii 3r] *Se con astutia adunque non pervengo et la padrona capitera male et tucta la casa incorrera in infamia grandissima*.⁹⁹ Braccesi tehát olyan latin szöveget követ, amelyben e helyen nem a többségi *dominus* azaz ’úr/a ház ura’ értelmű változat található meg, hanem olyat, amelyben a *domus* variáns olvasható.¹⁰⁰ A fenti három nyomtatvány mindegyike, azaz C 64, C 71 és R 3 is a *domus* olvasatot tartalmazza, míg a Viti által említett¹⁰¹ két, ma Firenzében őrzött *Historia*-kézirat közül csak a ms FiC jelű¹⁰² hozza ezt az alakot, ezzel szemben a ms Ricc¹⁰³ a *dominus*-csoportba tartozik.

Amikor Lucretia szerelembe esik a jóképű Eurialus láttán, Braccesi elmondása szerint *Lucretia nutricava ferita amorosa* vagyis az asszony ’szívében szerelmes sebet táplált’. A latin szöveg számos olyan változatban olvasható kéziratokban és nyomtatványokban,¹⁰⁴ amelyek nyomán különböző, de egyformán értelmes fordítások születhetnek: ilyen módon találunk mérges¹⁰⁵ és vénuszi (*veneneum vulnus/venereum-venerium vulnus*) sebet, vagy *figura etymologica* révén létrehozott, a ’sebek sebéről’ (*vulnerum vulnus*) beszélő variánst. Az eredeti Piccolomini-szöveghely egy vergiliusi idézet, amely Dido királynő egyre növekvő szerelmi vágyát ecseteli Aeneas iránt (*Aeneis* IV, 1-5).¹⁰⁶ Amit Braccesi szövegében olvasunk, az a ms FiC *venerum vulnus* és a C 64 nyomtatvány *venerium vulnus* olvasataihoz áll a legközelebb. Az R 3 nyomtatványból hiány-

99 „Ha furfanggal nem avatkozok hát be, az úrnőnek baja esik, és az egész ház nagyon rossz hírbe keveredik.”

100 Et hera peribit et domus infamiam subibit mss Ma, Be, FiC, R, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV2[domum], CV4, Tr1, Tr3, N. H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C65, C 69, C 71, C 72, R 3, R 4, P 155, BMC IV. 44, Bazel 1545, Bazel 1554.

101 VITI, „I volgarizzamenti”, 52, 11. j.

102 Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, ms Magliabechiano VI, 205.

103 Biblioteca Riccardiana, ms 636.

104 Lásd az *Appendix* vonatkozó táblázatát.

105 Pirovano szövegváltozata ezt az olvasatot támogatja: „alens veneneum vulnus infixos pectore Euriali vultus” vö. PICCOLOMINI, *Historia...*, 26.

106 VERG., *Aen.* IV, 1-5. „At regina gravi iamdudum saucia cura / vulnus alit venis et caeso carpitur igni. / Multa viri virtus animo multusque recursat / gentis honos; haerent infixi pectore vultus / verbaque, nec placidam membris dat cura quietem.”

zik a *vulnus* kifejezés (*alens venerium vultus*), a C 71 nyomtatvány szövege pedig az imént említett 'sebek sebéről' vagyis *vulnerum vulnus*-ról beszél.

Paolo Viti, összehasonlítva egymással Braccesi fordításának első és második redakcióját, részletesen tárgyalja a firenzei fordító számos kihagyását, betoldását, illetve azokat az eseteket, amelyekben Braccesi egy mitológiai alakot másik hőssel/hősnővel helyettesít. Ezek közül néhány magyarázható a már Braccesi forrásában meglévő szöveghiányokkal, illetve szóalakokkal, s az alábbi eset véleményem szerint döntőnek bizonyul a Braccesi előtt álló latin forrás meghatározásában is, amelyet én az R 3 nyomtatvánnyal tartok azonosnak.

Paolo Viti szerint¹⁰⁷ szövege első változatában Braccesi saját ötlettől vezérelve hasonlítja a szépséges Lucretiát a Gráciák anyjához: *pareva la madre delle Gratie* (9r). Ehhez a szöveghelyhez Viti még egyszer visszatér cikkében, hogy bemutassa, milyen sokban tér el egymástól az első és a második redakció. Az első redakcióból¹⁰⁸ idézi Viti az alábbi szöveghelyet: [*Lucretia*] *Era, oltre a questo, nel parlare molto faceta e mottegevole, et erano le parole sue di tanta elegancia che pareva la madre delle Gratie, o veramente Cornelia romana figliuola d'Ortensio* (9r-v).¹⁰⁹ Piccolomini szövegében azonban más hölgyekről van szó: *erant insuper in ore multe facie. Sermo is fuit, qualem rumor est Graccorum matrem habuisse Corneliā sive Hortensii filiam*.¹¹⁰ Piccolomini ugyanis nem a Gráciák anyjáról, hanem a két híres Gracchus fivér, Tiberius és Caius édesanyjáról, Corneliáról beszél, akinek fiai felett érzett büszkeségét Valerius Maximus egyik anekdotája örökítette meg (*Fact. et dict. mem.* IV 4). Piccolomini szintén Valerius Maximusból hozza fel a római ékesszólás példajaként Hortensia, Quintus Hortensius lányának az esetét (*Fact. et dict. mem.* VIII 3,3). Milyen hibákat követ el tehát Braccesi ennek a résznek a fordítása során? Egyrészt létrehoz egy, a forrásában nem létező nőalakot, a Gráciák anyját, másrészt pedig egybeolvasztja Cornelia és Hortensia alakját.¹¹¹ Úgy vélem, az utóbbi hiba könnyen magyarázható Braccesi felszínes történeti ismereteivel, amely még kiegészül azzal, hogy a latin *sive* kötőszó jelentése lehet az azonosító-magyarázó értelmű 'azaz', de a választó értelmű 'vagy/vagy pedig' is, s Braccesi rosszul választ a két lehetőség közül. A Gráciák anyjának emlegetése azonban Braccesi általam feltételezett latin forrásában, az R 3 nyomtatványban lévő rövidítés rossz feloldásának következménye lehet: a *Graccorum* szót ugyanis *grarum* alakban az a-betű feletti rövidítésjellel szedték ebben a római kiadásban, s Braccesi ezt valószínűleg

107 VITI, „I volgarizzamenti...”, 56.

108 Uo., 62.

109 „Ezen felül beszéde szellemes és tréfás volt, és szavai olyan elegánsak, hogy a Gráciák édesanyjának tűnt, vagy valójában a római Corenliának, Ortensio leányának.”

110 PICCOLOMINI, *Historia...*, 24.

111 Hortensia értelmezése a Spanyol Névtelen fordításában sem egyértelmű. PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...* 375, 39. j.

a női szépséghez kötődő asszociáció révén oldotta fel *Gratiarum* értelemben. Hasonló értelmezésre van példa a szintén a római szöveghagyományba tartozó ms FiC kódexben is: (6v) *sermo is fuit qualem rumor est gratiorum[!] matres habuisse Corneliam sive Hortensii filiam*. A BMC IV 44 és a C 65 jelű, Rómában nyomtatott kiadásokban pedig egyenesen a *gratiarum* alak található meg: *qualem rumor est gratiarum matrem habuisse Corneli ciue Hortesi filiam*. Hogy mi zárja ki mégis ez utóbbi kiadásokat, mint Braccesi lehetséges forrásait? Egyrészt az, hogy ezek a kiadások nem tartalmazzák a Caspar Schlicknek írott bevezető levelet, amely Braccesinél megtalálható (lásd lentebb a hűséges fordító feladatainak értelmezése kapcsán). Másrészt az, hogy a BMC IV 44 és a C 65 kiadás is címlap nélkül jelent meg, tehát bennük semmi nem utal Piccolomini későbbi pápaságára, amelyről Braccesi fordítói előszava tanúskodik, mint az általa használt kis könyv címének egy eleméről.

Még egy példát hozok arra nézvést, hogyan örökíti tovább forrása hibáit Braccesi. Magyarázatot nem keresve a dologra, Paolo Viti lábjegyzetben¹¹² megemlékezik róla, hogy Braccesi olasz szövegében Kirké helyett Briszeisz alakját említi, amikor Piccolomini latin szövegében arról van szó, hogy a varázslónő disznókká s egyéb oktan állatokká változtatta szeretőit.¹¹³

Véleményem szerint ez a csere annak tudható be, hogy Braccesi latin forrásában, az R 3 nyomtatványban a *Crisea* alak áll Circe neve helyett, ily módon: *Amatoris Crisea[!] suos medicamentis vertebat insanos[!] atque aliarum terga ferarum*. Criseis (olaszul: Criseide) helyettesítése Briseisszel (olaszul: Briseide) könnyen érthető megoldás Braccesi részéről, hiszen a két hősnő státusa és sorsa nagyon hasonló: Homérosztól tudjuk, hogy mindketten Apollón papnői, és mindketten a trójai háborúban válnak zsákmánnyá Agamemnón, illetve Achilleus kezei közt.

Az R 3 nyomtatványban jelentkező probléma, vagyis Kirké nimfa nevének torzulása egyébként megfigyelhető a római szöveghagyományhoz köthető ms Ricc szövegében is, amelyről a lejegyző pontosan közli, hogy 1462. október 25-én másolta le: (104v) *hoc est et poetarum eximius matho[!] sensit dum cirtes[!] amatores in terga feratur[!] verti cantavit*. Kirké nimfa névalakja, akárcsak a fentebb említett *Graccorum/Gratiarum* variáns tehát úgy látszik, már a római költődésű korai kéziratokban romlásnak indult (ne feledjük, ennek a kéziratnak a keletkezésekor még Piccolomini II. Pius pápa is életben van!), s aztán különféle értelemadó olvasatokkal öröklődött tovább a nyomtatott hagyományba.

112 VITI, „I volgarizzamenti...”, 57, 18. j.

113 PICCOLOMINI, *Historia...*, 54. „amatores Circe suos medicamentis vertebat in sues atque aliarum terga ferarum.”

Verniglione és a római domus-csoport

A milánói Verniglione fordítása versbe szedett változata Piccolomini szerelmi történetének, amelyet a fordító olykor megkurtít, máskor pedig saját példákkal bővít, jóllehet a történet menetén nem változtat. A fordítói beavatkozások következtében Verniglione munkájában annál is kevesebb azonosítható latin szöveghely van, mint amennyit Braccesi szövegében ki tudunk mutatni.

A milánói fordítás esetében is használható az, amit Braccesi kapcsán fentebb a *domus vs. dominus* szövegvariánsok arányáról mondtunk. Verniglione szövege ugyanis szintén a római kötődésű *domus*-csoportba sorolható az alábbi szöveghely alapján: (B7r) *Et mia madonna sia di morte offesa et la sua casa a grande infamia mesa.*¹¹⁴ Ebbe a csoportba jelenlegi tudásunk szerint mintegy tizenegy nyomtatvány és tizenöt kéziratos másolat tartozik: H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C 65, C 69, R 3, R 4, P 155, BMC IV 44. mss Ma, FiC, R, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV2, CV4, Tr1, Tr3, N.

A sienai Lucretiát Piccolomini¹¹⁵ Valerius Maximus nyomán (*Fact. et dict. mem. VI, 1, 1*) a római Lucretia egyik fő erényével jellemzi, aki női testében férfias lelket hordozott.¹¹⁶ A latin szöveg egyes változatai azonban nem test és lélek (*corpus*, illetve *animus*), hanem szív és lélek (*cor* ill. *animus*) közötti ellentétről tudnak. Verniglione szövege is ez utóbbiakhoz áll közelebb: (A3v) *dimostrava nel cor femmine in ogni gesto un animo virile.*¹¹⁷ Ennek következtében a fenti nyomtatványok és kéziratok közül kizárható az a két kézirat és három nyomtatvány, amelyek *femineo in corpore* olvasatot hoznak: mss CV2, N. H 225, H 234, H 237. A ms N kódex és a H 225 nyomtatvány ellen szól még az az érv is, hogy ezekben Lucretia atyja (*patrem*), nem pedig hazája (*patriam*) elhagyása felől gondolkodik, ahogyan ezt Verniglione szövegében teszi: (B1r) *adunque lassaro matre e marito e la cara patria.*¹¹⁸

Végső soron mai ismereteink szerint legalábbis öt nyomtatvány C 65, R 4, BMC IV 44, C 64, R 3 és tizenhárom kézirat mss Ma, FiC, R, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV4, Tr1, Tr3 tartozik abba a csoportba, amelynek valamely tagjából vagy rokonából Giovanni Paolo Verniglione fordítása készülhetett.

114 „Az én úrnőmet a halál bántja, s a házát a rossz hírnév sújtja.”

115 PICCOLOMINI, *Historia...*, 24.

116 VAL. MAX., VI 1, 1. „Dux Romanae pudicitiae Lucretia, cuius virilis animus maligno errore fortunae muliebre corpus sortitus est.”

117 „Nőszívében minden gesztusával férfias lelket mutatott [rejtezni].”

118 „tehát elhagyom anyámat, férjemet és a kedves hazámat.”

Az ismeretlen spanyol fordító munkája

Ines Ravasini már többször hivatkozott kötetének megjelenéséig az volt az elterjedt nézet, hogy a *Historia de duobus amantibus* spanyol nyelvű változata először 1512-ben jelent meg Sevilleben Jacobo Cromberger nyomdájában,¹¹⁹ de a spanyol kutatónő bebizonyította, hogy az anonim fordításnak volt egy 1496 körül, Salamancában napvilágot látott kiadása is.¹²⁰ A névtelen spanyol fordító munkájának népszerűségére vall, hogy a művet 1524-ben változatlan formában és címmel ismét Jacobo Cromberger, majd 1530-ban örököse, Juan Cromberger adta ki, valamint tudomásunk van egy 1538-ban Toledóban megjelent edícióról is, amelynek nyomdása ismeretlen.¹²¹ Ennek a fordításnak a készítője is híven követi a latinban olvasottakat, és úgynevezett félrefordításai vagy hibái is éppen ebből erednek. Ravasininé e hibák alapján sikerült leszűkítenie egy kéziratra és hét római eredetű nyomtatványra¹²² azoknak a szövegeknek a körét, amelyek legközelebb állnak az egykor a fordító előtt fekvő szöveghez. A nyomtatványok tételszámai a következők: H 225, H 234, H 237, C 64, C 65, R 3, BMC IV 44. A kézirat, mely Ravasininél az ms Ma jelöléssel szerepel, a Biblioteca Nacional de Madrid tulajdona (I 359), s a spanyol kutatónő szerint valószínűleg a C 64 kiadásról készült másolat lehet.¹²³ Ines Ravasininé nem volt alkalma, hogy megvizsgálja a R 4 jelű nyomtatványt [Róma, a *Mercuriales Quaestiones* tipográfusa (Theobaldus Schenchebecher?), 1473 körül, 4o.], amely ma azonban már megtalálható az interneten a Gallica oldalán.¹²⁴ Fel kell hívni azonban a figyelmet, hogy a Gallica oldalán található szövegváltozat sok helyen nem konzisztens annak a nyomtatványnak a szövegével, amelyet elsőként E. J. Morrall vizsgált meg,¹²⁵ s nevezett el *r*⁴ nyomtatványnak, és amelyet hozzá hasonlóan én is a Cambridge University Library gyűjteményében vettem kézbe.¹²⁶ Ugyanakkor a Gallica oldalon olvasható szövegváltozat annak a nyomtatványnak a szövegével sem egyezik mindenben, amelyet mind Morrall, mind Ravasini, mind pedig jómagam mint R 3 jelű nyomtatványt vizsgáltunk meg.¹²⁷ Annak tisztázása, hogy a Gallicán szereplő nyomtatvány egy külön ki-

119 *Hystoria muy verdadera de dos amantes Eurialo franco y Lucrecia senesa*, Sevilla, Jacobo Cromberger, 28. VII. 1512.

120 *Estoria muy verdadera de dos amantes Eurialo franco y Lucrecia senesa*, Salamanca, a *Gramática Nebrija* tipográfiájával, 1496 körül. Az első két spanyol kiadásról és datálási kérdéseikről lásd Ravasini véleményét: PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 159–177.

121 A további kiadásokról részletesen lásd: Uo., 178–191.

122 Uo., 197.

123 Uo., 197, 73. j

124 <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k58685s/f2.image.r=mercuriales%20quaestiones.langEN>. Letöltés: 2015. 07. 22.

125 MORRALL, „The Early Editions...”, 219.

126 Cambridge, University Library, Inc.5.B.2.7.[1155]

127 Biblioteca Nazionale Róma (70.8.F1.2.).

adás, vagy csupán valamelyik előbb említett kiadásnak néhány változtatással készült utánnomása-e, részletesebb könyvészeti vizsgálatot igényel, amelyhez azonban mindhárom kötetről kielégítő másolat lenne szükséges, ilyen vizsgálatok elvégzésére pedig nem volt módom. A jelen vizsgálat szempontjából tulajdonképpen a kérdés csak annyiban érdekes, hogy a cambridge-i nyomtatvány adataival ki lehet egészíteni Ravasini gyűjtését: a cambridge-i nyomtatvány szövege minden, Ravasini által a spanyol fordítás forrásának szempontjából döntő jelentőségűnek tartott helyen¹²⁸ a C 64, C 65, R3, BMC IV 44 és ms Ma szövegvariánsával egy csoportba sorolható, és jól elkülönül a H 225 és H 234, H 237 kiadások által alkotott másik kisebb csoporttól a római kiadásokon belül.

Ines Ravasini nagy kutatómunkával összeállított apparátusából én csupán néhány olyan szöveghelyet idézek, amelyeket más fordítások kapcsán már említettem, illetve amelyek jól példázzák a Spanyol Névtelen hű forráskövetését.

Ravasini először néhány szöveghely segítségével kimutatja, hogy a spanyol fordítás forrása az Y-ág tagjai között keresendő. Ebből a szempontból döntő annak bizonyítása, hogy a Spanyol Névtelen egy, a *domus*-csoporthoz tartozó szövegből dolgozott:¹²⁹

(f. b⁴) y la casa sera infamada¹³⁰
Spanyol Névtelen

Ezt követően Ravasini a spanyol fordítás azon részére hívja fel a figyelmet, amely Eurialus és Pandalus beszélgetésében hangzik el, felemlegetve a szoros őrizet alatt tartott Lucretiát, akit úgy vigyáz a férje, mint az aranygyapjat a sárkány, s a kert(!) azaz *huerto* kapuját őrző Cerberus:

(f. c³) no con tanta diligencia el vellocino de oro el velante dragon guardo / ni las entradas del huerto cervero¹³¹

Spanyol Névtelen

A fordítás tanúsága szerint a Spanyol Névtelen előtt olyan szövegváltozat állt, amelyben *aditum orti Cerberus* olvasat szerepelt *aditum Orci Cerberus* olvasat helyett. Ennek a hibának a kialakulását kéziratos változatokban könnyen magyarázhatjuk, s találunk is rá példát jó néhány korai latin kéziratban:¹³² a *minuscula* t és c betűket összekeveri a másoló, és úgy értelmezi, mint ha a hortus-i

128 PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 197–201.

129 Uo. 195.

130 „és a ház rossz hírbe keveredik”

131 PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 196. „nem őrizte ekkora szorgalommal az éber sárkány az aranygyapjat / sem a kert bejáratait Cerberus.”

132 ms Ma vö. uo. 196, valamint saját kutatásaim alapján: mss Vb, FiC, Bp1, Vb, Mg, Mj, Mü, Tr1.

(m) 'kert' jelentésű szónak a szókezdő h nélküli alakja lenne, vagyis létrehozva egy (h)orti alakot. Az olvasat aztán tovább öröklődik nyomtatványokba is, s így már érthető, hogyan lehet az, hogy a spanyol fordításban Cerberus a kert, nem pedig az Alvilág kapuját őrzi. A spanyol fordító egyébként feltételezhette esetleg, hogy a latin szövegben az Alvilág egyik részének, az Elíziumi mezőknek a kapujáról van szó, amelyet elképzelhetünk egy, a zsidó-keresztény hagyomány Édenkertjéhez hasonló kies helyként. A fordítási, illetve már a latin forrásban meglevő hibára tehát némi okoskodással találhatunk magyarázatot is; az mindenesetre bizonyos, hogy a Spanyol Névtelen nem kérdőjelezte meg a forrásában álló alak helyességét, hanem legjobb tudása szerint értelmet adott neki.

A következő szöveghely, amelyet érdemes kiemelni Ravasini példatárából, abból a részből való, amikor Lucretia az utolsó éjszakán nagy erőfeszítéssel kinyitja a kaput Eurialusnak, majd elájul. A férfi könnyzaporával élesztgeti szerelmesét, s ekkor Lucretia a spanyol fordítás szerint úgy ébred fel, mint a rózsa, mikor vízzel megöntözik:

(f. c6') *con las quales como rosa con el agua acordada la hembra como si de muy graue sueño despertara se leuanto*¹³³

Spanyol Névtelen

Mint Ravasini kimutatja, itt a spanyol fordító szó szerint a H 225 nyomtatványban megtalálható *rosa cum aquis* olvasatot követi, amely egyébként elég ritkán fordul elő, én is csak a vélhetően magáról a H 225 nyomtatvány egy példányáról készült ms N kéziratban leltem rá eddig.

Ines Ravasini kimutatja, hogy a fent felsorolt hét római eredetű kiadás (az én kiegészítésemmel, R 4-gyel együtt nyolc) és a ms Ma kézirat bizonyos filológiai helyek alapján kisebb belső csoportokra osztható. Az alábbi két esetben a H 225, H 234 és H 237 kiadások olvasata áll szemben a C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44 és ms Ma olvasatával, s a spanyol az előbbieket követi.

Már volt szó Eurialus három barátjának nevééről az olasz fordítások kapcsán. A spanyol fordításban tükröződő torz névalak a *Nisum*, *Achatem Polimiumque* olvasatnak feleltethető meg:

(f. b7') *Mientras assi va hablando vio a Niso y Achates y Polimio*¹³⁴

Spanyol Névtelen

133 Uo., 197–198. „amelyekkel, mint a rózsa vízzel megöntözve, az asszony mintha egy nagyon mély álomból ébredt volna, magához tért”.

134 Uo., 198. „Miközben így ment beszélve, meglátta Nisót, Achatest és Polimiót.”

A német, dán és lengyel fordítások kapcsán említettem már Lúdia királyának, Kandalésznek az esetét, akinek a neve azokban a fordításokban Tandalus alakban szerepel. A Spanyol Névtelen szövegében a király neve *Candaulo*, az általa uralt ország pedig *Libia*:

(f. b7^o) *No creas que tan hermosa fue la muger de candaulo rey de libia como esta*¹³⁵
Spanyol Névtelen

A spanyol szöveg Ines Ravasini szerint tehát az alábbi latin változatot követi: *Non tam Candaulis regis Libie formosa uxor fuit quam ista est*. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben az esetben egy földrajzi névnek, Lydia/Lidia 'Lúdia' értelemben, egy másikkal Libia/Lybia kb. 'a mai Afrika, mint kontinens, vagy annak valamely, a Földközi-tengerhez közelebb eső része' értelemben való fölcsereléséről van szó,¹³⁶ de nem a ma Líbia néven ismert észak-afrikai országot kell érteni rajta, amely csak 1951 óta létezik. (Az ókorban egyébként a mai Líbia területén a görög letelepedéseket követően egészen a Római Birodalom kettészakadásáig két római provincia, Tripolitania és Cyretania létezett.) A Lydia/Lidia névalaknak a Libia/Lybia alakra való rontása *lectio facilio*r, vagyis a kevésbé ismertnek a jobban ismert szóval való helyettesítése, amelyre számos kéziratban is találunk példát.¹³⁷

Végül egy példát hoznék Ravasini gyűjtéséből, amely azt hivatott megmutatni, hogy bizonyos esetekben a H 234 és H 237 kiadások alkotnak külön csoportot a másik hat kiadás és egy kézirat olvasatával szemben, s a Spanyol Névtelen az előbbieket követi. A német, dán és lengyel fordításoknál említettük már, hogy a latin szöveg hagyományban különféle értelmezések lehetségesek arra nézvést, hogy Eurialus vagy Lucretia válik a pajkos lóhoz hasonlóan nyugtalanná a másik látványára. A spanyol szöveg szerint egyértelműen a férfi az, aki megbokrosodik, akár csak a paripája:

(f. a5^o) *Tal era Eurialo viendo a Lucrecia*¹³⁸
Spanyol Névtelen

A spanyol fordítás forrása tehát ezen a helyen azt a szövegvariánst hozza, amely jellemzően az X-ágba tartozó kiadásokban van jelen: *Similis illi fiebat Eurialus visa Lucretia*. Ahogyan erre már E. J. Morrall rámutatott, ez a szöveg hely is az

135 Uo., 198–199. „Nem gondolod, hogy ennyire csinos lett volna Candalónak, Libia királyának felesége, mint ő.”

136 A szó jelentéséhez lásd <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0059%3Aentry%3DLybia>. Letöltés: 2015. 07. 23.

137 Lásd az erre vonatkozó táblázatot az *Appendix*ben.

138 PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 200.

Y-ágnak az X-ággal való kontaminációjára utal a H 234 és H 237 kiadásokban.¹³⁹

Ines Ravasini végül is kijelenti, hogy minden szempontot figyelembe véve a H 225 kiadás áll a legközelebb a Spanyol Névtelen forrásához, mert csak ebben található meg a *De remedio amoris* szövege is, amelyet a spanyol fordítás szintén tartalmaz. Mivel azonban teljes egyezést a fordítás és e latin kiadás szövege között nem tud kimutatni, így a fent felsorolt hét nyomtatvány és egy kézirat szövegét is mindig figyelembe veszi bilingvis kiadása készítésekor.¹⁴⁰ Úgy vélem, magának a spanyol fordításnak a sajátosságairól nem tisztem értekezni, hiszen ezt megtette Ines Ravasini monográfiája. Amit fontosnak tartok hangsúlyozni, az nem más, mint hogy a római eredetű latin szövegváltozatok (ún. *domus*-szövegcsoport tagjai) Alessandro Braccesi és Giovanni Paolo Verniglione olasz fordításai mellett nagy szerephez jutottak a Spanyol Névtelen munkája szempontjából is. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a másik két olasz fordítás, Alamanno Donati és a Venetói Névtelen munkái pedig a Velence-környéki nyomdászat termékére alapozódnak (H 218), azt kell látnunk, hogy a fordítások szempontjából az Appennini- és az Ibériai-félszigetet Itália látja el alapanyaggal. Az Alpok a nyomdatermékek hatóköre szempontjából természetes földrajzi határnak, ha tetszik, vízválasztónak tűnik.

Jelenleg ugyan még nincsenek átfogó adataink Közép-Kelet Európára nézve arról, hogy Eneas Silvius Piccolomini munkáit pontosan milyen kiadásokban ismerték a magyar, lengyel és cseh olvasók,¹⁴¹ az már mindenesetre most is világosan kirajzolódik a történeti katalógusok alapján, hogy elsősorban a német területek nyomdatermékeivel kell számolnunk, Magyarországon főként az *Epistole familiares* és az *Opera omnia* kiadások példányaival.¹⁴² A lengyel adatokról Golian fordítása kapcsán már szóltunk, Marian Chachaj adatait idézve. A hiányos adatok ellenére is érdemes hangsúlyozni, hogy csak egyetlen magyarországi származású és humanista műveltségű emberről tudunk, Zsámboki Jánosról (Johannes Sambucus) akinek a birtokában volt egy 1504-es velencei kiadású *Historia de duobus amantibus*. Sambucus-Zsámboki esetében azonban, aki kb. húsz évet töltött peregrinációban Európa különböző részein, ez nem

139 MORRALL, „The Early Editions...”, 223. „The two Rome editions r⁸ [H 234] and r⁹ [H 237] do not fall clearly into either group since they read *inveniat/dimisit*. At some point in their line of descent conflation between representatives of the two groups has taken place.”

140 PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera...*, 202.

141 Az ISTC adatai szerint csupán a prágai Nemzeti Könyvtárban van példány a H 228, H 262 és H 236 jelű ősnymtatványokból.

142 Ennek egy rövidebb fejezetrészt szenteltem varsói disszertációmban. Az adatok a következő két kötetből származnak: HERNER János és MONOK István, szerk., *A magyar könyvkultúra múltjáról: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11. (Szeged: JATE, 1983); BERLÁSZ Jenő, *A Dernschwam-könyvtár: egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, szerk. KEVEHÁZI Katalin, MONOK István és VARGA András, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/1 (Szeged: JATE, 1984).

annyira meglepő. Úgy gondolom, ő műveltségénél és életpályája állomásainál fogva éppen a kivétel az általános szabály alól.¹⁴³

Braccesi és Donati a hűséges fordító feladatáról

Az utolsó alfejezetben röviden elemezzük az egymással rivalizáló két firenzei fordító, Alessandro Braccesi és Alamanno Donati fordítói előszavait, amelyeket a két humanista a Medici-család két tagjának címzett. Alessandro Braccesi dedikációja az ifjú Lorenzo di Pierfrancesco de' Medicinek szól, míg Alamanno Donati magát az il Magnifico melléknéven ismert Lorenzo de' Medicit szólította meg, aki az ifjú Lorenzo nagybátyja volt.¹⁴⁴ A két fordító vitája az előszavakban arról folyt, hogy mi a „hűséges fordító” (*fedele interprete*) feladata, milyen változtatásokat hajthat végre egy fordító a lefordított szövegen, s ez milyen esetleges következményekkel jár a fordítás szerzőségére nézve.

Amint a fentiekben láttuk, a két fordító latin forrása lényeges pontokon különbözött egymástól, az azonban közös volt bennük, hogy mindkettő tartalmazta a Piccolominitól Kaspar Schlicknek és Mariano Sozzininak írt leveleket, amelyek a történet értelmezési keretét szolgálják a szerzői szándék szerint. A két firenzei nyílt vitája e szempont körül alakult ki. Alessandro Braccesi a *Historia de duobus amantibus* integráns részének tekintette ezeket a leveleket, s azokat saját fordításában kis változtatásokkal szerepeltette is.¹⁴⁵ Alamanno Donati azonban anélkül kihagyta a két levelet saját fordításából, hogy erre bármilyen utalást tett volna előszavában. Az első szempont alapján tehát Alessandro Braccesi tűnik a hűségesebb fordítónak.

Úgy vélem, Alessandro Braccesi jól ismerte Francesco Petrarcanak azokat a leveleit (*Seniles* XVII 1-4) amelyekben világossá akarta tenni, hogy milyen okokból és milyen elvek alapján fordította le Giovanni Boccaccio Griseldatörténetét (*Decameron* X, 10) latinra, s egyben kérte Boccaccio „jóváhagyását” a fordításban végrehajtott változtatásokhoz:

Ita tamen, ne Horatianum illud Poetice artis obliviscerer: 'nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres', historiam tuam meis verbis explicui, immo alicubi aut paucis in ipsa narratione mutatis verbis aut additis; quod te non ferente modo sed favente fieri credidi.¹⁴⁶

143 Ezekről a kérdésekről a magyar Pataki Névtelen fordítása kapcsán még lesz szó. Ott be fogom mutatni, hogy a magyar forrásul szolgáló Piccolomini-szövegváltozat, és az, amelyikből latinul a Fanchali Jób-kódex szövegében idéznek, két rokon, mégis jól elkülöníthető variáns. Bázél 1554 vs. egy *Epistole familiares* példány szövege.

144 Modern kiadása egyik szövegnek sincs.

145 VITI, „I volgarizzamenti...”, 51, 9. j.

146 „De, hogy ne cselekedjek ellentétesen a horatiusi tanítással az *Ars poeticá*ból: »ne szóról szóra

Tekintve, hogy a latin nyelvű novella műfajának fejlődése Petrarcától Piccolominiig éppen Toscanában s jórészt Firenzében játszódott le,¹⁴⁷ Braccesi valószínűleg tisztában volt ennek a folyamatnak a *certamen*-jellegével. A fejlődési folyamat mindig az előző szerzők utánzásával és valamilyen szempontú meghaladásával is járt, s véleményem szerint Braccesi maga is bekapcsolódott ebbe a költői versenybe, magával Piccolominivel is versengve akkor, amikor az ő szövegét fordította latinról olaszra. Eneas Silvius Piccolomini szerelmi története a végsőkig fokozta, s tulajdonképpen ki is merítette a „szerelem és halál” tematikáját azáltal, hogy egyetlen szerelmespár két tagjaként állította egymással szembe két versengő értékrend – a régi, lovagi és nagylelkű, valamint a modern egocentrikus és „politikus” szerelemfelfogás – képviselőjét a meghaló Lucretiában és a túlélő Eurialusban. Alessandro Braccesi túllépett a szerelem és halál tematikáján az által, hogy magát a halál motívumát is kiiktatta a történetből, s szerencsés házasságra juttatta a két szerelmezt, tudván tudva, hogy ezzel a változtatással jelentősen túllépett a „hűséges fordító” hatáskörén. A Lorenzo di Pierfrancesco de' Medicinek írt előszavában Braccesi nyíltan bevallotta, hogy átalakította az eredeti Piccolomini-történet üzenetét: „Bene è vero che io non osservato l'offitio di fedele traduttore [...] ho inserto contraria materia per continuare tuoto il processo della historia con cose piacevoli et iocunde.”¹⁴⁸ Ahogyan azt már Paolo Viti és őt követve Mariarosa Masoero is megjegyezte, ezek a szavak értelmezhetők úgy, mint az Alamanno Donati „vádjaira” megfogalmazott válasz Braccesi részéről. Donati szerint ugyanis a szerzői szándék megváltoztatása a történet átírásával „felér egy szentségtöréssel”. Véleményem szerint, amellyel csupán kiegészítem, nem tagadom a fenti értelmezést, Braccesi szavai Petrarcának a fentebb idézett soraira is visszautalnak, s némileg azok ellenében is mentegetőzik. Csaknem egy évszázaddal korábban Petrarca mint a Griselda történet fordítója ugyanis legitim eljárásá tette a fordítás során megváltoztatni mások nyelvét és szavait, de sohasem kért és (saját tekintélyénél fogva) adott engedélyt ahhoz, hogy – némileg anakronisztikus kifejezéssel élve – megsértse más humanisták szellemi tulajdonát, úgymond áthágja a copyrightot. Alessandro Braccesi azonban, aki nemcsak olaszra fordított egy másik humanista által latinul írt történetet, de teljesen megváltoztatta annak üzenetét is, olyasmit tett, amely ellenkezett ugyan a Francesco Petrarca által

fordíts egyszerű fordítóként«, a te történetedet saját szavaimmal ültettem át, és néhány helyen kissé más vagy új szavakat tettem bele, amit te, meg voltam győződve róla, nem fogsz bánni, hanem majd egyetértesz velem.” Francesco PETRARCA, *De insigni obediendi et fide uxoria: Il codice Riccardiano 991*, a cura di Gabriella ALBANESE (Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1998), 7.

147 Ennek a folyamatnak a bemutatásához lásd: Gabriella ALBANESE, „Da Petrarca a Piccolomini: codificazione della novella umanistica”, in *Favole, parabole, istorie...*, 257–308.

148 „teljesen igaz az, hogy én nem voltam tekintettel a hűséges fordító feladatára [...] ellentétes értelmű anyagot illesztettem bele, hogy a történet folyamát tetszetős és nyájas dolgokkal folytathassam.”

megalapozott hagyománnyal, hozzájárult viszont a novella mint irodalmi műfaj fejlődéséhez, éppen a fent említett költői versengés szellemében.

A másik firenzei fordító, Alamanno Donati véleményem szerint szintén ismerte Petrarca fent idézett sorait, s úgy tűnik, tudatosan követte is őket, amikor a Lorenzo de' Medicinek írt előszavában arról beszélt, hogy „helyesen látuk el a hűséges fordító feladatát [...] mindig érintetlenül meghagyva a szerzői értelmet.” Ezen felül Alamanno Donati, annak ellenére, hogy olasz nyelvre fordított, munkáját tudós közönségnek szánta, amelynek két legfontosabb képviselője Lorenzo il Magnifico – maga is elismert költő – s a filozófus mester Marsilio Ficino voltak.

Alessandro Braccesi azonban úgy tűnik, egy sokkal szélesebb olvasóközönség meghódítására törekedett, tulajdonképpen számítva mindazokra, akiknek valaha dolga volt, van, vagy lesz a szerelemmel, s küzdöttek ennek hatásaival. Az ifjú Lorenzo di Pierfrancesco de' Medici, a dedikáció címzettje tehát tulajdonképpen Itália teljes olvasóközönségének a képviselőjévé válik.¹⁴⁹

Mindkét fordító egyetért abban, hogy a történet kimenetelének megváltoztatása egyenlő egy új mű létrehozásával, s míg erre a lépésre Alamanno Donati – előszava tanúsága szerint – semmiképpen nem vetemedne, addig Alessandro Braccesi előszava végén már úgy beszél fordításáról, mint egy új, önálló alkotásról „traductione et compositione per mio sollazo”,¹⁵⁰ míg Piccolomini munkáját mint „la latina originale”¹⁵¹ emlegeti.

Úgy vélem, azzal, hogy Alessandro Braccesi radikálisan megváltoztatta a tragikus szerelmi történet végét happy endre, a népmesei világ hőseihez is közelítette Eurialust és Lucretiát, akik a különféle próbák után elnyerik méltó jutalmukat, szerelmük beteljesedését. Braccesi véleményem szerint a kortárs populáris irodalom, az ún. *cantare novellistico* műfaja felé is tett egy gesztust azzal, hogy néhány, eredetileg *Daloskönyvébe* készült szonettet és madrigált illesztett a történetbe, nála ugyanis a két főszereplő gyakorlatilag a mű minden fontos pontján dalra fakad, vagy az élmények hatására versben szólal meg. A *cantare novellistico* műfaja ún. *ottava rimában* írt verses elbeszéléseket takar, amelyek részben hasonlíthatóak a magyar széphistóriákhoz, hiszen tanulságos, sokszor a szerelmi tematikát előtérbe helyező történetek, s amelyek Boccaccio novelláitól a lovagregények világán át a keleti mesegyűjtemények anyagáig sokféle forrásból merítkeznek. Braccesi verses betétjei Eurialus és Lucretia történetében szerintem tehát ismét a szélesebb olvasóközönség megszólítását célozták. Akárhogyan van is, Alessandro Braccesi számítása bevált, hiszen az ő olasz fordítása vált az Eurialus és Lucretia-történet legnépszerűbb változatává Itáliában, kimagaslóan több kiadást megérve, mint Alamanno Donati, illetve

149 VITI, „I volgarizzamenti...”, 61.

150 „saját tetszéséből írt fordítás és kompozíció”.

151 „a latin eredeti”.

Giovanni Paolo Verniglione feldolgozásai, amelyeket csak egy-egy alkalommal nyomtattak ki. Braccesi munkája tehát azoknak a kis méretű, füzetben árult népszerű történeteknek a sokaságához csatlakozott, amelyeket részben a rendelkezésre álló illusztrációk szűkössége miatt, részben reklám céloktól vezérelve a nyomdászok sokszor azonos címlappal is adtak ki. Alessandro Braccesi művét 1495 körül Firenzében Piero Pacini jelentette meg olyan illusztrált címlappal, amelyet később felhasználtak az *Uberto e Philomena, tracta d'amore* című szerelmi történet kiadásához is.¹⁵² Néhány évvel később, 1500-ban pedig Alessandro Pellizono Milánóban adta ki Braccesi művét egy öt figurát (a vak Ámor, Eurialus, egy kiskutyá, Lucretia és egy nyulacska) ábrázoló címlappal, amelyet azután két másik szerelmi história, a *Libro nuovo delo inamoramento de Galvano* és az *Apollonio di Tiro* kiadásainál is felhasználtak.¹⁵³

A Piccolomini *Historia* leghűségesebb fordítójának, Alamanno Donatinak a munkája azonban, mint már említettem, szinte ismeretlen maradt. Az 1492-ben megjelent *editio princeps* után többé nem nyomtatták ki, aminek valószínűleg az is az oka, hogy szerzője ekkorra már évek óta halott volt, s nem tudta munkáját személyes közbenjárással is népszerűsíteni. Alamanno Donati tehát, bár munkájával a hűséges fordító babérajaira tört, s elméleti szinten sikert is aratott, műve ismertsége szempontjából vereséget szenvedett Alessandro Braccesi „belle infidèle” fordításával szemben.

Összegezve a fentieket, a következőket mondhatjuk: a hűséges fordító feladatairól szóló vitát, amelyet Francesco Petrarca a Griselda történet fordításához írott kísérő levelei (vagy, ha úgy tetszik, előszava, s szerzői iránymutatása) indítottak meg, termékenyítőleg hatva egy sor itáliai humanista novellaírói tevékenységére, akik közül Eneas Silvius Piccolomini kiemelkedett *Historia de duobus amantibus* című munkájával, a firenzei Alessandro Braccesi saját, immár toszkán népnyelven írott munkájával akart meghaladni, teljesen maga mögött hagyva az addig dominánsnak számító „szerelem és halál” tematikát. Braccesinek ez a lépése a művészi hírnév szempontjából sikeresnek bizonyult, de természetesen nem jelentette azt, hogy a latin novella műfajának ezzel leáldozott volna. Hiszen főként Boccaccio nyomán még jó nyolcvan-száz évig írtak/fordítottak és adtak ki latin nyelvű novellákat Itáliában, hogy a neolatin regény, amely már terjedelmében is a 19. század népszerű műfajának dimenzióira emlékeztet, majd a 16-17. század fordulóján végül is megszülessen olyan művekkel, mint John Barclay *Argenis* című, politikai allegóriaként is értelmez-

152 A. Hyatt MAYOR, *Prints and People: a Social History of Printed Pictures* (New York: The Metropolitan Museum of Arts, 1971), 159.

153 Vö. Ruth MORTIMER, *Harvard College Library: Department of Printing and Graphic Arts: Catalogue of Books and Manuscripts, Part 2: Italian 16. Century Books* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 1964), 554, nr. 385. Az *Apollonio di Tiro* kiadás illusztrációját egyébként belső borítóján a már idézett, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza által szerkesztett *Ámor, álom és mámor* c. kötet is közli.

hető „kalandregénye”. A két műfaj, vagyis a neolatin novella és a neolatin regény egymásra hatásának folyamata azonban még sok tisztázásra váró kérdést tartalmaz, s túlmutat az itt tárgyalt téma keretein.

A két olasz fordítás előszavai

Prohemio de Ser Alexandro Braccio al prestantissimo et excellentissimo giovane Lorenzo di Pierfranceso de Medici sopra la traductione duna historia di due amanti composta dalla felice memoria di papa Pio secondo.¹⁵⁴

Benché molti sieno gli exempli Lorenzo mio excellentissimo per quali facilmente in altri ho potuto comprehendere quanto sieno valide et grandi le forze d’amore: et molte carte habbi rivolte: dove gl[i] incendii suoi si tractono et fannosi manifesti: nienetedimanco alcuna cosa non ha potuto più veramente mostrarmi la sua potentia: che lo experimento che ho facto in me stesso: concisia cosa che nella mia florida età in modo fui da lacci suoi legato: che anchora non se sciolto il nodo: et in forma tale l’ardente sua fiamma m[i] incese: che totalmente anchora non se spento il fuoco. Et spesse volte tra la calda cenere del mio già inceso pecto si scuoprono alcune scintille, che dal passato ardore ripresentono la memoria. Et fannomi non poco temere che la intepidita fiamma di nuovo non si riscaldi. Se non che alfine pure mi rassicuro [es]sendo già coltempo presso a mezo giorno et da più gravi cure oppresso. Et quasi di ciascuno otio o privato cagione di rivoltare gli amorosi pensieri in altra parte. No essendo in me adunque al tucto ancora la cicatrice della ricevuta ferita risalda nessuna cosa legho più volentieri ne con attention maggiore ascolto, che quella dove si tracta damore. Per la qual cosa capitandomi nelle mani a giorni passati una operecta di messer Enea de picolhuomini, elquale fu poi assumpto al fastigio del sommo pontificato et nominato Pio secondo ove recita una historia di due amanti laqual parendomi ripiena di molti buoni luoghi et degna della doctrina dello scriptore diliberai tradurre in nostra lingua non dubitando fare alli amanti cosa utile et grata. Utile perché leggendo tal materia troverranno assai documenti accomodati a propositi loro per li saranno amaestrati come ne loro ardori si habbino a governare. Grata perché la historia e di qualità che a lectori secondo il mio iudicio recherà molto dilecto abundando di cose pur piacevoli assai.

Bene è vero che io non observato l’offitio difedele traductore. Ma per industria ho lassate molte parti indietro le quali mi son parse poco accomodate al dilectare et il luogo di quelle ho inserto contraria materia per continuare tucto il processo della historia con cose piacevoli et iocunde. Et nel fine dove

154 Firenze BNCF P.6.5 = IGI 7815 Firenze, Francesco di Dino di Iacopo, XX. Settembre MCCCCLXXXVIII.

l'autore pone l'amorte d'uno degli amanti con amarissimi pianti io mutando la tristitia in gaudio lasso l'uno et l'altro coniuuto per matrimonio et pieni di somma letitia. Credo che non riprenderai questo mio consilio quando leggerai la latina originale scriptura perché troverai in molti luoghi cose tanto meste et piene di lamenti che non che possino dilectare ma nessuno è di core si lieto che ratristare non facessino. Il perché riscendo io questi cosi facti luoghi ho continuata la historia et concordantola in modo che nessuna parte vi troverai che non dilecti. Né pero negherei che l'autore non habbi scripto ogni cosa con singulare prudentia et doctrina. Né mi è nascoco il fine che a simile inventione il mosse perché chiaro si vede haver voluto mostrare quali sieno e pericoli gl[i] affanni et effeti amatorii. Ma considernado io benché molte et varie sieno le historie et infiniti gli exempli che insegnono questo medesimo nientedimeno tanta esser la forza di questa perturbatione et tanto vincere in noi ogni ragione che nessuno esuto sì cauto o saggio il qual senesia potuto d'atione o scriptione giova. Però mi son partito in molti luoghi dalla fantasia dello scriptore da poi che niente giova apungenti strali damore come chi ha facto la pruova ne puo esser verissimo testimone. Essendomi adunque exercitato in questa traductione et compositione amatoria per mio sollazo et pensando alla conditione de presenti tempi noiosi et gravi per diverse cagioni. Però ho giudicato fari cosa grata in qualche parte adirizando a te prestantissimo et spectatissimo giovane questa mia exercitatione. La quale se non ti dispiacerà mi parra a ciascuno altro havere satisfacto. Perché tali sono e meriti tuoi verso di me che alcuna cosa più non desidero che satiffare al tuo exquisissimo ingeno. Leggerai adunque la presente historia non per farti experto a dare opera all'amore. Ma per diventare cauto et sapere schifare e suoi lacci et inganni amaestrato dallo exemplo d'altri. Et imitando la natura delle pecchie le quali benché si posino in su molti fiori non pero tucti ma solo quelli gustono che sieno acti a produrre el melle: et come nel coglere delle rose evitaerai le spine pigliando quello che utilmente e scripto et quello che nuocer potessi lasserai come prudente.

Proemio d'Alamano Donati al magnifico Lorenzo de Medici.¹⁵⁵

Nessuna cosa certamente preclarissimo Lorenzo è più alla generazione humana naturale et conveniente che lo apetire et disiderare la gloria: Il che esser verissimo con innumeri et validissimi argumenti provare il potremo, se non stimassimo esser vano et superfluo volere prolixamente dichiarare quello che a sensi di tuti e manifesto, essendo per se la verità più chiara che la luce meridiana. Et per tanto giudichiamo dovere satisfare se con solo exemplo di Cicerone della latina eloquentia padre la propositione nostra confermeremo. Imperoché

lui nelle questioni tuscolane narra come quelli severissimi philosophi che molti libri in commune utilità del di sprezzare la gloria doctissimamente compongono. Nondimanco in quelli il nome loro inscrivere vollono potendo più comodamente pretermetterlo, non solo per la propria professione, ma molto anchora per non repugnarsi, et dire cose contro a se stesse contrarie: Nel che pare si dimostri grande levità: la quale sommamente a philosophi e vituperosa. Ma invero chi è quello che la natura interamente expugnare possa? Niente altro sorto maraviglioso et artificioso velame e prudentissimi poeti figurano quando inducono e giganti con Giove combattere se non ne l'arrogantia et insania di coloro equali si danno ad intendere potere a lei opporsi et resisterli. Onde da quello che e a tutti commune li sapientissimi philosophi difender non potendosi si arrenderono: cercando la gloria naturalmente benché grandemente vituperassino chi a quella servissi. Ne certo tale desiderio senza ragione della natura ci è insito spetialmente: non operando ella come scrive il philosopho alcuna cosa indarno: Ma ecci data per uno stimolo, sprone et incitamento alle cose alte et grande, infiammandoci tutti per suo amore alla virtù. Né in verita sarieno stati tanti gloriosi et egregii huomini, o in Roma, o in Grecia, o in qualunque climate et regione, se stati non fussino infiammati et pervocati da questa. Imperoché Demostene senza dubio et sustentaculo delpopolo come il nome suo in greco suona, mai a tanta fama et auctorita dalla paterna fabrica sarebbe pervenuto se dalla gloria non vi fussi stato tirato et che altro fu quello che anchora in re militare indusse Alexandro cognominato per la virtù sua Magnó, al quale come dice Giovinale uno mondo non bastava soportare tanti affanni nel sottomettere tanto populi et soggiocare tante nationi tentando anchora l'oceano et potendo apresso il nostro leggiadro poeta riuscirgli se l'invida morte non visi fussi interposta. Ma anche referiano noi gli exempli esterni abondando ne domestici? Et questo e lo arpinate Tullio quanto altro huomo da quella commosso che fu cagione che lui padre della patria essendo ella anchor libera si chiamassi oltre gli altri sua titoli et degnità? Che altra cosa Iulio cesare huomo et in guerra et in pace excellentissimo commosse adoperare si stupendi et generosi facti riportando tante victorie di si mirabile et pericolose battaglie? Passo con silentio quel primo Re di Roma fondatore: el victorioso Camillo: Cornelio: Cosso: et il buon Marco Marcello con le loro optime spoglie. Pretermetto anchora e Fabii: e Pauli: e i Decii sì larghi di loro sangue. Et il maggiore el minore Scipio africano duo fulguri in arme: et in numerabili altri domestici et esterni nelle antique storie celebrati. Et però noi Magnanimo Lorenzo come da lei impulsu pervenendoci nelle mani una operetta dignissima intitolata historia de dua amanti: da Pio secondo Pontefice sommo a mariano suo compatriota. La quale si per la sottile invention: si per la elegantia et copia del dire: si per le varie et accomodate sententie merita da ogni docto esser lecta, guidicamo non essere alla età nostra alieno et forse a

qualcuno non inutile, per nostra exercitatione di lingua latina in la fiorentina tardurla. Nella quale al parere nostro habbiamo usato rectamente l'ofitio del fedelissimo interprete: nondimeno in alcuno luogo secondo la faculta del nostro debile ingegno ampliando la: non però mai pervertendo, ma sempre conservando integro el senso dello auctore: perché sarebbe sacrilegio fare il contrario. Preterea l'habbiamo in molti luoghi emendata: dove per negligentia delli impressori era scorretta: la quale come primitie et saggio de nostri studii a te refugio et porto di tucti e licterati diriziamo. Non giudicando per questa traductione volgare essendo tu doctissimo essere della tua doctrina et excelentia degna. Ma affare tal cosa due ragione potissime ci indussono. La prima perché sappiendo noi come dallo eruditissimo praeceptore nostro Georgioantonio Vespuccio più volte habbiamo udito il parlare latino in toscano tradocto perdere assai di dignità, temavamo non advenisse a noi quello che lo amico del satyro Persio gli predice dovergli incontrare: et questo e che uno o al piu dua questa nostra opera leggesi: Deliberamo per fuggire tale miseria a te destinarla: dal quale tanto splendore debbe pigliare che siamo certi non restara nelle tenebre. La seconda ragione è che essendo tu peritissimo in prosa et in versi toscani, nequali tieni facilmente el principato, Onde scema al continuo alla patria nostra el desiderio del suo caro figliuolo Petrarcha: rallegrandosi di vedere uno inanzi agli ochi a lui superiore o almeno pari stimiamo te di questa nostra traductione potere dare recto giudicio. La quale se tu aproverai speriamo come Cicerone al severissimo Bruto della sue opere scrive: da tutti doversi aprovarre: Facendo noi non minore stima del tuo probatissimo iudicio che e gentili si facessino di quello di apolline, o di Giove Hamone cognominato. E levando lo animo nostro per lo advenire a più degna et laudabile impresa: acciò ti possiamo satisfare con più amplo et egregio dono purché la faculta degli studii, como spesso adviene, da publici pesi et perturbatione non ci sia impedita.

Tu adunque leggendo questa nostra operetta ti ridurai la mente e figliuoli delle pia memoria di nostro padre ser Marchionne a te sempre et al tuo stato più fidele che al pio Enea Achate fussi. Lege feliciter.

Johannes Oporinus vegyes variánsa és a Pataki Névtelen magyar fordítása

A sienai szerelmesekről szóló Piccolomini-novella magyar fordítása, a röviden csak *Eurialus és Lucretia históriája* címen¹ emlegetett szerelmi tárgyú históriás ének különleges helyet foglal el mind a *Historia de duobus amantibus* szöveghagyományában, mind pedig a magyar irodalomtörténetben.

A latin szöveghagyomány szempontjából a magyar fordítás jelentősége, hogy forrása egy hibrid szövegváltozat, amely Johannes Oporinus bázeli műhelyében, tudatos szerkesztői döntések eredményeként jött létre az X- és Y-ág olvasatainak vegyítésével.² Az 1554-es bázeli kiadás tehát az első a *Historia* filológiájának történetében, amelynek megszerkesztésekor a kiadó már textológiai alapon törekedett egy ideális szövegváltozat létrehozására. Az eddigi kutatások alapján csak a magyar fordítás készült a *Historia de duobus amantibus* e különleges változatából – valamint felmerül a gyanú, hogy az egyik francia fordítás forrásához is az ebben a kiadásban olvasható latin szövegváltozat állhatott a legközelebb.

A magyar irodalom történetében pedig azért jelentős a szöveg, mert ez a fordítás minőségi ugrást jelent a korábbi magyar nyelvű verses művekhez képest. Az *Eurialus és Lucretia* szép költői nyelve, versformája (3×19 szótagos, az ún. Ballassi-strófa elődje) és a benne megtalálható műveltségelemek, vagyis a klasszikus és bibliai utalások sokasága miatt egy vájt fülű és művelt költőt vetít elénk szerzőjeként. E miatt a históriás énekkel kapcsolatban felmerült legfontosabb kérdés a magyar irodalomtörténetben a mű szerzőségének eldöntése volt. A mai napig ismeretlen szerzőt csak Pataki Névtelenként említi a kutatás, a verses mű

1 A kritikai kiadás címadása. A fennmaradt szövegváltozatok különböző címvariánsait lásd: RMKT XVI/9, 580.

2 *Epsitolarum Laconicarum farragines duae, quarum una ex Graeco versae sunt, altera Latinae tantum continentur. Catalogum vero earundem cum suis Autoribus, versa pagella, deprehendes* (Basilea: Robert Vuinter, MDXLV).

kolofonjában megtalálható szerzetesi helyéről, a magyarországi Sárospatak városáról: „Mikoron írának másfél ezer után hetvenhét esztendőben, / Aeneas Sylvius írásából szerzék ez éneket versekben, / Bodrog vize mellett, Patak városában, az úr gombos kertében.”³

A szerző személyét illetően két, a 19–20. század fordulója óta létező, és egy friss, csupán 2014-ben felvetett állítás fogalmazódott meg a magyar kutatásban. Mivel e fejezet fő célja nem a magyar irodalomtörténet mégoly érdekes tudománytörténeti vonatkozásainak tárgyalása, az alábbiakban csak a három állásfoglalás első megfogalmazóit említem név szerint, a közel 140 éves vita hozzászólóinak felsorolásáért pedig Kőszeghy Péter legutóbbi Balassi-monográfiájának vonatkozó oldalaihoz irányítom az olvasót.⁴ A Kőszeghy monográfiája óta napvilágot látott újabb érvek röviden helyet kapnak ebben a fejezetben is. A három elmélet időrendben tehát a következő: 1. A Pataki Névtelen a „magyar irodalmi Krisztus”, azaz Balassi Bálint személyével azonos. Ezt az állítást Szilády Áron fogalmazta meg először, aki Balassi Bálint műveinek első sajtó alá rendezőjeként⁵ felvette kiadásába az *Eurialus és Lucretiát*, a széphistória és Balassi verseinek közös nyelvi sajátóságaira, a szerelmi téma hasonló hangú feldolgozására, valamint a verselés hasonlóságaira⁶ alapozva meggyőződéssé erősödött feltételezését, mi szerint a pataki fordító Balassi Bálinttal lenne azonos. Szilády egy körülbelül ötven tételt tartalmazó részletes listát is készített a széphistória és a Balassi-versek egyezőnek, vagy hasonlóknak vélt szöveghelyeiről.⁷ 2. A szerző egy Dobó Jakab vagy Jákob nevű, Balassi-körébe tartozó ifjú lehetett. 1916-ban Négyesy László⁸ vetette fel Dobó nevét, nézete szerint ugyanis Dobó felelt meg leginkább azoknak a kritériumoknak, amelyek képessé tettek valakit egy hasonló rímes fordítás elkészítésére. Dobónak birtokosként 1577-ben bejárása volt a sárospataki vár kertjébe, foglalkozott humanista témákkal, fiatal volt, így a szerelmi téma sem állhatott messze tőle, ismertek más költeményei is, és ismerte Balassi Bálintot. Négyesy szépen felépített dolgozatát a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában már csak mint teóriát mutatta be, ugyanis a felolvasás napján jutott tudomására, hogy Dobó Jakab 1577-ben még csak tizenöt éves volt,⁹ vagyis a tanulmányíró megítélése szerint túl fiatal efféle költői teljesítményhez. 3. A Pataki Névtelen egy hosszú európai peregrináció

3 RMKT XVI/9, 461.

4 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Alkibiadész* (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 184–187; KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphiön* (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 118–132.

5 BALASSI Bálint, *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei*, szerk. SZILÁDY Áron (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1879), 335–351.

6 A széphistóriát alkotó versszakok három, tizenkilenc szótagos sorból állnak, és ezt a strófaszerkezetet a Balassi-strófa előképének tartják.

7 BALASSI, *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei...*, 338–351.

8 NÉGYESY László, „A Pataki Névtelen és Dobó Jakab”, *Irodalomtörténet* 5 (1916), 81–86.

9 Uo., 85.

után Sárospatakon iskolamesterré lett, Paksi Mihály nevű, humanista latin költőként ismert szerző volt. Ezt a feltételezést Kőszeghy Péter fogalmazta meg Balassi-monográfiájában.¹⁰ Legújabbban részben új, részben már Eckhardt Sándortól felhozott¹¹ filológiai tényekre alapozva Vadai István érvelt amellett, hogy a Pataki Névtelen Balassi Bálinttal azonos.¹² A magam részéről úgy vélem, mai ismereteink szerint a legvalószínűbb az, hogy valóban az ifjú Balassi Bálint lehetett az *Eurialus és Lucretia* széphistória szerzője, de újabb külső, nem a magyar szövegben magában gyökeredző érvek felmerüléséig ezt sem állítanám teljes bizonyossággal. Egy 2016-ban elhangzott konferencia-előadásomban arra is felhívtam a figyelmet, hogy a Pataki Névtelen anonimitása talán annak is szólhat, hogy a fordító nem tartja magát valódi szerzőnek, mert az igazi auktoritás számára a kolofonban megidézett „Aeneas Sylvius”.¹³

A szerző személye körüli vitában résztvevőknél jóval kevesebben voltak azok, akik az *Eurialus és Lucretia* és a *Historia* latin szöveghagyományának egymáshoz való viszonyával foglalkoztak. 1890-ben ifj. Matirko Bertalan az *Egyetemes Philológiai Közlöny* hasábjain nyilatkozott elsőként a latin és a magyar szöveg viszonyáról.¹⁴ A tanulmányíró véleményét a fordításról így összegezzük: a magyar széphistória a latinban olvasható eseménysoron nem változtat, de a szereplők gondolatait saját fölfogása szerint, szabadabban fejezi ki. Szintén rövidít a hosszúra nyúló leírásokon, és csökkenti az eredetiben meglévő számos mitológiai utalást. Ifj. Matirko összességében pozitívan ítéli meg a fordítást, s úgy véli, a széphistória a Balassi-életművel való számos hasonlósága miatt nehezen elvitatható Balassi Bálinttól. Ifj. Matirko Bertalannak a latin és a magyar viszonyára vonatkozó megállapításai helytállóak, viszont zavaró az a tény, hogy nem nyilatkozik arról, véleményét milyen latin szövegváltozattal való összehasonlításra alapozza. A cikkében felhozott latin helyek, különösen a 656. oldalon olvasható megállapítás azonban nyomra vezet: „Csak Polinurus, s a többször szereplő Agamemnon neveit nem említi, a pannoniai Baccarus nevét Pakorusra, Bertas nevét pedig Bertusra változtatta”. Az, hogy ifj. Matirko véleménye szerint a magyar fordító változtatja Baccarust Pacorusra és Bertast Bertusra, arra utal, hogy az előtte fekvő latinban álltak Baccarus és Bertas alakban ezek a nevek. Ez azt jelenti, hogy ifj. Matirko a magyar széphistóriát valószínűleg az *Opera omnia* szövegcsaládnak valamely tagjával vetette össze,

10 KŐSZEGHY, Balassi Bálint. *Magyar Amphión...*, 133–157.

11 ECKHARDT Sándor, „Balassi Bálint irodalmi mintái”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 23 (1913): 171–192, 405–450.

12 VADAI István, „Lucretia hálójában: A széphistória szöveghagyományáról és szerzőjéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 683–708.

13 MÁTÉ Ágnes, *Névtelen szerzők*. Elhangzott 2016. április 6-án Az értelmezés hatalma II. Szerző és szerzőség a modernitás előtt c. konferencián az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében.

14 MATIRKO IFJ. Bertalan, „Eurialus és Lucretia a magyar irodalomban”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 14 (1890): 644–660, 768–792.

amelynek számos példányát megtalálhatta a Nemzeti Múzeum Könyvtárában, vagyis a mai Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében. Azonban, mint erről alább részletesen írok, a magyar históriás ének a latin szöveghagyomány-nak ezzel az ágával csak részben rokonítható, hiszen a Pataki Névtelen egy ilyesfajta hibáktól megtisztított, Oporinusnak köszönhetően filológiailag jobb minőségű latin szöveget használt forrásként.

Hat évvel ifj. Matirko tanulmánya után Mitrovics Gyula az *Irodalomtörténeti Közleményekben* tanulmányozta a Lucretia történet magyar fordításait, vagyis a 16. századi históriás éneket, és a kötetünk időkorén kívül eső, 18. századi másik verses fordítást Csenkeszfai Poóts András tollából.¹⁵ Mitrovics is elmondja, hogy a magyar fordító hűségesen követi a latin meséjét és a jellemeket, ezután azonban egy egész bekezdésnyi elmélkedésbe fog arról, hogy a magyar mi okból változtatja meg a már ifj. Matirkónál is idézett neveket Pacorusra és Bertusra. Az általa felsorolt feltételezések is azt mutatják, hogy a latin hagyománynak csak egy kis részét ismerte, s véleményét ő is ahhoz hasonló latin változatra alapítja, mint amely alapján ifj. Matirko Bertalan megfogalmazta állításait. Mitrovics tanulmányának azonban ennél szembetűnőbb hibája, hogy erkölcsi értékítéletet mond a fordítóról, s többször úgy véli, hogy a Pataki Névtelen jobban tette volna, ha különösen az erotikus tartalmú sorokban kevésbé követte volna mintáját.¹⁶ Mitrovics szerint nincs nagy jelentősége annak, hogy a Pataki Névtelen öt részre (még hozzá latinul, *pars*-oknak nevezve ezeket) tagolja az eredetileg folyamatos elbeszélést, sem pedig annak, hogy az egyes részek tartalmát latin disztichonokban foglalja össze.

A következő fontos megállapításra a Pataki Névtelen forrásával kapcsolatban ezután egy jó évszázadig, egészen Ritoókné Szalay Ágnes alább tárgyalandó tanulmányáig kellett várni.¹⁷

Neolatin novellából magyar históriás ének

Ahogy a jelen kötetben tárgyalt fordítások többsége, úgy a magyar históriás ének is nélkülözi a latin novella kísérő-bevezető leveleit, vagyis a Kaspar Schlicknek és Mariano Sozzininak szóló keretelbeszélést, amely a mű megszületésének körülményeiről szól. A történetmondást a Pataki Névtelen Zsigmond király és császár sienai bevonulásával kezdi, de előbb műve első nyolc versszakában tragikus szerelmi példákat idéz fel, szól a mű öt részre való tagolásáról,

15 MITROVICS Gyula, „Aeneas Sylvius «De duobus amantibus»-ának magyar átdolgozói”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 6 (1896): 13–67, a Pataki Névtelenről: 13–20.

16 Idézem: „De e szép hely mellett van olyan is, mely előtt meg kellett volna állni a költőnek, s Zrinyivel így szólani: «Halgass tovább, Muzsám».” Uo., 19.

17 RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Irájk gyermek-képben”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80 (1976): 681–684.

és arról is, hogy az ő története az asszony halálával végződik. A Piccolomini-elbeszélés lezárulta, vagyis Lucretia halálának, majd Eurialus házasságának híre után pedig a magyar históriás ének egy Cupido-leírással, és a közönséghez szóló intéssel fejeződik be, mintegy a szerelem elleni *vituperatioként*.

Amint azt a bevezető fejezetben említettem, értelmezésem szerint Piccolomini novellájában az igazi konfliktus nem a társadalom és a szerelmespár, mint egység között alakul ki, ahogyan például Tancredi király, illetve Ghismonda és Guiscardo állnak szemben egymással a decameroni eredetű történetben, hanem a férfi és a nő szerelemfelfogása közötti ellentétből nő ki.

A Pataki Névtelen megérez valamit az eredeti történetben az igazi szerelmi háromszög hiányából fakadó konfliktusból, abból, hogy Eurialus vissza tud térni kijelölt életpályájára, de ezzel mégiscsak megszegi mindazt, amit korábban Lucretiának ígért, hűtlen saját adott szavához is. Ezért a maga változatában a magyar fordító a szerelmet, mint az Eurialus és Lucretia kapcsolatában részt vevő harmadik erőt ábrázolja – s mint B. Kis Attila és Szilasi László megállapította¹⁸ –, unásig ismételt negatív tulajdonságokkal, illetve a széphistória záróstrófaiban testtel ruházva fel azt. Piccolomininek már II. Pius pápaként írt ún. visszavonó leveléből (*epistola retractatoria*) kölcsönözve a leírást, a Pataki Névtelen a szerelem vak, szárnyas, nyilaival sebző, égető és gyermekivé, oktalanná tevő képét festi meg közönségének. A Pataki Névtelen számára e szenvedély legnagyobb veszélye, hogy kiveti a szerelmet normális létállapotából, egy ösztönösebb szintre süllyeszti vissza, elfeledteti vele kötelességeit, elszakítja családjától, a világtól, amelybe tartozik, végső soron felforgatja a társadalmi rendet is. A szerelemnek alig lehet ellenszere, ha valaki már megkapta ezt a betegséget, abból nincs gyógyulás; az egyetlen védekezési mód, ha eleve elkerüli az ember, mindig valamely hasznos tevékenységbe merülve: „Hogyha eszed vagyon, egyik fegyvered az: hadd el az tunyaságot, / Mindenkoron munkát találj őellene, kiben foglald magadat.”¹⁹

A klasszikus felfogás szerint az irodalom célja egyszerre tanítani és szórakoztatni (*docere et delectare*). A Pataki Névtelen a széphistória erkölcsi tanulságát prédikatori intésként fogalmazza meg, eleget téve az első célnak, ugyanakkor jó stílusérzékének köszönhetően nem mellőzi fordításából az eredeti történet humoros fordulatait (pl.: a *vitéz* Eurialus egy lábába zárva retteg a hazatérő férj bosszújától), illetve nyíltan erotikus („Örömesben bolhává lennék, ne tennéd be ablakod”)²⁰ vagy trágár kifejezéseit sem („Te az én lovamon, én feleségeden igetek, Menelae!”)²¹ így

18 B. Kiss Attila és SZILASI László, „Még egyszer a Pataki Névtelenről (történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1992): 5–6, 646–676.

19 RMKT XVI/9, 461.

20 Uo., 417.

21 Uo., 447.

szórakoztat is. A magyar fordítás néhány árnyalatnyit visszavesz az eredeti történetben a férfi-nő hierarchiát felforgató diskurzusból, s Lucretia legalább szavaiban folyton hangsúlyozza, hogy ő a gyenge nő, akinek a férfi irányítására van szüksége, már csak azért is, mert Eurialus iránti szerelmében lemondott a védőhálóról, amelyet férjes asszonyként a társadalom biztosított neki.

A kalandos történet szövege az eredetihez képest nagy számú, a latin szövegnek mintegy harmadára terjedő kihagyás ellenére is valóságos lexikona a szerelem híres áldozatainak: Dido és Aeneas, Parisz és Heléna, Hector és Andromakhé, Ariadné, Médea, illetve a bibliai Dávid, Sámson és Salamon alakjával együtt kb. húsz szerelmi históriára van utalás a műben, olyan sűrűségben, amelyre a korban Magyarországon szinte csak Balassi Bálint *Mire most barátom* ... incipitű, sajnos csonkán fennmaradt versében van példa. Világosan látszik, hogy a Pataki Névtelen példatárába olyan klasszikus és bibliai műveltségelemeket válogat be, illetve hagy benne az eredeti latin szövegből, amelyek a trójai mondakör és részben Vergilius *Aeneise* vagy az Ovidius munkáin alapuló korábbi históriás énekekből már ismertek lehettek közönsége számára.

A magyarországi alfabetizációs viszonyok között az *Eurialus és Lucretia históriája* bestsellernek számító mű lesz. Mai tudásunk szerint a 16. század utolsó harmadában négyszer is kiadták a históriás éneket,²² s egy, már nyomtatványról készült kéziratos másolata ismert az ún. Fanchali Jób-kódexben.²³ A történet népszerűségének legjobb bizonyítéka, hogy a 17. század folyamán más erotikus tárgyú históriás énekekkel együtt zsoldármagyarázatok szövegében kárhozzatják Lucretia történetét.²⁴ Úgy tűnik, népszerűségben a sienai szerelmesek meséjét csak az Enyedi György tolmácsolta Ghismonda-történet előzte meg, hiszen annak az *Eurialus és Lucretia históriájával* azonos számú kiadásáról,²⁵ viszont ötször annyi kéziratos másolatáról vannak adataink.²⁶

Ghismonda alakja mellett a sienai Lucretia figurája is gyorsan beépül a magyar közköltészet eszköztárába. Heléna és Dido királyné mellett szépségük és tragikus sorsuk, valamint szerelmükhöz való hűségük lesznek azok a tulajdonságaik, amelyek miatt az 1579-et követő százötven évben előfordulnak ismert és ismeretlen szerzők munkáiban, szerelmi tárgyú verseken kívül a világ mulandóságát sirató költeményekben és vőfélydalokban is. Az *Eurialus és Lucretia* máso-

22 Debrecen, 1587, RMNY I/594; Debrecen, 1589, RMNY I/625; Kolozsvár, 1592 RMNY I/693; Sic [Felsőlövő, Oberschützen, Ausztria], 1592, RMNY I/704.

23 STOLL Béla, szerk., *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), nr. 4.

24 TOFEUS Mihály, *A szent zsoldárok resolútiója* (Kolozsvár: [Veresegyházi Szentyel Mihály], 1683). Idézi VISNOVSZKY Rezső, *Széphistóriáink olasz-latin csoportja* (Budapest: Stephaneum, 1907), 137.

25 Debrecen, 1577, RMK I/126; Kolozsvár, 1582, RMK I/198; Monyorókerék [Eberau, Ausztria], 1592, RMK I/261; Kolozsvár, 1624, RMK I/541.

26 STOLL, *A magyar kéziratos énekeskönyvek...*, nri. 1, 47, 63, 93, 120.

latai talán a 18. század végére kopnak ki a közhasználatból, s erre a hiányra reagálva fordítja le újra magyarra Csenkeszfyai Poóts András a történetet 1786-ban.²⁷

A virtuális forrás és megtalálása

A magyar széphistória forrásáról szólva először Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel rá a figyelmet egy kiváló cikkében,²⁸ hogy léteztek olyan *Historia*-kiadások, amelyek a novella szövege mellett a már II. Piusként regnáló Piccolomini *epistola retractatoria* címen ismert szövegét is tartalmazták, s ezek valamelyike kerülhetett a Pataki Névtelen kezébe.²⁹ Ezen a nyomon elindulva szegedi doktori disszertációm³⁰ írása során annak a tizennégy kiadásnak a tartalmára koncentráltam, amelyek a novella szövegét és az *epistola retractatoria* szövegét együttesen tartalmazzák.

1. H 151 Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1481. 16 Kal X (16. IX.). ISTC ip00717000.
2. H 154 Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1486, 16 Kal VIII (17. VII.). ISTC ip00719000.
3. H 156 Epistole familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], 1496, 16 Kal VI (17. V.). ISTC ip00720000.
4. H 157 Epistole familiares et varii tractatus, Milánó, Ulrich Scinzenzeler, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1496, 10. XII. ISTC ip00721000.
5. H 158 – C 37 Epistole familiares et varii tractatus, Lyon, Jean de Vingle, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1497, 8. IX. ISTC ip00722000.
6. H 160 Epistole familiares, Strassbourg [?], Adolph Rush [?], Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], [1478 előtt]. ISTC ip00716000.
7. H 219 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Strassbourg [?], Johann Pruss [?], [1489 körül]. ISTC ip00683000.

27 HADOBÁS Pál, szerk., *Csenkeszfyai Poóts András élete és költészete*, Edelenyi Füzetek 16 (Edelenyi: Városi Rendezvények Háza és Könyvtár, 1997).

28 RITOÓKNÉ SZALAY, „Irkák gyermek-képben».

29 Ritoók Ágnes tkp. a Hain 235, Hain 236 és Hain 226 kiadásokat említi, bibliográfiai leírásukat lásd a főszövegben. Uo., 683.

30 MÁTÉ, „»Mostan kiváltképpen két ifjú szerelmesnek szerencsáját éneklek«...». <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/842/>.

8. H 226 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Lipcse, Conrad Kachelofen, [1489–1495 körül]. ISTC ip00682000.
9. H 235 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Antwerpen, Mathias van der Goes, 1488. ISTC ip00681800.
10. H 236 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Antwerpen, Gerard Leeu, 1488. ISTC ip00681700.
11. P 157 Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria, Köln, Heinrich Quentell, [1495 körül]. ISTC ip00685000.
12. *Epistole et varii tractatus*, Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518, 15. IV.
13. *Opera que extant omnia*, Bázél, Henrichus Petri, 1551. VD16 P 3095.
14. *Opera que extant omnia*, Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571. VD16 P 3096.

A tizennégy kiadás E. J. Morrall vizsgálatai alapján az alábbiak szerint sorolható a szöveghagyomány két nagy ágához: a félkövénen szedett öt nyomtatvány a szöveghagyomány X- ágába tartozik (H 219, H 226, H 235, H 236, P 157), míg a dőlt betűs kilenc kiadás az Y-ág tagja (H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571).³¹

Ez a nagyon koncentrált vizsgálat azonban nem vezetett megnyugtató eredményre, ugyanis a magyar fordítás a szöveghagyomány X- és Y-ágának is mutatta a filológiai sajátosságait, tehát valamiképpen kontaminált, vegyes latin forrásra utalt. Ráadásul szigorúan a filológiai egyezésekre koncentrálna a latin változatok és a magyar fordítás között, kutatásaim 2010. májusi állapota szerint, amikor disszertációm lezártam, a Hain 234 (Róma, Planck, 1485) és a Hain 237 (Róma, Planck, 1492) jelű kiadások³² álltak a széphistória szövegéhez a legközelebb, amelyek azonban nem kerültek a fenti listára, hiszen nem is tartalmazzák az *epistola retractatoriát*!

Mind a vizsgálati szempontokat, mind a vizsgált szövegek körét szélesítenem kellett tehát disszertációm megvédése (2011. március) után. Ekkor bővítettem a vizsgálandó szöveghelyek számát huszonháromra, amelyeket elképzelésem szerint a magyar fordítás ideális forrásának tartalmaznia kellett. A kérdés csupán az volt, hogy ilyen szövegváltozat létezett-e, s fellelhető-e csak-

31 MORRALL, „The Early Editions...”. Morrall a Bázél 1551 és Bázél 1557 kiadásokat nem vizsgálta, de ezek saját eredményeim alapján az Y-ágba tartoznak.

32 [Historia de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amorem dicens. Epistola amatoria], s.l. [Róma], s.t. [Stephan Planck], 1485, 15 VII, ISTC ip00681000. [Historia de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amorem dicens. Epistola amatoria], s.l. [Róma], s.t. [Stephan Planck], 1492, 5 III, ISTC ip00684000.

nem négy és fél évszázad múltával. Néhány szembetűnő szöveghely alapján ekkor már valószínűnek látszott, hogy a keresést a nyomtatványok esetében az Y-ágba tartozó példányokra kell korlátozni, mert az X-ág nyomtatványaiban vannak olyan tipikus hibák, amelyek automatikusan törlik ezeket a szövegeket a lehetséges források közül. A jó néhány példa közül elegendő emlékeztetni rá, hogy az X-ághoz tartozó eddig vizsgált négy kézirat és harmincegy nyomtatvány mindegyikéből hiányzik a szerelem áldozataiként emlegetett három bibliai hős közül Dávid király neve, s bennük csak Sámson és Salamon alakjaival találkozhatunk: *Scis quam δ[nec sanctissimum David] nec sapientissimum Salamonem, nec Sansonem fortissimum ista passio dimisit immunem.*

A magyar fordításban azonban nemcsak Eurialus és Pandalus beszélgetésében merül fel e három személy, hanem a mű első nyolc versszakában is, amelyekben a Pataki Névtelen előre összefoglalja az eseményeket: *IV. 42. Mindeneknél szentebb az ő idejében az Dávid király vala, / Ó fia Salamon mindeneknél bölcsőbb, Sámson is erősb vala, / De azért egyik is szerelem tüzétől magát meg nem óhatta.*³³ *Illetve: I. 3. Egy pogány asszony is Sámsonnak elméjét oly igen megvakítá [...] // I. 4. Szent Dávidnak fia, bölcs Salamon király Istennél kedves vala, / De Fáraó király leánya szerelme miatt bálványt imáda (...).*³⁴

Az ideális szövegváltozat keresése során kérdésként vetődött fel az is, hogy a kontaminációt csak a magyar fordító hozta-e létre, vagy már munkája előtt létezett a huszonhárom vegyes szöveghelyet tartalmazó szövegváltozat. Egy ideig hajlottam arra, hogy elfogadjam Jankovits Lászlónak a szegedi doktori disszertációmhoz írt opponensi véleményében felvetett ötletét, miszerint a magyar fordító esetleg két szakaszban, két különböző latin szöveghez jutott hozzá, s először lefordította az egyiket, majd fordítása bizonyos részeit a másik latin alapján kijavította, például a magyar lovag nevét Baccarusról Pacorusra. Ez a feltételezés azonban, (meg)ismerve számos más nemzeti nyelvű fordító módszerét és szöveghez jutási lehetőségeit, egy idő után eléggé életszerűtlen elgondolásnak tűnt. Megfigyeléseim szerint ugyanis a korai európai *Historia*-fordítások tizenhat szerzője közül csak egyre, a német Niklas von Wylére igaz, hogy életében két különböző *Historia*-kézirat is rendelkezésére állt, mint ezt a fordításáról szóló fejezetben már említettem. Ugyanannak a szövegnek *egy időben* két különböző példányban, illetve szövegváltozatban való megismeréséhez a korai újkori Európában nyomdász kapcsolatokkal,³⁵ esetleg könyvgyűjtő szenedéllyel és az ehhez szükséges anyagi forrásokkal kellett rendelkezni,

33 RMKT XVI/9, 441.

34 Uo., 405.

35 Már a bázeli 1551-es Piccolomini *Opera omnia* kiadásban, majd az 1571-esben is néhány helyen a margóra *alia jel alatt feltüntették, ha a főszövegbe választott olvasattól eltérőt is ismertek. Ez talán azt jelenti, hogy a bázeli nyomdákban szinte szabályszerűen több mint egy szövegváltozattal dolgoztak.

egyébként nem volt túl nagy esély rá, hogy egymástól olyannyira eltérő szövegváltozatok kerüljenek valaki kezébe, mint ahogy ideális forrása alapján ez a Pataki Névtelennel látszott történni.

A kétségek elűzése érdekében teszteltem az ideális forrásról szóló elméletet. A 23 szöveghelyből álló listát szűrőként alkalmazva most már csak az Y-ág tagjaira, kutatásom 12 nyomtatványt emelt ki az eddig mintegy 37 kéziratot és 18 nyomtatványt számláló csoportból. A már említett két római, H 234 és H 237 jelű kiadások, valamint az a szövegcsoporthoz, amely az 1571-es második *Opera omnia* kiadással zárul, és 10 elemet tartalmaz, került a figyelmem középpontjába: H 160, H 151, H 154, H 156, H 158, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571. A 23 kritériumnak csak mintegy felét tartalmazta a két csoport, különböző megoszlásban. A H 234 és a H 237 tizenegyet (4+7) tudott teljesíteni a felállított kritériumok közül, az *Opera omnia* szövegcsalád pedig tízet (4+6), de mind a huszonhárom egyik sem. Az összes kritérium teljesítése csak úgy volt lehetséges, ha a két alcsoport jellemzői egy harmadikat hoztak létre, azaz tényleg létezett legalább egy kontaminált verzió.

2013 kora nyarán végül sikerült is megtalálni azt a kiadványt, amely a rég keresett ideális szövegváltozatot tartalmazza. 1554 augusztusában a bázeli Johannes Oporinus nyomdája adta ki a tizenhatodrt, de igen vaskos könyvecskét, amelynek címlapján ez áll: *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae: Quarum Prima e Grecis tantum conversas: Altera Latinorum, tam veterum quam recentium elegantiores aliquot complectitur: Gilberti Cognati Nozereni opera in studiorum usum iam olim collectae, et nunc rursus magna accessione locupletatae. Harum Catalogum proxima post Praefationem pagella indicabit. Basileae, per Ioannem Oporinum.*³⁶

Egészen Cambridge-ig kellett elmennem, hogy ráleljek erre a kiadásra, bár mint utóbb kiderült, Magyarországon is van belőle példány, sőt szövege digitalizálva az interneten is elérhető.³⁷ Nem volt azonban kielégítő bibliográfiai leírásom róla, így nem tudhattam, hogy ez a kiadás tartalmazza csaknem az összes Piccolomini-epistolát, amelyet Eneas Silvius valaha a szerelem témakörében írt,³⁸ köztük a már Ritoókné Szalay Ágnes által a magyar forrás kritériumaként tételezett *epistola retractatoria* szövegét is. *Aeneae Sylvii de Euriali et Lucrecie amore libellus* címmel a nyomtatvány 386–491. oldalain a Kaspar Schlicknek, illetve Mariano Sozzininak írt bevezető Piccolomini-leveleket követi a Zsigmondhoz, Ausztria hercegéhez írt levél, majd a Hannibal álnéven Lucretia dák

36 Gilbert COUSIN, *Epistolarum Laconicarum atque selectarum farragines duae*, Basel: Johannes Oporinus, 1554, 386–491. Cambridge University Library, K.14.44(G). A továbbiakban: OPORINUS.

37 Bayerische Staatsbibliothek VD 16 C 5611. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10175792_00005.html. Letöltés: 2016. január 11.

38 A sokszor *Epistola de remedio amoris* címen említett levél nem található meg a kötetben. Modern kiadása: DOGLIO, *Enea Silvio Piccolomini...*

hercegnőhöz címzett fiktív levél. Ezután következik *Historia principalis* címen a két szerelmes története.³⁹ A 492–493. oldalakon a már II. Piusként Carolus Cypriacushoz írt *epistola retractatoria* címmel ismert Piccolomini-levél következik, majd a 494–495. oldalakon *Antidotum ad precedentem Euryali et Lucretie historiam, Eiusdem Aeneae Sylvii, dicti poeta Pii Papae Secundi* címen a Cupido-vers (inc. *Vidimus effigiem lascivi nuper Amoris*) és a hozzá tartozó további fejtegetés prózai és verses idézetekkel (Prudentius, Architrenius, Iuvenalis, Seneca és Lactantius szövegeiből) az 503. oldalig, amelyen így fejeződik be a Piccolomini-írások sora: *Finis Tractatus Aeneae Silvii de Amore*.⁴⁰

Cambridge-i utam nem volt azonban teljesen felesleges, mert az ottani egyetemi gyűjteményben rögtön megtalálhattam azt a korábbi kiadást is, amelyre az Oporinus-nyomtatvány címlapja így utal: „iam olim collectae, et nunc rursum magna accessione locupletatae”. Létezett ugyanis egy méretében és címében hasonló, ám jóval kisebb terjedelmű levélválogatás, amelyet a bázei Robert Winter nyomdája jelentetett meg 1545-ben, és amely a Piccolomini-szövegegyüttes minden imént felsorolt elemét tartalmazza, jóllehet számos filológiai eltéréssel: *Epsitolarum Laconicarum farragines duae, quarum una ex Graeco versae sunt, altera Latinae tantum continentur. Catalogum vero earundem cum suis Autoribus, versa pagella, deprehendes. Per Robertum Vuinter, Basileae, Anno MDXLV*.⁴¹

E két nyomtatvány *Historia*-szövegváltozatait a következőképpen illeszthetjük be a szöveghagyomány Y-ágának a történetébe. A római szöveghagyomány valamely példánya, melyet számunkra a H 234 és a H 237 kiadások képviselnek (de természetesen lehetett szó római eredetű kéziratról is) valamilyen úton eljut Bázélbe, ahol a novella szövegét tekintve nem túl sok változtatással bekerül Winter kiadásába 1545-ben. Néhány évvel később Oporinus műhelyében⁴² kézbe veszik ezt a kis kötetet talán az 1551-ben szintén Bázélben, a Henricus Petrus-nyomdában megjelent *Opera omniá*val, talán szövegcsaládja egy korábbi

39 E szövegek jó, de nem kritikai igényű modern kiadásban olvashatók a Donato Pirovano által sajtó alá rendezett, legújabb latin-olasz kétnyelvű kiadásban: PICCOLOMINI, *Historia...* Tudomásom szerint az *epistola retractatoria* szövege modern kiadásban se latinul, se semmilyen nemzeti nyelvű fordításban nem jelent még meg.

40 Ez a kiadás sem tartalmazza azonban a magyar széphistória 2., 3., 4. és 5. énekeinek bevezető disztichonjait. Ezeket, valamint a történet öt részre való felosztását én továbbra is a Pataki Névtelen leleményének tulajdonítom. Arról továbbra sincs tudomásom, hogy az RMKT kritikai kiadás szerkesztőinek hol, és melyik disztichont sikerült volna megtalálni és azonosítani. vö. RMKT XVI/9, 581. Talán nem haszontalan azonban emlékeztetni a Jakub Myreccus (Mirek) z Sącza nevű lengyel humanista által készített 1581-es latin hexameteres *Historia*-átíratra, amelyet a lengyel fordításról szóló fejezetben említettem. Ilyen átíratot egy latin műveltségű magyarországi humanista is készíthetett.

41 Cambridge University Library, Acton.e.49.21.

42 A két nyomdász, Winter és Oporinus sógorok voltak, így az új kiadás elkészítése lehetőleg családi vállalkozás is.

tagjával együtt,⁴³ s a két szöveget kontaminálva létrehozzák az 1554-es kiadás szövegváltozatát. A kis zsebkönyv aztán nagy karriert fut be Magyarországon, ahol az *Eurialus* és *Lucretia* históriás ének forrásául szolgál.

Forrásból fordítás

Hogyan alakította ki Oporinus (szerkesztője) a számunkra fontos 23 olvasatot? Mivel két, jelentősebb eltéréseket mutató forrásból dolgozik, saját véleménye alapján válogat közülük, illetve néhányat saját filológiai megítélése alapján változtat meg. Itt csak azokat az eseteket tárgyalom, amelyek benne maradtak a Pataki Névtelen fordításában. Nem részletezem azonban Oporinus azon választásait, amelyek a *Historia* teljes szöveghagyománya szempontjából ugyan beszédesek, viszont Oporinus szándéka ellenére még távolabb viszik a latin szöveget a feltételezhető szerzői szándéknak megfelelő szövegállapottól, mint az általa felhasznált két szövegváltozat.⁴⁴

A számunkra fontos 23 olvasat közül négy olvasat mind a római, mind az Alpokon túli szövegváltozatokban ugyanaz, így Oporinus sem változtat rajtuk. Hét olyan olvasat van, amelyek révén az 1554-es bázeli szöveg nem csupán 1545-ös bázeli előzményére megy vissza, hanem egyúttal a római hagyomány örököse is (Róma–Bázel '45–Bázel '54). Hat olvasatot láthatólag az *Opera omnia*-ban található alakok közül választott ki Oporinus, vagyis az *Opera omnia* szövegcsalád Itália felől nézve Alpokon túli hagyománya él tovább az Oporinus-kiadásban, s így a Pataki Névtelen munkájában is (Bázel '51–Bázel '54). Három olvasatot már az 1545-ös bázeli Winter-féle szövegváltozat behozott változtatásként a római eredetű latin szövegvariánshoz képest, amit azután Oporinus kiadványa is továbbvitt (Bázel '45–Bázel '54). Végül három olvasatot Oporinus alakított ki, mivel valószínűleg nem volt elégedett sem a római, sem az Alpokon túli variánsokkal (Bázel '54). A jelen alfejezetben ezeket az olvasati csoportokat elemzem. A következő alfejezetben pedig szó lesz egy, a Pataki Névtelen által önállóan visszaalakított olvasatról a magyar fordí-

43 Erre mutatnak bizonyos jelek, lásd alább a *Tegi non potest amor nec ascondi tussis/diutius* variánsok kapcsán.

44 Csak egyetlen példa arra nézvést, hogy a Robert Winter-féle Bázel 1545-ös kiadás teljesen helyes olvasatát Oporinus ellenkező értelműre változtatja, s ezzel a szerzői szándékkal is szembehe-lyezkedik. Amikor Eurialus saját magát gyözködi arról, hogy belebonyolódjon-e a Lucretiával való viszonyba, régi, szerelmi kalandjaikról is ismert hadvezérek, költők és filozófusok példáját hozza fel, akikhez hasonlóan saját magát is érdemesnek tartja az efféle tapasztalatokra. A Winter-féle kiadásban ez áll: „Num me licebit, quod Iulium licuit, quod Alexandrum, quod Annibalem?” Oporinus kiadásában azonban a változtatás következtében Eurialus azt állítja, hogy ezek a kalandos tapasztalatok még Caesart, Nagy Sándort és Hannibált sem illették meg: „Nun me licebit, quod neque Iulium licuit, nec Alexandrum, nec Annibalem?” OPORINUS, 415. A latin szöveghagyomány egyértelműen Winter olvasatát támasztja alá.

tásban, valamint néhány olyan szöveghelyről is, amelyeket a Pataki Névtelen forrásának ismeretében sem tudok megmagyarázni.

Először tekintsük át azt a négy szöveghelyet, amelyek megegyeznek mind a római, mind az Alpokon túli *Opera omnia* szövegcsoporthoz, a széphistóriában való előfordulásuk sorrendjében.

Amikor Lucretia megérzi a szívében ébredő szerelmet Eurialus iránt, egy hosszú monológban gyözködi magát arról, vajon érdemes-e belemennie egy bizonytalan kimenetelű kapcsolatba. Az egyik érve a magyar széphistória kritikai kiadásában így hangzik: *I. 34. Azki hitét, nevét felette őrizi, nincs semmi merészsége.*⁴⁵ Ez a mondat a latin tökéletes fordítása:⁴⁶ *Nihil audet qui fame nimis studet.*⁴⁷ A latin szöveghagyományban több variánsa is megtalálható ugyan a *nimis* 'túlságosan, fölöttébb' jelentésű határozószónak, de azok jellemzően kéziratokban és az X-ág nyomtatványaiban fordulnak elő.⁴⁸

A következő hely abból a részből való, amikor két hónapos római tartózkodás után Eurialus visszatér Sienába, és Zsigmond császár a következőképpen ugratja, rámutatva, hogy Lucretia kedélyének gyors javulása a szerelmük árulkodó jele: *III. 21. Minthogy az hurutnak, így az szerelemnek nincs semmi titok háza.*⁴⁹ Ez a mondat a következő latin mondatrész megfelelője: *tegi non potest amor, nec abscondi tussis.*⁵⁰ A két római H 234 és H 237 kiadás, valamint az Alpokon túli csoportból a H 151, H 154, H 157, H 156 és H 160 jelű kiadások egységesen a *tussis* olvasatot hozzák. A H 158 és a két lyoni kiadás, valamint a két *Opera omnia* kiadás azonban két kisebb alcsoportot hoznak létre eltérő olvasataikkal. Amennyiben Oporinus ismerte ezen olvasatok valamelyikét, talán maga javította vissza azt a római szövegvariáns olvasatára támaszkodva.

H 158, Lyon 1505, Lyon 1518	nec abscondi tu scis	'sem te nem tudsz el rejtőzni'
Bázel 1551, Bázel 1571	nec abscondi diutius	'sem tovább elrejtőzni [nem tud a szerelem]'

A harmadik fontos közös jellemzője a római és az *Opera omnia*-szövegcsalád tagjainak, hogy bennük egységesen megtalálható Dávid király neve is, amint

45 RMKT XVI/9, 408.

46 Amennyiben elfogadjuk az RMKT kritikai jegyzeteinek (Uo., 584, 99. j.) nyelvtörténeti magyarázatát, hogy a *hit* itt és a többi előfordulási helyen is 'becsület'-et jelent. Azért mégis feltűnő, hogy egymástól független öröklődési ágakon is „hír-re banalizálta” az olvasatot több, egymástól független szedő és másoló.

47 OPORINUS, 406.

48 Például: H 213 és csoportja: *fame minis studet*; ms Ricc és csoportja, beleértve a H 225-től kezdve a római nyomtatványokat is: *nihil audit[sic!] qui fame minus studet*. A részletes listát mindig lásd az *Appendix*-ben.

49 RMKT XVI/9, 426.

50 OPORINUS, 436.

erre fentebb az X- és Y-ágakat egymástól szétválasztó jellemzőknél utaltunk. A magyar széphistóriában pedig mind a IV. 42., mind az I. 3. versszakban előfordul a bibliai király neve.

A negyedik szöveghely pedig ismét olyan, amely a *Historia* latin szöveg-hagyományának egészében sok értelmetlen variánsban van jelen,⁵¹ de a számkra fontos római és Alpokon túli nyomtatványokban problémátlan. Amikor az utolsó közös éjszakán Eurialus az idő túl gyors múlásán kesereg, az északi országokban jellemző rövid nyári éjszakákra utal: *IV. 139. Soha rövidebb éj nem tetszett énnékem ennél az éjszakánál, / Jóllehet én sokszor voltam Dáciában és az britannusoknál.*⁵² A szóban forgó idézet latin megfelelője a következő: *Numquam mihi nox visa est hac brevior quamvis ad Britannos Dacosque fuerim.*⁵³

A következő csoportot az a hét olvasat alkotja, amelyeket Oporinus a római szövegvariánsból emel át saját kiadásába (Róma–Bázel ’45–Bázel ’54).

Az egyik legszembetűnőbb szöveghely, amely a római hagyomány követését mutatja Oporinus 1554-es nyomtatványában, s egyértelműen kizárja az Alpokon túli hagyományt, az a Lucretia szerelmére hiába vágyakozó magyar lovag, Pacorus neve a széphistóriában: *IV. 1. Egy Pacorus nevű tisztos ifjú legény Pannóniából vala.*⁵⁴ Az *Opera omnia*-szövegcsoportjának tagjai a szöveghagyomány egészét tekintve kisebbségi olvasatként ugyanis a Pacorus névalakot a németes kiejtésből eredő Baccharus formában örökítik tovább.

A következő olvasatról, amelyet már a kötet bevezetőjében említettünk,⁵⁵ E. J. Morrall azt feltételezte, hogy valószínűleg a nyomdász Greyff viccből cserélte ki a *Commune malum libido est* mondatot a *Commune bonum etc.* olvasatra, és az innen öröklődött tovább a *Opera omnia* szövegcsaládjába. Természetesen Oporinus, és nyomában a Pataki Névtelen a konzervatív véleményt követte, a testiséget így helytelenítve: *III. 37. Közönséges vétek minden emberekben az fajtalan bujaság.*⁵⁶

A harmadik esetben a latin szöveghagyomány szempontjából ismét a római variáns hordozza a többségi olvasatot, amelyet Oporinus is átvesz kiadásába: *Sed tu Ovidium legisti invenistique post Troiam dirutam Achivorum plurimos, dum remeant, peregrinis retentos amoribus numquam in patriam revertisse.*⁵⁸ A svájci

51 Például: mss Ma, CV4. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44: laicanos dacosque. mss FiC, RCo, RCa, Tr1: lattanos dacosque.

52 RMKT XVI/9, 452.

53 OPORINUS, 482.

54 RMKT XVI/9, 437; OPORINUS, 454.

55 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 123, 94. j.

56 RMKT XVI/9, 428.

57 Vö. OVID., *Her.* I, 73–76. „quaecumque aequor habet, quaecumque pericula tellus, / tam longae causas suspicor esse morae. / haec ego dum stulte metuo, quae vestra libido est, / esse peregrino captus amore potes.”

58 OPORINUS, 429. Az *Opera omnia* szövegcsalád tagjaiban ez áll: Si tu Ovidium legisti [...].

nyomdász szövegét követve a magyar fordítás Eurialusa is állító, nem pedig feltételes módban ír arról levelében, hogy Lucretia ismeri Ovidiusnak a trójai háborúról írt művét: *II. 75. Értem, hogy olvastad az bölcs Ovidius könyvében írt verseket / Kiből megértheted az görög ifjaknak idegen szerelmeket, / Elhagyták érette széles országokat, házakat, nemzeteket.*⁵⁹

A negyedik esetben a latin szöveghagyomány két meghatározó olvasatra, és ezek szövegromlással keletkezett variánsaira oszlik, amelyeket már többször említettem Dévay József szövegkiadói tevékenysége, valamint a német, dán, és az olasz fordítások kapcsán. Arról a helyről van szó, amikor Eurialus első levelében arról panaszkodik, hogy sem aludni, sem inni, illetve sem enni, sem inni nem tud Lucretia iránti szerelme miatt. Az Oporinus-kiadás a római, kisebbségi variánst veszi át, tehát latinjában az étel és ital megvonása szerepel: *Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti.*⁶⁰ A Pataki Névtelen fordításában pedig kissé rövidíti, összevonja azokat a részeket, amelyekben az étel és ital említése után a latin szöveg azt írja le, hogy Eurialus minden gondolatát és vágyát Lucretia tölti ki:⁶¹ *II. 6. Ételem, italom és gondolkodásom vagyok te hatalmadban, / Mind éjjel mind nappal tégedet kívánlak.*⁶²

Az ötödik esetben ismét a római eredetű szövegváltozatokban kisebbségi olvasatként megjelenő variánst választja ki Oporinus, amely az ő munkáján keresztül a Pataki Névtelen szövegébe is átöröklődik. A széphistóriában Sosias, Menelaosz és Lucretia házának német szolgálja először csak húzódozva ígéri meg a segítségét a két szerelmes közti közvetítésben, de amikor felfigyel rá, hogy azok ketten nélküle is módot találtak a levélváltásra, az úrnőjét fenyegető veszély elhárítása érdekében mégis részt vesz a cselszövésben: *III. 33. Elvész az asszonyom és háza megszegyenül, ha gondot nem viselek.*⁶³ Már a mediterrán szövegváltozatok kapcsán esett szó róla, hogy a római variánsokban ezen a helyen Sosias *et hera peribit et domus infamiam subibit* mondata áll, ami a magyar fordítással tökéletesen egyező értelmű.

Piccolomini klasszikus műveltsége gyakran messze meghaladta a novelláját másoló személyek olvasottságát, akiknek az egyik legtöbb fejtörést a Hésziodosznál olvasható Candaules, Lúdia királyának történetében található nevek okozták, amelyekről a német, dán és spanyol fordítások kapcsán már volt szó, s előkerülnek majd a francia fordításokról szóló fejezetben is. Oporinus (szerkesztője) előtt is két, filológiaiilag tökéletlen választás állt. A római szövegváltozatok értelmes alakban hozták a király nevét, de nem egészen pontosan az

59 RMKT XVI/9, 421.

60 OPORINUS, 417–418.

61 „Te dies noctesque amo, te desidero, te voco, te exspecto, de te cogito, te spero, de te me oblecto, tuus est animus, tecum sum totus.”

62 RMKT XVI/9, 413.

63 Uo., 427. OPORINUS, 438.

országáét, amely ezekben a változatokban, a *lectio facilior* szabály értelmében Lydia/Lidia alakról Libia olvasatra egyszerűsödött: *non tam Candaulis regis Libie formosa uxor fuit quam ista est*. Az Alpokon túli variánsok ehhez képest rossz alakban idézték a király nevét, de helyesen hozták a királyságáét: *non tam Tandali regis Lidie formosa uxor fuit quam ista est*. Oporinus végül is a római olvasat mellett döntött, s így történt, hogy a Pataki Névtelen is a *libiai* királynét emlegeti a széphistóriában: III. 115–116. *Én az libiai királyné asszonyt is nem mondom szebbnek annál // Nem csudálom én azt, ha Kandaulis király az ő szép feleségét [...].*⁶⁴

A lengyel, német és olasz fordítások kapcsán szintén volt már szó a szerelmesek utolsó éjszakájáról, amikor Eurialus lelkesülten dicséri Lucretia tagjait: IV. 134. *Ó, te szép ékes melly! és én szeretőmnek két szép fejér csecsei!*⁶⁵ Oporinus szerkesztői választása ebben az esetben is a római eredetű szövegek variánsára esik, ezért 'hófehér, patyolat' keblekről beszél Eurialus a Pataki Névtelen imént idézett soraiban, a *papillae prenitide* olvasatot követve.⁶⁶

Az *Opera omnia*-szövegcsoporthatóból származó hat olvasat következik most (Bázel '51–Bázel '54). A fentiekben láttuk, hogy az *abscondi diutius* olvasat miatt nem biztos, hogy az 1551-es *Opera omnia* volt Oporinus kezében, hanem ennek a szövegcsoporthatónak egy korábbi tagja lehetett a rendelkezésére álló forrás.

A következőkben arra hozok két példát, hogy Oporinus saját kiadásába többször azért válogatta be a rómaival szemben az *Opera omnia*-szövegcsoporthatójának olvasatait, mert azok teljesebb szövegváltozatot tartalmaztak. A szerelmesek első találkozásakor Eurialus mindjárt bajba kerül, s Lucretia ágya alá rejtőzve kell kivárnia, míg Menelaosz és az őt kísérő Bertus elhagyják a szobát. Nem túl nagy bátorságról tanúságot téve Eurialus Istenhez fohászkodik, hogy mentse ki szorult helyzetéből: III. 78. *Eljött az én napom, nincs több segítségem náladnál, én Istenem.*⁶⁷ Az *Opera omnia*-szövegcsoporthatójában a mondat hiánytalan, míg a római szövegváltozatokban a teljes második tagmondatnak megfelelő rész hiányzik: *Ecce, venit dies meus. δ[Nemo me adiuuare potest, nisi tu, Deus meus.]*

Szintén az *Opera omnia*-szövegcsoporthatójából választja ki Oporinus azt a mondatot, amellyel Sosias közli Eurialussal, hogy egy helyi hölgy szereti őt: I. 62. *Ó, mely igen szeret egy asszony tégedet! – őnéki csak ezt mondta. // I. 63. Kérdezkedésére annál többet néki nem felele [...].*⁶⁸ Ebben az esetben véleményem szerint a magyar „többet” szavának latin megfelelője, az *ultra* kifejezés a döntő.

64 Uo., 436. OPORINUS, 453.

65 Uo., 451. OPORINUS, 481.

66 OPORINUS, 481.

67 RMKT XVI/9, 432; OPORINUS, 446.

68 Uo., 411.

A római szövegcsoporthoz ugyanis ez a szó hiányzik a mondatból: *O quam hic dilectus es, ait si scires: nec illi quid hoc esset quaerenti δ[ultra] respondit.*

A következő két szöveghely a széphistória negyedik részéből, Eurialus és Pandalus alkudozásából való, amely során a frank lovag palotagrófi címet ígér a sienai polgárnak, ha az hajlandó eljátszani a kerítő szerepét, és segíteni őt az újabb szerelmes éjszaka megszervezésében. Eurialus a szerencse és a szerelem mindenhatóságát okolja a kialakult helyzetért, s Lucretia és a maga állapotát gyógyításra váró betegségnek írja le a magyar történetben: *IV. 51. [...] mind az ketten elveszünk / Az mi életünknek hosszabbítására orvosságot nem lelünk, / Hogyha te minékünk az mi szerelmünkben nem lészesz segítségünk.*⁶⁹ Az *Opera omnia*-szövegcsoporthoz ebben az esetben is a teljesebb mondatot őrzik, ezért esik rá Oporinus választása, míg a római változatokban a középső, az élet meghosszabbítására vonatkozó rész hiányzik: *Ambo perimus δ[nec remedium protelande vite nostre videmus] nisi tu sis adiumento.* Eurialus kiművelt retorikával vázolja Pandalusnak az asszony férje és annak fivére által eléje gördített akadályokat, amelyek meggátolják a Lucretiával való találkozását: *IV. 52. Ura mind öccsével nem különben őrzik mindenkor Lucretiát, / Mint az erős sárkány Colchos szigetében őrzé az arany gyapjat, / És az háromfejű Cerberus szüntelen őrzí pokol kapuját.*⁷⁰ Az *Opera omnia*-szövegcsoporthoz a latin Orcus-i (m) 'alvilág' jelentésű szó genitivusi alakja nagy kezdőbetűvel van szedve, egyértelmű tehát, hogy Cerberus annak a bejáratát őrzí a szöveg szerint: *nec aditum Orci Cerberus.* A római eredetű szövegcsoporthoz egyes tagjaiban azonban a minuscula c/t felcserélése miatt *aditum orti* olvasat alakult ki, amint erről már volt szó a spanyol fordítás kapcsán. Oporinus helyesen az alvilág jelentésű *Orci* olvasatot választotta ki saját kiadása számára, így a magyar szövegben a keresztény teológia szerint értelmezett alvilág, azaz a pokol kapuját őrzí a Pataki Névtelenől pedánsan háromfejűnek leírt kutya.

Eurialus és Pandalus alkuja megkötetik, s a sógor segítségével, bár nagy nehézségek közepette, a frank lovag végül harmadszor is bejut Lucretia házába. Az asszony ekkor örömeiben, vagy a kapunyitás okozta megerőltetés következtében elájul, s szinte halottnak tetszik. Eurialus ki akar menekülni a kényelmetlen helyzetből, de végül mégsem futamodik meg, s könnyeivel élesztgeti Lucretiát, aki magához is tér: *IV. 127. Mintha rózsavízzel megöntözték volna, az asszony felserkene, / Mint nehéz álomból felocsúdott ember, szemeit felemelé [...]*⁷¹ A szöveghelyet a maga teljességében az *Opera omnia* szövegcsaládja közvetíti

69 Uo., 442; OPORINUS, 467. A magyar szöveg sajtó alá rendezői által segítségül hívott Dévay-kiadás a mondatot a *nostrae* nélkül hozza, jóllehet a magyar szövegből kitetszik, hogy annak is szerepelnie kellett a Pataki Névtelen forrásában. Vö. Uo., 590, 1007: *nec remedium protelandae vitae videmus ullum.*

70 RMKT XVI/9, 442; OPORINUS, 467.

71 Uo., 450; OPORINUS, 480.

Oporinus kiadásába, s fent olvasható magyar fordítása tökéletesen átadja mondanivalóját: *quibus tanquam rosarum aquis excitata mulier quasi de gravi somno surrexit*. A római eredetű változatokban azonban nem az erős illata miatt élenkítőként használt – a szalmiákszesznél kétségkívül kellemesebb – rózsavívről, hanem a vízzel élesztgetett rózsáról van szó a hasonlatban. A H 225⁷² kiadásban például a *rosa cum aquis excitata* olvasat található meg, míg a H 234 és H 237 kiadások nyomán a Winter-féle bázeli 1545-ös kiadásban is *rosa aquis excitata* olvasat áll ezen a helyen. Oporinus döntése ebben az esetben tehát nem grammatikai alapú, nem is a teljesebb olvasatot preferálja, hanem a szövegben leírt szituációnak megfelelően a gyógyhatású szer nevét választja ki a lehetséges változatok közül.

Végül Oporinus azért választja az *Opera omnia*-csoportban olvasható variánst, mert a római változatokban, valamint Winter kiadásában egy plusz *non* tagadószócska a szövegkörnyezettel ellentétes értelművé teszi a mondatot: *Id quia non licuit, meum [-non] est curare, ut, quod peius agitur, occultum sit*. A történetnek ezen a pontján Sosias éppen azt mondja ugyanis, hogy mivel nem sikerült megakadályoznia, hogy a szerelmeseik kapcsolatba lépjenek egymással, neki kell gondoskodnia arról, hogy legalább valami rosszabb ne történjen. A Pataki Névtelen elég színesen fordítja a *peius* szót 'gonoszság' értelemben: *III. 36. Látom, semmiképpen hogy az gonoszságot el nem távoztathatom, / Hogy az titkon legyen, immáron énnékem csak arra kell gondolnom.*⁷³

A következőkben három esetet mutatok be, amelyekben Oporinus a közvetlenül előtte dolgozó bázeli Robert Winter emendálási megoldását vette át saját kiadásába (Bázel '45–Bázel '54).

Dévay József szövegkiadói tevékenysége, és a Venetói Névtelen fordítása kapcsán már említettem Argigentum zsarnokának, Phalarisnak a történetét, aki egy ércből készült bikába zárva pusztította el ellenségeit. A római H 234 és H 237 *et in thauro Phalaris* olvasatát Robert Winter kiadásában *et in thauro Phalaridis* alakra javítja, hiszen nyelvtanilag így helyes a tulajdonnév genitivusi alakja. Tudós emendátorként ezt a grammatikai alakot viszi tovább Oporinus is: *et in tauro Phalaridis clausi vitam se credunt possidere beatam.*⁷⁴ A magyar fordító egész munkája arról tanúskodik, hogy a Pataki Névtelen a latin nyelvben jártas, tudós ember lehetett, akinek nem okozott gondot a genitivusi alakot visszaalakítani nominativusszá: *IV. 15. Ezek az Phalaris réz bikájában is boldogságban élhetnek.*⁷⁵

72 [Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris], s.l.[Róma], s.t.[Adam Rot], s.a.[kb. 1472], ISTC ip00671300.

73 RMKT XVI/9, 427.

74 OPORINUS, 457.

75 RMKT XVI/9, 438.

Egy másik névalakot is kijavított Winter, s az ő nyomán Oporinus is, a novellának abban a részében, amely Eurialus és Lucretia utolsó közös éjszakáját írja le. A korábbi zavaros vagy helytelen alakok után⁷⁶ Winter Actaeon alakra javította a mitológiai vadász nevét, aki megleste a meztelenül fürdőző Diana istenasszonyt, s ezért büntetésből saját kutyái szaggatták szét: *Talem lavantem vidit Actaeon in fonte Dianam.*⁷⁷ A magyar fordító pontosan követi forrását: IV. 133. *Ilyennek látta volt Actaeon Dianát kútján az feredésben.*⁷⁸

Az utolsó példa azt mutatja, hogy Oporinus nagyon szerencsésen járt el, amikor szerkesztő elődje választását követte saját kiadásában is. Winter ugyanis az *ope ingenii* módszerének köszönhetően, mondjuk úgy, egy filológiai huszárvágással megoldotta egy olyan szöveghely problémáját, amely a *Historia* nagyobb szöveghagyományát ismerve rengeteg másolónak és nyomdásznak nem sikerült őelőtte. A szerelmesek második találkozásakor, miután Eurialust megint elrejtette szem elől, a vidéki birtokáról korán hazaérkező férjét Lucretia a következő szavakkal köszönti: IV. 31. *Ó, én édes uram, már azt vélem vala, hogy te paraszttá lettél, / Hogy ennyi ideig akaratom nélkül te az faluban késél.*⁷⁹ A Pataki Névtelen fordítása a „paraszttá lettél” kifejezéssel nagyon jól adja vissza azt a szintagmát, amelyik a latinban a legtöbb gondot okozta: *O mi vir, inquit, quam bene redisti. Nam ego te iam villicum rusticanum rebar* [kiemelés tőlem, M.Á.]. *Quid tu tamen ruri tam diu fecisti?*⁸⁰ Ha eredeti feltételezésem igaz, és Winter a római szövegcsoport valamelyik nyomtatott példányát használta a saját kiadása elkészítéséhez, akkor ezt az olvasatot találta: *te iam villicum rusticatum rebar*. Egyetlen betű cseréjével (t-n) Winter a *rusticatum* alakból *rusticanum* olvasatot hozott létre, amely grammatikailag helyesebb, de értelmileg igazából azonos, hiszen ugyanúgy a 'parasztos paraszt' kifejezéssel fordítható le, mivel a latin *villicus-i* (m) már önmagában is földművest, parasztot jelent. A szöveghagyomány általam eddig feltárt részében ennek a helynek összesen harmincegy(!) variánsát találtam meg, amelyek többsége teljesen értelmetlen. A szerzői szándék szerinti olvasat pedig E. J. Morrall javaslata szerint⁸¹ a csupán néhány korai kódexben fennmaradt *te villica inviscatum rebar* változat lehetett. Morrall szerint ugyanis a kifejezés értelme kb. 'egy parasztlány lépre csalt/elcsábított téged', minthogy az *invisco* 1 ige jelentése 'madárléppel beken'. Vagyis Lucretia már ebben a mondatban hűtlenséggel vádolja a férjét, ahogy

76 Például: H 151 és csoportja: Acheon; mss RCa, Tr1, CV4. R 3, C 64, BMC IV 44, C 65: Antheon; H 228: Atheno.

77 OPORINUS, 481.

78 RMKT XVI/9, 451.

79 Uo., 440.

80 OPORINUS, 461.

81 POPE PIUS II, *The Goodli History...*, 55, 29/3-4. j.: „P's reading is probably correct: in the original Lucretia is suggesting that her husband has not been detained by farm business but 'caught', seduced, by a woman.”

kicsivel később teszi, amikor a latin szövegben az *ut sunt infidi uxoris suis viri* vád hangzik el az asszonytól, a Pataki Névtelen Lucretiája pedig ekképpen beszél: *IV. 31–32. Kétkedem hozzád, netalám valami leányt ott megszerettél. // Tudom férfiaknak ő feleségekhez való hűtlenségeket.*⁸²

Végezetül három példát tudok felhozni arra az esetre, amikor Johannes Oporinus forrásai ismeretében – illetve azok ellenére – saját maga hoz létre új latin olvasatokat, és ezek tükröződnek a magyar fordításban is.

Első példában Oporinus egy hősnő névalakját javította ki mitológiai tudásának megfelelően. A fonaláról híres Ariadne neve gyakran betűcserékkel szerepelt a forrásokban,⁸³ amit Oporinus egyszerűen helyreállított: *Tradendus erat Theseus Minotauro in escam: sed Ariadnae fretus consilio evasit. Illam tamen desertam apud insulam dimisit.*⁸⁴ Míg Piccolomini szövegében a hősnő kétszer is szerepel, előbb Lucretia monológja során, majd az Eurialusnak írt egyik levelében, addig a magyar fordításban a Pataki Névtelen rövidítése miatt csak egyszer találkozunk vele: *II. 51. Megöletett volna Cretában Theseus az nagy Minotaurustól, / Hogyha Ariadne tanácsával meg nem szabadult volna attól.*⁸⁵

A második példában jobban megmutatkozik Oporinus filológusi vénája. Amikor Lucretia feltárja Sosiasnak az Eurialus iránt táplált érzéseit, a szolgál minden erővel próbálja lebeszélni asszonyát a kalandról. Lucretia számára az elkerülhetetlen bűn legyőzésének egyetlen módja a halál: *Amorem qui a me tegi non vult, vincam. Unicum effugium est huius mali, morte ut praevertam nefas.* Piccolomini szövegének vonatkozó helyéből nagyon sok variáns alakult ki a szöveg hagyomány mindkét ágában. Legtöbbször a legyőzésre utaló *vincam* igealak teljesen kimarad a szövegből, így például az *Opera omnia* szövegcsalád tagjaiban is. Más esetekben, például a H 225 és más római kötődésű szövegekben a *tegi* 'elrejtőzik' passzív igealak helyett *regi* 'uralkodik' passzív alak fordul elő, egy egyszerű t-r félreolvasás következtében.⁸⁶ Annak ellenére, hogy a Winter-féle kiadás olvasata elfogadható lenne *Amorem qui tegi non vult, vincam etc.* Oporinus saját invencióból betoldja az ágensre utaló „a me” szerkezetet, talán azért, hogy egyértelmű legyen, Lucretia a cselekvő fél. A magyar fordítás követi forrását, de a verses feldolgozásnak megfelelően összesűríti a két latin

82 RMKT XVI/9, 440; OPORINUS, 457.

83 Például: mss Ricc, Bp1, Bp2, Q, Va, Vb, Mf, Me, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, WOs, P1, P2, Ps2, WUn1, WUn2. H 225, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44: *Adrianam, Adriane*. ms FiC: *Andriam, Adriane*. mss Tr2, Pz, Ox. H 213, H 214, H 215, H 216/C 61, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H223=C 62, C 68, C 69, C 70, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bazel 1545: *Dianam, Adriane*.

84 OPORINUS, 426.

85 RMKT XVI/9, 418.

86 Például: *regi non vult*: mss Bp1, Bp2, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg [me regi], Mh, M, Mk, Mj, Mü, Ms, Ml[negata non vult regi], RCo, RCa, CV3, Tr1, N, FiC, P1, P2 [eredetileg], WUn1, WUn2. H 225, R 3 [vult uncam], C 64 [vult uncam], R 4 [vult uncam].

mondat jelentését egyetlen mondatba: I. 58. *Meggyőzőm halállal az én szerelmemet, ha el nem rejthetem.*⁸⁷

Utolsó példában pedig azt tudom megmutatni, hogy Oporinus néha vegyíti forrásai olvasatait, s ezzel egy olyan variánst hoz létre, amely nincs meg egyetlen eddig feltárt *Historia*-változatban sem. Lucretia első levelében – igaz, csupán a látszat kedvéért – igen határozott szavakkal utasítja vissza Eurialust: *Cum aliis ut libet agito: ex me nihil postules temere, teque me indignum scias. Vale.*⁸⁸ A mondat nagyobb részben Winter kiadásának megoldását követi, amelyben ez áll: *Cum aliis, ut libet agito, ex me nihil postules, teque me indignum scias. Vale.* A plusz *temere* azaz 'meggondolatlan, vakmerő' jelentésű határozószó pedig valószínűleg az *Opera omnia* szövegcsalád egyik tagjából kerül Oporinus kiadásába: *Ex me nil postules temere atque indignum.*⁸⁹ A Pataki Névtelen ezúttal kissé bőbeszédűbben adja elő Lucretia szavait, ismét a poétikai kívánalmaknak megfelelően: II. 23. *Egyebekkel úgy élj, azmint néked tetszik, de éntőlem elszűnjél, / Semmit ne kérj tőlem leveleid által ilyen vakmerőséggel, / Tudod, hogy méltatlan ember vagy énhozzám, azért légy egészséggel.*⁹⁰

A Pataki Névtelen forrásának ismeretében valószínűleg eljött az ideje az *Eurialus* és *Lucretia* magyar kritikai kiadásának újraértékelésére is.⁹¹ A magyar szöveget gondozó Horváth Iván, és a munkát végül is részben módosító Stoll Béla ugyanis Dévay József latin „kritikai kiadására” támaszkodott, amely azonban egyrészt nem érdemli meg a kritikai jelzőt, hiszen összesen alig tíz

87 RMKT XVI/9, 411.

88 OPORINUS, 421. „Amit másokkal megtehetsz, tedd hát, de tőlem semmit ne kérj ilyen meggondolatlanul, és magadat énhozzám méltatlannak tudd. Isten veled.”

89 A *temere* határozószó szerepel, a *me scias* szintagma azonban nincs benne például a Bazel 1551 kiadásban a 628. oldalon.

90 RMKT XVI/9, 415.

91 Ebben teljesen egyet értek Vadai Istvánnal, aki azt vetette fel, hogy a széphistória sztemmáját nem fa, hanem háló alakzatban kellene elképzelnünk, és a másolási folyamat egy pontján tudatos, a latin mintát is figyelembe vevő szövegjavítást feltételeznünk. VADAI, „Lucretia hálójában...”. Vadai ötletétől indítva végignéztem azt a 23 szöveghelyet, amelyek a széphistória latin forrásának azonosításában szerepet játszanak. Ezek közt tulajdonképpen csak egy van, amelyik, ha akarjuk, ilyen, latin mintát is figyelembe vevő javításra utalhat. Éppen az imént idézett *Ó, én édes uram, már azt vélem vala, hogy te paraszttá lettél*, 946. sorról van szó, amelynek a következő variánsait hozza a kritikai apparátus. 946 F Oh en edes Vram mar azt Vélem Valla β Monda azt már vélem vala édes uram (L Monda edes Uram már azt vélem vala) RMKT XVI/9, 440. A sorhoz tartozó jegyzetben pedig ez áll: 946 F szörendje közelebb áll a latinhoz: „O, mi vir!” Inquit ... (36.) Uo., 590. Na mármost, ha akarjuk, érvelhetünk azzal is, hogy a β és L szövegek variánsai közelebb állnak a latinhoz (O mi vir, inquit, quam bene redisti. Nam ego te iam villicum rusticanum rebar.), mert tartalmazzák az „inquit”-nek megfelelő „Monda” szót. Csak az a baj (baj ez?), hogy β és L a szövegagyomány ugyanazon ágához tartoznak. Az a tény, hogy a 23 latin helyből csak egy megy át a latin szempontjából is értékelhető változáson, szerintem arra mutat, hogy a szövegjavítást végző személy ugyanazt a latin változatot használta, mint a fordító-szerző, vagyis a szövegjavító elég valószínűen azonos lehetett a szerzővel, vagy legalábbis szoros (munka)kapcsolatban állhatott vele.

latin szövegváltozatra alapozta megfigyeléseit, másrészt pedig, mint azt a kötet bevezető fejezetében bizonyítottam, a maga latin főszövegét több ponton a magyar széphistória szövegéhez igazította.⁹²

A forrástól függetlenül

A Pataki Névtelen forráskövetéséről tanúskodó szöveghelyek felsorolása után az alábbiakban három olyan esetet mutatok be, amikor a magyar fordító a forrás ellenében dolgozik, és saját hibákat visz bele a széphistória szövegébe. A *Historia* szöveghagyományában gyakori romlásra hajlamos az a szöveghely, amely a császár kíséretében lovagló ifjak megjelenéséről szól. Lucretia Sosiasnak, a szolgának lelkendezik az északról jött férfiak számára egzotikus és vonzó külsejéről: *Ubinam gentium iuventus est huic similis? Vide, ut omnes calamistrati sunt, erecti, eminentibus humeris. Aspice caesaries, et madido cirro contortos crines.*⁹³ Ezen a helyen tulajdonképpen egy Juvenalis-allúziót olvashatunk (*Sat. XIII. 164–165.*),⁹⁴ amely a germán férfiak göndörített frizurájáról szól.⁹⁵ A latin szövegromlás e helyen rendszerint úgy áll elő, hogy a másoló/nyomdai szedő a *caesaries*-ei (f) 'nagy és szép haj' jelentésű ritkán használt főnév többes számú tárgyesetéből a *caesareus* 3 'császári' jelentésű melléknév többes számú hímnemű tárgyesetét hozza létre, a *lectio facilior* szabály szerint. Oporinus (szerkesztője) azonban kellően jártas volt a latin nyelvben ahhoz, hogy az *Opera omnia* szövegcsaládban is megtalálható, helyes *caesaries* alakot örökítse tovább saját kiadásába. Nem így a Pataki Névtelen, aki fordításában egyszerűsíti a szöveget, s a csinos hajfürtökről nem, csak a császáriakról beszél: *I. 44. Tekintsed, Sosia, mely igen szép ifjak az császár körül vannak [...]*⁹⁶ A *lectio facilior*nak is beillő fordítás abból is származhatott, hogy a Pataki Névtelen saját munkája előző sorába már beleírta a császár szót, s aztán nem elég

92 Lásd a Bevezetés vonatkozó alfejezetét.

93 „Ugyan hol van ehhez hasonló neve az ifúságnak? Nézd, hogy mind göndörített hajúak, egyenes tartásúak, s szép vállasak. Figyeld csak szép és nedvesen feltekert hajfürtjeiket.”

94 „caerula quis stupuit Germani lumina, flavam / caesariem et madido torquentem cornua cirro?” „S meg ki ütődne a germán kék szemem, haja szőke / fürtjén, mit bevizez, hogy szarv alakúra csavarja?” IUVENALIS, *Decimus Iunius Iuvenalis Szatírái...*, 275. Muraközy Gyula fordítása.

95 Úgy látszik, ebben a tekintetben a német férfiak örök divatdiktátorok: gondoljunk csak az 1970–80-as évek ún. Bundesliga hajviseletére.

96 RMKT XVI/9, 409; OPORINUS, 409. A magyar kritikai kiadás szöveggondozói nem reflektálnak erre a problémára, mivel Dévay József latin kiadása elfedte előlük ennek létezését is. DÉVAY, *Aeneae Sylvii...*, 9. A filológiai vicc az egészben az, hogy bár Dévay kiadása e helyen az „Aspice caesareos” hibás alakot hozza, lábjegyzetében mégis úgy azonosítja a helyet, mint a fenti Iuvenalis idézetet, s ennek megfelelően is ülteti át magyarra a saját latin szövege alapján készült fordításában: „Nézd bozontos és kent fürtökbe fodrott hajukat!” DÉVAY I., *Aeneas Sylviusnak...*, 20.

gondosan olvasva a latin szöveget, vagy nem pontosan emlékezve rá, ismét ugyanarra a szóra asszociált, s azt írta le magyarul: I. 43. *Mikor nagy sereggel az ő háza mellett császár bémegyen vala: // I. 44. Tekintsed, Sosia, mely igen szép ifjak az császár körül vannak.*⁹⁷

E fejezet első változatának felolvasásakor az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében 2013 szeptemberében Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmet, hogy a császári kíséret megjelenésének, és különösen hajviseletének részletezésétől talán azért is tekintett el a magyar fordító, mert az egy olyan latin kifejezést tartalmaz, amelyik a kortársi környezetben negatív felhangokat hordozott. A *calamistratus* kifejezéssel Edmundus Campianus *Decem rationes* című munkájában az öt fordító Balassi Bálint, illetve Dobokay Sándor jezsuita így találkozott: „ut inspectantibus vobis, *calamistratos* istos *milites* in solem et pulverem e suis umbraculis evocatos ... debilitem.”⁹⁸ A *Tíz okok* vonatkozó helyén (modernizált írásmóddal) a sorból ez lett: „hogy szemetek láttára ki híván az tollas vitézeket, az mezőre és verőfényre az lesekből és árnyékokból ... meggyőzhessem.”⁹⁹ Csonka Ferenc véleménye szerint¹⁰⁰ Balassi biztosan értette, hogy a „*calamistratus miles*” negatív kifejezés, és nem dicséretre, hanem gúnyolásra való, minthogy bodorított hajú piperkőcöt jelent,¹⁰¹ illetve az adott kontextusban a fodros, besütött parókás angol professzorokra utal. Csonka Ferenc a gúnyos jelző eredetét Servius *Aeneis*-kommentárjának az eposz XII, 100 sorhoz írott magyarázatára vezeti vissza.¹⁰² A Piccolomini-filológia¹⁰³ pedig szintén egy durva jelentésű párhuzamot hoz a szó használatára, Plautusnak a *Szamárvásár* (627) című komédiájából: „*Quisnam istuc adcredat tibi, cinaede calamistrate?*” (Kb. „Ugyan ki hinne neked, te dauerolt kölyökdgúg?”)¹⁰⁴ Csonka Ferenc szerint a tollas vitézek kifejezés már Dobokay Sándor eufemisztikus megoldása lehetett valami ócsároló jelzőre, amit Balassi Bálint írhatott bele a *Tíz okok* első változatába; a *calamistratus* tehát talán annyira sértőnek számított, hogy ezért maradt ki az *Eurialus és Lucretia* szövegéből.

Talán a magyar fordító figyelmetlenségének, vagy a forrásához való kritikus hozzáállásának nyomát hordozza a következő szöveghely. Amikor Eurialus első

97 RMKT XVI/9, 409.

98 BALASSI Bálint és DOBOKAY Sándor, *Campianus Edmondnak tíz okai: Az 1607. évi bécsi kiadás hasonmása*, szerk. HARGITTAY Emil (Budapest: Universitas Kiadó, 1994), 154.

99 Uo., 18.

100 Uo., 226–227.

101 FERENCZI Attila, „Aeneas haja”, *Ókor* 4 (2003): 3–6.

102 BALASSI és DOBOKAY, *Campianus Edmondnak...*, 227–228; VERG., *Aen.* XII, 99–100: „*semiviri Phrygis et foedare in pulvere crinis / vibratos calido ferro murraque madentis*”. „annak a phryg hímringyónak, mocskoljam a fürtjét / porral, mit vassal fodorított, s illatosított.” Kartal Zsuzsa ford.

103 PICCOLOMINI, *Historia...*, 32, 45. j.

104 Vö. Devecseri Gábor megoldásával: „Ki hinné el neked, puhány, fürtös, parázna fickó?” Titus Maccius PLAUTUS *Vígjátékai*, ford. DEVECSERI Gábor, 2 köt. (Magyar Helikon, 1977), X:117.

alkalommal jut be Lucretia házába, de a betoppanó férj miatt kénytelen a szuszékban elrejtőzni, gyorsan átkozni kezdi szerencsáját, hogy ilyen veszélyes helyzetbe keverte: *III. 72. Ó, gonosz szerencse, miért hozál engem ily nagy bolondságban?*¹⁰⁵ A Pataki Névtelen forrásában Eurialus azonban saját magát ostromozza ezekkel a szavakkal: *Heu me fatuum, inquit, quis me huc venire compulit, nisi levitas mea?*¹⁰⁶ A Pataki Névtelen változtatása abban áll, hogy a fatuus 3 'balga, együgyű' melléknév egyes szám tárgy esetű alakjába a fatum-i (n) 'balsors, végzet' főnév egyes szám tárgy esetű alakját érti bele, s így Eurialus jelzőjéből csinál balsorsot, illetve gonosz szerencsét. Szegedi doktori disszertációmhoz írott opponensi véleményében Jankovits László felvetette,¹⁰⁷ hogy ez a *fatuum-fatum* csere talán már a Pataki Névtelen forrásában megtörtént, de ötletét sem addigi, sem későbbi filológiai vizsgálataim nem igazolták: meglepő módon ez a szöveghely következetesen két u-val, *fatuum* alakban másolódik/nyomtatódik ki a *Historia* szöveghagyományában. A Pataki Névtelen megoldására tehát nem tudok más magyarázatot találni, mint hogy élt fordítói szabadságával, és saját szövegében megjobbitotta, poétikusabbá tette a forrásában olvasottakat.

Végezetül arra a szöveghelyre hívnám fel a figyelmet, amely szerintem a Pataki Névtelen legerősebb értelemmódosító beavatkozása forrása szövegébe.¹⁰⁸ Ez a változtatása jóval túlmutat azon az általános „selejtező” fordítói gyakorlatán, amelynek szellemében azokat a latin részeket, amelyek nem viszik előre a történetet, vagy hosszú leírást (például Eurialus pajkos lovának jellemzését, amely Vergiliustól vett vendégszöveg Piccolomini novellájában), esetleg több mint két klasszikus műveltségbeli érvet hoznak ugyanannak a helyzetnek az alátámasztására, egyszerűen kihagyja saját szövegéből. A szerelmesek második találkozásának estéjét leíró jelenetről van szó, amikor Eurialus Lucretia házában álló széna alá rejtőzve várja ki a randevú idejét, s a lovakat gondozó szolga, Dromo csaknem felnyársalja vasvillával. A helyzetet a közbelépő Sosias menti meg, aki szidalmazni kezdi Menelaosz fősvénységét, és Dromot a konyhába küldi egy kiadós lakoma előkészítésére. Dromo kapva-kap az alkalmon: *IV. 25. Monda Dromo: „Mindjárt elmegyek, mert arra vagyok nékem nagy gondom, / Uramnak asztalát, hógynemmint lovait örömesben vakarom, / Bátor soha többé onnan meg ne jöjjön, Istentől azt kívánom.” // IV. 26. Felele Sosias: „Hogy ezt hallom tőled, dicsérem én dolgozat, / Én is már régen elváltoztattam volna az én fősvény uramat, / De asszonyom engem reggeli étkekkel gyakorta tartóz-*

105 RMKT XVI/9, 431; OPORINUS, 444–445.

106 „Jaj, én balga – szólt –, ugyan mi hozott ide engem, ha nem saját könnyelműségem?”

107 Akinek ez úton is szeretném megköszönni, hogy a disszertáció írása idején, majd opponensként és azóta is mindig nyitott volt a Piccolominiról való beszélgetésre, legyen szó a novellaszerző humanistáról, vagy a gyermekkel rendelkező reneszánsz pápák egyikéről.

108 Amelyet a kritikai kiadás szerkesztői egyébként nem vettek észre, s ezért nem Dévay szövegkiadása okolható.

tatott.¹⁰⁹ Az idézett két versszak egy hosszabb latin rész tömörítése, amelyben azonban végig Dromo szavait olvashatjuk, vagyis nem történik beszélőváltás, mint a magyar szövegben: „*Istud*” *inquit Dromo „cure habebō et mensam potius quam equos fricabo. Herum ego hodie in rus deduxi, quid sibi male succedat. Nunquam mihi verbum dixit, nisi vesperi, cum me remisit et equos.*¹¹⁰ *Renuntiarique; domine iussit, non se rediturum hac nocte. Laudo te, Sosia, qui tandem odire cepisti domini mores, ego iam diu mutassem dominum, nisi me domina matutinis retinuisset offellis.*”¹¹¹ [kiemelések tőlem – M.Á.]

Ha jól értem, a fenti latin idézetben kiemelt részeket fordítja le a Pataki Névtelen, de valami furcsa módon, amit a forrásában olvasható szöveg pontatlan tagolása is okozhatott. A latin hagyományban rendesen ugyanis az „ad equos” kifejezés után nem kezdődik új mondat, hanem a „renuntiarique” igével folytatódik az előző. Ez, az Oporinus szövegében bekövetkező megváltozott mondattagolás onnan is látszik, hogy bár az új mondat nagy kezdőbetűvel indul, a szabályosan tapadószóként használatos *-que* szócska van az ige végén. Ha tehát a mondat valóban a *renuntiarique* igével kezdődne a szerzői szándék szerint, akkor nem a tapadószó *-que* ’és’-t, hanem az önálló alakban használatos *et* ’és’-t találnánk, s a mondat kb. így alakulna: „Et renuntiarique domine iussit [...]” A feltételezhető szerzői szándék szerint Dromo a latinban azonban azt mondja, hogy az úr (Menelaus) azt parancsolta (iussit), hogy az úrnőnek (domine) mondja meg (renuntiarique) a szolgál, hogy ő (Menelaosz) nem tér haza estére (non se rediturum hac nocte). Ezt a mondatot a magyar fordító talán úgy értelmezi, hogy egy vocativusi *Dominus*, azaz Isten alakról van szó (Domine) és a *iussit* igét rá, a beleértett Istenre vonatkoztatja, mintha Dromo ezt mondaná: Ó Istenem, parancsoljad, hogy vissza ne térjen onnan. S aztán ebből az értelmezésből fogalmazza meg a Pataki Névtelen a saját nyelvállapotának megfelelően, hogy „*Bátor soha többé onnan meg ne jöjjön, Istentől azt kívánom.*” Arra, hogy Dromo

109 RMKT XVI/9, 440; OPORINUS, 459–460.

110 A szöveg-hagyomány többségében: ad equos. Meglepő módon egy jó minőségű gótikus betűtípussal írt kódexben, amelyet ma Párizsban őriznek a BNF gyűjteményében, azaz a ms Ps3 123v-124r oldalán ez áll: 123v-124r herum ego hodie in rus deduci. quod sibi male succedat nunquam michi verbum dixit nisi vesperum cum me remisit et equos. renuntiarique domine iussit non se rediturum hac nocte. Laudo te sosia [etc.] Ezek szerint lehetséges, hogy Oporinus egy hasonló olvasatot tartalmazó kéziratot látott, amely ugyanakkor markánsan magán viselte a Baccarus-csoport jegyeit, így nem azonos ms Ps3-mal. A ms Ps3 jó szöveg-tanú, magasan áll a sztemmán az Y-ágon, a Baccarus-csoport jegyei közül azonban csak a *Tandali* olvasat található meg benne, semelyik másik, tipikusan erre a csoportra jellemző hiba nem.

111 „Arra, szolt Dromo, lesz gondom, és inkább az asztalt, mint a lovakat vakargatom. Ma levittem vidékre az urat, hogy törje ki a nyavalya őt. Végig egy szót se szolt hozzám, csak alkonyatkor, mikor visszaküldött engem és a lovakat. És megparancsolta, hogy mondjam meg az úrnőnek, hogy nem tér vissza az este. Dicsérlek téged, Sosias, hogy végre gyűlölni kezdted az úr szokásait; én már rég más úrhoz szegődtem volna, ha az úrnő finom reggéllel nem tartóztatott volna.”

mondatainak felét mért adja Sosias szájába a magyar fordító, más magyarázattal nem tudok szolgálni, mint hogy talán gyorsítani és rövidíteni akarta a párbeszédet, s egyben dramaturgiailag is jobban ki akarta domborítani Sosias színlelő cinkosságát a szerelmesek segítésében. Egy Horatius-centóval élve pedig: *Quandoque dormitat fidus interpres*.

Piccolomini a régi magyarországi példányadatok tükrében

A Johannes Oporinus által kiadott *Epistolae laconicae* levélgyűjtemény tehát különleges helyet foglal el a Piccolomini *Historia* filológiájában, minthogy egy korábban nem létezett, hibrid szövegváltozatot hordoz. Az *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* kötetei, noha értékes forrásnak számítnak a régi Magyarország könyvkultúrájára nézvést, sajnos a Piccolomini-kötetokről nem sok pontos adattal tudnak szolgálni. A kb. tizenöt, vélhetőleg Piccolomini munkáit tartalmazó kötet többségéről ugyanis csak ilyesféle feljegyzéseket készítettek a régi hagyatéki összeírók: Enea Silvio in quarto; in folio. A folio méretű kötetek esetében feltételezhetjük, hogy az *Opera omnia* szövegcsalád tagjairól lehetett szó, mivel csak ezeket adták ki ilyen nagy formátumban, de biztosabbat csak két esetben tudhatunk: egy *Opera omnia* példány,¹¹² és valamelyik *Epistole familiares* kiadás azonosítható a leírásokból.¹¹³ Egyedül az Itáliában hosszú ideig tanuló Johannes Sambucus humanista könyvtárában¹¹⁴ találkozunk egy velencei kiadású, a Hain 240 kiadással azonosítható¹¹⁵ példánnyal. Az *Adattár* tehát nem szolgál felvilágosítással arról, hogy az Oporinus-féle 1554-es kiadás hol és hány példányban lehetett meg egykor Magyarországon.

A kevés rendelkezésre álló információ is jól beleillik azonban abba az általános képbe, amelyet a könyvtörténészek a történeti Magyarország könyvgyűjtési szokásairól felvázoltak.¹¹⁶ A nagyobb, arisztokrata gyűjtemények polcain inkább föliáns kiadásban lehetett Piccolomini műveivel találkozni, míg a kis formátumú, ezért olcsóbb, ráadásul változatos anyagot, hasznos levélmintákat és bölcs mondások sokaságát tartalmazó Oporinus-féle kiadás inkább egy egyetemi peregrinációról hazatérő diák poggyászában találhatta meg útját hazánkba és Sárospatakra.

112 HERNER és MONOK, *A magyar könyvkultúra...*, 80. sz.

113 BERLÁSZ, *A Dernschwam-könyvtár...*, 65. sz.

114 GULYÁS Pál, *Die Bibliothek Sambucus: Katalog nach der Abschrift von Pál Gulyás*, szerk. MONOK István (Szeged: Scriptum, 1992), 741. sz.

115 [Historia de duobus amantibus], Venezia, Piero Quaregni, Giovan Battista Sessa, 1497, 10 III. ISTC ip00686000.

116 MADAS Edit és MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003).

Mai tudásunk szerint a Fanchali Jób-kódex nemcsak az egyetlen olyan kézirat, amelyben a magyar *Eurialus és Lucretia* szövege fennmaradt, de ez a kódex őriz néhány sort Piccolomini *De remedio amoris*¹¹⁷ című művéből és a *Historia de duobus amantibus*ből is. A széphistória szövegétől távol néhány sor olvasható latinul¹¹⁸ abból a jelenetből, amikor Eurialus győzködi magát, hogy nagy férfiak példáját követve nem ostobaság szerelmi kalandba bocsátkoznia Lucretiával, amely a magyar szöveg I. 66. versszakának feleltethető meg.¹¹⁹ A másik részlet a narrátor kommentárjából való, aki csodálkozik rajta, mire rá nem veszi a szerelem az embereket, hiszen nemes származása ellenére Eurialus parasztgúnyába öltözve teherhordónak adja ki magát, hogy bejuthasson Lucretiához.¹²⁰ „O insensatum pectus amantis, o mentem caecam, o animum audacem corque intrepidum, quid est *tam magnum*, quod tibi non parvum esse videatur? Quid *tam arduum* [kiemelések tőlem – M. Á.], quod planum non aestimes? Quid *tam clausum*, quod tibi non sit apertum? Tu omne discrimen parvi facis, tu nihil difficile censes. Inanis est apud te omnis custodia maritorum, nullae te leges tenent. Nulli metus[recte: metui], nulli pudori obnoxius es. Omnis labor tibi est ludus, tibi nil obstat umquam etc.” A latin idézetben kiemelt *tam magnum* és *tam arduum* kifejezések együttesen az általam ismert szövegváltozatok közül csak három kéziratban fordulnak elő, amelyeket ma Münchenben őriznek.¹²¹ Ezek a kéziratok egyebekben a szöveghagyomány Y-ágába tartozó szövegekkel rokoníthatók, amelyekben rendszeren a *tam nimium* olvasat párosul a *tam arduum* alakhoz. E három müncheni kódex közül azonban egyik sem tartalmazza a *De remedio amoris* szövegét, vagyis közvetlen rokonságuk a Fanchali Jób-kódexszel már csak az utóbbiban idézett latin szöveg nagyon kis mennyisége miatt sem bizonyítható, annyi azonban valószínűsíthető, hogy utóbbi szövege is az Y-ág szöveghagyományával áll kapcsolatban.

A mai Magyarország területén két példányt őriznek az *Epistolae laconicae* 1554-es bázeli kiadásából. Az Országos Széchényi Könyvtár példánya (jelze-

117 <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/ch02s29.html> A 375. oldalon az alábbi sorok olvashatók: „Quid est, oro, mulier nisi iuventutis expilatrix, virorum rapina, senum mors, patrimonii devoratrix, honoris perniciēs, pabulum diaboli, ianua mortis, inferni supplementum?” A kódex kritikai kiadásának digitális, részben javított változata a fenti linken található meg. Vö. JÁN MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor és KLANICZAY Tibor, *Balassi Bálint Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959).

118 „Amoris imperium. Longi luctus, breves risus, parva gaudia, magni metus, semper moritur et nunquam mortuus est qui amat.” Vö. PICCOLOMINI, *Historia...*, 40.

119 I. 66. vsz. „Ezt mondja magában: Most tudom, mi légyen az szerelemnek tüze, / Kiben nagy rettegés, nagy sok gondolkodás, rövid annak öröme, / Nem tusakodhatom, mint eszemben vettem, semmiképpen ellene.” RMKT XVI/9, 412.

120 376. oldal. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/fanchali-job-kodex/ch02s37.html> Vö. PICCOLOMINI, *Historia...*, 64.

121 München, Bayerische Staatsbibliothek, mss CLM 28137, CLM 19876, CLM 2801.

te Ant. 8003.) a benne található pecsétek tanúsága szerint¹²² 1949-ben került be a nemzeti könyvtár gyűjteményébe Boldogkőváraljáról, ahol a 38. számot viselte. A mára jócskán megkopott, de szép, krémszínű bőrbe kötött, címlapján címerrel ellátott kötet, amelyen talán az 1678-as dátum a bekötés idejére vonatkozhat, a Német-Római császár gyűjteményéből származhatott, mivel hátsó kötéstábláján jól olvasható a felirat: Des Heiligen Römischen Keiser. A belső címlap jobb alsó sarkában egy megkopott tintás monogram, talán possessorbejegyzés olvasható: GP a.Fm[?] vagy a.Frn[?]. A kötet egykori olvasója Piccolomini levelei után az 503r oldalon kézzel ezt írta be: „Nunquam tam foeliciter actum est cum rebus humanis, ut non multi plures essent, quibus prava[?] placerent, quam quibus recta probarentur”. Talán egy másik kéztől származik a hátsó borítón az alábbi bejegyzés: „Vide elegantissimam Epistolam in secunda farragine[m] fol: 303”. A kérdéses levél Faustus Andrelinus *Epistole* című művének 5. sz. levele, amelynek incipitje ez: „Non habendum esse cum foemina commercium.” Andrelinus leveleiben a sorok részben ceruzával, részben ugyanavval a barna tintával vannak aláhúzogatva, mint amit a hátsó borítón bejegyző kéz használt, s talán ugyanattól a kéztől származik az ott olvasható másik bejegyzés is: „Dura Cervici paranda est Securis.” Annyi bizonyosnak tűnik, hogy ez a példány nem köthető közvetlenül a magyar fordítás 16. századi szerzőjéhez, hiszen a 17. század vége előtti sorsáról semmit nem árul el a kötet.

A másik példány az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár gyűjteményében található (jelzete 7573). A katalógus leírása alapján két possessorbejegyzés található a belső címlapján: egy bizonyos Wolfg[ang] Holzhausertől év nélkül, és a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárától 1693-ból.¹²³ Az esztergomi példány sajnos nem Révai Pál hagyatékából való, vagyis nem abból a csoportból, amelynek a Volaterranus-kötet és a Balassi-Biblia a tagja. Pedig a fantázia könnyen elvezethetne minket Bornemisza Péterhez és a Balassi családtól Esztergomba került kötetekhez, vissza egészen a fiatal Balassi Bálintig, aki mintegy szárnypróbálgatásként a később róla elnevezett strófaforma elődjében fordította volna le az *Eurialus és Lucretiát* „Aeneas Sylvius írásából [...] Patak városában, az úr gombos kertében.”¹²⁴

Az *Eurialus és Lucretia* széphistória forrásával kapcsolatos vizsgálódásom itt megáll. Ebben a fejezetben bemutattam, hogy milyen textuális érvek alapján állítható, hogy a Pataki Névtelen munkája egy 1554-ben Bázelen kiadott kis alakú levélgyűjtemény Eneas Silvius Piccolomini leveleit tartalmazó részén alapult fordítás. Eurialus és Lucretia története Sienában indult, ha igaz, az 1430-as évek elején. Onnan 1444-ben Wiener Neustadtból

122 A pecsét körirata: ORSZ. Széchenyi Könyvtár Növedék napló 1949. év 16875 sz.

123 Collegij S. J. Posonij ad S. Salvatorem catalogo inscriptus 1693.

124 RMKT XVI/9, 461.

Piccolomini tolláról Rómán keresztül Bázélbe érkezett 1545 körül, majd Oporinus nyomdájába vándorolt 1554-ben. Azután a messzi Svájcból, talán a nagy német egyetemi városok valamelyikének könyvpiacáról, egy hazafelé tartó egyetemet járt diák zsákjában juthatott el a pataki gombos kertbe, a magyar fordítóhoz.

Párizsi kiadások és francia fordítások

A *Historia de duobus amantibus* korai francia fordításainak csoportja a legtöbb fordítást számláló szövegegyüttes, bár azt a modern bibliográfiák alapján sem könnyű megállapítani, hogy pontosan hány fordítás készülhetett Piccolomini szerelmi történetéből a 15–16. század folyamán Franciaországban. Mindössze az állítható bizonyosan, hogy a 21. század elejére hat francia fordításból maradt fenn legalább egy példány a világ valamely gyűjteményében. A szóban forgó hat fordítás szerzői időrendben a következők: Anthitus la Favre, Octovien de Saint-Gelais, Jean Maugin vagy Millet, Francois de Belleforest, François de Louvencourt és a csak monogramjáról ismert N. R. „nevű” fordító. E hat fordítás közül csupán egy, Octovien de Saint-Gelais munkája mutat közeli rokonságot a *Historia de duobus amantibus* Párizsban kiadott latin variánsaival. Jean Bouchet 16. század végi munkája, amely Anthitus la Favre száz évvel korábbi francia fordításán alapul, számszerűleg a hetedik ugyan a sorban, de nem tekinthető a *Historia* önálló francia fordításának.

Bibliográfiai áttekintés

1490 körül Lyonban készítette el Maître Anthitus la Favre vagy la Faure a Piccolomini-mű első francia nyelvű fordítását.¹ Elise Richter 1914-es monográfiája a fordítás négy kiadását említi,² amelyek 1490 körül és azt követően jelentek meg. A legfrissebb, ám megbízhatónak egyáltalán nem nevezhető Pettegree-Waslby-Wilkinson-féle bibliográfia, a *French Vernacular Books* kötetei azonban csupán

1 *Lystoire des deux vrays amans eurial & la belle lucesse* (Lyon: Jean de Vingle, 1490 k.).

2 Elise RICHTER, *Eurialus und Lukrezia l'ystoire de Eurialus et Lucesse, vrays amoureux, selon pape Pie übers. von Octovien de Saint-Gelais* (Halle: Niemeyer, 1914), X.

három kiadáshoz kapcsolják Anthitus nevét,³ ezen felül tudnak egy 1515-ös kiadásról, amely a címleírás alapján szintén Anthitus munkájának utánnomása volt.⁴ Az *FVB* nr. 43817 sorszámom szereplő tétele⁵ azonos lehet azzal, amelyet Elise Richter negyedikként említett kötete bevezetőjében,⁶ és amelynek legteljesebb leírását a Brunet-katalógus adja.⁷ A *L'ystoire deux vrais amans Eurial et Lucesse* címmel, nyomdahely, év és kiadó megnevezése nélkül megjelent kötet talán ismét csak Anthitus Favre fordításának egy kiadása lehetett, de mai tudásunk szerint nem maradt fenn belőle példány. A *FVB* nr. 43813 sorszámú nyomtatványát⁸ pedig az ISTC katalógus Anthitus Favre francia fordításának tartja, és Lyon, Martin Havard, 1494–1495 körüli kiadási időre teszi a *typusok* fajtája és kopása alapján.⁹ A *FVB* viszont nem tud egy 1508-as kiadásról, amely már Richter kötetében is meg volt említve, az ISTC szintén ismeri, és példány is van belőle Aix-en-Provence Méjanés gyűjteményében, valamint a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban.¹⁰ Anthitus munkáját én a Münchenben őrzött 1508-as kiadásban vizsgáltam meg,¹¹ és közvetlen textológiai összehasonlításom is azt iga-

- 3 Andrew PETTEGREE, Malcolm WASLBY and Alexander WILKINSON, eds., *French Vernacular Books: Books Published in the French Language before 1601, French Vernacular Books H-Z* (Leiden: Brill, 2007), 569. A továbbiakban az ebben a katalógusban található leírásokat változatlan formában idézem. Uo., nr. 43796 Pius II. Faure, Anthitus (tr.). De duobus amantibus Euryalo et Lucretia [Lyon], s.n., [1490], 8°. <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=98>; Uo., nr. 43798 Pius II. Faure, Anthitus (tr.). De duobus amantibus Euryalo et Lucretia [Lyon, Jean de Vinglé, 1494], 4°. Lelőhely: Paris, Bibliothèque Nationale de France. <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=101>; Uo., nr. 3804 Pius II. Anthitus (tr.). *L'ystoire deulx[?] vrais amans Eurial et la belle Lucesse*. Lyon vend Olivier Arnoullet, [1528], 4°. Lelőhely: Grenoble, Bibliothèque municipale, F.7293 Rés.
- 4 PETTEGREE, WASLBY and WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43801; Pius II. *L'ystoire deux vrais amans Eurial et la belle Lucesse* (Lyon: Jean de Vinglé, 1515), 16°. Lelőhely: Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanés, Rés. S. 024,10.
- 5 Uo., nr. 43817 Pius II. *L'ystoire deux vrais amans Eurial et Lucesse*. S.l., s.n., s.d., 4°. Brunet I 69. Jacques-Charles BRUNET, *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*, 5. kiad., 1 (Paris: Firmon-Didot, 1860).
- 6 RICHTER, *Eurialus und Lukrezia...*, X. Így: 4. *L'ystoire de deux vrais amans eurial et lucesse etc.*, s.l. n. d. in-4o goth., Heft A enthält nur sechs Blätter.
- 7 BRUNET, *Manuel du libraire...*, 69. Így: *L'ystoire de deux vrais amans eurial et lucesse. (sans lieu ni date)*, in-4 goth., sig. A-F. avec fig en bois. Chaque cah. De 8 ff. excepté A qui n'en a que 6. au recto de dernier f. se lit: *Lexcusacion de lacteur*, avec la huitain qui donne par acrostiche le nom d'*Anthitus* (*Bibl. heber.*, VIII, 3161). Vend en mar. bl. 680 fr. Chenest, mais sans avoir cette valeur.
- 8 PETTEGREE, WASLBY and WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43813 Pius II. *L'ystoire deux vrais amans Eurial et la belle Lucesse*. [Lyon, Martin Havard], s.d., 4°. Lelőhely: Bibliothèque de l'École Nationale Supérieur des Beux Arts.
- 9 <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=100> ISTC ip00686350.
- 10 Pius II, Pont. Max. (formerly Aeneas Sylvius Piccolomini), De duobus amantibus Euryalo et Lucretia [French] (Tr: Anthitus Faure), Paris: Michel Le Noir, [about 1508], 4°, ISTC No.: ip00686420. Lelőhely: Aix-en-Provence, Bibliothèque Méjanés, Inc. D. 14-15,2. <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=102>
- 11 Az általam vizsgált példány: München, Bayerische Staatsbibliothek 4 Inc.s.a. 1733 h. <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0010/bsb00107025/images/index.html?id=00107025&grosse=&fip=eayaxsfsdrfsdrewqxdsydsdaseayafsdrrdas&no=18&seite=7>

zolja, hogy a FVB által ismert egyik 1537-es kiadvány, amelyből ma Chantilly-ben a Musée Condé gyűjteményében van példány is,¹² szintén Anthitus fordításának egy másik kiadása. William Kemp alapos könyvészeti vizsgálatai szintén azt mutatták, hogy a Chantilly-i példány is Anthitus munkája; Kemp Anthitus fordításának összesen nyolc, 1540 előtt megjelentetett kiadását számolta össze, s a kérdésben jelenleg az ő adatait kell mérvadónak tekinteni.¹³

Körülbelül Favre fordításával egy időben dolgozott saját változatán Octovien de Saint-Gelais, aki munkáját 1493-ban Párizsban jelentette meg,¹⁴ és fordításának egyben ez az egyetlen ismert kiadása is.¹⁵ Saint-Gelais 4700 sornyi versben fordította le a két szerelmes történetét, elsősorban metrikai megfontolások miatt jelentősen bővítve az elbeszélést. A történet szempontjából ez a francia fordító is ragaszkodik latin forrásához, de például a különböző szereplők nemzeti hovatartozására utaló részeket elmossa, általánosan csak azt mondva rólok, hogy külföldi országokból származtak. Saint-Gelais kiadásának fontos jellemzője, hogy a történet egyes szakaszainak alcímeket ad, ún. rubrikákkal, egy-két soros összefoglalókkal látja el őket, hogy ezzel is segítse olvasóit tájékozódni a történetben.

Időrendben egy 1537-es ismeretlen fordító tollából származó francia változat következik. A FVB két külön tételszám alatt vesz fel két, ebből az évből származó kiadást. Az egyik, név és hely nélkül megjelent művet már Brunet 19. századi bibliográfiája ismerte,¹⁶ viszont mai tudásunk szerint nem maradt fenn belőle példány. Ennek következtében nem lehetséges megállapítani, hogy azonos-e a fent már említett másik 1537-es kiadvánnyal, amelyből a Musée Condé gyűjteményében van példány is, és amelyről elmondtam, hogy az is Anthitus munkájának egy kiadása.¹⁷

12 PETTEGREE, WASLBY and WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43807 Pius II. L'histoire delectable et recreative de deux parfaits[!] amans, estans en la cite de Sene. [Paris, Denis Janot], 1537, 16°. Lelőhely: Chantilly, Musée Condé, XI-D-029.

13 William KEMP, „Des deux amans de Piccolomini. Les éditions de la traduction lyonnaise antérieures à 1540 (J. de Vingle, M. Havard, M. Le Noir, O. Arnoullet et D. de Harsy)”, *Réforme, Humanisme, Renaissance* 71, 1 (2011): 23–33. http://www.persee.fr/doc/rhren_1771-1347_2011_num_71_1_3113

14 *L'ystoire de Eurialus et Lucesse. Vrays amoureux. Selon Pape Pie*, Párizs, Antoine Vérard, 1493.

15 PETTEGREE, WASLBY és WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43797 Pius II. Saint-Gelais, Octovien (tr.). De duobus amantibus Euryalo et Lucretia (Paris: Antoine Vérard, 1493), 2°. Lelőhely: Paris, Bibliothèque Nationale de France; Paris, Bibliothèque de l' Arsenal; Bibliothèque Mazarine; London, British Library; Oxford, Bodleian Library. <http://istc.bl.uk/search/search.html?operation=record&rsid=445384&q=99>. Legutóbbi modern kiadása: PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...* Az alábbi kötet csak Saint-Gelais és la Favre munkáiról ad hírt, illetve Braccesi olasz verziójának korai francia fordításáról: Claudio GALDERISI, ed., *Traductions médiévales. Cinq siècles de traduction en français au Moyen Âge (Xle – Xve) Étude Répertoire, Volume 2 La Corpus Transmedié: Répertoire, „enfer”, „purgatoire”, et „limbes”* (Turnhout: Brepols, 2011), 250–254.

16 PETTEGREE, WASLBY and WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43806; Pius II. L'histoire delectable et recreative de deux parfaits amans. S.l., s.n., 1537, 16°; BRUNET, *Manuel du libraire...*, 69.

17 PETTEGREE, WASLBY and WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43807; Pius II. L'histoire

A következő csomópontot az 1551-ben I. M. fordítói monogrammal megjelent francia fordítás jelenti, amely szintén kihívás elé állítja a filológusokat, mivel egymásnak ellentmondó adatokat találhatunk róla. Egyrészt a FVB a 16. századi Du Verdier magángyűjtemény katalógusa alapján veszi fel tételként a fordítást, amelynek szerzője e szerint egy Jean Millet nevű személy volt,¹⁸ viszont a fordításnak fennmaradt példányáról nem tud. Másrészt pedig a FVB egy I. M. monogramú fordító 1554-ben megjelent, eltérő című kiadásáról is tud, amelyből a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban őriznek állítása szerint példányt.¹⁹ Egy szakíró, Sergio Cappello cikkében²⁰ azonban nemcsak monogramosan említi a müncheni példány szerzőjét, hanem kijelenti róla, hogy az Jean Millet-vel azonos, és véleménye szerint a példány címlapján álló évszám nem 1554-nek, hanem 1551-nek olvasandó, jöllehet a Bayerische Staatsbibliothek katalógusába is 1554-es évszámmal van felvéve.²¹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Frédéric Duval 2003-ban megjelent, fentebb idézett Saint-Gelais kiadásában az egyéb francia fordítások között egész más címmel hivatkozik Jean Millet fordítására,²² de ő is 1551-es kiadási dátumról tud – valószínűleg szintén Du Verdier alapján, bár Duval nem ad meg hivatkozást, hogy honnan veszi adatát.

Tény azonban, hogy ma példányt csak abból a kiadásból ismerünk, amelyet Münchenben őriznek, és amelyen a fordító neve csupán kezdőbetűkkel szerepel, a kiadási évszám utolsó számjegye pedig jótékonyan egy nyomdadász alá van rejtve. A fordítás előtt álló dedikáció azonban 1550. november 27-ről datálódik, s ha ez a kiadás ennek a fordításnak az első megjelenése volt, akkor ez az 1551-es kiadási dátum mellett szóló érvként esik latba.²³

Frédéric Duval²⁴ utalt egyik lábjegyzetében egy Jean Maugin nevéhez fűződő francia fordításra is, amely 1556-ban jelent meg. Szerencsére a budapesti

delectable et recreative de deux parfaictz[!] amans, estans en la cite de Sene. (Paris: Denis Janot, 1537), 16°. Lelőhely: Chantilly, Musée Condé, XI-D-029.

18 Uo., nr. 43808 Pius II. Millet, Jean (tr.). *L'histoire des amours d'Eurialus et Lucrece* (Paris: Nicolas Chrestien, 1551), 8°; Du Verdier, 726. Antoine DU VERDIER, *La bibliothèque d'Antoine Du Verdier, contenant le catalogue de tous ceux qui ont escrit, ou traduit en françois* (Lyon: Barthelemy Honorat, 1585). Szintén Du Verdier alapján hozza az adatot: Gustav REYNIER, *Le roman sentimental avant l'Astreé* (Genève: Slatkine Reprints, 1969), 29.

19 PETTEGREE, WASLBY and WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43809 Pius II. M., I. (tr.) *Histoire touchant les amours d'Eurialus et Lucrece* (Paris: Antoine Le Clerc, 1554), 8°. Lelőhely: München, Bayerische Staatsbibliothek, P. lat. 1851 g.

20 Sergio CAPPELLO, „L'édition des romans médiévaux à Lyon dans la première moitié du XVIe siècle”, *Réforme, Humanisme, Renaissance* 71, 1 (2011), 58, 82. j.

21 http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10189007_00005.html

22 Így: Jean MILLET, *L'histoire delectable et recreative de deux parfaits amants estans en la cité de Sene ...* (Paris: Nicolas Chrestien, 1551); PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 31.

23 http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10189007_00006.html?zoom=0.55

24 Jean MAUGIN, *L'amour d'Eurialus et Lucrese, par lequel est succinctement démontré quel profit vient du chaste amour et quel dommage de l'impudique. Avec quelque epistres...* (Lyon: 1556); PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 31.

Országos Széchényi Könyvtár munkatársai kérésre kiderítették, hogy Jean Maugin neve alatt, a kötetben azonban csak I. M. monogramú fordító „neve” alatt számon tartott fordítás ritka példányainak egyikét az oxfordi Lady Margaret Hall gyűjteményében őrzik, így a művet digitális másolatban tudtam megvizsgálni.²⁵ Ez a vizsgálat azonban arra az eredményre vezetett, hogy a müncheni 1551/1554-es, digitalizálva bárki számára hozzáférhető, Jean Millet neve alatt számon tartott fordítás teljesen azonos azzal, amelyből az oxfordi Lady Margaret Hallban egy 1556-os kiadást őriznek, Jean Maugin fordítói neve alatt. Nem áll módomban eldönteni, hogy Jean Millet vagy Jean Maugin volt-e valójában a fordító, mivel nincs tudomásom más művéről, amellyel össze lehetne hasonlítani őket, s ez egyébként is a régi francia nyelvben nálam járta-sabb kutató feladata lenne, ezért önkényesen a Lady Margaret Hall azonosítása mellett döntök, tehát ezt a fordítást az alábbiakban Jean Maugin neve alatt fogom tárgyalni.

A következő francia fordítás Piccolomini *Historiájából* egy olasz eredetű történeteket, főként Matteo Bandello elbeszéléseit tartalmazó többkötetes sorozatba került be, amelyet egy François de Belleforest nevű fordító-szerkesztő állított össze.²⁶ Ezt a fordítást szintén nem említi a *FVB* bibliográfia.

A *FVB* bibliográfia utal azonban egy 1598-as, Jean Gesselin nyomdájában megjelent kiadásra, amelyből állítása szerint Münchenben is van példány.²⁷ Ezt a fordítást egy N. R. monogramú személy jegyzi, Bourgogne tartomány kormányzójának, de Rion marsallnak dedikálva a munkát. Az *FVB* bibliográfia külön tételként vesz fel egy másik(?), szintén 1598-as megjelenésű fordítást, amelyből állítása szerint szintén Münchenben, valamint Prágában maradt fenn példány.²⁸ A müncheni katalógus csupán az imént említett, Jean Gesselin által kiadott 1598-as kötetre ad találatot, ráadásul az Universal Short Title Catalogue információja szerint a müncheni P.o. Gall. 671 jelzetű kötet, vagyis az egyetlen Münchenben őrzött 1598-as francia fordítás, és a prágai AE XI 101 jelzetű kötet²⁹ azonos kiadást takarnak: Pius II, *Les amours d'Eurial et de Lucesse*, Paris,

25 JEAN MAUGIN, *L'amour d'Eurialus et Lucesse, par lequel est succinctement démontré quel profit vient du chaste amour et quel dommage de l'impudique. Avec quelque epistres...* (Lyon: Benoist Rigaud & Jan Saugrain, 1556). Lady Margaret Hall Library, Briggs Room: 847.28 2(1).

26 FRANÇOIS DE BELLEFOREST, *Histories tragiques extraites de l'italien de Bandel...*, Vol. 6. (Paris: Jean Bordeaux, 1582), ff. 230–267.

27 PETTEGREE, WASLBY and WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43814 Pius II. Les amours d'Eurial et de Lucesse (Paris: chez Jean Gesselin, 1598), 12°. Lelőhely: München, Bayerische Staatsbibliothek, P.o. gall. 671. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10189272_00001.html.

28 Uo., nr. 43815 Pius II. Les amours d'Eurial et de Lucesse (Paris: s.n., 1598). Lelőhely: München, Bayerische Staatsbibliothek. Praha, Strahovská knihovna (Strahov Monastery Library).

29 <http://knihovna.strahovskyclaster.cz/l.dll?cll-P=132571>. Letöltés: 2016. június 23.

s.n., 1598.³⁰ A megadott internetes hivatkozás az USTC oldaláról a BSB digitális könyvtárába vezet tovább, ahhoz a kötethez, amelynek címlapján világosan olvasható, hogy Jean Gesselin adta ki, tehát semmiképpen sem lehet *sine nomine* a nyomdász a könyvészeti leírásában! Bohemista kutatók segítségével³¹ sikerült kiderítenem, hogy a prágai és a müncheni példányok valóban azonosak egymással: a Pettegree–Waslby–Wilkinson-féle bibliográfia nr. 43814 és nr. 43815 tételei tehát ugyanannak a kiadásnak, a Jean Gesselinnél kiadott 1598-as francia Piccolomini-fordításnak a példányai, és a FVB-ben bibliográfiai leírásuk hibás, mert a nyomdász igenis fel van tüntetve a kiadáson, Jean Gesselin az.

Az alábbi kiadást szintén nem tartalmazza a FVB bibliográfia, jóllehet annak létezését már Gustav Reynier 1908-ban megjelent kötete említette³² és Frédéric Duval is utalt rá 2003-as kötetében.³³ François de Louvencourt, *Les Amans de Sienne, où l'on prouve que les Femmes font mieux l'amour que les Vefves et les Filles*, Paris, 1598, Jean Gesselin, 4o. A Bibliothèque National de France gyűjteményében jelzete 8-BL-17913. A könyv állapota miatt, állományvédelmi okokra hivatkozva a könyvtár a másolást 2016 májusában megtagadta, és az on-line kikérő rendszer alapján a helyben olvasását sem teszik lehetővé, így a kötetet nem volt alkalmam megvizsgálni. Michel Bideaux egy, a korai francia fordításokról szóló cikke végén szentelt pár sort e fordítás jellemzésének.³⁴ Bideaux szerint Louvencourt fordításának már a címe feleslegessé tesz minden további kommentárt, hiszen az a történetnek a fordítói szándék szerinti tanulságát tartalmazza: A sienai szerelmesek, avagy annak bizonyítása, hogy a férjes asszonyok jobbak a szerelemre mint az özvegyek és a leányok. Louvencourt a fenti állítást a Brantôme melléknéven ismert Pierre de Bourdeille (kb. 1537–1614) *Dames galants* című művének IV. discours-ából merítette, majd felhasználta saját „átíratában”, amelyet a Piccolomini *Historiájából* készített. Bideaux szerint Louvencourt szövege még annyira sem érdemli meg a fordítás minősítést, mint a kor többi francia verziója, mivel Louvencourt megváltoztatta a főszereplők nevét, nagy élvezettel bővítette ki az erotikus jeleneteket, miközben pedig elhagyta azokat a részeket, amelyek Eurialusnak a császár kíséretében a Birodalom területére való visszatérését írják le, s a történetnek folytatást ígért, amely azonban sosem jelent meg. E másodkézből, Michel Bideaux tanulmányából származó információk alapján számomra úgy tűnik, Louvencourt átdolgozása

30 <http://ustc.ac.uk/index.php/record/39139>. Letöltés: 2016. június 23.

31 Itt is szeretném megköszönni Berkes Tamás, Pató Márta és főként Miloš Sládek segítségét, aki a prágai példányt összevetette a müncheni digitális példánnyal.

32 REYNIER, *Le roman...*, 29. Reynier a műnek egy 1706-ban Leidenben kiadott, szintén 12° alakú kiadását is említi.

33 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 31.

34 Michel BIDEAUX, „L'Historia de duobus amantibus nel Cinquecento francese”, in *Pio II e la cultura del suo tempo: Atti del I convegno internazionale*, a cura di Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI (Milano: Guerini, 1991), 175–188, főként 186.

legalább annyira nehézkes, és a latin forrás szempontjából ugyanúgy értékelhetetlen, mint amennyire Belleforest munkája az – ez utóbbi francia fordításról azonban az alábbiakban lesz még szó.

Végezetül szintén Gustav Reynier kötetéből³⁵ tudunk egy kiadásról, amely szerint Octovien Saint-Gelais száz évvel korábbi fordítását dolgozza át egy Jean Bouchet nevű szerző: Jean Bouchet, *Les Angoisses et remedes d'amours du traverseur á son adolescence. Auquel est adjousté une plaisante histoire d'Eurial et Lucesse redigee en langue latine par Aenas Sylenius(sic) poete(sic) excellent et depuis trad. en vulg. fr.* Rouen, Ab. Cousturier, 1599, 12o. A kötet a Bibliothèque Nationale de France gyűjteményében a RES P-YE-2552 jelzeten elérhető.

Közvetlen szövegvizsgálatom azonban megállapította, hogy Reynier adatai némi korrekcióra szorulnak: a fordítás szerzőjének neve az 1599-es kiadási idejű példányon nem Bouchet hanem Bouchier alakban szerepel,³⁶ a fordítás pedig az első francia fordító, vagyis Anthitus la Favre munkájának egy részét veszi át a *Historia de duobus amantibus* fordításaként, nem pedig Saint-Gelais fordítását másolja. Bouchet/Bouchier kötetének felépítéséről alább részletesen lesz szó. A szerző nevével kapcsolatban pedig megjegyzendő, hogy a Biographie Universelle szerint³⁷ létezett egy 1476-ban Poitiers-ben született Jean Bouchet, akinek először 1536-ban, majd 1537-ben és 1550-ben jelent meg különböző formátumokban a *Les Angoisses et Remedés d'amour du traverseur en son adolescence* című munkája. Véleményem szerint a Reynier által említett 1599-es kiadás ugyanennek a poitiers-i Bouchet-szövegnek az újra kiadása. Annak a magyarázata, hogy az 1599-es kiadás címlapján miért Bouchier névalak áll, a következő lehet: a 16. század végén volt egy akkor jóval híresebb, a Szent Liga érdekében propagandát folytató teológus szerző, Jean Boucher,³⁸ több Párizsban megjelent munka sajtó alá rendezője, s talán az ő neve vezette félre a roueni nyomdászt, aki egy hatvan évvel korábban megjelent munkát adott ki újra. A minket érdeklő szerző neve tehát Jean Bouchet volt.

35 REYNIER, *Le roman...*, 29. Reynier a műnek egy 1602-ben ugyanott kiadott szintén 12° alakú kiadását is említi.

36 Bibliothèque Nationale de France, RES P-YE-2552, 2r oldalán így szerepel a név: Iean Bouchier de Poitiers.

37 *Biographie Universelle Ancienne et Moderne, Tome Cinquième Bo-Br* (Paris-Leipzig: Michaud, 1812), 174. Kiadások: Poitiers: de Marnef, 1536, in-4°, goth.; Ibidem, 1537, in-12°; Lyon, de Tournes, 1550, in 16°.

38 Frank LESTRINGANT, Josiane RIEU et Alexandre TARRÊTE, *Littérature française du XVIe siècle* (Paris: Presses Universitaires de France, 2000), 334.

Maître Anthitus la Favre

Az időrendben első francia fordítás szerzőjéről, az Anthitus la Faure vagy Favre nevű káplánról Michel Bideaux gyűjtötte össze a legfontosabb életrajzi adatokat.³⁹ A különböző egyházi méltóságokat viselő férfiú 1506-ban már nem volt az élők sorában,⁴⁰ s személyét a bourgoune-i késő középkori kultúra egyik utolsó képviselőjének tartják. Irodalmi alkotásai közül az Eurialus és Lucretia francia átdolgozása lehetett az első 1490 körül, amelyet az 1500-as évek elején néhány további verses munka követett.

Szintén Bideaux volt az, aki Anthitusnak a latinhoz képest jelentős változtatásait, illetve tévedéseit felsorolta: például valamilyen okból Anthitusnál Eurialus csak harminc, nem harminckét éves; az ájult asszonyt Eurialus nem rózsavízzel, hanem ecettel élesztgeti, illetve a férfi frank nemzetisége Piccolomini minden pontosítása ellenére Anthitus számára nem német, hanem francia lesz „ung mig-non de France”.⁴¹ A fordítás Anthitus állítása szerint női közönségnek készült, hiszen elsősorban a hölgyeknek volt szüksége anyanyelvű változatokra ahhoz, hogy a latin nyelvű „magas” irodalom gyümölcseit élvezhessék. A francia fordítás vegyesen verses és próza formáját pedig az ún. *grande rhétorique* poétikai iskola ízlése határozta meg, amelyhez Anthitus is tartozott.

Nem lévén a régi francia irodalom szakértője, a fordítás részletesebb elemzésétől eltekintek, s kiindulópontul Bideaux fentebb idézett tanulmányát ajánlom, az alábbiakban pedig bemutatom azokat a szöveghelyeket, amelyek Anthitus fordításában latin forrására utalnak.

A versben és prózában vegyesen megszólaló szövegben valójában kevés olyan olvasatot tudunk felmutatni, amelyek forrását illetően nyomra vezethetnek; s ezeket is csak az 1490 körüli évekig készült ősnymtatványok és kéziratok szövegeiben kereshetjük. A legbővebb szövegcsoporthoz, amelybe Anthitus forrása tartozik, egy, a Cii íven olvasható mondata mutat rá: *et quasi de telle contenance estoit Lucesse quant elle veoit Eurial, si que entre autrefois...*⁴² Ez a sor abban a részben található, amikor a narrátor Eurialusnak a kürt szavára felágaskodó lovához hasonlítja a szerelemtől felajzott Lucretiát. Pontosabban, a variánsok egy részében Eurialus hasonlatos a saját lovához, más részében, mint Anthitus forrásában is, az asszony olyan, mint a pajkos ló:

39 BIDEAUX, „L’Historia de duobus...”, 176–179.

40 Uo., 178, 13. j.

41 Uo., 180.

42 Szébb betűtípusa és ezért könnyebb olvashatósága miatt az 1537-es, Chantilly-ben lévő példányból idézem Anthitust.

- Similis illi fiebat Eurialo viso Lucretia mss P1, FiC, Bp1, Mg, Mm, RCo, RCa, CV3, Tr1, Pz. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239
- Similis illi fiebat Lucretia Eurialo viso ms N. H 225
- Similis illi fiebat Eurialus viso Lucretia mss Ma, Bp2 [Euriolus], CV1, CV4. H 213, H 217, C 64, C 65, C 69, C 71, R 3, R 4, RSuppl1, BMC IV 44

A fenti három latin variáns közül az első és a második között csak szórendbeli eltérés tapasztalható, míg a harmadik grammatikailag nem teljesen helyes, de mégiscsak azt állítja, hogy Lucretia lett olyan, mint a ló, mikor meglátta Eurialust; így mindhárom variáns szóba jöhet.

Ezt a tizenöt kéziratot és tizennyolc nyomtatványt összefogó csoportot könnyedén csökkenthetjük a magyar lovag névváltozatával. Anthitus munkájának kiadásaiban a férfi neve következetesen a *-rus* szótag helyett *-urs* szótaggal szerepel ugyan, Pacours formában, és ilyen névalak nem fordul elő a fenti szövegváltozatok egyikében sem, viszont egyértelműen kizárja közülük azt a két kéziratot (mss Mm és Bp2), valamint a számos nyomtatványt, amelyek az *Opera omnia*-szövegcsoportha jellemző Baccarus olvasatot tartalmaznak. A fennmaradó szövegváltozatok a következők: mss P1, FiC, Bp1, Mg, RCo, RCa, CV3, Tr1, Pz, N, Ma, CV1, CV4. H 225, H 213, H 217, C 64, C 65, C 69, C 71, R 3, R 4, RSuppl1, BMC IV 44.

Néhány további szövegváltozat kizárható a Lucretia által felidézett, a szerelmesüktől elhagyott híres nők példái segítségével, amelyek az ún. *Prose Epylogale* részben fordulnak elő a C íven, ahol Anthitus Piccolomini szövegét követi ugyan, de szabadon kommentálja az eseményeket hölgy olvasói számára: *Pareillement Ariadne et Medee les quelles selon les aulcunes hystoires estoient de mayson royale*.⁴³ Ebben a mondatban a Thészeusztól elhagyott Ariadné neve a döntő, akinek a neve helyett több fenti szövegváltozatban is Diana neve olvasható ezen a helyen, s ezért négy kiadás és egy kézirat (ms Pz) törölhető Anthitus forrásai közül, a fennmaradó szövegváltozatok pedig a következők: mss P1, FiC, Bp1, Mg, RCo, RCa, CV3, Tr1, N, Ma, CV1, CV4. H 225, C 64, C 65, R 3, R 4, RSuppl1, BMC IV 44.

Végezetül egyetlen további nyomtatvány, az RSuppl1 zárható ki a fenti csoportból abból az okból, hogy az nem a *domus*-csoport tagja. Anthitus szövegében Sosias, a szolgál, akárcsak a magyar fordításban, és az alábbi francia fordítások közül is jó néhányban, amiatt aggódik a nyomtatvány Eiiii ívén, hogy úrnője mellett a ház, a nemzetség is rossz hírbe keveredik: *madame se perdra et sera la maison infame*.⁴⁴ Összességében tehát még mindig jelentős számú vá-

43 „Hasonlóképpen Ariadné és Médea, akik egyes források szerint királyi házból származtak.”

44 „asszonyom elvész és a ház megszégyenül.”

lasztási lehetőségünk maradt, jóllehet a tizenkettő fennmaradt kézirat közül ma egyiket sem Franciaország területén őrzik, hanem (Lyontól földrajzilag távolodva számba véve őket) Madridban, Münchenben, Nápolyban, Rómában, illetve a Vatikánban, Firenzében, Triesztben, Prágában és Budapesten található, így ezek kevésbé esélyesek arra, hogy valaha Anthitus kezei között jártak volna: mss P1, FiC, Bp1, Mg, RCo, RCa, CV3, Tr1, N, Ma, CV1, CV4. A szóba jöhető nyomtatványok pedig látványosan mindannyian a római nyomdászat termékei, ami talán nem is csoda, hiszen a fordító egyházi személy volt, s beszerezhetett könyveket itáliai kapcsolatainak keresztül:⁴⁵ H 225, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44.

Egy másik szöveghely is segíthet abban, hogy Anthitus forrásának kérdésében még tisztábban lássunk. Szerte Európában nagyon sok fordításban játszik szerepet Eurialus három barátjának neve. Ezúttal csak a legelső barát, Nisus neve van segítségünkre, az a pusztán tény, hogy ő legalább szerepel Anthitus szövegében; ez a francia fordító ugyanis csak két barátról tud, és a másodikkal is az eredeti latintól jócskán eltérő Theseus nevet adja a nyomtatvány Fiiii ívjelzésű oldalán: *deux de ses compaignons: ausquelz fort se confioit dont lung auoit nom Nysus et laultre auoit nom Theseus*.⁴⁶ Nisus szerepeltetése miatt ezen a helyen (jóllehet ő már korábban is előfordul Piccolomini szövegében, hiszen ő talál rá a kocsma falán függő budira, ahonnan Eurialus beszélgetni tud Lucretiával) kizárhatók Anthitus forrásai közül azok a latin variánsok, amelyekből egy valamikori n-u-v minuscula betűcsere, illetve félreolvasás (nisus→uisus→uisum→visum) miatt Nisus neve eltűnt:

visum Achatem Palmierumque	mss Ma, CV4. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44
visum achatem pliniumque	ms CV1
visum achatem palinurumque	ms CV3

Ha feltételezzük, hogy Nisus neve ezen a helyen is szerepelt Anthitus forrásában, és nem csak annak korábbi előfordulása miatt tudta a francia fordító az Eurialust segítő barát nevét, akkor a következő variánsok maradnak lehetséges forrásaként:

Nisum Achatem Polinurumque	mss FiC, Tr1
Nisum, Achatem, Palinurumque	ms P1

45 A Kristeller-katalógus leírása szerint a BNF NOUV. ACQ. LAT. 315 kódexét, amelynek ff. 61–97v oldalain olvasható a *Historia*, olasz kéz írta. Talán az olasz másoló kifejezetten itáliai szövegváltozatot is jelent? Autopszia nélkül ezt nem tudhatjuk. KRISTELLER, *Iter Italicum...*, III, 278.

46 „kettőt társai közül: akikkel véletlenül összetalálkozott, az egyiket Nysusnak hívták, a másikat Theseusnak hívták.”

Nisum Achatem Palimirumque	Bp1
Nisum ahatem pollimirumque	ms RCo
Nisum Achatem polmierumque	ms RCa
Nisum achte palum utromque	ms Mg
Nisum Acatem Polimniumque[?]	ms N
Nisum, Achatem Polimiumque	H 225

Véleményem szerint Achates és Polinurus nevét Anthitus női közönségére gondolva tüntethette el, hiszen ezek szokatlanok, és jóval alaposabb műveltséget igényelnek, mint Theseus történetének ismerete, akit elhagyott szerelmesével, Ariadnéval együtt már korábban is említett a szöveg.

Más fordítások kapcsán is szó esett már Kandaulész királyról és országáról, s ez a szöveghely az alább tárgyalandó francia fordításokban is fontos szerepet fog játszani. Mint tudjuk, a latin szöveghagyományban mind Lúdia királyának, mind országának a neve számos furcsa változatban olvasható. Anthitus fordításában azok a szövegváltozatok jutnak szerephez, amelyekben az ország neve *Libia* alakra egyszerűsödött az F5 oldalon: *car iamais Hester femme de Assuere roy de Libie ne fust si belle ne si blanche que ceste cy.*⁴⁷ A fenti kéziratok közül öt, valamint az egyetlen bennmaradt kiadás ennek a kritériumnak is megfelel:

Candualis regis Libie	ms N. H 225
Candale Regis libie	mss FiC, RCo, RCa
Candele Regis libie	ms Tr1

Anthitus a mélyebb antik történeti tudást igénylő király nevét eltörli, és a Libia országnevet használva asszociációs alapként, a historiográfiából ismert epizódot lecseréli egy bibliai történetre: az ószövetségi Eszter és Ahasvérus király esetét emeli be. A bibliai történet szerint a Perzsa Birodalom fennhatósága, és a többek által I. Xerxész (i. e. 485–465) perzsa uralkodóval azonosított Ahasvérus uralma alatt élő zsidó Esztert szépsége miatt választják ki a közé a száz lány közé, akiket egy év alatt felkészítenek Ahasvérus leendő felesége tisztének betöltésére, és akik közül az uralkodó végül Esztert választja. A nagy hatalmú tisztviselő, Hámon, megharagszik Márdokeusra, aki nem volt hajlandó térdre borulni előtte, s ezért rávette az uralkodót, hogy rendelje el egy meghatározott napra az összes zsidó meggyilkolását a birodalomban. Sem Hámon, sem a király nem tudta azonban, hogy Márdokeus Eszter nagybátyja, az asszony pedig maga is zsidó volt. Eszter királyné halált megvető bátorsággal, engedély nélkül megjelent ura előtt, és felfedve származását, meggyőzte Ahasvérust, hogy a zsidók a kitűzött napon (mivel egy már meghozott királyi rendeletet megmási-

47 „mivel Ahasvérus, Libia királyának felesége, Eszter sem volt olyan szép és olyan üde mint ez a nő.”

tani nem lehetett) fegyvert foghassanak az ellenük támadókra, s így elpusztíthatták ellenségeiket.

Libia országa pedig valóban a Perzsa Birodalomhoz tartozott, II. Kambüszész (i. e. 529–522) hajtotta uralma alá, kb. negyven évvel I. Xerxész/Ahasvérus uralkodásának kezdete előtt. A Libia földrajzi név és Eszter közismert szépsége adhatták tehát az alapot Anthitusnak ennek a közönsége számára világosabb utalásnak a bevezetésére fordításába.

Meggyőződésem, hogy amíg a fenti kéziratokon kívül, amelyek ma nagyon távol vannak Franciaországtól, s nem valószínű, hogy valaha jártak volna ott, a kutatás nem talál filológiailag Anthitus forrásával jobban megegyezőt, addig inkább nyomtatványt kell Anthitus forrásaként feltételeznünk. A kutatás jelen szakaszában pedig ez a nyomtatvány a H 225 római kiadással látszik megegyezni. További szöveghelyek tehát nem mutathatók ki a fordítás szövegéből, amelyek a fenti szóba jöhető források körét szűkíthetnék, viszont érdemes felhívni a figyelmet Anthitus két további saját változtatására.

Talán egyházi kötődése, talán megcélzott hölgyközönsége miatt Anthitus kihagyja a szerelmesek levelezéséből azt a részt, amikor Lucretia évődésére, amely szerint Eurialus nem juthat be hozzá, ha fecskévé nem változik, a férfi azzal az elmés és erotikus replikával áll elő, hogy ő bizony inkább bolhává szeretne változni. Anthitus fordításában a fecske (*arondelle*) még feltűnik a D8 íven, de a bolha már hiányzik: *se par art ne te transmouyes en arondelle*.⁴⁸ Mint korábban említettem, ez a nagyon is sikamlós utalás a fordítók többségének nem sértette az érzékenységét, de Anthitusnak talán kicsit sok volt az erotikus humorból.

Végül ismét csak az egyszerűsítés igénye vezethette Anthitust, amikor Menelaosz sienai tisztségviselő kollégájának, Bertusnak a nevét (akit egyébként olasz történészek valós személlyel is azonosítani tudtak az 1430-as évek Sienájából)⁴⁹ a római történelem több szereplőjének ismertebb nevére, Brutusra változtatta. A rómaiak leghíresebb Brutusa valószínűleg Julius Caesar fogadott fia, aki az örökös diktátor ellen elkövetett merényletben is részt vett március idusán i. e. 44-ben, s akiből olyan szállóige lett, amelyet ma is használnak a latin oktatásban a vocativus, vagyis a megszólító eset tanítására: „Et tu, mi fili, Brute? Te is, fiam, Brutus?” Egy másik Brutus pedig az erőszakot szenvedett római Lucretia (akiről, mint emlékszünk, a mi sienai Lucretiánk nevét veszi) megbosszulói közé tartozik: Lucretia rokona, Tarquinius Brutus áll annak a felkelésnek az élére, amely megdönti az utolsó római király, Tarquinius Superbus uralmát, s ezzel kezdetét veszi Rómában a köztársaság kora.

Mint az a *Bibliográfiái áttekintés* című alfejezetben fentebb elhangzott, a legálább hat korai francia *Historia*-fordítás közül Anthitus la Favre első átdolgo-

48 „hacsak varázslat révén nem változnál fecskévé.”

49 FRUGONI, „Enea Silvio Piccolomini...”

zása került legtöbbször újra nyomtatásba Franciaországban a 15–16. század folyamán. Meghaladottnak tekinthető tehát Michel Bideaux azon feltételezése,⁵⁰ amely szerint Anthitusnak a *grande rhétorique* jegyében fogant fordítása stílusában hamar divatjamúlttá lett, s ezért kopott volna ki a köztudatból. Éppen a legalább hat francia fordítás okán, amely a kortárs Európában a legtöbb, ugyanazon a nyelvterületen készült *Historia*-fordítást jelenti, Bideaux-nak azt az állítását is cáfolnunk kell, miszerint kiábrándító lenne Piccolomini e munkájának jelenléte a 16. századi Franciaországban.⁵¹ Bideaux véleményével ellentétesen⁵² értelmezném azt aényt is, hogy „Eurial et la belle Lucesse” figurája 1538-ban Hélienne de Crenne *Angoysses douloureuses qui procedent d’amour* című munkájában Heléna, Médea és Iaszón, illetve Lancelot és Ginevra, valamint Trisztán és Izolda alakjai között, mint a szerelem áldozatai és szomorú példái között jelenik meg.⁵³ Bideaux szerint ez a régi hősökkel együvé csoportosítás azt mutatja, milyen idejétmúltnak, elavultnak tűnhetett Hélienne számára már 1538-ban Eurialus és Lucretia története; véleményem szerint azonban ez is éppen azt példázza, milyen mélyen rögzült ekkorra már a francia köztudatban a sienai szerelmesek neve és jelentősége, vagyis az adatból történetük széles körű ismeretére következtethetünk. Ne feledjük, hogy 1538-ra már több mint egy évtized eltelt Juan Luis Vives *De institutione femine christiane* (1523) című nőnevelési útmutatója óta, amely „hivatalosan” is a kárhoztatandó olvasmányok („fertőző könyvek”) közé sorolta Eurialus és Lucretia történetét, egy kalap alá véve azt számos egyéb, népnyelvű (Trisztán, Celestina) és latin (Poggio Bracciolini *Facetie* című műve, vagy a latinból más nemzeti nyelvekre fordított *Decameron*-történetek) munkával, tanúszkodva a sienai szerelmi história általános ismertségéről.⁵⁴ Ugyanezt a véleményt ismétli, szintén Boccaccio és Poggio Bracciolini műveit, valamint Lancelot és Trisztán történeteit kárhoztatólag említve egy 1526-ból származó levél, amelyet Jean Chapelain, a francia király orvosa írt

50 BIDEAUX, „L’Historia de duobus...”, 187.

51 Uo., 187.

52 Uo., 188.

53 Paul DEMATS, *Les Angoysses douloureuses qui procedent d’amour (1538)* (Paris: Belle-Lettres, 1968).

54 „Tum et de pestiferis libris cuiusmodi sunt in Hispania Amadisus, Splandianus, Florisandus, Tirantus, Tristanus, quarum ineptiarum nullus est finis. Quotidie proderunt novae: Celestina lena, nequitiarum parens [...] Sunt in vernaculas linguas transfusi ex Latino quidam, velut infacetissime Facetiae Pogii, Euryalus et Lucretia, centum fabulae Boccacii. – They should also concern themselves with pernicious books like those popular in Spain: Amadis, Esplandián, Florisando, Tirant, Tristan, whose absurdities are infinite, and new examples appear every day: Celestina, the brothel-keeper, begetter of wickedness [...] There are some translated from Latin into the vernacular languages, like Poggio’s unfacetious *Facetiae*, *Euryalus and Lucretia*, the *Decameron* of Boccaccio.” Juan Luis VIVES, *De institutione feminae christiane, Liber primus*, eds. Charles FANTAZZI and Charles MATHEEUSSEN, transl. Charles FANTAZZI (Leiden–New York–Köln: Brill, 1996), 45–47.

Cornelius Agrippának.⁵⁵ A *Historia de duobus amantibus* elítélő korai munkák sorát II. Pius saját *epistola retractatoriájától* az *Index Librorum Prohibitoriumig* bezárólag érdemes lenne egyszer külön tanulmányban is vizsgálni, hiszen a róla szóló negatív híradás ugyanúgy hozzátartozik egy mű utóéletéhez, mint a fennmaradt példányai vagy fordításai.

Octovien de Saint-Gelais

Az időrendben másodikként publikált francia nyelvű *Historia*-fordítás szerzője, Octovien de Saint-Gelais (kb. 1468–1502), akárcsak Anthitus la Favre, az ún. *grande rhétorique* iskola tagja volt, de a két fordító egymástól függetlenül dolgozott. Saint-Gelais nevét kisebb költeményei mellett fordításai tették híressé. A korban nagyon népszerű volt az Ovidius *Heroideséből* készült francia fordítása, valamint ő ültette át először franciára Vergilius eposzát. E művek alapos ismerete is elvezethette a franciát Piccolomini szerelmi történetének lefordításához, hiszen Ovidius és Vergilius imitációja a *Historia de duobus amantibus* szövegének is meghatározó eleme. A fordító állítása szerint egy meg nem nevezett hölgy kérésére fordította le a művet, amelyet szórakoztató olvasmánynak szánt, de amelynek dedikációja mégsem a hölgyhöz, hanem a legkeresztényibb francia királyhoz, VIII. Károlyhoz szól.⁵⁶

Octovien de Saint-Gelais fordításának keletkezését a szakirodalom 1489 előttre teszi.⁵⁷ Az alábbi elemzésbe ezért az 1489-es évig megjelent (legalább) 34 kiadást vonjuk be a *Historia de duobus amantibus* szövegéből, valamint három, ma a párizsi Bibliothèque National de France gyűjteményében őrzött kéziratot. A nyomtatványok a következők: H 151, H 154, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223=C62, H 225, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, C 59, C 64, C 65, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, RSuppl1, R 3, BMC IV 44, R 4. A kéziratok pedig a BNF LAT. 16246 jelű,⁵⁸ a továbbiakban ms Ps1-ként említendő kódexet, illetve a BNF LAT. 2687 jelű kéziratot⁵⁹ jelentik, amely a továbbiakban a ms Ps2 rö-

55 Idézi BIDEAUX, „L’*Historia de duobus...*”, 180, 19. j. „At hujusmodi libri sine reprehensione offeruntur dominabus, et leguntur avide etiam a puellis: Novellae Bocatii, Facetiae Poggii, adulteria Euryali cum Lucretia, bella et amores Tristani, et Lancelotti, et similia.” „És efféle könyveket szégyen nélkül ajánlanak az úrnőknek is, és készséggel olvassák azokat a leányok is: Boccaccio novelláit, Poggio Facetiáit, Euryalus és Lucretia házasságtörését, és Trisztán háborúit és szerelmeit, és Lancelottéit, meg hasonlókat.”

56 Saint-Gelais életrajzához és fordítása elemzéséhez lásd Duval bevezetőjét: PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 31–35.

57 Uo., 31.

58 <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9068489k/f1.zoom.r=manuscrit%20latin%2016246.langFR>

59 <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90781499/f157.image.r=de%20duobus%20amantibus.langFR>

viditéssel fog szerepelni. A harmadik kódex a BNF Lat. 8757, mely a ms Ps3 sziglumot kapta.

Néhány szöveghely alapján első olvasásra is látszik, hogy Saint-Gelais forrásának nem sok köze van a szöveghagyomány Y-ágához. A magyar lovag Baccarus névalakja miatt, amelyek a H 151, H 154 és H 160 kiadásokat jellemzik, ellentétben Saint-Gelais Pacorus olvasatával, e három kiadás kizárható a források közül:

*Ce temps pendant un homs panonien,
Homme noble, Pacorus eut en nom*⁶⁰

Saint-Gelais szövegében Lúdia misztikus királyának névalakja Candalus: *Lidia fut du roy Candalus femme*.⁶¹ A római kiadások (H 225, H 234, C 64, C 65, R 3, BMC IV 44 és R 4) két kisebb csoportra oszlanak e név változatainak tekintetében, de egyik olvasat sem egyezik a francia forrásban feltételezhetővel. A H 225 és H 234 kiadások olvasata *Candualis/Candaulis regis Libiae/Lybiae*,⁶² míg a többi öt kiadásban mind a király, mind országának neve *non-sense* alakú: *Non tam Candele regis lilie formosior uxor fuit*. Saint-Gelais ráadásul nem is Kandaulész országának, hanem feleségének tulajdonítja a Lidia nevet; véleményem szerint a következő latin variánsra támaszkodva, amelyben a *Lidia* szóalak nyelvtanilag a *formosa uxor* szintagmával van egyeztetve: *Candali regis Lidia formosa uxor formosior fuit quam ista est [...]*. A számunkra fontos kiadások közül az alábbiak tartalmazzák ezt az olvasatot: H 213, H 214, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 228, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, C 69, C 70, C 71, RSuppl1. Ugyanez az olvasat jellemzi a ms Ps1 kéziratot is.⁶³

Néhány, az X-ágba tartozó kiadás azonban kizárható a francia fordítás forrásai közül, mert azokban egy másik, a Saint-Gelais-étől eltérő alakban fordul elő a lúd király neve: *Candidi regis Lidia* olvasat áll a H 215, H 222, H 223=C62, H 231, C 59, P155=C 68 kiadásokban.

60 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 159. „Abban az időben egy pannóniai férfi, / Nemes férfiú, Pacorus volt a neve”.

61 Uo., 159.

62 Ezeket a kiadásokat kizárja az is, hogy bennük hiányosan fordul elő az alábbi latin mondat Eurialus és Pacorus dialógusában: *Ambo perimus, nec remedium protelande vite nostre videmus nisi tu sis adiumento*. Véleményem szerint Saint-Gelais fordítása a teljesebb olvasatot követi: „Nous perissons; remede ne trouvons, / De nos vies alonger; sur ce point / Mourir convient, se reconfort n'avons. / Si de par toy nous n'avons guerison, / Aide et secours, il est faict de nos vies.” Uo., 175. „Mi elveszünk, gyógyírt nem lelünk, / Életünk meghosszabbítására, olyannyira, / Hogy a halál jó, ha segítséget nem kapunk. / Ha te nem leszel őrzőnk, / Segítőnk és védelmünk, ez lesz az életünkkel.” A H 225 és H 234 kiadásokban azonban e helyen csak ennyi áll: *Ambo perimus nisi tu sis adiumento*. A másik öt római kiadás pedig egy másként pontatlan olvasatot hoz: *Ambo perimus nec remedium pro [R 4: te] laude vite nostre videmus nisi tu sis adiuvenen*.

63 ms Ps1, 218v.

A ms Ps2 kézirat szintén kizárható Saint-Gelais forrásai közül, mivel az az Y-ágon, elég magasan, az *offendat/dimisit*-csoportban helyezkedik el a sztemmán. Elegendő csak a Kandaulesz-szöveghelyet idéznünk belőle ennek bizonyítására: *non tam candalis[javítva: candore] regis lidie formosior uxor ista est.*

Saint-Gelais szövege szerint Lucretia a szerelmesek utolsó éjszakáján Ganü-médész, Hüppolitosz és Diomédész szépségéhez hasonlítja Eurialus adottságait:

*Car Eurial Luressë appeloit
«Ganimedes» et «son doulx Ypolite»,
Puis «mon plaisant Diomedes» nommoit⁶⁴*

Mivel azonban a H 218 és H 233 kiadások e helyen Adonist nevezik meg a harmadik ifjúként, e két kiadás is kizárható a francia forrásai közül.

Saint-Gelais fordításában megtalálható a tehénné változtatott Iora vigyázó Argus neve is, akinek szorgalmasságához a Lucretiát felügyelő férje ébersége mérhető:

*Jamais n'aloit seule en quelquonques lieux
Sans garde avoir, car de Juno la vache
Ne fut oncques par fait si curieux
Gardee d'Argus comme Lucesse sans tache.⁶⁵*

A francia fordítása tehát biztosan nem a H 214 és H 221 jelű latin kiadásokra megy vissza, hiszen, mint azt a szöveghagyomány nagyobb ágait leíró első fejezetben bemutattam, ezekből kimarad a százszemű szörny említése.

Ennek a néhány szöveghelynek a segítségével sikerült 20 kiadást kizárni a szóba jöhető források közül. A továbbiakban tehát a következő 14 kiadást, és a ms Ps1 jelű kéziratot kell szorosabban olvasnunk: ms Ps1. H 213, H 216=C61, H 217, H 219, H 220, H 228, H 230, H 232, H 235, H 236, C 69, C 70, C 71, RSuppl1.

A Lobkowitz-kódex ellenében

A következő három szöveghely szempontjából a fenti 14 kiadásunk és a ms Ps1 kézirat egységesen jó olvasatot hoz. Ezek bemutatását mégis indokolja az, hogy bizonyítani szeretném, a Saint-Gelais modern kiadásában Frédéric Duval által a francia szöveg mellé helyezett latin változat, amely a prágai Lobkowitz-

64 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 195. „Mivel Eurialust Lucretia hívta »Ganü-médésznek« és »édes Hüppolitoszának«, azonfelül az »én kedves Diomédészemnek« nevezte.”

65 Uo., 131. „Sosincs egyedül akármely helyen ór nélkül, mivel Iuno tehenét sem őrizte Argus olyan figyelmesen, mint ahogyan Lucretiára ügyelnek.”

kódex *Historia*-variánsát reprodukálja,⁶⁶ nagyon is távol áll attól a latin szövegtől, amelyet Saint-Gelais használt. Véleményem szerint Duval választását pusztán az indokolta, hogy a prágai kódexet tartja a nemzetközi szakirodalom a *Historia* legrégebbi fennmaradt változatának, ám a latin és a francia szöveg filológiai összehasonlításán alapuló szövegválasztásra a szöveggondozó kísérletet sem tett.

A 15. századi francia szöveg tanúsága szerint Saint-Gelais forrása is azok közé a latin változatok közé tartozott, amelyekben Eurialus egyik barátjának neve a *lectio facilior* jegyében Pliniusra romlott:

*Tandis que ainsi aloit a soy parlant,
Nise, Achatés et Pline il avisa.*⁶⁷

A prágai ms P1 kézirat azonban még a helyes, Vergilius-szöveghelyet idéző olvasatot tartalmazza: *Nisum, Achatem Palinurumque cernit.*⁶⁸

Saint-Gelais fordításából kimarad a három bibliai hős említésekor Dávid király neve, amely egy jól meghatározható latin szövegcsoporthoz jellemző, köztük a fenti 14 kiadásra és a ms Ps1 kézíratra is:

*Le tressage Salomon point n'en est
Exempt, aussi non fut Samson fortin
De fol amour la nature telle est*⁶⁹

Ehhez képest a prágai ms P1 kézirat még hiánytalanul hozza mind a három bibliai szerelmes férfi nevét: *Scis quia nec sanctissimum David nec sapientissimum Salomonem nec Samsonem fortissimum ista passio dimisit immunem.*⁷⁰

Harmadik példaként pedig a már szintén többször látott filológiai problémát említem, amely Lucretia kebleinek jellemzésével kapcsolatos. Saint-Gelais költőien fehér liliomhoz hasonlítja Lucretia e testtáját, a latin *papille prenitide* olvasattól ihletve:

*poitrine plus blanche que le lis
O mamelles tresplasiens ferme cuisse*⁷¹

66 Uo., 36–37.

67 Uo., 155. „Miközben így beszélt magában, Nisust, Achatést és Pliniust látta meg.”

68 Uo., 154.

69 Uo., 173. „A legbölcsebb Salamon sem volt épp kivétel, Sámson sem volt erős az örült szerelem ellen, amelynek ez a természete”.

70 Uo., 172.

71 Uo., 195. „a liliomnál fehérebb mellek, Ó legkellemesebb mellbimbók, feszes combok”.

A prágai ms P1 kézirat azonban, az északi szövegvariánsok egy részéhez hasonlóan a ‘tapogatni való keblek’ olvasatot tartalmazza: *O pectus decorum, o papille premende, vosne tango, vosne habeo [...]*.⁷²

E három példa elegendő annak bizonyítására, hogy Frédéric Duvalt főként a prágai ms P1 kódex régisége iránti tekintélytisztelet vezethette, amikor Saint-Gelais szövege mellé a Lobkowitz-kódex szövegváltozatát választotta ki két-nyelvű edíciója számára, ám egy újabb latin-francia bilingvis kiadás készítése során a jövőben már célszerű lesz ezt az álláspontot felülvizsgálni.

Saint-Gelais lehetséges forrása

Mint említettem, a fenti 14 kiadás és a ms Ps1 kódex az alfejezet eleje óta áttekintett 7 szöveghely (*Pacorus, Candali regis Lidia, Diomedes, Argus, Plinius, Dávid hiánya, papille prenitide*) szempontjából egységes képet mutat. Az alábbi két szöveghely segítségével azonban ezt a tömböt kisebb csoportokra oszthatjuk, és négyben maximalizálhatjuk a Saint-Gelais által használt lehetséges források számát.

A német Wyle által készített, és ezzel rokon forrású fordítások kapcsán már esett szó róla, hogy a Sappho és Phaon szerelmét idéző XV. levél Ovidius *Heroides*éből sok fejtörést okozott a *Historia de duobus amantibus* másolóinak. A szicíliai Phaon neve Saint-Gelais francia fordításában is romlott alakban olvasható:

*Se recors suis d'ung dit assés nouveau
Qui Siphon mist a Pharaon par escript*⁷³

Mint korábban elhangzott, az ideális latin szövegben ez állna: *Si verborum meminisse que ad Phaonem siculum scribit Sappho*. Az általunk vizsgált 14 kiadás és a ms Ps1 kézirat⁷⁴ olvasatai az alábbiak szerint csoportosíthatók:

Pharaonem	ms Ps1, H 213, H 216=C 61, H 217, H 220, H 232, C 69, RSuppl1
Phaonem	H 219, H 235, H 236
Pharonem	H 228, C 70
Nincs adat	H 230, C 71 ⁷⁵

⁷² Uo., 194.

⁷³ Uo., 113. „Ha egy eléggé új mondást felidézek, amelyet Siphon küldött levélben Pharaonnak.”

⁷⁴ ms Ps1, 209r.

⁷⁵ Sajnos Cambridge-i kutatóutam során 2013-ban ezt a szöveghelyet mindkét kiadásból elefejtettem felvenni a leírás során. Általános benyomásom az, hogy mint az összes többi esetben, valószínűleg itt is a H 232 és a C 69 kiadásokkal állnának egy csoportban, vagyis a *Pharaonem* olvasatot hordozzák.

A H 219, H 235 és H 236 kiadások *Phaonem* olvasata túl jónak tűnik Saint-Gelais francia alakjához képest, a H 228 és C 70 kiadások *Pharonem* alakja pedig kevésnek bizonyul. A legvalószínűbb, hogy a *Pharaonem* olvasatot hordozó hét kiadás (illetve kilenc, ha jóhiszeműen a H 230 és C 71 kiadásokat is oda számítjuk) és a ms Ps1 kézirat valamelyike között kell keresnünk a forrást.

Végül a kérdés eldönthetővé válik, ha annak a szöveghelynek a fordítását vesszük szemügyre Saint-Gelais szövegében, amely az Eurialus könnyeitől ébresztgetett Lucretiát írja le:

*Abundamment de lermes descendit
Dessus le front de Lucesse amoureux
Et les temples toutes moulees rendit.*

*Et tout ainsi que se on eust d'eaue rose
Front et temples arousé doucement,
Aussy commē en grief dormir enclose⁷⁶*

A francia fordító *eaue rose* megoldása rózsavízre utal, tehát viszonylag világos latin szövegre. Az utoljára maradt kilenc kiadás és egy kézirat – s ezúttal már teljes adatsorra támaszkodhatunk – a következő három olvasaton osztozik:

rosarum aquis	ms Ps1. H 216=C 61
roseis aquis	C 69, 71
rasis aquis	H 213, H 217, H 220, H 230, H 232, RSuppl1

Úgy vélem, az első két olvasat fordítható 'rózsavíz' értelemben úgy, ahogyan az a francia szövegben áll. Három kiadás és a ms Ps1 jelű kódex azok a szövegvariánsok tehát, amelyek valamelyike Octovien de Saint-Gelais fordításának forrása lehetett:

H 216=C 61	[Historia de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [U. Gering, M. Kranz & M. Friburger], s.a. [1472], 4, rom.
C 71	[Historia de duobus amantibus], Aalst, s.t. [Johann de Westfalia & Theod. Martens], 1473, 4, got.
C 69	[Historia de duobus amantibus], Párizs, Ant. Cayllaut, s.a., 4, got. Párizs, Bibliothèque Nationale, Nouveau Fond Latin (LAT. 8823-18613), LAT. 16246 = ms Ps1. ⁷⁷

76 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 195. „Bőségesen folytak a könnyei le a szeretett Lucretia arcára, és homlokát teljesen nedvessé tették. És egészen úgy, mintha rózsavízzel öntözte volna meg arcát és homlokát édesen, Mintha egy nehéz álomba zárva.”

77 Leírását lásd az *Appendix*ben.

E négy latin szövegvariáns és Saint-Gelais fordításának további összehasonlításával a forráskérdés tovább finomítható. A sztemmán a C 71 és C 69 kiadások egyaránt az ún. *socio*-csoportba kerülnek, tehát magasabban állnak, mint a *carmen amatorium*-csoportba eső ms Ps1 kézirat és a H 216=C 61 kiadás. Emellett azonban a ms Ps1 kézirat és a H 216=C 61 kiadás számos eltérést mutat egymástól, míg a C 71 és C 69 kiadások a számunkra fontos szöveghelyek tekintetében teljesen azonosak, és gyakran a ms Ps1 kézirat olvasataival is megegyeznek.

Lássuk tehát Saint-Gelais fordításának azt a további három szöveghelyét, amelyek forrása meghatározásában segíthetnek.

A *Historia* szövegében Piccolomini jóval kevésbé részletezően mutatja be Eurialust, mint az utolsó vonásáig megfestett Lucretiát. Eurialust főként megjelenése és vagyona jellemzik: éveinek száma, középmagas termete, pirosposztság arca, gazdagsága, kíséretének száma, naponként váltott díszes öltözékei és lovai említetnek Piccolomini ideális latin szövegében:

Unus tamen inter illos omnes plus equo, in illam ferebatur, Eurialus Franco, quem nec forma, nec divitie, amori reddebant ineptum. Duorum et triginta annorum erat, non eminentis stature, sed lete grateque habitudinis, illustribus oculis, malis ad gratiam rubescens, ceteris membris non sine quadam maiestate decoris, staturae correspondentibus. Reliqui curiales, propter longinquam militiam omnes auro excussi erant. Hic, quia domi abundabat et propter amicitiam Cesaris magna munera recipiebat, in dies ornatior conspectibus hominum reddebatur, longum famulorum ordinem pone ducebat. Nunc auro illitis, nunc muricis Tyrii sanguine tinctis, nunc filis, que ultimi legunt Seres, textis vestibus utebatur. Tum equi tales illi erant, quales in fabulis est, ad Troiam venisse Memnonis.

Saint-Gelais itt sem fordítja szó szerint a latin szöveget, és az udvari ember leírásának megfelelően kreatívan betold néhány sort is (Eurialus főbb jellemzőit aláhúzással emeltem ki):⁷⁸

78 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 93. „Harminckét éves volt Eurialus, gazdag, javakban és barátokban bővelkedő, kedves, tehetős és páratlanul udvarias. A természet szinte semmi olyat nem adott neki, amiben hiányt szenvedett vagy sorsát akadályozta volna, csak a közepes termetet. Nemes, vidám, szavaival szórakoztató. [...] A császár kegyében állott, s őmiatta a többi udvari embernél nagyobb összeget kapott aranyban és ezüstben. Minden nap más ruhát vett, s napra nap előkelőbbnek tűnt. Olyan szépségesen tartotta magát, hogy a többieknél méltóbbnak tűnt a szerelemre. Egy egész kíséretre való szolgálja volt, akik a szokásnak megfelelően társaságát adták. S számára kedves lett a [sienai] tartózkodás, amikor megláthatta ott a szép Lucretiát. Lovai olyanok voltak, amelyekkel Memnón Trójába a nagy ostromra ment.”

*Trente et deux ans avoit Eurialus,
 Riche et puissant de avoir, aussi de amis,
 Miste, avenant et courtois au parsus.
 Nature avoit beaucoup niens en lui mis,
 Car il estoit assureé et hardis
 En tous ses fais, de stature moyenne,
 Noble, joyeux, recreatif en dits,
 [7 sor kihagyás tölem – M. Á.]
 En la grace de l'empereur estoit;
 A ses cuases d'or et d'argent grant somme
 Sur tous autres curiaux il avoit.*

*Par chascun jour changoit de abillement
 Et plus gorrier estoit de jour en jour.
 Il se tenoit si tresmignonnement
 Que estoit digne que on l'aymst par amour.
 Des serviteurs avoit tout a l'entour,
 Qui lui faisoient par les rues compaignie.
 Ce lui estoit ung gracieaux sejour,
 Quant veoir pouoit Lucesse la jolye.*

*Chevaulx avoit telz que ceulx de Meneon,
 Quant a Troye vint pour la secourir.*

Ha alaposan szemügyre vesszük Saint-Gelais sorait, úgy tűnik, a részletezésben egyébként kedvét lelő francia fordító kihagyja Eurialus különleges, a bíborcsiga vérével festett, és a messi kínaiak által szőtt selyemruháinak leírását. Véleményem szerint ennek az az oka, hogy latin forrásában ez a leírás hiányos, vagy nem szerepel. A kérdéses latin hely szempontjából Saint-Gelais lehetséges négy forrása két csoportot alkot: a ms Ps1 kézirat és C 71, illetve C 69 nyomtatványokban egyáltalán nincs benne a leírás, a H 216=C 61 nyomtatványban pedig a mondat szerepel ugyan, de grammatikailag eléggé zavaros. A jobb összehasonlítás kedvért ezúttal a ms Ps1 kézirat és a H 216=C 61 kiadás vonatkozó helyeit betűhív átírásban is idézem. A ms Ps1 kézirat 206r oldalán⁷⁹ Eurialus ruháinak leírása teljesen kimarad, ami egyébként nem ritka jelenség a *Historia* szöveghagyományában, a C 71 és C 69 nyomtatványokon túl is rengeteg kiadás mutatja ezt a hiányt:

79 <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9068489k/f204.item.r=manuscrit%20latin%2016246.langFR.zoom>

hic quia et domj habundabat, et propter amicitiam caesaris magna munera recipiebat. Indies ornator conspectibus hominum reddebatur. Longum famulorum ordinem pone ducebat. δ[Nunc auro illitis nunc muricis tirii sanguine tinctis nunc filis ultimi legunt serico textis vestibibus utebatur.] Tum equi tales illi erant, qualis in fabulis est ad troyam venisse memnonis.

A H 216=C 61 kiadásban pedig ez olvasható:

Hic (quia et domi abundabat, et propter amicitiam caesaris magna munera recipiebat) indies ornator conspectibus hominum reddebatur, longum famulorum ordinem pone ducebat. Nunc auro illitis δ[nunc] muricis tirii sanguine tinctis nunc filis ultimi legunt serico textis vestibibus utebatur. Tum equi tales illi erant, qualis in fabulis est ad troiam[!] venisse mennonis[!].⁸⁰

Az *illitis* jelző után következő *nunc* időhatározó-szó hiánya miatt a francia fordító talán gondolhatta azt, hogy grammatikailag az egész „*illitis muricis tirii sanguine tinctis*” szerkezet összetartozik, de mivel nemigen tudott neki értelmet találni, kihagyta a fordításából.

Saint-Gelais fordításában is történik egy ahhoz hasonló beszélőváltás, amelyről a Pataki Névtelen fordításában *Sosias* és *Dromo* beszélgetése kapcsán esett szó fentebb. Saint-Gelais felfogásában ugyanis *Achates* az, aki *Kandaulész* király és felesége történetét felidézi *Lucretia* szépsége kapcsán, és a beszélő személyét még a fordítói rubrika is kiemeli.⁸¹

[88] *Comment Achatés, compagnion de Eurialus, parla a lui et des paroles qu'il dit.*

*[L]ors Achatés, amy et compagnion
D'Eurialus, lui dist: C'est peu de chose
De la beauté, propriété, blason,
Qu'as allegué estre en Lucesse enclose.
De tant qu'on voit femme sans estre close
Toute nue, elle semble plus belle;
Et se mostrer se pouoit, je suppose*

80 <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86042756/f19.image.r=Aeneae%20Silvii%20de%20Duobus%20amantibus.langEN>

81 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 159. „[88] Hogyan beszél Achatés, Eurialus kísérője, hozzá, és mit mond neki. Akkor Achatés, Eurialus barátja és társa ezt mondta neki: Kevés az olyan szépség, tulajdonság, címer, amelyek mind együtt vannak *Lucretia* testébe zárva. Minél közelebről látja valaki ez asszonyt teljesen meztelenül, az annál szebbnek tűnik; És ha meg tudnám mutatni, úgy vélem. Még több szépséget találhatnánk benne. *Lidia*, *Candalus* király felesége, kedves és szép volt, de nem jobban, mint *Lucretia*. Nem csodálom, hogy ő az asszony nagy szépségét akadály nélkül akarta megmutatni barátjának, majd hitvese teljes meztelenségét örömforrásként adta, azért, hogy a legnagyobb vakmerőséggel barátja egyetlen pillantásban a szerelem örömét is megkapja.”

Que plus beaulté se trouveroit en elle.

*Lidia fut du roy Candalus femme
Gente, belle, non pas plus que Lucesse.
Ne m'esbahis, pour monstrer de la dame
La grant beaulté, s'ilvoulut sans peresse
A son amy par ung trait de liesse
Son espouse descouvrir toute nue,
Affin qu'il peust par plus grant hardiesse
les joyes d'amours prendre d'une venue.*

A szöveggörnyezet szerint ugyan Eurialusnak kellene ilyen képzettársításokról beszámolnia, hiszen ő hált az asszonnyal kevéssel előbb, a fordító azonban latin forrása szövegéhez ragaszkodik, nem pedig a belső szövegkohézió vezet. Saint-Gelais forrásában ugyanis egy *ait Achates* betoldás van Eurialus megszólalásában, és ez vezet félre a fordítót. Ebből a szempontból mind a három kiadás, mind pedig a ms Ps1 kézirat (218r oldalán) lényegében azonos, így csak a H 216=C 61 vonatkozó helyét idézem: *Parum est (ait achates) quod in hac foemina vidisti quo propior est foemina eo formosior est.*⁸² Figyelembe érdemes azonban vennünk azt is, hogy a fenti francia idézetben Kandaulész „A son amy” vagyis az ő barátjának mutatja meg felesége testét. E szöveghely szempontjából ugyanis, mint már elhangzott a szöveghagyomány egészét tárgyaló bevezetésben,⁸³ a négy lehetséges latin forrás szabályosan megoszlik: a ms Ps1 kézirat és a H 216=C 61 kiadás a *socio*-csoportba tartozik, míg a C 71 és C 69 kiadásokban egészen pontosan a *socio suo demonstrari* olvasatot találjuk, ami szó szerint megfelel a Saint-Gelais szövegében olvashatónak. Véleményem szerint tehát a francia Saint-Gelais az alábbi latin variánst követi fordításában, amelyet a C 71 vagy a C 69 kiadásból vehetett:

Parum est ait Achates⁸⁴ quod in hac femina vidisti quo poprior[!] est femina: eo formosior est. Non Candali regis Lidia formosa uxor: formosior fuit quam ista est. Non miror illum voluisse nudam socio suo demonstrari. Ut plenius sumeret gaudium.⁸⁵

82 <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86042756/f62.image.r=Aeneae%20Silvii%20de%20Duobus%20amantibus.langEN>, Letöltés: 2016. június 24.

83 Lásd a korai angol fordítás *sacio* – **Satius* – *Satio* megoldásáról szóló részt fentebb.

84 A Saint-Gelais által követett latin szövegvariáns több lépésben alakulhatott ki. Először talán a *Parum est* szintagma est igéjét egy figyelmetlen másoló *ait* igealakként megismételte, a vocativusi *Achate* alakot változatlanul hagyva. Ezt a vocativusi alakot azután egy következő scriptor korrigálhatta nominativusi alakká *Achates* formában, ha nem volt megfelelő értelmező interpunkció a szövegben, azért, hogy az az E/3 *ait* igealakkal egyeztetett cselekvő legyen: 1. *Parum est, Achate, quod in hac ...* 2. *Parum est, ait Achate, quod in hac ...* 3. *Parum est, ait Achates, quod in hac ...*

85 A szöveget a két kiadásban olvasható központozással idézem.

Végezetül még egy textuális érvet szeretnék felhozni, amely szerintem a lehetséges négyből kettőre, a C 71 és C 69 kiadások valamelyikére korlátozza Octovien de Saint-Gelais fordításának forrását. Amikor Lucretia feltárja Sosiasnak szívéét, és elmondja, hogy képtelen ellenállni az Eurialus iránt érzett szerelmének, a szolga hosszan győzködi asszonyát, hogy ne bonyolódjon viszonyba. Egy ponton túl Lucretia az öngyilkosságban látja az egyetlen lehetőséget tisztessége megőrzésére:⁸⁶

*Encores n'ay ma vergogne perdue.
Amours vaincray, qui ne se veult couvrir,
Puisque par toy je ne suys secourue.*

*Mais en ce cas ung seul refuge treuve,
C'est parvenir par mort ce malefice.*

Ebben az idézetben a *vaincray* 'le fogom győzni' ígét tartom döntő fontosságúnak, ugyanis ennek latin megfelelője, a *vincam* igealak csak a C 71 és C 69 kiadásokban található meg, a H 216=C 61 nyomtatványból és ms Ps1 kéziratból hiányzik:

C 71, C 69	Non omnis ingenium ait reliquit pudor. Parebo tibi Sosia Et amorem qui tegi non vult vincam. Unicum effugium est huius mali morte ut preveniam nephas.
H 216=C 61	non omnis (ait) ingenium reliquit pudor. Parebo tibi Sosia. Amor est qui tegi non vult. Unicum effugium est huius mali [...]
ms Ps1, 208r	Parebo tibi Sosia, amorem qui tegi non vult. Unicum effugium est huius mali [...]

Összegezve tehát az eddig elmondottakat, jelenlegi ismereteim szerint, amelyek Piccolomini *Historia de duobus amatibus*ának minden, a 16. század végéig megjelent nyomtatott kiadására kiterjednek, viszont a ma Párizsban őrzött hat kódex közül csak kettőnek a szövegét veszik figyelembe, Octovien de Saint-Gelais fordítása a C 71 vagy a C 69 kiadások valamelyikéből készülhetett.

86 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 107. „A becsületem még nincs elveszve. A szerelmet le fogom győzni, ha el nem tudom rejteni, Inkább ezen a módon óvom meg magam. De ebben az esetben csak egy menedékem van, Ha a halállal veszem elejét ennek a rontásnak.”

*A párizsi kiadások egymáshoz való viszonya
Saint-Gelais fordításának tükrében*

Saint-Gelais fordításának fenti elemzése számos olyan szöveghelyet szolgáltat számunkra, amelyek segítségével a Párizsban megjelent ősnymtatványok eredetét, illetve rokonságát is könnyebben feltérképezhetjük. Az alábbi incunabulumokról van tehát szó, amelyek elődszövegei más-más úton juthattak Párizsba:

H 216=C 61	[Historia de duobus amantibus], s.l.[Párizs], s.t. [U.Gering, M. Kranz & M. Friburger], s.a. [1472], rom.
C 59	[Historia de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [P. de Keysere és J. Stol], s.a. [1473–1478?], 4, rom.
P 155=C 68	[Historia de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [Simon Doliatoris], s.a. [kb. 1483], 4, got.
C 69	[Historia de duobus amantibus], Párizs, Ant. Cayllaut, s.a., 4, got.
C 72	[Historia de duobus amantibus], Párizs, Wolfgang Hopyl, 1494, 20 VII, 4, got.

A Saint-Gelais fordítása kapcsán elvégzett vizsgálatok kimutatták, hogy a C 69 nyomtatvány nagy mértékű textológiai rokonságot mutat a belgiumi Aalst városából származó C 71 kiadással, és egyformán gótikus betűtípusuk is genetikai kapcsolatra utal. A H 216=C 61 romanisztikus betűtípusa elkülöníti, de gyakran csak egy árnyalatnyival jobb olvasatai⁸⁷ mégis összekapcsolják ezt a kiadást az aalsti és párizsi C 71 és C 69 kiadásokkal.

A P 155=C 68 kiadás kb. 1483-ban jelent meg Párizsban, s korábban több rokon kiadásával, a H 215, H 222, H 223=C62, H 231 és a szintén párizsi megjelenésű C 59 kiadvánnyal együtt, kizártuk Saint-Gelais lehetséges forrásai közül a bennük található *Candidi regis Lidie* olvasat miatt. A Saint-Gelais forrása számára megállapított kritériumok közül a P 155=C 68 kiadás nem felel meg a *Pharaonem* olvasat kivánalmának sem, ugyanis a *Pharonem* alakot tartalmazza. A P 155=C 68 és rokon kiadásai időrendi sorrendje és területi megoszlása a következő:

H 223=C 62	Köln [1471–1475]
C 59	Párizs [1473–1478]
H 215	Köln [1480]
H 222	Köln [kb. 1480]
H 231	Köln 1481
P 155=C 68	Párizs [kb. 1483]

⁸⁷ Csak egy példa: H 216=C 61: Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharaon et nilum formosaque maenia lagi. C 71, C 69: Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon formosaque menia lagi.

Úgy tűnik tehát, hogy azok a legkorábbi párizsi *Historia*-kiadások, amelyek (körülbélüli) megjelenési idejük miatt szóba jöhettek volna Saint-Gelais forrásaként, két irányból érkeztek a francia nagyvárosba. A H 216=C 61 nyomtatvány az X-ágon belül a *fortunis/satio/carmen amatorium*-csoportba tartozik, és legszorosabb rokonsága a korábbi megjelenési idejű kölni H 213 (1471 előtt) és a bázeli H 217 (1472-1474) kiadásokkal mutatható ki, valamint a már később kiadott lyoni H 222 (1480 körül) kiadással. Ez tehát arra utal, hogy elődszövege a Német-római Birodalomhoz tartozó Köln városából érkezhettek Párizsba. Szintén kölni eredetű lehetett, mint az imént láttuk, a C 59 és a P 155=C 68 kiadások elődszövege, amely talán a H 223=C 62 kiadással volt azonos. A másik irány pedig a belgiumi Aalst városa, ahonnan a C 71 kiadás importálásával a párizsi C 69 kiadás elődszövegét vehették.

A C 72 kiadás már későbbi keletkezésű annál, mint hogy Saint-Gelais forrásául szolgálhatott volna, de nem csak ebben tér el párizsi kiadási helyű elődeitől. A C 72 kiadás ugyanis feltűnően jobb, mint párizsi elődei, valószínűleg egy nagyon jó minőségű, az előbbiektől független kéziraton alapulhatott. A sztemmán ez a kiadás teljesen elkülönül az X-ág többi nyomtatványától is, hiszen egyedül alkotja az X-ág *dormire*-csoportját, ugyanakkor nem teljesen tisztázott módon, közvetetten kapcsolatban áll a *custodiis*-csoportba tartozó párizsi C 59 és P 155=C 68 kiadásokkal is.

Ha az ellenpróba kedvéért a C 72 kiadást mégis a Saint-Gelais fordításával vetjük össze, akkor három olyan szöveghelyet azonosíthatunk, amelyek nagyon eltérnek ennek a fordításnak a feltételezett forrásától:

Saint-Gelais forrás	vs.	C 72
Candali regis Lidia	vs.	Candaulis regis Lidiae
Dávid hiánya	vs.	Dávid szerepel benne
Pharaonem	vs.	Phaonem

Amint azt az alábbiakban látni fogjuk, a későbbi francia fordítások forrásai tendenciaszerűen *nem* a párizsi latin *Historia*-kiadásokkal mutatnak rokonságot.

A rejtélyes Jean Maugin vagy Jean Millet

Mint az a fejezet bevezetőjében elhangzott, a mai bibliográfiai adatok alapján nem tudható, hogy az I.M. monogramú fordító alatt Jean Millet vagy Jean Maugin személyét kell-e értenünk. Ennek feltárása a későbbiekben a specifikus francia irodalomtörténet feladata lesz. Saját döntésem alapján én a Lady Margaret Hall katalógusába felvett Jean Maugin neve alatt tárgyalom az 1551/54-ben, illetve 1556-ban megjelentetett fordítást.

A fordító verses ajánlását így címzi: I. M. de S[on?] Amour, au Seigneur François Richier Son Amy. A fordító által megszólított barátról sajnos csupán annyit sikerült megtudnom, hogy Franciaország indiai nagykövetét a 2010-es évek elején ugyanúgy hívták, mint őt. A fordító a versben arról biztosítja olvasóját, hogy a művel egyetlen célja, hogy örökös tetszést vívjon ki.⁸⁸ Az Olvasónak szóló prózában írt dedikációban pedig Jean Maugin kissé mentegetőzik, hogy egy szemérmetlen szerelemről szóló történetet fordít le,⁸⁹ de előre figyelmezteti az olvasóit, hogy a gonosz Eurialus csábítására hallgatva milyen veszélyeknek, s végül a halálnak teszi ki magát Lucesse.⁹⁰ Nem árul tehát zsák-bamacskát, s azt is hangsúlyozza, hogy igaz történetet (*non fable*) tolmácsol latinról franciára fordítva.

Jean Maugin 1551/54 és 1556-os munkájának legfontosabb jegye, hogy művészien ugyan, de nagyon szorosan követi latin forrását, fordításának tehát része a Schlicknek és Sozzininek írt két bevezető levél is. E szoros forráskövetés következtében mintegy tizenhét olyan szöveghely azonosítható fordításában, amelyek a latin forrás nyomára vezethetnek. Maugin fordításában e hűséges fordítói attitűd révén megtalálható például a fecske és a bolha erotikus utalása is Eurialus harmadik levelében: *Que pleust a Dieu qui ie fusse transmute en Arondelle, mais i'aymerois mieux deuenir pulce, de peur que vostre fenestre me fust close.*⁹¹

A legbővebb szövegcsoport, amelybe Maugin forrása biztosan beletartozik, az alapján a *locus* alapján állapítható meg, amely Lucretia belső monológja során hangzik el. Az asszony e francia verzió szerint tétovázik elhagyni anyját, férjét és hazáját: *Donques laisseray ie mon mere, mon mari, et mon pais.*⁹² Ez a szöveghely a latin *Ergo ego et matrem et virum et patriam relinquam?* mondatra vezethető vissza, és sajnos a kéziratok (38 darab) és nyomtatványok (49 darab) egész tömegét állítja elének: mss Ricc, FiC, Bp2, Bp1, R, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, Pz, WOs, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, Ps3, WUn1, WUn2. H 151, H 154, H 156, H 157, H

88 A Lady Margaret Hall példányának oldalszámait idézem: Jean MAUGIN, *L'amour d'Eurialus et Lucesse, par lequel est succinctement démontré quel profit vient du chaste amour et quel dommage de l'impudique. Avec quelque epistres...* (Lyon: Benoist Rigaud & Jan Saugrain, 1556). Lady Margaret Hall Library, Briggs Room: 847.28 2(1). „Mais seulement, Amy i'ay pretendu, / Te declarer une volente pleine / De m'slayer, á fiare en temps deu / Ourage, en quoy ton esprit plaisir perenne.” MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 2.

89 „et que c'est chose mal seante á un homme chrestien parler de l'amour impudique [...] Cecy sans aucune controverse ie t'accord”. Maugin, *L'amour d'Eurialus...*, 3.

90 „ou est declaré comme la paoure Lucesse persuadee par les decevantes parolles d'un malheureux Eurialus [...] en fin la paourette fut contrainte de grand douleur et passion extreme, faire eschange de sa vie á une mort piteuse.” MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 4-5.

91 MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 64. „Bár Isten akarná, hogy fecskévé változzak, de én szívesebben lennék bolhává, ha nem lenne zárva ablakod előttem.”

92 MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 33. „Tehát hagyjam én el anyámat, férjemet és hazámat?”

158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, R 3, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551.

A magyar lovag neve miatt azonban, akit ebben a fordításban is Pacorusnak (*Pacorus de Pannonie*)⁹³ hívnak, megszabadulhatunk a *Baccarus*-csoport tagjaitól,⁹⁴ valamint azoktól a kéziratoktól, amelyek egyéb, változatosan hibás formákban tartalmazzák a nevet.⁹⁵ A következő szövegek maradnak tehát:⁹⁶ mss Ricc, FiC, Bp2, Bp1, R, Vc, Me, Mg, Mh, M, Mj, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, Pz, WOs, Ox, P1, Ps1, Ps3, WUn2. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, R 3, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545.

A következő szöveghely Eurialus lovának leírásához, és a Lucretia látványától a lóhoz hasonlóan pajkossá váló férfi képéhez kötődik: *Eurialus se faissoit autant incontrant et retif que son cheval, ayant veu Lucesse*.⁹⁷ Maugin fordításából egyértelmű, hogy forrása a *Similis illi fiebat Eurialus visa Lucretia* latin szerkezetre megy vissza. Ennek a kritériumnak azonban nem tesz eleget számos kézirat⁹⁸ és néhány, főként római kötődésű kiadás. mss R, Mh, CV2, Tr2, Tr3, Ox, P2, Ps1. H 214, H 215, H 216=C61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, C 72, P 155, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545.

Eurialust hamarosan már nemcsak az asszony látványa, de Cupido titkos nyílnának szívébe hatolása is szerelemre serkenti, a Sosiastól kapott hírlátán, amely szerint egy helyi hölgy figyelmével tünteti ki őt. Maugin fordítása a latin szövegek kisebb csoportjában megtalálható *secreto Cupidinis arcu*

93 MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 112.

94 Ezeket a nyomtatványokat, illetve az ms Mm kéziratot kizárja továbbá a Wyle és rokon forrású fordításai kapcsán már említett *Commune bonum* olvasat is. Maugin szövegében a bujaság közönséges bűn, nem dicsérendő érzés: „C'est un malheur commun...” „Közönséges betegség...” MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 88.

95 Pantorus: mss Va, Vb; Pacarus: mss Mf, WUn1; Pactorus/Butorius: ms Mk; Pancorus: mss Mr, P2; Paucorus: ms Ps2.

96 Az alábbiakban a főszövegben csak a még listán maradó szövegek siglumait sorolom fel.

97 MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 36. „Eurialus türelmetlen és kelletlen lett, mint a lova, miután meglátta Lucretiát.”

98 Eurialo viso Lucretia: mss P1, FiC, Mg, RCo, RCa, CV3, Tr1. Eurialus viso Lucretia: mss Bp2 [Euriolus], CV1, CV4. H 213, H 217, C 64, C 65, C 69, R 3, R 4, RSuppl1, BMC IV. 44. Eurialus viso viso[!] Lucretie:ms Ricc. Eurialo visa Lucretia: mss Vc, Me, M, Mj, Ms, Ml. Eurialo visa Lucretia: ms Mü. Silis[!] illi fiebat eurialus [δ] Que licet dum sola fuit: ms Ps3.

percussus olvasatot tükrözi: *Mais Eurialus blesse du secret arc de Cupido*.⁹⁹ Ez a variáns tovább szűkíti lehetséges forrásai körét, két kivétellel kizárva minden kéziratot is:¹⁰⁰ mss Tr2, Ps1. H 214, H 216=C 61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 70, C 72, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bazel 1545.

Felbátorodva a szerelemtől, Eurialus megírja első levelét Lucretiának, amelyben arról is panaszkodik, hogy gyötrelmében már enni és inni sem bír: *vous m'avez osté l'usage et du biore et du manger*.¹⁰¹ A latin variánsok közül a *Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti* tűnik legmegfelelőbbnek. Ettől eltérő olvasatokat tartalmaznak a H 216=C61 (*et tibi et potus usum*), a H 219 és H 236 (*cibi et potus suum*) valamint a P 157 (*cibi et potus saporem*) nyomtatványok, amelyeket így kihúzhatunk fenti listánkról: mss Tr2, Ps1. H 214, H 218, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 237, H 240, C 70, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bazel 1545.

Egyetlen szöveghely segítségével ezt a még mindig bő, huszonegy lehetséges szövegváltozatot tartalmazó csoportot csupán három lehetséges nyomtatványra redukálhatjuk. A már sokszor fontos szerepet játszó *domus*-csoport maradék tagjairól van szó, hiszen Sosias ebben a fordításban is amiatt aggódik, hogy az úrnője és a ház is megszégyenül, ha Eurialus és Lucretia viszonya kitutódik: *ma Dame se perdra, et la famille sera deshonnoree*.¹⁰² A fenti szövegváltozatok közül tehát csak a következők jöhetnek szóba Maugin forrásaként: H 228, H 234, H 237.

A következő két szöveghely lényegében ugyanazt tartalmazza mindhárom latin nyomtatványban, így csak arra szolgálnak, hogy a Maugin forrásával kapcsolatos feltételezésemet tovább erősítsék. Ezek után azonban be fogok mutatni további hét olyan olvasatot, amelyeket illetően Maugin forrása vagy a H 228 kiadást, vagy pedig a H 234 és H 237 egymással lényegében azonos római kiadásokat követi, tehát saját verzióját a H 228 plusz H 234/H 237 kontaminálásával állítja elő.

Lássuk tehát először azokat a szöveghelyeket, amelyek nem tesznek különbséget H 228, illetve H 234 és H 237 között. A francia Maugin fordításában, amikor Lucretia belső vívódásai során a távoli országokból jött férfiakról elhagyott hősnők példáira emlékezik, Médea mellett meglepő módon Hercules feleségének, Deianeirának a nevét említi: *Qu'est il besoin parler du Dianira au Medea?*¹⁰³ Ez a szöveghely ugyanaz, amelyet a Venetói Névtelen fordítása kapcsán már

99 MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 47. „De Eurialus eltalálva Cupido titkos nyilatól.”

100 Certo Cupidinis arcu: mss R, Mh, Tr3; toto Cupidinis arcu: ms CV2; certe Cupidinis arcu: ms P2; cupidinum arcu: ms Ox.

101 MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 53. „Őn elzárta előlem az ivás és az evés szokását is.”

102 Uo., 88. „az asszonyom elveszik, és a család megszégyenül.”

103 Uo., 34. „Mi szükség van rá, hogy Dianiráról vagy Medeáról beszéljek?”

említettem, aki szintén megpróbált értelmet adni az előtte fekvő latin szövegben található *Quid Dianam referam val Medeam?* olvasatnak. Mint emlékeztünk, a Venetói Névtelen is zavarba ejtette, hogy a rossz hírű asszonyok között Dianát, a vadászat szűz istennőjét találja példaként (az ideális latin szövegben a Thészeusztól elhagyott Ariadnéra van utalás), s ezért ő Danaét, a Zeusztól aranyeső formájában megtermékenyített királylányt hozta be saját szövegébe. Vélhetően Maugin is ugyanígy járt el: a forrásaiban található *Dianam* (H 228), illetve *Dyanam* (H 234 és H 237) névalak helyett az öregedéstől és elhagyatástól féltő Deianeirát idézi itt fel. A mítosz szerint Deianeira elfogadta a haldokló Nessus kentaur vérébe mártott inget a félig ló, félig ember hőstől, s később féltékenységében ezt adta férjére, Herculesre, aki pokolian égető kínokat állt ki a vértől, s végül máglyán égette el magát, hogy véget vessen szenvedéseinek. Feltételezésemet az is igazolhatja, hogy Maugin fordításában ennek a Diana/Ariadné-helynek a párja, amikor tehát ismét Ariadné történetét idézi fel Lucretia, már a fonaláról híressé vált hősnő szerepel, ahogyan ez a H 228 és H 234/H237 nyomtatványokban is áll: *mais par le conseil d'Adriane il echeppa le danger*.¹⁰⁴ Ez pedig teljesen megfelel az *Adriane fretus consilio evasit* latin olvasatnak.

A következő *locus* a történetnek abban a részében található, amikor Eurialus két hónapnyi távollét után, a pápával folytatott tárgyalásokat követően visszatér Sienába, s ezzel Lucretia életkedvét is visszahozza. Lucretia hangulatváltozása feltűnik a császárnak, aki ugratja a lovagot, s bár a császárnak mindent letagad Eurialus, azért lopva mégis Lucretia szemébe néz. Ez a pillantás lesz az első köszöntésük a hosszú szünet után: *qui fut la premiere salutation*.¹⁰⁵ E hely latin megfelelője a kiadásokban kissé eltérő, de a fordítás alapján nem lehet dönteni közöttük:

H 228 Eaque post reditum prima *salutatio* fuit.

H 234, H 237 Eaque post reditum prima *consalutatio* fuit.

E fejezetrész további lapjain azok a szöveghelyek következnek, amelyek arra utalnak, hogy Maugin, vagy esetleg egy számomra ismeretlen kézirat készítője, amelyből ez a francia fordító dolgozhatott, a főszövege előállításához a H 228, illetve a H 234 és H 237 kiadásokban szereplő olvasatokat keverte, egy kontaminált forrást hozva létre.

A H 228 nyomtatvány szövege két helyen teljesebbnek bizonyul, mint H 234 és H 237. Mint arról már volt szó Johannes Oporinus szerkesztési elvei és a magyar fordítás kapcsán, az utóbbi, római kiadásokból hiányzik Eurialus segélykérése, amellyel Istent szólítja meg, miközben az első randevú alatt a betoppanó férj miatt az ágy alá bújva retteg saját életéért: *Ecce venit dies meus. δ[Nemo me adiuuare potest,*

104 Uo., 68. „de Ariadné tanácsának segítségével elkerülte a veszélyt.”

105 Uo., 85. „amely az első köszöntésük volt.”

nisi tu, Deus meus.] Maugin francia szövege azonban hiánytalanul hozza a könyörgést: *Voicy mon dernier iour, et n'ya homme qui me peust aider si non toy mon Dieu.*¹⁰⁶

A másik *locus*, amely a H 234 és H 237 kiadásokból hiányzik, de megtalálható a H 228 nyomtatványban, Eurialus és Pandalus beszélgetésében van. Pandalus álságosan tiltakozik az asszonykerítésért rá váró jutalom ellen, és a római kiadásokban egy szintagma hiányzik a mondatából: *Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, δ[quod si tibi conducit] non propterea sum premiandus.* Maugin fordításában azonban ismét hiánytalan a mondat: *Je fay seulement cely, pour eviter le deshonneur qui pourroit venir á nostre parenté. Que si cela vous est profitable, pourtant ie n'en dois estre pagé.*¹⁰⁷

Meglepő azonban, hogy Maugin látszólag egy olyan helyen is a H 228 nyomtatványt követi, ahol annak szövege hiányos a két római kiadáshoz képest. A H 228 és Maugin fordítása sem említi Eurialus és Pandalus alkudozása során Dávid királyt: *vous n'ignorez que Salomon le tressage, ne Sampson le tresfort...*¹⁰⁸ Ez a szöveghiány azonban, lévén e két kiadás az Y-ág tagja, nem jelentkezik a H 234 és H 237 nyomtatványokban.

Kevésbé tudom megmagyarázni, hogy a vergiliusi szöveghely (és Piccolomini szerzői szándéka) ellenére, Maugin fordításában Eurialus harmadik barátjának nevét miért Plinius alakban veszi át a H 228 nyomtatványból, jóllehet a H 234 és H 237 kiadásokban a helyes *Palinurumque* olvasat szerepel: *Nisus, Achates et Pline.*¹⁰⁹ Talán Maugin számára is több értelme volt a Plinius névnek, mint az alapos Vergilius-ismeretet igénylő Palinurus alaknak.¹¹⁰ Esetleg arra is gondolhatunk, hogy ismert korábbi francia változatot, amelyben szintén Plinius olvasható, mint például Saint-Gelais fordításában, és ez a kvázi „helyi hagyomány” hatott választására.

Teljesen egyértelműen a római H 234 és H 237 nyomtatványok hatása mutatható azonban ki Maugin szövegében az alábbi három esetben. A teljes

106 Uo., 100. „Itt az utolsó napom, és senki ember nem segíthet rajtam, hacsak nem a te réveden, Istenem.”

107 Uo., 143. „Csak azért teszem ezt, hogy elkerüljem a szégyent, amely családunkra jöhetne. Ha ez hasznos önnek, nem kell, hogy ezért jutalmazzon engem.” Megjegyzendő, hogy néhány kiadásban (pl.: C 69, H 214), amelyeket korábban elimináltunk a források közül, még a mondatokra tagolás is ugyanolyan, mint Maugin fordításában. Ezért talán elképzelhető, hogy mégis egy kéziratoss forrást keresünk, amelyben még a mondattagolás is egyezik Maugin francia fordításával?

108 Uo., 131. „ne felejtse el, hogy a legbölcsebb Salamon, sem a legerősebb Sámson...”

109 Uo., 107. „Nisust, Achatést és Pliniust.”

110 Talán Maugin hiányos műveltségére, talán ismét csak a tovább keresendő kéziratoss(?) forrására utal egy másik *locus*: Sappho költőnő viszonzatlan szerelmének tárgyát Maugin szövegében *Phano*-nak hívják. „*Si bien ie suis recors des paroles qu'escrit Sapho á Phano Sicilien.*” „Ha jól emlékszem a szavakra, amelyeket Sapho írt a szicíliai Phanonak.” MAUGIN, *L'amour d'Eurialus...*, 50. Egészen pontosan a *Phanoem siculum* olvasat szerepel az R 3 és C 64 nyomtatványokban, amelyből talán a szokásos franciásítással hozta létre Maugin a *Phano* alakot.

Piccolomini–szöveghagyományban is ritka¹¹¹ olvasat található meg e kiadványokban¹¹² Lucretiának a narrátori hangtól származó jellemzésében a történet elején. A leírásban Lucretia szépsége és más erényei mellett egy *virago*, vagyis férfias lelkű nő tulajdonságaival is meg van áldva. A középkori és kora újkori irodalomban a *virago*, (aki gyakran *virgo* vagyis szűz is) mindig a kivételes nőt jelenti, akit a nagy női átlagtól való pozitív különbsége miatt tisztelnek, de rettegnek is a férfiak. Ez a férfias nő hősies, szűzies, bölcs, és általában csupa olyan tulajdonsággal bír, ami a férfiakra jellemző, de a nőknél ritka. Ebbe a „csodanő” kategóriába tartozik a sienai Lucretia is, aki férfias lelket hordozott női testben, vagyis a római kiadások szerint: *virilem animum femineo in corpore gerebat*. Jean Maugin francia szövege is Lucretia testét említi: *mais en un corps féminin*.¹¹³

Maugin szövege szintén relatíve jó olvasatot hoz Kandaulész királynak és országának nevét illetően: *La femme de Candaulis Roy de Lybie*.¹¹⁴ A H 234 és H 237 nyomtatványok a következőt tartalmazzák: *Candaulis regis Libye formosa uxor fuit quam ista est*. A H 228 kiadásban ehhez képest a *Candali regis Lidia* variáns szerepel.

Harmadikként kell említenem egy olyan olvasatot, amely a H 234 és H 237 nyomtatványokon túl alig fordul elő másutt a szöveghagyományban: *et in tauro Phalaris clausi vitam se credunt possidere beatam*. Agrigentum zsarnokának, Phalarisnak az ércből készített bikájáról van szó, amelyről más fordítások kapcsán is beszéltem. Az érc bikában szörnyű kínok között senyvedő emberhez hasonlítja a narrátor Pacorust, a magyar lovagot, aki nem akarja feladni Lucretia ostromlását, bár végül mégis kénytelen elmenekülni Sienából a szégyen és a császár fenyítése elől. Maugin fordításában is a mítosznak megfelelően bikáról van szó: *endos dans le Taureau de Phalaris*.¹¹⁵ A H 228 nyomtatványban, akárcsak a szöveghagyomány nagyobb részében hibásan lóról, nem pedig bikáról van szó.

Végső soron az érv, amely bizonyítja, hogy a strasbourgi eredetű H 228 kiadás mellett a fordító (vagy másoló elődje?) használta a H 234 és H 237 római kiadások valamelyikét is, az, hogy Jean Maugin kis kötetében a szerelmi história után helyet kaptak az ún. *Epistola iuveni non esse negandum amorem dicens* elnevezésű, és az *Epistola amatoria* néven ismert Piccolomini-levelek is. Ezek a levelek pedig a három kiadás közül csak a két római ősnymtatványban találhatóak meg. A levelek közül az elsőt Piccolomini Zsigmond osztrák hercegnek címezte, a második pedig egy mintalevél a számára, hogy Piccolomini megmutassa az ifjúnak, hogyan kell

111 Általában, így a H 228 kiadásban is a *sub femineo corde* és hasonló olvasatok jellemzőek, tehát ezekben nem Lucretia testéről, hanem a szívéről van szó. Könnyen belátható, hogy egy kéziratos fázisban a nagyjából ugyanolyan betűkből (c+r+e) álló, esetleg core+nazális alakban rövidített egyik szóból hogyan jöhetett létre a másik.

112 Továbbá mindösszesen csak a mss Vb, CV2, N, Ps2. H 225, Bazel 1545 és Bazel 1554 szöveg-tanúknban.

113 Uo., 25. „de egy női testben.”

114 Uo., 111. „Candaulisnak, Lybia királyának felesége.”

115 Uo., 117. „még Phalaris bikájában is.”

egy hölgynek (még hozzá egy fiktív, Lucretia nevű hercegnőnek) szép retorikával udvarolni. Filológiai vizsgálataim szerint tehát Jean Maugin francia fordítása két Piccolomini-kiadás felhasználásával készülhetett: a H 228, valamint a H 234 vagy a H 237 nyomtatványok olvasatainak vegyítésével. A Piccolomini-szöveg hagyomány és a többi fordítás ismeretében szokatlan lenne ugyan, ha Maugin maga készítette volna el ezt a vegyes variánst a fordítása kedvéért, de nem kizárható. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a kéziratos hagyomány további feltárása meg fogja oldani a kérdést, és képes lesz felmutatni egy olyan kódexet, amely pontosan ezeknek a kiadásoknak az olvasatait kontaminálja a fent bemutatott módon.

François de Belleforest

Belleforest a 16. századi francia fordításirodalom talán legtermékenyebb alkotója volt: csupán az olaszból (főként Matteo Bandello novelláiból) és latinból franciára fordított „szomorú történetei” (*Histoires tragiques*, 1564–1582) hét kötetet tesznek ki. Ezek között kap helyet például Tyrus-i Apollonius (VII. kötet), és Hamlet történetének egyik változata (V. kötet 5), vagy a Francesco Florio tollából származó arezzói Camillus és Emilia története (VII. kötet 4),¹¹⁶ amelyet egyébként éppen Piccolomini *Historiája* ihletett, valamint a hatodik kötet harmadik novellájaként maga Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus*ának erősen lerövidített fordítása is. Egyet kell értenünk Michel Bideaux véleményével, aki szerint Belleforest fordítása a Tridentinum szellemiségét követve az egykori pápától szerzett történetben a szerelem káros és pusztító hatását igyekszik kidomborítani.¹¹⁷ Belleforest kárhoztartja a házasságtörést, és célja főként erkölcsi leckét nyújtani, a gyönyörködtető retorikus részek, például a szerelmesek leveleinek kettőre csökkentésével, és az erotikus jelenetek minimálisra redukálásával. Belleforest sokszor kritikusan szól „Sylvius” szóbőségéről, amellyel például Lucretia szépségét ecseteli a történet elején, és nyíltan bevallja, hogy ő a narrációban is sok részt átugrik. Például a császár tréfálgozásai Eurialusszal rendre elmaradnak, nincs szó Eurialus három barátjáról, nem hallunk a Menelaoszt kísérő Bertusról, és Pandalus és Eurialus beszélgetése is csak függő beszédként van előadva. A kezdődő ellenreformációs indulat természetesen eltörli az intim helyekre bejutó bolha képzetét is a szövegből, s helyette Eurialus csak madárrá, vagy láthatatlanná válva juthatna be Lucretia házába: *Parler avec elle, ou la trouver seule luy estoit impossible, s'il ne devenoit oiseau, ou invisible.*¹¹⁸

116 Ennek a neolatin novellának a jelentőségéről az egyik angol fordítás kapcsán lesz részletesebben szó a következő fejezetben.

117 BIDEAUX, „L'Historia de duobus...”, 185.

118 BELLEFOREST, *Histoires tragiques...*, 248v. „Hogy vele beszéljen, vagy őt egyedül találja, az a

Az eredetiben izgalmas történet ebben a francia változatban egy igencsak hosszú és unalmas prédikáció szövegévé alakul át. Latin forrása szempontjából gyakorlatilag egyetlen olyan szöveghely sem mutatható ki, amely segítségünkre lehetne a mintául használt latin szöveg azonosításában. Talán három érdekesebb részletet emelhetünk ki. Az egyik az, hogy Belleforest számára láthatóan nem okozott gondot Eurialus frank nemzetiségének németként való fordítása: *luy estant Alemant, et non encore style en la langue Italienne [...]*.¹¹⁹ Belleforest még a német származású szolgát, Sosiast is átkereszteli, a Hans nevet adva neki: *entre les servitures de son mary y en auoit un nommé Hans*.¹²⁰ A másik érdekesség inkább nyelvtörténeti jellegű, a tulajdonnevek köznevesülésével kapcsolatos: az Eurialus első levelét kézbesítő kerítőnőt (a latinban: *lena*) „la ville Dariolette”-ként említi a fordító. A Dariolette nevű szolgálólány, aki úrnője szerelmi ügyeinek lebonyolításában segítkezik, az *Amadis de Gaule* lovagregény-folyamból ismert szereplő, s a nevet célzatosan a betöltött szerepre való utalásként talán épp Belleforest használja először az eredeti szöveggörnyezetén kívül, későbbi előfordulására pedig a kerítéssel kapcsolatosan 1624-ből találtam példát.¹²¹ Ez a köznevesülés ahhoz hasonló, amelyet Dante *Isteni színjátékában* Francesca da Rimini és Paolo Malatesta, a szerelemben bűnös pár szavai indítanak el (Pokol, V. ének, 136–138. skk.): „ajkon csókolt, remegve izgalomtul, / így Galeottónk lett a könyv s írója. / Aznap többet nem olvasánk azontul.” (Babits Mihály fordítása)¹²² A könyv, amelyet Danténál a szerelmespár olvas, egy breton lovagregény Lancelot és Ginevra szerelméről, akiket Galeotto, Ginevra királyné udvarmestere segített szerelmük beteljesülésében. S mivel a könyv Paolót és Francescát a régi szerelmesek utánzására készítette, számukra is kerítő, azaz Galeotto lett a könyv és szerzője. Ugyanilyen értelemben, a szerelmi bajokban való segítségnyújtása miatt adta száz novellát tartalmazó könyvének Giovanni Boccaccio is a *Decameron ovvero il Prencipe Galeotto* (Decameron, avagy Galeotto herceg) címet, hiszen Boccaccio ajánlása szerint történeteit olvasva elsősorban az otthon ülésre kárhoztatott hölgyek találhatnak enyhülést szerelmi gyötrelmeikre.¹²³ A mai olasz nyelvben mind a kis- mind a nagy kezdőbetűvel írt „G/galeotto” szó olyan személyt, tárgyat vagy eseményt jelöl, amely lehetőséget nyújtott egy szerelmi viszony létrejöttéhez.

férfi számára lehetetlen, hacsak madárrá vagy láthatatlanná nem válik.”

119 Uo., 233r. „ő német volt, és mivel még nem volt járatos az olasz nyelvben...”

120 Uo., 236v. „a férje szolgálói közt volt ő, és a Hans nevet viselte.”

121 <http://www.languefrancaise.net/Bob/40041>

122 Nádasy Ádám új fordításában: „a számra reszketőn csókot adott. / A könyv lett Galeottónk, meg a szerző; / mert aznap már nem olvastunk tovább.” Dante ALIGHIERI, *Isteni színjáték*, ford. NÁDASY ÁDÁM (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 2016), 84.

123 „És ki merné kétségbe vonni, hogy e vigasztalást, bárminő légyen is, sokkalta inkább a gyöngye nőknek, mint a férfiaknak illendő nyújtunk?” RÉVAY JÓZSEF, *Boccaccio művei: Dekameron* (Budapest: Magyar Helikon, 1964), 252.

Visszatérve még egy pillanatra Belleforest francia fordításához, érdemes megemlíteni, hogy szövege szerint Eurialus és Lucretia története 1438-ban játszódott le: *En fin la bele et peu sage Lucesse, facheé de tant viuté et maudissant son desseint, de l'amour et regrettant plus son amant, que son ame qu'elle echeminoit a la morte eternelle, elle trespasa enire les bras de sa dolente mere, l'an de grace 1438[!].*¹²⁴ A tévedés abból adódhat, hogy talán már Belleforest kéziratosa(?) forrásában, talán csak a fordítása nyomdai munkálatai során valaki az 1433-as évszámot 1438-nak olvasta ki. Ez az apró adat talán segíthet abban, hogy a későbbiekben Belleforest latin forrását közelebről is meghatározhassák.

Az N. R. monogramú fordító (1598)

Az N. R. monogramú fordító munkájának¹²⁵ ajánlását a következőképp címezi: A Monseigneur le Marechal de Biron, Chevalier des deux ordres du Roy, et Gouverneur pour sa Majesté au pays et Douché de Bourgogne. A megszólított személy nem más, mint Charles de Gontaut, Biron hercege, akit IV. Henrik francia király 1594-ben nevezett ki Franciaország marsalljának és Bourgogne kormányzójának. Kezdeti szoros barátságuk ellenére Biron marsall összeesküvést szőtt a király ellen (ez volt az ún. complot de Biron), amely kitudódván Biron a Bastille-ba, majd a vérpadra juttatta 1602-ben. Amikor az N. R. monogramú fordító neki ajánlotta munkáját (a kiadás királyi privilégiuma 1598. április 22-ről datálódik), akkor még Biron marsall ünnepezt katonai vezető volt, ahogy erről a meglehetősen hízelgő hangú dedikáció is tanúságot tesz. Az ajánlás szerint a fordító érdemtelennek tartja magát arra, hogy megrajzolja Biron marsallnak, Franciaország jobbjának hadi tetteit, viszont úgy véli, halhatatlanná teszi azzal is, ha nevét, mint vezérlő csillagát kötete címlapjára helyezi. Kéri Biron marsallt, hogy ne vesse meg a neki ajánlott szerelmi históriát, jóllehet ez olyan gesztus, mint amikor a hős Herculesnek orsót adtak a kezébe. (A mitológiai történetre, amely szerint Herculest rabszolgaként Omphalé királynő vette meg, és női ruhába öltöztetve fonásra kényszerítette a harcost, egyébként Piccolomini latin szövege is utal. Saját magán tapasztalva a szerelem jeleit, Eurialus emlékezik meg róla, hogy Hercules is teljesen megváltozott a szerelemtől, és hagyta, hogy haját megfésüljék, női ruhába öltöztessék és a kardforgatáshoz szokott kezébe orsót

124 BELLEFOREST, *Histoires tragiques...*, 266v. „Végül a szép és kevésbé bölcs Lucretia, aki ilyen bünt követett el és megátkozta sorsát, a szerelmet és még inkább szeretőjét siratta, hogy a szerelem őt az örök halálra kárhoztatta, és fájdalmas anyja karjai között múlt ki ebből a világból a megváltás 1438. évében.”

125 PETTEGREE, WASLBY and WILKINSON, *French Vernacular...*, nr. 43814 Pius II. Les amours d'Eurial et de Lucesse (Paris: chez Jean Gesselin, 1598), 12°. Lelőhely: München, Bayerische Staatsbibliothek, P.o. gall. 671.

adjanak.)¹²⁶ A fordító szándéka szerint a két szerelmes története a marsallnak ki-
kapcsolódásul szolgál majd a háborús gondok közepette, amelyeket, mint valami
Atlas, ő egyedül hordoz a vállán egész Franciaországban.

A hízelgő sorokat egy vers követi, amely a sienai Lucretiának szól, az ő ha-
lálát összehasonlítva a római Lucretia halálával. Ez után a fordító külön meg-
szólítja olvasóit is, s egészen pasztikus képpel indítva a mexikói barbár népek
véres emberáldozataihoz hasonlítja a szerelem istenének szolgálatát. A fordító
szerint Eurialus és Lucretia az égő vágyak örökké kínzó tüzének vannak kitéve a
történetben. Amort szolgálva Eurialus és Lucretia bálványimádó lett, de a hamis
szerelemisten kegyetlenül elbánt velük. A szerelmet ostromzó hangú tartalom-
ismertetést követően az N. R. monogramú fordító minden átmenet nélkül, tehát
kihagyva a Sozzininek és Schlicknek szóló leveleket, kezdi el mesélni a történe-
tet Zsigmond császár sienai bevonulásával.

A fordító személyének jövőbeni azonosításához talán az lehet segítségül, ha
valaki megvizsgálja a Biron marsall és a királyi udvar köreiből tevékenykedő,
irodalmi vénával megáldott személyek életpályáját; ez azonban ismét olyan fel-
adat, amelyre én nem vállalkozhattam.

Az N. R. monogramú francia forrásának megtalálásához a kiindulópontot az
a szöveghely adja, amelyet fentebb is említettem Jean Maugin fordítása kapcsán.
Eurialus első levelében arról panaszkodik, hogy már nem tud sem inni, sem enni
a szerelmi hevülettől: *m'ayant osté le biore et le manger seul soustien de la vie.*¹²⁷
A szóba jöhető kéziratok és kiadások három csoportra oszthatók, de megegyeznek
abban, hogy az ételt és italt említik, a francia fordítástól tehát eltérő sorrendben:

Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti mss CV1, Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 214,
H 215, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222,
H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234,
H 235, H 237, H 240, RSuppl1, C 59,
H 223=C 62, C 68, C 69, C 70, C 71, C 72,
Venance 1504, Venance 1514, Venance 1515,
Bázel 1545, Bázel 1554

Tu mihi et cibi et potus suum[!] abstulisti H 219, H 226, H 236

Tu mihi et cibi et potus saporem abstulisti P 157, H 219

A variánsok egész tömegétől, lényegében az X-ágba tartozó nyomtatványoktól
megszabadulhatunk annak következtében, hogy N. R. fordításában Eurialus

126 „Herculem dicunt, qui fuit fortissimus et certa deorum soboles, pharetris et leonis spolio positus
colum suscepisse, passumque aptari digitis smaragdus et dari legem rudibus capillis et manu,
que clavam gestare solebat, properante fuso duxisse fila.” PICCOLOMINI, *Historia...*, 40.

127 N. R., *Les amours d'Eurial...*, 36r. „el van zárva előlem az ital és az étel, az élet egyedüli fenn-
tartói.”

mindhárom, a szerelem miatt bűnbe keveredett bibliai férfit említi, Dávid királyt ráadásul egészen költőien, királyi prófétának nevezve: *La sainteté du Prophete Royal ne peut eviter ses appas deceveurs, la sagesse de Salomon manqua de sagesse en cest endroit, et la force de Sampson se trova foible contre les charmes violens d'une passion [...]*.¹²⁸ Dávid király neve a fentiek közül csak a következő latin kéziratokban és nyomtatványokban szerepel: mss CV1, Tr2, Ox, Ps1. H 214, H 213, H 231, H 234, H 237, C 72, Bazel 1545, Bazel 1554.

A H 214 kiadás továbbá azért zárható ki, mert ez azon két nyomtatvány egyike, amelyekből a százszemű Argus neve kimaradt, az N. R. monogramú francia fordításában pedig megtalálható: *que la vache de Lunon esclairendes cent yeux d'Argus*.¹²⁹ mss CV1, Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 231, H 234, H 237, C 72, Bazel 1545, Bazel 1554.

Ebben a fordításban is jelentősége van annak, hogy Lúdia királyának melyik névváltozata szerepelhetett a forrásban: *Ha! Pleust a Dieu que tu eusses esse avec moy, i'eusse volontiers commis la mesme faute que se Roy de Lydie, qui prit plaisir de faire voir sa femme vuë á un sien amy[...] et te ferois dire que Candaule en avoit moins d'occasion que moy*.¹³⁰ A lehetséges források hat variánsban hozzák Kandaulész király nevét:

Candaulis regis Lidiae uxor formosior fuit	C 72
Candaulis regis Libie formosa uxor fuit	H 234[Libyae], H 237[Libyae], Bazel 1545, Bazel 1554[Lybiae]
Canduli/Candali regis Lidie formosa uxor formosior fuit	ms Tr2
Candali regis Lidia formosa uxor formosior fuit	ms Ps1. H 213
Candale regi lidia formosa uxor formosior fuit	ms CV1
Candidi regis Lidia formosa uxor fuit	ms Ox. H 231

Az első két variáns, vagyis a C 72, illetve a H 234, H 237, Bazel 1545 és Bazel 1554 olvasatai a valószínűbbek a többivel szemben. Az utóbbiak, vagyis a mss Tr2, Ps1, CV1, Ox kéziratok, illetve a H 213 és H 231 nyomtatványok ellen szól az az érv is, hogy ezekben Phalaris lováról (*equo Phalaris*), nem pedig bikájáról van szó, ahogy N. R. munkájában: *tourmentez á l'extrémité, et mezmes referré dans le taureau ou Phalaris faisoit mugir les hommes [...]*.¹³¹

128 Uo., 117. „a Királyi Próféta szentsége sem tudta elkerülni ennek cselvetéseit, Salamon bölcsessége megszűnt bölcsnek lenni ezen a helyen, és Sámson ereje gyengének bizonyult egy szenvedély erőszakos vonzalmával szemben...”

129 Uo., 61. „Ahogy Juno tehenét figyelte Argus száz szeme.”

130 Uo., 95v. „Ha! Bár Isten akarná, hogy ott lehattél volna velem, én szívesen úgy tettem volna mint Lydie királya, aki felesége látványával akart kedvezni egy barátjának. [...] és te azt mondhatnád, hogy Candaulenak kevesebb alkalma volt, mint nekem.”

131 Uo., 106v. „a végsőkig kínozták őket, és mondják, hogy bikájában Phalaris az embereket bőgette...”

A fennmaradó C 72, H 234, H 237, Bázél 1545 és Bázél 1554 nyomtatványok közül kizárható továbbá a C 72 kiadás, mert az a többivel ellentétben nem a *domus*-csoport tagja, ahogyan N. R. fordításából kikövetkeztethetően forrása az volt: *auquel sa maistresse s'en alloit precipiter, ensevelissant sa chasteté tout l'honneur de sa race.*¹³² N. R. a *domus* olvasatot bővebb értelemben, nemzetségnek, családnak fordítja.

Még mindig lehetséges tovább szűkíteni a források körét. A H 234, H 237 és Bázél 1545 kiadásokból ugyanis, mint már korábban is volt szó róla Jean Maugin fordítása kapcsán, hiányzik a *Nemo me adiuuare potest, nisi tu, Deus meus* tagmondat, amely azonban világosan benne volt N. R. forrásában: *ie suis pris, mon iour est venne, ie ne le puis plus retarder, et personne si non vous, Seigneur, ne me peut estre favorable.*¹³³ Ezzel tulajdonképpen a források köre egyetlen nyomtatványra, a Bázél 1554-es, Johannes Oporinus által kiadott *Epistole laconice* gyűjteményre szűkült, vagyis ugyanarra, amelyről fentebb bizonyítottam, hogy annak egy példánya volt a magyar Pataki Névtelen fordításának a forrása is.

A Bázél 1554 nyomtatvány mellett, és az összes többi szövegváltozat ellenében pedig még két érv felhozható. Egyrészt Eurialus három barátja közül a harmadiknak, vagyis Palinurusnak a neve csak ebben az egy nyomtatványban szerepel helyesen, úgy, ahogy az N. R. monogramú francia fordításában is: *il void venir apres soy Nisus, Achate et Palinure tous ses amis.*¹³⁴

Összehasonlításként a Bázél 1554 olvasata mellett álljanak itt annak a négy kódexnek, és hat nyomtatványnak a variánsai is, amelyeket fentebb Kandaulész névalakja kapcsán áttekintettünk:

Nisum, Achaten Palinurumque	Bázél 1554
Nisum, Achaten Pliniumque	mss Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 231, C 72
Nisum, Achatem Polimiumque	H 234, H 237, Bázél 1545
visum achatem pliniumque	ms CV1

Mint látható, a CV1 kódexben Nisus neve nem is szerepel, a Tr2 kódex és társai olvasata a más francia forrásokban mérvadóvá lett Plinius variánst hozzák, a H 234, H 237 és Bázél 1545 nyomtatványokban pedig a *Polimium* olvasat áll.

Másrészt pedig a már szintén említett Ariadne vs. Diana szöveg hely fontos, amely Lucretia belső monológjában található, amikor az asszony felidézi a szerelem híres női áldozatait. Az N. R. monogramú fordító kissé bővíti Piccolomini eredetijét, de csupán a történetek részleteit emeli be a francia szövegbe, a kon-

132 Uo., 71v. „ami miatt asszonya elhamarkodottan cselekszik, eltemeti tisztaságát és elveszíti egész nemzetsége tisztességét.”

133 Uo., 83r. „én itt vagyok, és a napom eljött, nem tudom tovább késleltetni, és nincs ember, hacsak te nem, Uram, aki segítségemre lehet.”

134 Uo., 91r. „látta, hogy szembe jönnek vele Nisus, Achatés és Palinurus, mind a barátja.”

cepciótól és a példaktól nem tér el: *Heleine souhaitta son ravissement, et ne fut point de force enlevée par Paris. Ariadne amoureuse se vouluot suivre Thesee, et Medee furieuse mit son frere en morceaux, pour librement fuir avec Iason*.¹³⁵ Ez a latin *Quid Adrianam referam*¹³⁶ olvasatnak felel meg. Ha pedig mellé tesszük a másik helyet, amely pedig Lucretia egyik levelében található, és ismét előkerül Ariadné példája, láthatjuk, hogy az N. R. monogramú fordítónak jó latin szöveg állhatott rendelkezésére, hiszen az *en fut sauué par l'amour d'Ariadne*¹³⁷ tagmondat az *Ariadne consilio fretus evasit*¹³⁸ pontos megfelelője. Ismét áttekintve a fenti négy kódex és a Bazel 1554 kiadással együtt összesen hét nyomtatvány vonatkozó helyeit, a következőket kapjuk:

Ariadnem; Ariadne	Bazel 1554
Adrianam; Ariadne	C 72
Dianam; Adriane	mss Tr2, Ox. H 213, Bazel 1545
Dianam; Hadrianae	H 234, H 237
Dyanam; Adriane	mss CV1, Ps1

Hacsak nem feltételezzük, hogy a fordító saját tudására, Vergilius-, illetve mitológia-ismeretére támaszkodva javította ki a szöveghelyet Ariadné második előfordulása alapján, amelyeket a H 234, H 237 és Bazel 1545, illetve a C 72 kiadás valamelyikében olvashatott, akkor azt kell mondanunk, hogy a kutatás mai állapota szerint az N. R. monogramú, ismeretlen francia fordító az 1554-es bázeli nyomtatvány *Historia*-variánsát használta saját fordítása mintájaként.

Néhány sajátos fordítói változtatást ebben a szövegben is találhatunk. A fordításokban általában magyarként interpretált „Pacorus pannonius” az N. R. monogramú fordító számára *Panföre gentilhomme Sclavon*,¹³⁹ vagyis szlavóniai úriember. Ha jól értem, a fordító felfogása szerint latin nyelven a népet, illetve a területet a klasszikus fogalmaknak megfelelően kell leírni (*pannonius*), de a népnyelvű fordításban már a kortárs állapot szerint ott élő népet veszi figyelembe, s ezért lesz a lovag Szlavóniából származó ember.¹⁴⁰ A lovag névalakjának Pacorus→*Panforus→Panföre megváltoztatására azonban csak kulturális okokra visszavezethető magyarázatot tudok adni. A fordító talán etimológiai viccet csinál abból, hogy a termékeny Pannóniát a jó kenyér, *panis* vidékének tartották. A régi francia nyelv ismerte a

135 Uo., 16r-17. „Heléna óhajtotta elrablását, s nem erőszakkal vitte el őt Parisz. A szerelmes Ariadné követni akarta Thészeuszt, és az őrző Médea, bátyja darabokban, saját akaratából volt Iasonnal.”

136 OPORINUS, 406.

137 Uo., 50. „Ariadné szerelme miatt menekült meg.”

138 OPORINUS, 426.

139 N. R., *Les amours d'Eurial...*, 97r.

140 <http://www.raremaps.com/gallery/enlarge/41504>

*painfere főnevet, amely a latin panem ferens 'valaki, aki kenyeret hoz' kifejezéssel áll kapcsolatban.*¹⁴¹

Hogy mennyi igaz etimológiai fejtegetéséből, nem tudom, annyi azonban bizonyos, hogy a fordító egy úriemberhez méltó műveltséggel ruházta fel a *pannonius*-t. Panfore nevében a fordító ugyanis előbb egy verset, majd egy szép levelet is ír Lucretiának, amelyek tehát jelentős betoldások a francia szövegben az eredeti latinhoz képest.

Talán a kortárs francia kultúrában gyökeredzik az N. R. monogramú fordító egy másik változtatása: Menelaosz köztisztviselő kollégáját, akit, mint emlékszünk, az első francia fordító, Anthitus Brutusnak keresztelt át Bertusról, ez a fordító Radulphe névvel illeti. Számomra nincs különösebb jelentősége ennek a névnek, csupán azt tudtam meg róla, hogy az elmúlt közel 150 évben alig volt francia újszülött, akinek ezt a nevet adták volna, de nem tartom kizártnak, hogy a 16. század végi francia színházi világ valamely darabjából jön a Radulphe név, s többletjelentése csupán előttem maradt rejtve.

N. R. érzékenységet nem sérti Piccolomini erotikus utalása, a Lucretia házába bolha alakjában bejutni vágyakozó Eurialus képe, így nála mind a nő felhívása, mind a férfi elmés válasza megtalálható: *car pour me trouver seule vous faudroit transformer en hyrondelle [...] Ha! Pleust a Dieu que ie le fusse, ou bien plustot metamorphosé en puce.*¹⁴²

Végezetül az utolsó francia fordítónak a *cultural translation* jelensége alá sorolható változtatására hívom fel a figyelmet, amely ugyanakkor azt is elárulja, hogy a fordító nem volt jártas az itáliai irodalom erotikus nyelvezetében.

Piccolomini eredeti történetében a nőügyekben jártas Nisus fürkészte ki azt a titkos helyet, ahonnan a szerelmesek beszélhettek egymással. Nisus talált egy kocsmá falán emelet magasban nyíló budit (a latinban: *cloaca*), amely egy se nap, se ember nem járta sikátor felett, csak három könyök távolságra volt Lucretia ablakától, s így Eurialus ott ücsörögve várhatta ki, amíg Lucretia arra jár.¹⁴³ A szerelmes férfinak nem is kellett csalódnia: hamarosan szót, és egy nádszál (a latinban: *arundo*) segítségével ajándékot válthatott úrnőjével. Ha

141 http://atilf.atilf.fr/scripts/dmfAAA.exe?LEM=painfere;XMODE=STELLA;FERMER;AFFICHAGE=0;MENU=menu_dmf;ISIS=isis_dmf2015.txt;MENU=menu_recherche_dictionnaire;OUVRIR_MENU=1;ONGLET=dmf2015;OO1=2;OO2=1;OO3=-1;s=s0a5a23a0;LANGUE=FR

142 N. R., *Les amours d'Eurial...*, 45r, 46v. „mert hogy engem egyedül találjon, ahhoz önnek fecskévé kell változnia [...] Ha! Bár Isten akarná, hogy úgy legyen, vagy inkább ha bolhává alakulhatnék át.”

143 „Paucis deinde interiectis diebus Nisus, Euriali fidus comes, dum anxius amici cause favet, tabernam speculatus est, que post Menelai domum sita in Lucretie cameram retrorsum habebat intuitum. Cauponem igitur sibi conciliat spectatoque loco Eurialum adducit et: „Hac”, inquit, „ex fenestra Lucretiam alloqui poteris.” Media inter utramque domum cloaca fuit nec homini nec soli accessa, triumque ulnarum distantia fenestram Lucretie disternabat. Hic diu consedit amator exspectans, si quis casus Lucretiam ostenderet nec deceptus est.” PICCOLOMINI, *Historia...*, 60.

belegondolunk, ez a jelenet Piccolomini részéről egyrészt tisztelgés egy nagy íróelődtől jól ismert motívum előtt, másrészt annak (bél)sárba rántása és paródiája. A nádszálba rejtett levél ötlete ugyanis Boccaccio *Decameronjának* IV, 1 novellájából, vagyis Ghismonda és Guiscardo történetéből származik. Boccacciónál a salernói hercegnő egy, a tűz felélesztésére szolgáló üreges nádszálból készült tárgyat (a régi magyar fordításban: fuvallót)¹⁴⁴ küld Guiscardónak, és ebbe rejti el a szerelmi vallomását tartalmazó levelet. Az üreges nádszál mint a barlangos testekkel befutott pénisz, és a tűz felélesztése mint a szerelem (szerelmi aktus) képe már az eredeti Boccaccio-történetben is világos szexuális metaforák. Piccolomini pedig e metaforikát kihasználva, a szerelmi szenvedélytől megrészegülő emberen ironizál: Eurialus igen sikeres légyottra (mondhatnám a kontextushoz illően durvábban is: igen jó numerára) számít, ha képes egy iszonyatosan bűzlő budin nyújtogatni a nádpalcáját. A narrátor felfogása szerint ez is mutatja, hogy a szerelmi vágy teljesen elveszi az ember józan ítélőképességét.

A szexuálm-metaforikát az N. R. monogramú francia fordító is értette talán, viszont nem valószínű, hogy irodalmi kultúrája az *arundo* Boccaccio-referenciájára is kiterjedt volna, ezért nem játszotta ki az üreges nádszálban rejlő poént, hanem azt egy tömörebb tárggyal és konkrétabb metaforával helyettesítette. A francia, Piccolominihez hasonlóan kétszer említi meg a levélküldésnek ezt a titkos módját. Először a fenti „budis” jelenetben kerül elő a francia fordításban a *verge*, azaz ’vessző’ jelentésű, ajándék átadásra szolgáló eszköz: *et se firent mesmes quelque presens, qu’ils se donnerent l’un a l’autre au bout d’une verge, poussez ce sembloit d’une prodigue ialousie, qui de deux vaincroit l’autre en liberalité.*¹⁴⁵ Másodszerre pedig akkor említi ezt a levelezési módot, amikor Menelaosz elfalaztatja az ablakot, amely a sikátorra és a budira nyílt: *Il [Menelaosz – M. Á.] retrancha pourtant á Eurial le moyen de voir plus Lucesse, et mesme de luy donner des lettres par la fenestre avec une baguette, comme il avoit accoustumé [...].*¹⁴⁶ Ez esetben a nádszálból *baguette* lett, amely a 16. század végén még egyszerűen ’botocska, pálcika’ jelentéssel bírt, s csak a 19. században kapta meg a ’hideg kelesztésű, hosszúra nyújtott, francia fehér kenyér’ jelentését. Mivel ebben a francia szövegben tehát nem a kenyérfélébe sütött levélről van szó, sajnos le kell mondanunk olyan további popkulturális asszociációkról is, mint például a kenyérbe sütött ráspoly, amellyel a bűnözők kiszabadulhatnak

144 ENYEDI György, *Historia elegantissima*, szerk. KÁLDOS János (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 227. sor, 53.

145 N. R., *Les amours d’Eurial...*, 71r. „és néhány ajándékot adtak, amelyet egyik a másiknak egy vessző segítségével adott át, és amit mintegy pazarló féltékenységtől hajtva az egyik adott, azt a másik nagylelkűségben felül akarta múlni.”

146 N. R., *Les amours d’Eurial...*, 114r. „Ő [Menelaus] útjába állt a lehetőségnek, hogy Eurialus láthassa Lucretiát, és hogy saját kezűleg adja át neki leveleit az ablakon keresztül egy botocska segítségével, mint ahogyan az korábban szokásuk volt.”

a börtönből a *Lucky Luke* című képregényfolyamban; vagy a fogházba beküldött speciális fogpaszta, amelyhez Cadbury nevű angol inasának a milliárdos amerikai kisfiú latinul (mint közös titkos kódnyelven) írt üzenetet is mellékel a *Richie Rich* című filmben.¹⁴⁷

Jean Bouchet (nem Bouchier)

A 16. században készült francia *Historia*-fordítások közül utolsóként kell megemlíteni azt, amelyről Gustav Reynier kötete¹⁴⁸ adott hírt a 20. század elején. A Reynier által idézett 1599-es kiadásban, mint a bibliográfiai bevezető részben volt róla szó, a fordító neve nem Jean Bouchet, hanem, a kötetben olvasható ajánlás tanúsága szerint *Iean Bouchier de Poitiers* (2r). Ez a Bouchier névalak azonban valószínűleg a 16. század végén híresebb, hasonló nevű Jean Boucher nevének a hatására került bele az 1599-es kiadásba. Amint említettem, Bouchet könyvének három másik kiadása is megjelent a 16. század első felében (1536, 1537, 1550).

Reynier állításával szemben azonban Bouchet nem Octovien de Saint-Gelais, hanem Anthitus la Favre fordításából vágott ki egy részt, és ezt tette meg saját kötete *Historia*-fordításának. Reynier-t az vezethette félre, hogy Bouchet ajánlásában valóban említi Octovien de Saint-Gelaist, mint olyan szerzőt, aki leoninusokban fordította franciára Ovidius leveleit és Vergilius *Aeneis*ét.¹⁴⁹ Eleget azonban összevetni egymással Saint-Gelais fordításának, és a Bouchet neve alatt megjelent *Historia*-fordításnak a kezdő sorait, hogy lássuk, a két szöveg teljesen eltér egymástól:¹⁵⁰

- Saint-Gelais: *En l'onneur de la sainte Trinité, / Louenge de vous, Charles, roy treschrestien, / De latin en francois j'ay translaté [...]*¹⁵¹
- Bouchet (72r): *A La requeste et priere des Dames / Ausquelles sont les bons obeyssans / Sans vouloir choses qui soyent infames [...]*

147 Richie Rich – Rosszcsont beforr, rendezte Donald Petrie, 1994.

148 Jean Bouchet, *Les Angoisses et remedes d'amours du traverseur á son adolescence. Auquel est adjousté une plaisante histoire d'Eurial et Lucesse redigee en langue latine par Aenas Sylenius(sic) poete(sic) excellent et depuis trad. en vulg. fr.* (Rouen: Ab. Cousturier, 1599), 12°.

REYNIER, *Le roman...*, 29.

149 BOUCHET, *Les Angoisses...*, 3r: „Et en rithme platte (qu'on appelle Leonine) n'ordonnois n'entrelassois les masculins et feminins vers, comme a communement fait Monsieur Octavian de Saint Gelaiz, Evesque d'Angoulesme, es ses epistres d'Ovide, et Aeneide de Virgile par luy de Latin en François traducte.”

150 Reynier könyvének írása idején (1908 előtt) még csak az eredeti incunabulum és antikva kiadások álltak rendelkezésre mind Saint-Gelais, mind Anthitus la Favre munkáiból, de ez nem menti fel Reyniert az alól, hogy nem ellenőrzött tényt, csupán feltételezést közölt tanulmányában.

151 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 87. „A Szentháromság tiszteletére, / és az ön hírnevére, Károly, legkeresztényibb király, / latinból franciára én fordítottam.”

Teljesen világos azonban az egyezés Bouchet fent idézett incipitje és Anthitus kezdősorai között:

Anthitus la Favre (Aii): *A La requeste et priere des Dames / Ausquelles sont les bons obeyssans / Sans vouloir choses qui soyent infames [...]*¹⁵²

A Bouchet neve alatt megjelent *Les Angoisses et remedes d'amours ...* (A Szerelmelel kínjai és orvosságai...) című nyomtatvány 72v–86r oldalain olvasható tehát Anthitus *Historia*-fordításának rövidített változata, amely Lucesse és a Raison párbeszéde után az Auctuer megszólalásával ér véget: *En tel estat demoura longuement [...] A beaucoup pres l'amour qui est en eux / Dont plus a plain il fault que i'y pouruoye / Ainsi en font tous amans curieux.*¹⁵³

Anthitus fordításának kiadásaiban azonban e rész utolsó sora eltérő, hiszen utal rá, hogy a továbbiakban a szöveg prózában folytatódik (mégpedig a *Prose Epylogale* című résszel): *A beaucoup pres l'amour qui est en eux / Dont plus a plain il fault que i'y pouruoye / Icy en prose dirons ung mot ou deux.*¹⁵⁴ Anthitus teljes fordítása még kb. nyolcvan oldalt számlál, de Bouchet kötetében a történetnek itt vége szakad, és a 86v–87r oldalakon Piccolomini egy másik munkájának, az *epistola revocatorianak* egy rövidített, verses átdolgozását olvashatjuk franciaúl szintén Bouchet tollából. Ebből a verses sűrítményből álljon itt csupán az *epistola revocatoria* egy szállóigévé vált mondatának (*Eneam rejicite, Pium suscipite!*)¹⁵⁵ francia fordítása: *Getez Ennée et Pie receuez*. E sorok tanúsága szerint Bouchet valószínűleg olvasta Piccolomini műveit latinul is, s talán kötete első részéhez, a címadó „Szerelmelel kínjai és orvosságai” verses fejezetekhez is tőle vette az ihletést,¹⁵⁶ de a *Historia de duobus amantibus* szövegét nem fordította le, csupán újrahasznosította egy száz év előtti francia fordító munkáját.¹⁵⁷

152 „A Hölgyek kérésére és imádságára, / akik jók az engedelmességben is, / Anélkül, hogy olyat akartam volna választani, amelyet a rossz hírűek szoktak.”

153 „Sokáig ebben az állapotban volt. [...] Kissé, a szerelem miatt, mely bennük van, / nekik több kell, mint ami lehetséges / s ezért furcsa minden szerelmes.”

154 „Kissé a szerelem miatt, mely bennük van, / nekik több kell, mint ami lehetséges / Itt prózában egy vagy két jó mondást elsütünk.” Prus II., *L'histoire delectable et recreative de deux parfaitcz[!] amans, estans en la cite de Sene* (Paris: Denis Janot, 1537, 16°. Chantilly, Musée Condé, XI-D-029, C ívjelzés előtti recto oldalon. Mivel minden olyan szöveghely, amely Anthitus forrásnak meghatározásában segítségünkre volt, a C ív után található, Bouchier változatában közülük egyetlen egy sem maradt benne.

155 „Vessétek el Eneast, s kövessétek Piust!” Más változatok szerint a *suscipite* ige helyett *recipite* áll a mondatban, talán a francia fordítása is inkább azt követi.

156 Bideaux híradása szerint Piccolomini *De remedio amoris* című művét Albin des Avenelles francia fordításában már kétszer kiadták az 1540-es években, és létezik egy 15. század végi kéziratos francia fordítása is. A későbbi kutatás feladata lesz, hogy Bouchet/Bouchier munkáját ezekkel összevessa. BIDEAUX, „L'Historia de duobus...”, 184, 27. j.

157 Egy francia kutató, Daniel Maira kedvezőbben fogalmaz: „L'Hisotire des deux amants

Áttekintve a hat francia fordítást, amelyek Piccolomini szerelmi történetéből 1490 és 1598 között készültek, mind a források, mind a fordítások szempontjából nagy változatosságot találunk. Próza és vers, megállapítható és ki-mutathatatlan latin források, szépen folyó verses feldolgozások és dögunalmas, szürke erkölcsi prédikációk vegyes halmaza a *Historia de duobus amantibus* korai francia fordításainak csoportja. Szempontunkból különösen érdekes, hogy milyen a különböző francia fordítások forrásainak földrajzi megoszlása. Anthitus la Favre Lyonban készült első fordítása római eredetű *Historia*-variánsra látszik támaszkodni. Bár la Favre francia fordítását ugyanaz a nyomdász, Jean de Vingle adja ki, aki az 1490-es évtized végén (H 158, 1497), majd a 16. század elején (1505-ben) Piccolomini *Epistole familiares* című levélválogatásának a publikálásában is részt vesz, filológiailag bizonyítható, hogy a la Favre által használt római variáns és a Vingle kiadványában szereplő, a Baccarus-csoportba tartozó *Historia*-változatok távol álltak egymástól. Másképp fogalmazva, a nyomdász azonossága és az időbeli közelség ellenére is bizonyítható, hogy ugyanabban az időszakban ugyanabban a szűk körben a *Historia de duobus amantibus*-nak különböző eredetű variánsai is fellelhetők voltak. A nagy kulturális központokba többfelől érkező hatásokra példa a Párizsban megjelentett Octovien de Saint-Gelais francia fordítása is, amelynek latin előszövegét a C 69 jelű párizsi, illetve a belga Aalst városából származó C 71 kiadványban találtuk meg. Újabb latin *Historia*-variánsoknak a Lyonban való megjelenésére utal az a tény, hogy a rejtélyes Jean Millet vagy Maugin nevű fordító Lyonban kiadott műve a strassburgi eredetű H 228 és a római eredetű H 234 és H 237 nyomtatványok együttes használatát feltételezi. A 16. század utolsó harmadában alkotó fordítók közül kettőnek, Francois de Belleforest-nak és François de Louvencourt-nak a forrásáról semmit nem tudtunk megállapítani. Jean Bouchet/Bouchier egyrészt Anthitus la Favre egyszerű plagizátorának bizonyult a *Historia* fordítása szempontjából, másrészt azonban az eljárása arra utal, hogy Anthitus munkája az első megjelenés után száz évvel is elérhető és reprodukálható volt, népszerűsége tehát a bibliográfiai adatokkal alátámasztható 1540-es évek után is folyamatosnak tűnik. Végül az N. R. monogramú fordító 1598-ban kiadott munkájának feltételezhető forráshasználata, vagyis a bázeli Oporinus nyomda 1554-ben készült *Epistole laconice* követése a korábbi változatos eredetű latin forrásokról szóló adatokkal együtt azt az ismert tényt bizonyítja, hogy a francia könyvpiac Nyugat-Európa középső területeiről, sok forrásból táplálkozott. Míg tehát a korai olasz és spanyol fordítások alapján Itália egy „filológiai, könyvpiaci zárványt” jelentett Európa déli részei számára, a német területek nyomdászata pedig a dán, lengyel és a régi könyvállományok

est ainsi réduite à l'essentielle [...]” Daniel MAIRA, „Une édition des Angoisses et remédes d’amour de Jean Bochet suivi de l’Histoire d’Eurialus et Lucesse d’Enea Silvio Piccolomini”, *RiLUne* 2, 7 (2007): 233–258, itt: 243.

alapján részben a magyar könyvbeszerzéseket dominálta, és meghatározta Piccolomini *Historiájának* adott variánsban való megismerését, addig a francia fordítások egy sokkal nyitottabb, és változatosabb felvevőpiac képét tárják elénk. Egyelőre úgy tűnik, az a helyzet, hogy Oporinus bázeli nyomdájában a szöveghagyománynak két markánsan eltérő variánsa is fellelhető volt, és ezek kontaminációjából készült az 1554-es kiadás, lehet, hogy a francia területeken nem is számított kivételnek, hanem inkább szabálynak, s nagyon is gyakran előfordulhatott, hogy egy ember kezén, nyomdászén vagy fordítóén két különböző latin variáns ment át ugyanabból a szövegből.

Angol fordítások

A *Historia de duobus amantibus* angol fordításairól szólva ismét a bibliográfiai áttekintéssel kell kezdeni. A Warwick-i Egyetem *Renaissance Cultural Crossroads Catalogue* elnevezésű (RCCC) on-line adatbázisa igazít el ebben a kérdésben, amely az 1473 és 1640 között Nagy-Britanniában nyomtatott, fordításnak minősülő kiadványokat listázza. Az RCCC Piccolomini *Historiájának* három különböző fordításából ismer példányokat.¹ Négy kiadását sorolja fel (1553, 1560, 1567, kb. 1570) annak a röviden csak *The goodli historie* címen említett anonim fordításnak,² amelynek modern kiadását E. J. Morral készítette el az Early English Text Society számára.³ Ezen felül az STC 19974 sorszámot kapta egy William Braunche-nak nevezett fordító *The most excellente histoire, of Eurialus and Lucretia* című munkája.⁴ Végül egy Charles Allen/Aleyn nevű fordító 1639-ben készült fordítása az STC 19973-as sorszámmon szerepel;⁵ ez a munka azonban kívül esik a jelen kötetnek a 16. század végében meghatározott érdeklődési körén. Az RCCC azonban nem hozza *The Oxford History of Literary Translation in English* 2. kötetében említett kb. 1515-re tehető angol *Historia*-fordítást,⁶ minthogy csak létező példányokat listáz, helyre igazítja viszont azt a hibás adatot, mi szerint John Barclay *Stultifera navis* című

- 1 https://www.hrionline.ac.uk/rcc/index.php?page=search_results&result_set=0&logic=and&search_type=kw&kw=piccolomini
- 2 STC 19970–19972.5 számok alatt tartja nyilván ezeket a katalógus.
- 3 POPE PIUS II, *The Goodli History...*
- 4 Első megjelenés: London, Thomas Creedy, 1596. Vizsgált példány: British Library, 12612_c_10.
- 5 *The historie of Eurialus and Lucretia. Written in Latine by Eneas Sylvius; and translated into English by Charles Allen* (Gent. London: Tho[mas] Cotes, 1639).
- 6 Gordon BRADEN, Robert CUMMINGS and Stuart GILLESPIE, eds., *The Oxford History of Literary Translation in English Volume 2, 1550–1660* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 352–353; illetve POPE PIUS II, *The Goodli History...*, xii. Az 1515 körüli angol fordítást valószínűleg Jan van Doesborch holland nyomdász adta ki.

művében is Piccolomini *Historiájának* a fordítása jelent volna meg.⁷ Valójában Barclay kötetének részeként Piccolomini *De curialium miseria* című munkájának angol fordítása látott napvilágot több kiadásban is.

A jelen fejezetben tehát két angol fordításról lesz szó: a Morralltól Angol Névtelennek hívott fordító, illetve William Braunche munkájáról, amelyről tudomásom szerint eddig csupán *The Oxford History of Literary Translation in English* 2. kötetében írtak pár soros jellemzést, a forrásához való viszonya filológiai elemzésére azonban még nem került sor.

Az Angol Névtelen fordítása

Az Angol Névtelen munkájának jó néhány tulajdonsága előkerült már az első fejezetben, a szöveghagyomány bemutatása során. A következőkben a fordítás néhány további jellegzetességére szeretném felhívni a figyelmet, hogy az ismeretlen angol fordítói adottságairól is benyomást szerezhessünk.

Mint azt E. J. Morrall kutatásaiból tudjuk, az Angol Névtelen fordításának forrása egy, a H 236 kiadáshoz közel álló, de annál néhány ponton jobb állapotú, számunkra valószínűleg teljesen elveszett szövegvariáns lehetett. Az első fejezetben bemutattam a forrás X-ággal való rokonságát, ezen belül a következő latin helyek angol megfelelőit is idéztem: *fortunis, sacio, carmen pergratum, suapte casta sit, miror me, accedens propius, Argus, Lucretia elzárja szép ruháit, rumor venit*.

Az alábbiakban néhány olyan latin szöveghelyet mutatok be, amelyeknek fordításait már elemeztem például a francia Saint-Gelais, illetve az olasz fordítások kapcsán. A mostani elemzéssel az Angol Névtelen munkáját egyrészt a többi fordítás kontextusában szeretném megmutatni, hiszen E. J. Morrall róla szóló elemzésének ez nem volt a tárgya. Másrészt pedig hangsúlyozni szeretném, hogy az Angol Névtelen fordításában is számos olyan hiba tükröződik, amely a latin *Historia* sztemmáján elég magasan, már a korai H 213 kiadástól fogva jelentkezik.

Ilyen, a H 213 kiadástól jelentkező olvasat az X-ágon például, hogy Eurialus ruháinak részletes leírása a selymekkel és a bíborcsiga vérével (*Nunc auro illitis, nunc muricis tyrii sanguine tinctis, nunc filis, quae ultimi legunt Seres, textis vestibus*) az Angol Névtelen szövegében nem szerepel:

(GH, 4, 29–33.) „Hee was more and more gorgeouse in syghte of menne, and lede a greate trayne of seruantes after hym, and he hadde such a horse (as the tale reporteth) as Mennon hadde, whan[!] he came to Troye.”⁸

7 BRADEN, CUMMINGS and GILLESPIE, *The Oxford History...*, 352–353.

8 POPE PIUS II, *The Goodli History...*, 4. „Egyre és egyre elegánsabban jelent meg az emberek előtt, és nagy csapat szolgát vezetett maga után, és olyan volt a lova (ahogy a mese mondja), mint amilyen Memnónnak volt, amikor Trójába ment.”

A második példa szerint Eurialus az angol szövegben is az étel és az ital (*cibi et potus*) Lucretia miatti megvonásáról panaszkodik első levelében:

(GH, 11, 7–8.) „I am taken and am noo more myne owne, the vse of meate and drincke thou takest fro me.”⁹

Harmadik példám Eurialus barátainak neve, akik közül a harmadikat a római történetíró, Plinius nevével illeti a latin forrás és angol fordítója:

(GH, 24, 35.) „he sawe Nisus, Achates, and Plinius”¹⁰

A negyedik eset azt mutatja, hogy akárcsak Saint-Gelais, latin forrása alapján az Angol Névtelen is félreértette, ki volt Lúdia királya, hogy hívták a királynét, és hogy a házaspár tagjai közül ki volt szebb a másiknál:

(GH, 25, 34–35.) „[...] the more nearer she is, the more fayrer shee is. Lidia, thee fyre wyfe of Candalus, the kynge was no fayrer”¹¹

Végül akárcsak Saint-Gelais és több olasz fordító esetében, ebben a szövegben is megfigyelhető, hogy Dávid király említése elmarad a szerelem ószövetségi áldozatai közül.¹²

(GH, 30, 25.) „Thou knowest that neyther the wyse Salomone, nor the stronge Sampson hathe escaped from thys passyon.”¹³

Az imént felsorolt esetek mind arra mutatnak, hogy az Angol Névtelen fordítása rokon a *domus*-csoport tagjait követő más fordításokkal (Braccesi, Verniglione, Spanyol Névtelen, Pataki Névtelen, Anthitus la Favre, Jean Maugin, N. R. monogramú francia fordító). Az Angol Névtelennél is a ház szegényéről olvashatunk a már sokszor említett helyen, Sosias morfondírozásában: (GH, 20, 3–5.) „my mysters is vndon, and the house shamed”.¹⁴ Mint azonban E. J. Morrall felhívta rá a figyelmet, ez az olvasat nincs összhangban az Angol Névtelen

9 Uo., 11. „Megszállott vagyok, és nem vagyok a magamé, a hús és ivás szokását te vetted el tőlem.”

10 Uo., 24. „meglátta Nisust, Achatést és Pliniust.”

11 Uo., 25. „minél közelebb van, annál szebb ő. Lidia, Candalus szép felesége, a király nem volt szebb...”

12 Említhető továbbá a *secreto cupidinis arcu* szöveghely fordítása is, amelyről Alamanno Donati, a Venetói Névtelen és Jean Maugin munkái kapcsán is volt már szó. (Uo., 9, 31–32.) „But Eurialus, stryken with the secret dart of Cupido.” Uo., 9.

13 POPE PIUS II, *The Goodli History...*, 30. „te tudod, hogy sem a bölcs Salamon, sem az erős Sámson nem tudott elmenekülni e szenvedély elől.”

14 Uo., 20. „az asszonyom tönkremegy, és a ház megszegyenül.”

forrásának leginkább beillő H 236 kiadás adott helyével, ahol rövidítve dñs (az n fölött világosan kivehető nazális rövidítésjellel) alak szerepel, amelyet egyértelműen *dominus* formában lehet feloldani.

Az Angol Névtelen fordításában megtalálható egy olyan szöveghely is, amelyet ilyen pontosan egyetlen más, rokon forrásból merítő fordító sem adott vissza. Arról a jelentről van szó, amikor a császár bevonulása után Lucretia először látja meg Eurialust, és házába megtérve a férfi arca belevésődik szívébe, így sebzi meg a szerelem. Az angol szöveg szerint: (GH, 5, 19–21.) „hateth her husbande, and wyth woundes nouryshynge the wounde, holdeth fyxed in her brest the countenance and face of Eurialus.”¹⁵ A dőlt betűvel kiemelt rész, amely kb. azt jelenti ’sebekkel táplálva a sebet’ a latinban található *vulnerum vulnus* szintagma tökéletes tolmácsolása.

Néhány esetben az Angol Névtelen forrása nagyon jó latin változat volt, valószínűleg ennek köszönhető például, hogy ebben a szövegben pontos a császár kíséretébe tartozó férfiak hajkoronájának (*caesaries et madido cirro contortos crines*) a leírása is: (GH, 7, 25–26.) „beholde theyr bushes and well kempte heares.”¹⁶

A fordító forrásadottságával kapcsolatos további szöveghelyek elemzését Morrall elvégezte modern kiadásának jegyzeteiben, így ezek közül csak két érdekesebbet emelnék ki, amelyek a fordító műveltségével függhetnek össze. Morrall megfigyelte, hogy az Angol Névtelen súlyosan félreértette azt a szép *locust*, amikor a novella szövege szerint az Eurialus távollétében búslakodó Lucretia szomorúsága miatt *Sene ipse vidue videbantur* azaz ’maga Siena is özvegynek látszott’. Ehhez képest az Angol Névtelen szövege (GH, 18, 37.) „sythen the wy[d]owes of the towne shewed thein selfe”¹⁷ valami olyasmit jelent, hogy ’a város özvegyei megmutatták magukat’, ami teljesen értelmetlen az adott szövegkörnyezetben.

Valószínűleg a fordító saját hibájából került be az angol szövegbe egy *lectio faciliorként* értelmezhető megoldás is. Piccolomini szerint a szerelmesek harmadik közös éjszakájukon minden szeretkezés után úgy támadtak új erőre, mint Anteus: *Stringebat hic, stringebat illa, nec post Venerem lassi iacebant, sed ut Antheus ex terra validior resurgebat, sic post bellum alacriores isti robustioresque fiebant*.¹⁸ Az erotikus utalás Hercules egyik munkáját idézi fel, aki birkózásban csak úgy tudta legyőzni a Földistennő (Gaia) gyermekét, Anteust, hogy fel-emelte, és a levegőben tartva szorította ki belőle az életet, így nem engedte neki, hogy új erőt merítsen anyja érintéséből. Az Angol Névtelen szövegében ehhez képest Anteus helyett az oda nem illő, de közismertebb városnév, Athén áll:

15 Uo., 5. „gyűlölte a férjét, és sebekkel táplálva a sebet, keblébe vésve hordozta Euryalus alakját és arcát.”

16 Uo., 7. „tartják üstöküket és szépen gondozott hajukat.”

17 Uo., 18.

18 PICCOLOMINI, *Historia...*, 100.

(GH, 36, 32) „Hee strayed, and she staryned, and when they hadde done they were not wearye, but as Athens, rose from thee grounde stronger.”¹⁹

A fenti változtatás talán indokolható azzal is, hogy az Angol Névtelen nagyon szemérmes fordító: mint Morrall felhívta rá a figyelmet, ebben az angol fordításban folyamatosan le vannak tompítva az erotikus utalások, például Ámnón és Támár vérfertőző szerelmének említésekor,²⁰ a Lucretia ablakán bejutó bolha képe pedig teljesen ki is marad a szövegből. A fordító személyének azonosítására E. J. Morrall szintén jegyzeteiben tett kísérletet:²¹ e szerint Piccolomini szövegét egy kevésbé ismert nyomdász, bizonyos Leonard Andrewe ültette volna át angolra. A Morrallnál olvasható feltételezéseket tudomásom szerint senki sem próbálta sem cáfolni, sem újabb adatokkal alátámasztani.

Az Angol Névtelen fordítása tehát átlagosnak mondható a *Historia de duobus amantibus* többi, eddig megismert nemzeti nyelvű változtatáshoz képest. Ez a szöveg is hordoz latin forrásától öröklött hibákat, néhány műveltségelemé pedig valószínűleg szerzője tudástárából hiányzott (pl. Phalarisz), ezért nem került bele a fordításba. A fordító sok kollégájához hasonlóan nem vett tudomást a Mariano Sozzininek és Kaspar Schlicknek szóló kísérőlevelekről, és dicséretére legyen mondva, ő a szövegközben is kiirtotta a Mariano Sozzinihez a narrációból kiszóló sorokat – ellentétben például a Venetói Névtelennel. A másik, körülbelül negyven évvel későbbi, William Braunche-nak tulajdonított angol fordításhoz képest pedig egy egészen más fordítói attitűdöt, ízlésvilágot és erkölcsi beállítódást tükröz ez az ismeretlen fordító. Az Angol Névtelen elég szorosán követi Piccolominit, csak elvesz belőle, de hozzá szinte semmit sem ír a forrásában olvasottakhoz. Szemérmes, amellyel persze az eredeti latin szöveg szabadabb szövegvilágát, konkrétabb utalásait is elszínteleníti kissé. Mindezzel együtt is a hűséges, a szöveget és az erkölcsi tanulságot, nem pedig saját személyét előtérbe helyező fordítóról van szó. William Braunche fordítása azonban egy, a végletekig kibővített és véleményem szerint túlírt szóáradat, amelynek a korban divatos prózai szövegek között mégis pozitív a megítélése, legalábbis *The Oxford History of Literary Transaltion in English* már idézett kötete szerint.²² A magam részéről tökéletesnek tartom a humanista Piccolomini feszes meseszövegét, és stílusát semmiképpen sem nevezném „relatíve laposnak/lapidárisnak” („relatively plain”), de belátom, hogy a 16. század második felében, akárcsak a franciáknál, az angoloknál is egy sokkal dúsabb, burjánzóbb prózastílus jött divatba, amely-

19 POPE PIUS II, *The Goodli History...*, 36. „A férfi ölelt, és a nő ölelt, és amikor végeztek, nem lettek fáradtak el, hanem mint Athén, erősebben emelkedtek föl a földről.”

20 Uo., 56, 30/31. j.

21 Uo., 61, 41/1. j.

22 „Piccolomini’s fourth translator, who in 1596 decorated the *relatively plain style* [kiemelés tőlem, M. Á.] of his source with all the rhetorical flourishes cultivated by Lyly – puns, rhymes, alliteration, and so forth [...]” BRADEN, CUMMINGS and GILLESPIE, *The Oxford History...*, 352–353.

hez képest Piccolomini szövege túl egyszerűnek és díszítetlennek tűnhetett, és amely e fordítók megítélése szerint igényelte a bővítést.

William Braunche angol fordítása

William Braunche nevű személyt ismer ugyan az angol történetírás, de az RCCC szerint a berkshire-i helyi politikus (1539–1602), akinek latin műveltségéről nincs adat, nem lehet azonos azzal a személlyel, aki Piccolomini novelláját latinból angolra ültette át. Az azonos nevű, s kétségtől alapos latin műveltségű fordítóról így tehát körülbelül annyit tudunk, mint névtelen kollégájáról. Braunche számos kísérő levéllel látja el fordítását, amelyeket az olvasóihoz, egy Musiphilus (Múzsakedvelő) álnéven említett barátjához, valamint egy Charles Blount nevű arisztokratához címez, akinek pártfogását várja cserébe a munkájáért. Mivel a *Historia* fordításai között nem fordult elő, hogy a fordító latin nyelvű dedikációban forduljon remélt patrónusához, Braunche dedikációját teljes terjedelmében közlöm a fejezet végén érdekességként, illetve néhány részletének jelentősége lesz a forrásfeltáró munka során is.

William Braunche munkájának megértéséhez nagy vonalakban szólni kell a 16. századi angol próza divatjáról a feldolgozott témák és a szélesen hömpölygő stílus tekintetében. Az angol nyelvterületre a 16. század folyamán elsősorban a spanyol és francia területekről áramlottak be a kalandos lovagi és szerelmi történetek, pástorköltemények, a bölcs és humoros mondások gyűjteményei és hasonló „szórakoztató olvasmányok”.

A kifejezetten spanyol szerzőktől átvett munkákról részletes listát ad Barry Taylor egy tanulmányában, amelyben mintegy tizenhat történetnek csaknem hetven kiadásáról számol be.²³ Ezek között szerepelnek például Juan de Flores *Grisel y Mirabella* (kb. 1474–1475) című művének angol fordításai és átdolgozásai is, amelyek témájukban és történetvezetésükben a Ghismonda történettől is veszik ihletésüket.²⁴ Érdekes azonban, hogy a spanyol irodalom másik híres-hírhedt darabja, Fernando de Rojas *La Celestina* vagy *La comedia de Calisto y Melibea* (kb. 1499) című munkája, amely a maga részéről Piccolomini *Historia de duobus amantibus*ából olykor szó szerinti átvételeket is tartalmaz,²⁵ és amelynek 1541-ig harminchárom kiadása ismert, Nagy-Britanniában csak 1631-ben talált fordítóra.²⁶

23 Barry TAYLOR, „Learning Style from the Spaniards in Sixteenth-Century England”, in *Renaissance Cultural Crossroads: Translation, Print and Culture in Britain, 1473–1640*, ed. S. K. BARKER and Brenda M. HOSINGTON (Leiden; Boston [Mass.]: Brill, 2013), 63–78, főként 65–67.

24 Joyce BORO, „Reading Juan de Flores *Grisel y Mirabella* in Early Modern England”, in *Renaissance Cultural Crossroads...*, 35–59.

25 PICCOLOMINI, *Estoria muy verdadera*, 148–151.

26 Spanish bawd represented in *Celestina*: or, The tragicke-comedy of Calisto and Melibea,

A francia közvetítéssel Nagy-Britanniába került számos, gyakran itáliai eredetű történet közül pedig kiemelendők Matteo Bandello novelláinak azok a francia fordításai, amelyek bekerültek François de Belleforest már említett, *Histoire tragiques* című köteteibe. Mint a francia fordításokról szóló fejezetben röviden szó volt róla, ezek a „tragikus történetek” több áttételen keresztül megjelentek Shakespeare témái között is (pl. Hamlet).²⁷ Piccolomini *Historiájának* francia fordítása a *Histoire tragiques* VI. kötetében szerepel, amelynek csupán három kiadása ismert az 1582 és 1604 közötti időből, de ezek a kiadások sem egyforma számú novellát tartalmaznak,²⁸ tehát ez volt a legkevésbé népszerű Belleforest kötetei között. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy Piccolomini szerelmi történetét nem franciából, hanem latinból fordította le Braunche a század végén. A Braunche fordítása szempontjából szintén fontos Francesco Florio-novella (*De amore Camilli et Emilie*), amelyről alább még szó lesz, szintén szerepelt Belleforest gyűjteményében (VII, 4), de úgy tűnik, Braunche ezt a szöveget is latin eredetiben olvasta.

Visszatérve Bandello novelláinak jelentőségéhez az angol területeken: a szakirodalom szerint valószínűleg Geoffrey Fenton franciából, Jean Boaistuau és Belleforest munkái alapján fordított *Certain Tragical Discourses* (1567) című kötetének egyik novellája, az *Albanoy's Captain* lehetett Shakespeare *Othellójának* a mintája. Fenton jelentősége is főként abban áll, hogy a kontinensen divatos novellákat bevezette az angol irodalomba.²⁹ Már Fentonra is jellemző, hogy jelentősen növeli az eredeti történet terjedelmét: Bandellónak az albán lovagról szóló novellája például mintegy 2500 szó hosszúságú, ami az angol fordításban csaknem 11000-re dagad.³⁰

Geoffrey Fenton fordításainál népszerűbbek voltak azonban John Lyly munkái,³¹ aki számos színdarabot írt és sok olvasásra szánt elbeszélést is kiadott. Ezek közül a szakirodalom az *Euphues, The Anatomy of Wit* című munkájá-

London, John Beale, 1631, STC 4911. https://www.hrionline.ac.uk/rcc/index.php?page=full_record&id=4393&result_set=0&logic=and&search_type=kw&kw=rojas

- 27 A témához kapcsolódó szakirodalom felsorolását lásd: Donald STONE JR., „Belleforest's Bandello: A Bibliographical Study”, *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 34, 3 (1972): 489–499.
- 28 Michel SIMONIN, *Vivre de sa plume au XVIe siècle au La carrière de François de Belleforest*, (Genève: Droz, 1992), 311; illetve STONE JR., „Belleforest's Bandello: A Bibliographical Study”, 499 szerint az 1582-es kiadás 33, az 1583-as 30, az 1604-es kiadás azonban már csak 10 novellát tartalmazott, de arról nem ad felvilágosítást, hogy melyek voltak ezek.
- 29 David A. RICHARDSON, ed., *Dictionary of Literary Biography, vol. 136: Sixteenth-Century British Nondramatic Writers, Second Series* (Detroit, Mich.: Gale Research, 1994).
- 30 Dorothea HEITSCH, „Cross-Cultural Adaptation and the Novella: Bandello's Albanian Knight in France, England and Spain”, in *French Connections in the English Renaissance*, eds. Cathrine GIMELLI MARTIN and Hassan MELEHY (London: Routledge, 2016), 140.
- 31 Fredson BOWERS, ed., *Dictionary of Literary Biography, vol. 62: Elizabethan Dramatists* (Detroit, Mich.: Gale Research Company, 1987), 196–199.

ban legalább kis részben Piccolomini *Historiájának* hatását látja.³² Ez a hatás a következőkben mutatható ki: (1.) a történet Nápolyban, itáliai környezetben játszódik. Az athéni ifjú, Euphues Nápolyba megy, ahol közeli barátja lesz egy Philautus nevű szintén tehetséges ifjúnak. Euphues idővel azonban beleszeret Lucillába, barátja kedvesébe (2. a két főszereplő neve emlékeztet Eurialus és Lucretia névére), ami elkerülhetetlen konfliktust okoz a két férfi között. Végül Lucilla kiveti szívéből Euphuest is, aki ezek után gyászos és bűnbánó hangú levelek útján (3.) próbálja visszanyerni Philautus elveszített barátságát, s a mű ezekkel a levelekkel fejeződik be.³³ Lyly sajátos prózastílusa kedveli az ellenkező természeti jelenségek egy képbe olvasztását, a képek halmozását, szövegalkotása ornamentális jellegű. Példaként idézek egy rövid részt, amelyben Euphues nápolyi tanácsadójához, egy bizonyos Eubulushoz szól: „Doe you measure the hotte assaultes of youth by the colde skirmishes of age? whose yeares are subiect to more infirmities then our youth, we merry, you melancholy, wee zealous in affection, you ielous in all your dooinges, you testie without cause, wee hastie for no quarrel.”³⁴

Lyly ún. „euphuistikus”, bőbeszédű stílusa figyelhető meg William Braunche Piccolomini-fordításán is, amint azt a többi fordítás esetében már szisztematikusan összehasonlított „bolha-motívum” kapcsán láthatjuk:

Eir „I would that I were a swallow for thy sake, hoping thou wouldest rather swallow so proffered a morsell, then spew me out for meat too mean for thy taste, too tart for thy tooth. Zenocrates succured and saved the bird chased into his bosome, and wouldest thou slaie this bird seeking sanctuary in thy brest? Nay rather I would I were a flea, that I might safely flee into thy bosome, and yet would not byte thy, Lucretia.”³⁵

Braunche rafinált szójátéka, amikor a ’fecske’ és a ’lenyel’ jelentésű homonímákat, azaz a *swallow* hangalak két teljesen különböző jelentését használja. Ugyanezt teszi az angolban ejtésbeli homonímáknak számító *flea* ’bolha’ és *flee* ’elszökik,

32 BRADEN, CUMMINGS and GILLESPIE, *The Oxford History...*

33 A történet váza némi rokonságot mutat Titus és Gisippus történetével a *Decameron*ból.

34 BOWERS, *Dictionary of Literary Biography...*, 198. „Vajon az ifjúság forró balhéival méred-e össze az időskor hűvös csetepatéit? Akiknek az évei több betegségnek van kitéve, mint a mi ifjúságunk, mi örvendezünk, ti melankolikusak vagytok, mi buzgók vagyunk vonzalmainkban, ti féltékenyek minden cselekedetetekben, ti ok nélkül ingerlékenyek vagytok, mi igyekszünk nem veszekedni.”

35 „Megtenném, hogy érted fecskévé változzam, remélve, hogy te inkább lenyelnéd ezt a felkínált falatot, mint hogy kiköpnéd mint az ízlésednek túl gyenge húst és a fogadnak túl keserű falatot. Xenokratész segítségére sietett és megmentett egy keblébe üldözött madarat, hát te elkergetnéd-e ezt a madarat, amely oltalmat a te melleden keres? Még azt is megtenném, hogy bolhává válok, ha biztonságban kebledre repülhetnék, és mégsem marnálak meg, Lucretia.”

menekül' jelentésű szavakkal is. Mint a fenti részletből látszik, Braunche érzékenységét az erotikus utalás egyáltalán nem sérti, s ebben is különbözik ismeretlen angol kollégájától, aki a bolhára csak általánosságban, „a less thynge”-ként volt hajlandó utalni. Braunche még egy tudós anekdotát is behoz az érvelésébe, Xenokratész i. e. 4. századi görög filozófusról, amelyet Diogenész Laertiosz örökített meg.³⁶ E szerint a filozófus köpenye alá egyszer egy sólyom elől menekülő veréb szállt be, és a férfi, a helyett, hogy elüldözte volna a madarat, ráborította köpenyét, hogy elrejtse, amíg a sólyom tovaszáll. Mikor megkérdezték, miért tette, azt felelte, hogy egyetlen oltalomkeresőt sem szabad segítség nélkül hagyni.

Mielőtt Braunche latin forrásának feltárására kísérletet tennék, még egyetlen példát hozok arra a sajátos prózastílusra, amelynek köszönhetően Piccolomini kompakt novellájából az angolban egy hosszas elbeszélés válik. A latin eredetiben narrátori közlés szól róla, hogy Nisus, Eurialus barátja kikémleli a *cloacát*, vagyis a ház falán függő budit, és így segíti barátját abban, hogy beszélhessen szerelmével. Braunche angol fordításában ez a jelenet egy hosszas párbeszédben zajlik le, amely a szerelmi kapcsolat kialakítását (kopulációt) a nyelvtanulásban használatos latin szókapcsolatokkal és grammatikai kifejezésekkel operálva írja le, amelyeket az idézetben vastagon szedtem (noun, verb, active, passive, conjunction copulative, Hoc verbus stb.):

F4v-G1r „And couldest thou then think of nothing, quoth Nisus? Why not said Eryalus, for I thought of a word or two of Lucretia's letter, a word I hope is a **verbe**, and not a **nowne**, which is the name of a thing. Tush, tush, Euryalus, answered Nisus, now you have caught your self by the nose, for verbes as you say are **words**: words may be heard, and a noun is the name of a thing which may be heard: what an old Treuant, and cannot tell what part of speech is **Hoc verbus** yet? As who would say quoth Euryalus, that all thing which may be heard are nouns: no, Nisus, some are verbes, and if thou remainest incredulous, let **Audior** be witness: for he sais that he is heard and yet is no noun. So, so, replied Nisus, you had need be in the passive voice, who arre so passionate: Certes Nisus (quoth Euryalus) I would be active, for **Amo** is my poesie, and if I could come to the **first coniugation** once, my heart would be eased, my passions appeased: but st.[?] If I were active, who should be passive? Lucretia you mean (said Nisus) but how if she be likewise **agent**, for sure she cries **Amo** as well as yourselfe. Howsoever, replied Euryalus, yet are we utter **passives**. Then where am I all this while (quoth Nisus)? I must be a **coniunction copulative** belike, and though Menelaus himself were **Interiection**, yet will I play my part for the due ioyning etc. And to exclude all ieasting, know Euryalus, that by mine help thou

36 *DIOGENESZ, A filozófiában jeleskedők...*, 183. „Amikor egy veréb sólyomtól üldözve a mellére szállott, megsimogatta és elengedte, mondván, hogy aki menedéket kér, azt nem szabad kiszolgáltatni.” Rokay Zoltán ford.

shelt noe enjoy the sight of Lucertia, talk with her, and if thou wilt imbrace her:
for proof whereof follow me: that I would quoth Euryalus, **Usque ad tracem**
even to the gallows, but to take no part of thy repast [...].³⁷

Braunche fordításának szinte minden oldalán találhatunk a különböző létező és mitológiai állatokkal kapcsolatos állításokat (pl. a kaméleon levegővel táplálkozik), és az antik anekdotakincsből merített utalásokat. Ezeknek a részletes elemzése, és a korabeli, hasonló műfajú elbeszélések műveltséganyagával való összevetése olyan feladat, amely a korszak angol irodalmának szakértőire vár.

Braunche forrásának nyomai fordításában

Braunche fordításában a nagy számú bővítés ellenére több olyan szöveghely mutatható ki, amelyek forrása azonosításában segíthetnek. Előre kell bocsátani, hogy a fordítás konkrét forrását eddig nem sikerült azonosítani, a szóba jöhető források körét azonban kilenc nyomtatványra szűkítettem. Az angol szöveg állapota alapján Braunche forrása valószínűleg egy ma még azonosítatlan latin kézirat lehetett.

Első megközelítésben Braunche szövegéből két olyan szöveghely emelendő ki, amelyek együttes előfordulása jelentősen csökkenti a szóba jöhető források körét. Az első ilyen szöveghely az angolban „French Gentleman”-ként jellemzett Eurialus ruháinak leírása, amely szerepelt Braunche forrásában:

37 „S ezért aztán nem tudsz semmire sem gondolni? Kérdezte Nisus. Miért ne, mondta Euryalus, hiszen Lucretia levelének egy vagy két szavára gondoltam, egy szóra, amely reményeim szerint egy ige, és nem egy főnév, mely utóbbi egy dolognak a neve. Ugyan, ugyan, Euryalus, válaszolt Nisus, most fülön csípted magadat, mivel az ige, ahogy te mondd, szavak: és a szavakat lehet hallani, és a főnév egy dolognak a neve, amit hallani lehet: milyen öreg Diák vagy te, hogy még mindig nem tudod megmondani, hogy a beszéd mely része a Hoc verbus? [itt az ige] És ki mondaná azt, felelt Euryalus, hogy minden dolog, amit hallani lehet, az főnév: nem, Nisus, némelyikük ige, és ha még mindig hitetlenkednél, legyen az Auditor a tanú rá: mivel ez azt mondja, hogy ő hallva van, és mégsem főnév. Ha, ha, válaszolt Nisus, neked nem kellene szenvedő módban lenned, mikor magad olyan szenvedélyes vagy: Biztos, Nisus (felelt Euryalus), lennék én cselekvő, hiszen Amo az én versem, és ha végre egyszer eljutnék az első coniugatióig, a szívem megkönnyebbülne, és a szenvedélyeim lenyugodnának: de csitt. Ha én cselekvő lennék, kinek kellene az elszenvedőnek lennie? Úgy érted, Lucretiának (mondta Nisus), de mi van, ha ő hasonlóképpen cselekvő lenne, hiszen biztos, hogy ő ugyanúgy Amo-t kiált, mint te magad. Akárhogy is, válaszolt Euryalus, még mindketten szörnyen passzívak vagyunk. Hát akkor hogy jövök én a képbe? Kérdezte Nisus. Nekem olyannak kell lennem mint a kötőszónak, és bár Menelaus maga egy közbevetés, én megteszem majd a magamét, hogy megfelelően összekösselek stb. És hogy minden késés ki legyen zárva, tudd meg, Euryalus, hogy segítségemmel most élvezheted Lucretia látványát, beszélhetsz vele, és ha akarod, megölelheted őt. S hogy ezt bizonyítsam, kövess engem. Azt megtenném, felelt Euryalus Usque ad tracem, akár az akasztófára is, csak nem vennék részt utolsó vacsorádon...”

B2r-B3v „Now Euryalus, besides his rare personage which wanted not natures workmanship, hee flourishes in silkes, when other Courtiers vayed bonnets in threadbare sutes: the preparation to the warres was too laxatiue to their bagges, which as yet was not preparatiue, much less purgation to their budgets: great were his reuenewes, and none obtained more fauour in Ceasars sight then did Euryalus. The Persian **Mennon**, is reported in succorring Priam, to haue ledde a troupe of souldiers, like to the traine of his seruitors, who guarded him, well mounted all on passing **good Arundels** [...]”³⁸

Az angol jobb megértéséhez érdemes hosszabban idézni Piccolomini latin szövegét, amely korábban szerephez jutott például a francia Saint-Gelais fordításának elemzésekor is:

„Reliqui curiales, propter longinquam militiam omnes auro excussi erant. Hic, quia et domi abundabat et, propter amicitiam Caesaris magna munera recipiebat: in dies ornator conspectibus hominum reddebatur. Longum famulorum ordinem pone ducebat. **Nunc auro illitis, nunc muricis tyrii sanguine tinctis, nunc filis, quae ultimi legunt Seres, textis vestibis utebatur. Tum equi tales illi erant, quales, ut in fabulis est, ad Troiam venisse Memnonis.**”

Mint látható, Braunche megváltoztatja a mondatok sorrendjét, jelentősen lerövidíti az Eurialus ruháira vonatkozó részt, csak a lényegét kiemelve azt mondja, hogy azok selyemből voltak, illetve utal a kíséretéhez tartozó szépséges lovakra. Másrészt az utazás és a háborús készület okozta költségeket emeli ki. Mindebből számunkra az a fontos, hogy Braunche forrásában benne volt Eurialus ruháinak leírása, és a törléseket maga a fordító hajtotta végre.

A másik lényeges *locus*, amelynek jelenléte Braunche szövegében forrására utal, az a rész, amikor Lucretia egyértelmű utasításokat ad Sosiasnak, amelyek szerint Eurialusnak a négy nap múlva érkező gabonahordó béreslegények közé vegyülve, álruhában kell bejutnia az asszony házába. A szöveghelyet már idéztem Alamanno Donati olasz fordítása kapcsán. Lássuk a helyet ismét latinul, majd Braunche angol fordításában:

38 „Immár Euryalus, akinek különleges személyisége volt, amely nem igényelte a természet beavatkozását, selymekben tündökölt, miközben a többi udvaronc kopott öltönyökben és sapkában járt: a háborúra való készület túlságosan purgáló hatással volt a zsákjaikra, amely még nem is volt előkészületben, s még inkább purgáló volt a bűdzsájükre: nagy volt az ő renoméja, és senki nem kapott több kegyet a Császártól mint Euryalus. A perzsa Mennón, akiről azt mondják, hogy Priamosz ostromára ment, egy csapat katonát vezetett, mint a szolgálóinak menetét, akik vigyáztak rá, és mind jó poroszkákon ültek [...]”

Piccolomini

Vade igitur Eurialoque viam **unicam me accedendi dicito: si abhinc quadriduo, dum rustici frumentum afferunt**, vectoris personam induat, operusque sacco triticum per scalas in horreum ferat. Tute scis thalamum meum ad scalas habere hostium primum atque omnia Eurialo dicito. Hic diem manebo et dum erit tempus, sola in cubili ero. Ipse hostium impellat, dum solus sit, ad me ingrediatur.³⁹

Braunche

G3r „Therefore Sosia haste thee to Euryalus, certifying him, that on the fourth day following husbandmen and hindes bring the corn as thou knowest from our farmes to this dwelling house, so that Euryalus couering his robes with ragges, and counterfeiting some porter in his canuasse iacket [...]”⁴⁰

Ez a két szöveghely, tehát Eurialus ruháinak leírása, illetve a négy nap múlva esedékes gabonahordás az alábbi csoportokat alakítja ki a nyomtatott szöveg-hagyományban.

Eurialus ruhái (+) 4 nap múlva gabonahordás (+)

H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 215, H 222, H 223, H 225, H 231, H 234, H 237, H 239, H 216=C61, C 59, C 62, C 64, C 65, C 68, C 72, BMC IV 44, R 3, R 4, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Lyon 1505, Lyon 1518

Eurialus ruhái (-) 4 nap múlva gabonahordás (+)

H 213, H 214, H 217, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 235, H 236, C 69, C 71, P 157, RSuppl1

Eurialus ruhái (-) 4 nap múlva gabonahordás (-)

H 218, H 233, C 70, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

Az egyetlen kézirat az ms Ox, amely az általam vizsgáltak közül a mai Nagy-Britannia területén található, nem tartalmazza az *ultimi legunt seres* szintagmát, így nem derül ki belőle, hogy Piccolomini szándéka szerint a keleti selyemgyártásról van szó. Ennek következtében a ms Ox kódexet kizárom Braunche forrásai közül.

ms Ox 61r nunc filis qui vultum legunt textes vestibus utebatur[!]

39 PICCOLOMINI, *Historia...*, 62. és 64.

40 „Ezért tehát Sosias, siess Euryalushoz, és biztosítsd róla, hogy mától számítva a negyedik napon szolgák jönnek, akik a gabonát hozzák, mint tudod, a birtokunkról ide a magtárunkba, szóval Euryalus takarja el ruháit rongyokkal, és játsszon teherhordót vászon kabátban.”

A fenti két szöveghely alapján az első csoportba (+) és (+) tartozó kiadások jöhetnek szóba Braunche forrásaként, tehát csaknem harminc kiadás: H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 215, H 222, H 223, H 225, H 231, H 234, H 237, H 239, H 216=C61, C 59, C 62, C 64, C 65, C 68, C 72, BMC IV 44, R 3, R 4, Bazel 1545, Bazel 1551, Bazel 1554, Lyon 1505, Lyon 1518.

Két további *locus* segítségével azonban csökkenthető ez a magas szám.

Braunche fordítása szempontjából is fontos az a hely, amikor Sosias felfedezi a szerelmesek levélváltását: G2v „I must needes assist her proceedings, least her selfe perish, and her whole stock incurre disparagement?”⁴¹ Mint már számos korábbi fordításnál láttuk, Sosias itt is a ház/család/nemzetség jó hírneve miatt aggódik, amelyet Braunche a *stock* gyűjtőnévvel illet. A fenti csaknem harminc nyomtatvány közül azonban csupán az alábbi tíz tartozik a már jól ismert *domus*-csoportba: H 225, H 234, H 237, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, Bazel 1545, Bazel 1554.

Annak a már szintén ismert szöveghelynek a segítségével zárható ki a H 225 nyomtatvány a források közül, amelyben Lucretia azon tépelődik, hogyan is hagyhatná el anyját, férjét és hazáját: B4r „shall I therefore leardly leave my mother, abandon my husband, and forsake my native soyle?”⁴² Braunche fordításában a „native soil” a latin *patriam* olvasat megfelelője, de mivel a H 225 nyomtatvány az egyetlen, amely itt *patrem* ’apámat’ olvasatot tartalmaz, nem valószínű, hogy ennek egy példányát használta volna az angol fordító.

Kimutatható azonban legalább egy olyan szöveghely, amely tovább bonyolítja a helyzetet. Arról a jelenetről van szó, amikor Eurialus könyörög az ájult, halottnak tűnő Lucretiának, hogy térjen vissza az életbe. E szöveghely alapján a fenti tíz nyomtatvány két csoportra oszlik:

Bazel 1554 *Cur non audis? Aperi oculos obsecro meque respice [...]*

H 225, H 234, H 237, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Bazel 1545

Cur non audes aperire oculos?

Amint az a magyar fordításról szóló fejezetben elhangzott fentebb, a Bazel 1554 kiadás speciális, mivel az északi *Baccarus*-csoport és a déli római csoport variánsait kontaminálta benne Johannes Oporinus. Az imént idézett olvasat is éppen azok közül való, amelyeket Oporinus a *Baccarus*-szövegcsoporthból választott ki saját kiadása számára, ezért nem egyezik meg a Bazel 1554 kiadás a többi kilencel, amelyek pedig a római szövegcsoportot képviselik. William Braunche angol fordítása a Bazel 1554 kiadást látszik követni, kis betoldással: M4r „Lucretia (quoth he) where art thou? why hearest thou not? or hearing, why answering

41 „Muszáj, hogy segítségére legyek tetteiben, különben ő maga elveszik, és az egész népe szégyenbe esik?”

42 „tehát álnokul hagyjam el anyámat, hagyjam el férjemet, és feledkezzem meg szülőföldemről?”

thou not? open thine eyes, and see thine Euryalus [...]”⁴³ Ha Braunche a másik kilenc kiadás valamelyikét használta volna, akkor valami olyasmi állna angol szövegében, hogy „Why do not thou dare to open your eyes? ‘Miért nem mered kinyitni a szemed?’ Annak ellenére azonban, hogy Braunche fordítása látszatra a Bazel 1554 kiadáshoz áll legközelebb, nem merném azt állítani, hogy valóban ez a kiadás volt a forrása is. A következőkben inkább amellet érvelek, hogy William Braunche egy ma még ismeretlen, kézirat *Historia* szöveget fordított le angolra.

Lássunk erre az állításra érveket! Első három érveket a Braunche fordításába megtalálható furcsa névalakok adják, a következő négyet pedig két latin bekezdés elemzése nyújtja Braunche latin nyelvű dedikációjából.

Ilyen érv például Maecenas nevének teljesen értelmetlen alakja Braunche szövegében a C1r oldalon: „as did Octavianus sometimes of Maczuus[!]”⁴⁴ A magyar lovag névalakja is inkább mintha kézirat lejegyzés jegyeit viselné magán (először az I2r oldalon): „Pacchorus a Hungarian Gentlemen”.⁴⁵ Érdekes az is, hogy Lucretia féltestvérenek („spurius frater”), akinek nincs igazi neve a latin novellában, Braunche saját fordításában nagy kezdőbetűvel írott Spurius nevet ad (először az F2r oldalon): „her brother Spurius moved by her pitifull complaints”.⁴⁶ Ez a tény szintén arra utalhat, hogy a fordító előtt álló kéziratban a *spurius* ’törvénytelen születésű’ szó már tulajdonnévként, nagy kezdőbetűvel állt, de meg kell jegyezni, hogy ilyen formában, valóban nagybetűvel szerepel a szó például a C 65 nyomtatványban.

Braunche a fordításhoz írott előszavában szó szerint idéz latinul a forrásában található, Piccolominitől Mariano Sozzininek és Kaspar Schliknek írott bevezető levelekből, amelyek ismét a kéziratosság jegyeit hordozzák:

A2r „Aeneas enim hic poeta noster qui posterea pontificalem dignitatem adeptus est Pius secundus audiit, ubi octogessimum[!] aetatis annum attigerat hoc amatorium opusculum composuit, et duobus gravissimis viris in patrocinium commendavit: quorum alter militiae, alter sapientiae laude claruit uterque patriae columna et fulcimen habebatur. Et hoc in suis ipsius epistolis perspicere est, quarum altera sic incipit. *Magnifico et generoso militi Domino Gaspari Slich, domino novi castris Caesario cancellario ac terrarum Aegeae cubitique capitaneo* altera autem sic, *Excellentissimo et doctissimo Mariano Losino[!] utriusque iuris interpreti etc.*”

43 „Lucretia (mondta a férfi) hol vagy? Miért nem hallasz? Vagy ha hallasz, miért nem válaszolsz? Nyisd ki a szemedet és lásd a te Euryalusodat...”

44 „ahogy néha Octavianus tett Macuusszal.”

45 „Pacchorus egy magyar úriember.”

46 „fivéré, Spuriust meghatották száználmas panasza.” Lásd az Angol Névtelen fordításában a *sacio* olvasatból tulajdonnévvé váló *Satio* alakot párhuzamos példaként (POPE PIUS II, *The Goodli History...*, 25, 35–36), amelyről már volt szó az első fejezetben.

A fenti idézet legérdekesebb hibája, hogy tanúsága szerint Piccolomini-II. Pius nyolcvan éves korában (*octogessimum aetatis*) írta volna a szerelmi történetet. Mint tudjuk, a Sozzininek írt bevezető levélben magát Piccolomini negyvenesnek mondja (*quadragenarium*), hiszen 1444-ben, 39 évesen írta a művet, a nyolcvanadik évét pedig meg sem érte, mivel 1464-ben 59 éves korában hunyt el. A kéziratosság fázisában a római számokkal írt negyvenes szám alakja romolhatott, például így: IVrum – VIrum – VIIIrum esetleg ivrum – virum – viiirum. Mariano Sozzini vezetéknevének a furcsa Losino alakja ugyancsak másolási hibát feltételez.⁴⁷ Mindkét adat arra utal, hogy Braunche forrásának, illetve magának a fordítónak nem voltak a szövegen kívüli ismeretei Piccolomini életéről és kapcsolatrendszeréről, hiszen nem reflektál arra, hogy forrásszövegében hibás állításokat észlelt volna. Az alábbi idézetben pedig a kézirat forrás további tulajdonságai is megmutatkoznak (a részlet Braunche kötetében szerepel dőlt betűkkel szedve, hogy jelezzék, idézetről van szó).

A3r „*Nec tamen fictor ero ut ipse, mi Mariane, flagitas nec Poetae utemur tuba. Dum liceat vera referre. Quis enim tam nequam est ut mentiri velit, cum se possit vero tueri: in calce etiam libri ad hunc modum Habes amoris exitum nec ficti, nec faelicis etcetera. Et alibi: Serio res acta est. Senis dum Sigismundus Imperator illic degeret, et tu excellentissime Gasparis (si verum hisce auribus audivi) Euriali amoris operam dedisti.*”

Összehasonlításképpen a fent általam vastagon szedett mondatoknak a ms P1 prágai kézirat, az X-ághoz tartozó H 236 nyomtatvány és az Y-ághoz tartozó, a német területekről származó H 160, illetve a római kiadású H 225 nyomtatványokban található variánsait idézem:

Braunche	<i>Quis enim tam nequam est ut mentiri velit, cum se possit vero tueri:</i>
ms P1	Quis enim tam nequam est ut mentiri uelit cum uero potest se tueri? ⁴⁸
H 160	Quis enim tam nequam est: vt mentiri velit cum vero potest se tueri. ⁴⁹
H 236	Quis enim tam nequam est, vt mentiri velit, cum se vero potest tueri.
H 225	Quis enim tam nequam est ut mentiri uelit cum uero possit se tueri.

Mint látható, más szórenddel ugyan, de még mindig a H 225 olvasatához (*cum uero possit se tueri*) áll legközelebb Braunche forrása (*cum se possit vero tueri*).

47 Érdemes megjegyezni, hogy a H 236 nyomtatványban például Mariano Zosino alakban szerepel a név. A Z-L betűcsere könnyen elképzelhető, különösen, ha a másolónak/nyomdásznak egyik névalak sem jelentett semmit.

48 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 82.

49 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 77.

Braunche	Habes amoris exitum nec ficti, nec faelicis
ms P1	Habes amoris exitum, Mariane, mi amantissime, non ficti neque felicis. ⁵⁰
H 160	Habes amoris exitum Mariane mi amantissime non ficti neque felicis. ⁵¹
H 236	Habes amoris exitum Mariane mi amantissime non ficti neque felicis.
H 225	Habes amoris exitum Mariane mi amantissime. Non ficti neque felicis.

Lényeges különbség ennél a mondatnál, hogy Braunche forrásában teljesen kimarad a Mariano Sozzinire vonatkozó megszólítás. Emellett a páros tagadószavak is mások, mivel Braunche a nec-nec, a többi négy szövegtnű pedig a non-neque szópárokat hozza.

Braunche	Serio res acta est. Senis dum Sigismundus Imperator illic degeret, et tu excellentissime Gasparis (si verum hisce auribus audivi) Euriali amoris operam dedisti.
ms P1	Res acta Senis est, dum Sigismundus imperator illic degeret. Tu eciam aderas et, si uerum <i>his auribus haus</i> i, operam amori dedisti. ⁵²
H 160	Res acta Senis est: dum Sigismundus imperator illic degeret: tu etiam aderas: et si verum <i>his auribus haus</i> i, operam amori dedisti. ⁵³
H 236	Res acta senis est dum sigismundus Imperator illic degeret. Tu etiam aderas. Et si verum <i>hiis auribus audiui</i> , operam amori dedisti.
H 225	Res acta Senis est, dum Sigismundus imperator illic degeret, tu etiam aderas et, si uerum <i>his auribus haus</i> i, operam amori dedisti, civitas veneris est.

Ebben az esetben azonban az X-ágba tartozó H 236 nyomtatvány olvasata esik legközelebb Braunche forrásához, ami a fenti négy szövegtnűban dőlt betűvel kiemelt mondatrészt illeti (*hiis auribus audivi*). Braunche forrásában azonban egészen más a mondat kezdete, és máshol helyezkedik el Siena városának neve is. A Braunche forrásául szolgáló kézirat olvasata talán úgy jött létre, hogy annak előzménye a következőt tartalmazta: **res acta est senis dum...* Majd a forrást előállító másolónak ugrott a szeme, és *serio*-ként írta be másolatába a *senis*-nek megfelelő szót, azután pedig helyesen és a megfelelő helyre bemásolta a szót *senis* alakban is. **res acta serio dum senis...* Ezt a *senis-serio* asszociációt erősíthette a szövegkörnyezet, hiszen közvetlenül az előző mondat így szól: *Scripsique duorum amantium casu nec finxi*. Res acta Senis etc. Tehát a 'nem kitaláltam a dolgot' mondatrésztől asszociálna a másoló a 'komoly dolog, megtörtént dolog' képzetére, amelynek a latin *seria,-orum* (n) főnév felelne meg. Piccolomini a Sozzininek

50 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 208.

51 PICCOLOMINI and VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 177.

52 PICCOLOMINI, *Oeuvres érotiques...*, 212.

53 PICCOLOMINI és VON WYLE, *The Tale of Two Lovers...*, 73.

írt levelében is kétszer elmondja, hogy nem kitalált dolgot ír meg „non[...] *factor ero*”, illetve „*nec fingam*”. A szöveg hagyomány általam ismert részéhez képest az pedig nagyon jelentős eltérés, hogy a bevezető levél záró mondatában név szerint is szerepel Schlick és Eurialus azonosítása (*et tu excellentissime Gasparis [...] Euriali amoris operam dedisti*). Mint már volt róla szó, olyan kéziratok ismertek, amelyekben a lapszálon felhívták rá a másolókat a figyelmet, hogy a történet tulajdonképp Schlick kalandját meséli el megváltoztatott nevek alatt, de főszövegbeli azonosításukra én nem ismerek más példát.

Bizonyosnak tűnik tehát, hogy William Braunche forrását a kéziratos hagyomány egy tagjában kell keresnünk. Mint korábban elhangzott, a magam részéről csupán a ms Ox kódexet tudtam megvizsgálni a ma Nagy-Britannia területén őrzött kéziratok közül, így az itt felvetett elmélet finomításához további kutatásra van szükség.

Braunche előszavában egy másik latin nyelvű novellaszerző, Francesco Florio (Franciscus Florius)⁵⁴ munkáját is megidézi. Florio maga is Piccolomini mintául véve írta meg *Historia de amore Camilli et Emilie Aretinorum* című szerelmi történetét (kb. 1467). Az Arezzóban játszódó mesében a házba fogadott szegény fiút és a gazdag leányt együtt nevelik, s ez a közelség vezet oda, hogy a fiatalok szerelmesek lesznek egymásba. A fiút eltávolítják a házból, klerikus lesz, a lányt pedig a törvényes korban férjhez adják, de ez sem állhat ellen szerelmük későbbi kibontakozásának. A lány elszökik férjétől, és végül belehal a szerelme elvesztésébe. Sajnos az angol Braunche olyan keveset idéz Florio latin szövegéből, hogy nem ad támpontot arra nézvést, milyen formában olvasta az arezzói szerelmesek történetét.⁵⁵

Quod autem ad dignitatem istius opusculi pertinet, *Franciscus Florus Florentinus* cuius liber egregie scriptus nuperrime mihi in manus incidit, clarissime hisce verbis innuit. *Hunc meum Librum non idcirco edidi (inquit) ut Aeneae Silvio de duobus amantibus Euryalo Teutonico et Lucretia Seuensi[!] detrahere videar aut perpetuam eius famam commaculare.*

A szakbibliográfiák szerint Piccolomini és Florio novellái együtt nem találhatóak meg egyetlen fennmaradt kódexben sem. Florio novelláját csak három kéz-

54 E humanista szerzőről és műveiről lásd Gilbert Tournoy két alapvető cikkét: Gilbert TOURNOY, „*Historia trium amantium: Une contribution à l'étude de la nouvelle latine au Quattrocento*”, *Humanistica lovaniensia* 17 (1968): 53–82; Gilbert TOURNOY, „*Francesco Florio's Novella revisited*”, *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* 40 (1991): 30–42. Sajnos Tournoy a mai napig nem jelentette meg a novella kritikai kiadását.

55 Gilbert Tournoy-nak például sikerült megállapítania, hogy Belleforest fordítása, amelyben Elori-nak nevezik az olasz szerzőt, Florio novellájának *editio princeps*-éből készült, amelyben a szókezdő F valóban inkább E-re hasonlít. A fordítás áttelélességével kapcsolatos kételyeiről lásd: TOURNOY, „*Francesco Florio's Novella...*”, 40.

iratos másolat tartotta fenn,⁵⁶ amelyek közül az egyik azonban egy dedikációs díszkódex,⁵⁷ viszont ötször megjelent nyomtatásban még az ősnymotványok korában.⁵⁸ Nekem az a benyomásom, hogy Braunche talán inkább nyomtatott könyvben olvasta Floriót, és onnan kapott kedvet Piccolomini angolra ültetéséhez, ha hihetünk annak a megjegyzésének, miszerint Florio „kiválóan megírt könyve kevéssel azelőtt került” a kezébe. Mint emlékszünk, a két olasz fordító, Alessandro Braccesi és Alamanno Donati előszavaiban az „una operecta” kifejezés valójában nyomtatott könyvet, nem kéziratot jelentett, s talán ez volt a helyzet William Braunche esetében is, aki *liber*-t emleget. Ha valaki rálelne egy olyan kódexre, amelyben Florio novelláját, és Piccolomini *Historiáját* együttesen másolták be, utóbbi szöveg pedig a fent leírt latin variánsokat is hordozná, az elmondhatná magáról, hogy megtalálta William Braunche fordításának valódi forrását.

William Braunche fordításához írt előszava

William Braunche, *The most eccellente histoire, of Eurialus and Lucrezia*, London, Thomas Creede, 1596, A2r-A3v. Vizsgált példány: British Library, 12612_c_10.

Illustrissimo heroi cum omni militari virtute ac scientia praecellentissimo, tum optimis litteris ornatissimo Domino Carolo Blunt, Domino Monioio Gulielmus Braunche, S. P. D.

Iucundissimam hanc Aenae Silvii de Euriali concivis sui amore historiam, ex vetustissimis eius manuscriptis descriptam et decerptam, et vulgari stilo stolaque indutam nunquam (quod equidem audierim) ante hodiernum diem sub typographi praelum missam, tuae amplissimae dignitati (optimatu literatissime et literatissimorum optime) hic affero offeroque. Leve quidem et levidense munus tuisque prorsus indignum oculis, tamen hoc ut facerem, tua tum in praeceptorem nostrum (quem veremur et veneramur) singularis humanitas, tum in nos (hoc est gregem Wicchamicum) egregia illa immo regia liberalitas me admonuit et admovit. Desiderium illud tibi gratificandi, quod in nostris omnium animis insitum est, quasi calcaria subiecit mihi in hoc cursu, et currentem impulit, et

56 Prágai Egyetemi Könyvtár ms III E 27, Württembergische Landesbibliothek ms Poet. et. Philol. Q 47, Cambridge University Library ms Add. 8446.

57 A ma Cambridge-ben őrzött kódex leírását és első oldalának reprodukcióját lásd: Paul BINSKI and Patrick ZUTSHI, eds., *Western Illuminated Manuscripts: A Catalogue of the Collection in Cambridge University Library* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 318-319.

58 <http://gesamtkatalogderwiegendrucke.de/docs/FLORFRA.htm>

tua benignitas benevolentiaque quasi mulcentes Zephyri aspirantes, vela mea in hoc navigio adimplendo portum placidissimum promittere videntur. Quod autem ego tiro prorsus et novitius in hoc scribendi genere essem tot, quibus Minerva elimatior faciliior, et faelicior, hanc in me susciperem provinciam, non ex mearum virium opinione est, sed tuae clementiae confidentiam. Qua quidem nixus, tuae (O literarum lumen et literatorum columen) magnificentiae in tutelam abortivum hoc opusculum dandum et dedicandum duxi. Verum enim vero, et tuae celsitudinis, et mei studii oblitus videor: tuae celsitudinis: qui te serioribus et severioribus negotiis intentum et implicatum interpellare ardeam[?] in[?] mei studii, qui abiectis et omissis gravioribus negotiis[?] [...].nucibus et nugis operam impendere (ne dicam perdere) velim. Sed ignoscas mihi sic offendenti, ubi memet defendentem agnoveris. Siquidem aliorum exempla in his peccatis imitatus sum, quorum facta si defensionem mihi non praebeant, tamen meam quodammodo audaciam possunt excusare. Quod enim (domine illustrissime) tuae gravitati amatorum exitum et exitium porrigo, veniale quidem peccatum est, quia ab ipso Papa his fabulae autore est factitatum. Aeneas enim hic poeta noster qui posterea pontificalem dignitatem adeptus est Pius secundus audiit, ubi octogessimum[!] aetatis annum attigerat hoc amatorium opusculum composuit, et duobus gravissimis viris in patrocinium commendavit: quorum alter militiae, alter sapientiae laude claruit uterque patriae columna et fulcimen habebatur. Et hoc in suis ipsius epistolis perspicere est, quarum altera sic incipit. *Magnifico et generoso militi Domino Gaspari Slich, domino novi castris Caesario cancellario ac terrarum Aegeae cubitique capitaneo* altera autem sic, *Excellentissimo et doctissimo Mariano Losino[!] utriusque iuris interpreti etc.* Itaque si (ut quibusdam videtur) res tuta fiet peccare autoribus illis, Per[!] quos defendi crimina magna queant, liceat mihi (vir honoratissime) aut veniam impetrare a te Minervae alumno charissimo, quod his inconcinnis vocibus obstrepro, et tantum his nugis patronum adhibeo, aut culpam in illum quem incitatus sum transferre. Quod autem declinare videor ab eo studio et stadio, in quo mihi assidue est currendum, omissisque negotiis, ineptiis vacare, sciat tua prudentia succisiva[!] tantum tempora in his tricis me impendere, quod et optimi saepe factitarunt. An non ipsum Appellem deposita egregia illa Veneris picturam saepissime levi manu et volanti penect[?] cucurbitis pingere solitum accepimus. Quod autem ad dignitatem istius opusculi pertinet, *Franciscus Florus Florentinus* cuius liber egregie scriptus nuperrime mihi in manus incidit, clarissime hisce verbis innuit. *Hunc meum Librum non idcirco edidi (inquit) ut Aeneae Silvio de duobus amantibus Euryalo Teutonico et Lucretia Seuensi[!] detrahere videar aut perpetuam eius famam commaculare.*

Sed Poetam nostrum ut hac etiam in re Poetam mendacii forsitan insimulet aliquis: absit: et tamen haec, si ficta, innoxia tantum mendaciola, et (deo volente), risu rata. Pauca tamen si placeat auctoris admittamus, et in tua tum tribunali

agatur causa. *Nec tamen fictor ero ut ipse, mi Mariane, flagitas nec Poetae utemur tuba. Dum liceat vera referre. Quis enim tam nequam est ut mentiri velit, cum se possit vero tueri: in calce etiam libri ad hunc modum Habes amoris exitum nec ficti, nec faelicis etcetera. Et alibi: Serio res acta est. Senis dum Sigismundus Imperator illic degeret, et tu excellentissime Gasparis (si verum hisce auribus audivi) Euriali amoris operam dedisti.* Propria ipsorum nomina subcivuit procul dubio noster Poeta, et haec altera imposuit iis, vel supposuit potius. Ne clarissimis utriusque familiis tam insignem dedecoris maculam, nulla aetate eluendam imprimeret et inureret. Absit heros illustrissime, absit, ut ego ex iudicio imperitae plebeculae et vanissimis vulgi rumusculis stulte penderem: absit ut frequens Theatrum qui densis humeris, et suspensa aure ista biberent expeterem aut expectarem: mallet ego cum Antigenida, *Tibi hac et Musis: eris mihi ut olim Ciceroni unus Cato pro centum millibus:* ut Antimacho Poetae, *unus Plato pro confertissimo audientium conventu.* Ut Democrati: *Unus sapiens pro multitudine.* Te denique suffragante mihi, sim cum Horatio. Contentus paucis lectoribus: cumque.[!] Epigramista: *Ne iubet varis oculis placere.* Has igitur quales sint vere puerilium annorum primitias, porrecta manu et ex porrecta fronte, (vir nobilissime) accipias flagito, et cum premittant seria legas.

Deus optimus Maximus dignitatem tuam diutissime florentem et incolumem tueatur, et conservet (Honoratissime Domine) et inter auctores virtutis nominisque, tui me non falso censeas.

Összegzés

Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus*ának a 16. század végéig készült fordításaival foglalkoztam ebben a kötetben. Fő célkitűzésem az volt, hogy a gyakran névtelennek megmaradt fordítók szövegei mögött felmutassam azok forrásait, és betekintést adjak a fordítók motivációjába, műveltségi szintjükbe, a munkájukat inspiráló okokba, olykor hibáikba – hogy a szövegek mögött, amennyire lehet, felmutassam a gondolkodó embert. Az olvasó, amennyiben eljutott a könyv jelen utolsó részéig, megbizonyosodhatott róla, hogy Eurialus és Lucretia története és a mű szerzője iránt a végtelenségig elfogult vagyok: csodálatosnak tartom a szöveg megformálását, mind latin, mind magyar nyelven, elképesztően modernnek az elbeszélte történetet, szinte bántó iróniájában is igaznak a tanulságokat, amelyekkel Piccolomini lezárja írását.

Talán világossá vált az is, hogy ebbéli rajongásomban a könyv lapjain tárgyalt tizenhat fordítás készítőihez csatlakoztam, a néhány híres, s a vélhetően több ezer névtelen olvasó mellett, akik valaha a *Historiát* kezükbe vették latinul vagy a nyolc vernakuláris nyelv valamelyikén.

Az egyes fejezetekből kiderült az is, hogy jóval könnyebb a fordítások és forrásaik összevetése, mint a fordítók egymással való összehasonlítása: ha a körtét vetjük össze az almával, közös bennük, hogy mindkettő gyümölcs. Néhány nagyobb tendenciát mégis megállapíthatunk. Általánosan jellemző például, hogy a fordítók nem titkolják el, hogy Piccolomini-II. Pius pápa munkájából dolgoztak, s az ő személye, mint egy szentesítő auktoritás, gyakran fontosabbnak tűnik annál is, hogy a fordító saját magát megnevezze. Neve feltüntetésével nem sajátítja ki a művet például a Venetói Névtelen (bár az ő esetében az egyszemélyes közönség, a szeretett hölgy valószínűleg nagyon is jól azonosítani tudta a fordítót), s tőle magától nem tudjuk meg a Pataki Névtelen nevét sem; viszont még ezek az anonim fordítók is gondoskodtak arról, hogy megnevezzék forrásukat. Alább táblázatban összegeztem a fordítóknak a fordítással kapcsolatos attitűdjére vonatkozó főbb szempontokat, amelyek alapján a fordításokat különböző skálákon helyezhetjük el. Mint látható, a tizenhat (plusz egy, bár a francia

Jean Bouchet nem számít igazi, önálló fordítónak) fordítás közül kilencnek van névvel rendelkező fordítója (német Wlye; olasz Braccesi, Donati és Verniglione; angol Braunche; lengyel Golian; francia Saint-Gelais, La Favre és Belleforest). E kilenc név szerint ismert fordító közül azonban az angol Braunche és a lengyel Golian élete és munkássága annyira homályban van a mai kortárs irodalomtörténet számára, hogy akár névtelenek is lehetnének, nevük alig több annál a nullánál, amelyet a matematikai tízes számrendszerben a helyi érték jelölésére használunk. A többi hét fordító a saját nyelvterületén ismert irodalmi alaknak számít, aktivitásuk nagyobb részt feltárt. Az ismertnek nevezhető, illetve „név=nulla, mint helyi érték”-jellegű fordítók után következnek a két, csupán monogrammal jellemzett fordító, a francia I. M., akinek a nevével kapcsolatban a nemzetközi bibliográfiák tanúsága szerint nincs egyetértés (Jean Maugin vagy Millet), illetve a francia N. R., akinek a nevére ötletet sem találtam a szakirodalomban. Szinte ugyanebbe a kategóriába tartozik az Angol Névtelen, akinek Le. A. monogramját E. J. Morrall szakértő segítségével próbálta feloldani, de felvetését csak ötletként, nem tényként mutatta be. A skála negatív végén következnek a csak nemzetiségük/nyelvük alapján jellemzett névtelenek: a spanyol, a venetói, a dán és a magyar, bár ez utóbbinak az azonosítása csaknem százötven éve a magyar irodalomtörténet-írás egyik *hot topicja*.

Az ehhez kapcsolódó következő fontos skálát az alapján lehet felrajzolni, hogy a fordítók utalnak-e valamilyen formában forrásukra. Ebből a szempontból a tizenhat fordító két markánsan elkülönülő csoportra osztható: tizenhárman közülük megnevezik Piccolominit teljes nevével vagy csak keresztneveivel, sőt némelyek a pápai titulusáról is megemlékeznek, míg hárman, az olasz Verniglione, az Angol Névtelen és a lengyel Golian egyáltalán nem említik meg, hogy kitől vették a történetet. (Golian szövegének a címlapja nem maradt fenn, így nem lehetünk egészen biztosak benne, hogy azon valóban nem volt utalás az itáliai humanistára mint forrásra.)

A forráshasználat vonalán tovább haladva érdemes áttekinteni azt is, hogy a fordítók közül mennyien tekintették a Mariano Sozzinihez és Kaspar Schlickhez írott leveleket az elbeszélés részének. Ebből a szempontból csupán három fordító tekinthető maximalistának, vagy teljességgel hűségeseznek, hiszen csak a német Wlye, valamint a francia la Favre és Jean Maugin/Millet fordításai tartalmazzák a keretelbeszélést adó leveleket is. Utánuk következnek a Spanyol Névtelen és a Dán Névtelen fordítása, amelyek tanúsága szerint csak a Sozzinihez írott levelet tekintették fordítóik a történethez szervesen hozzátartozó szövegrésznek. (Mindig fenntartva természetesen, hogy nem tudhatjuk pontosan, forrásaikban benne volt-e egyáltalán a Schlicknek írott levél. A szöveghagyományban megfigyelhető tendenciák szerint azonban a forrásokban jellemzően szerepelnie kellett annak a levélnek is.) Végül a fordítók többsége, mintegy tizenegy személy teljességgel elhagyja a fordításból a keretelbeszélést adó leveleket. (Közülük az angol Braunche dedikációjából például egyértelműen kiderül, hogy felhasznált forrásában benne volt mindkét, a keretelbeszélést adó levél.)

Végezetül egy nehezen kimérhető skála felállítására tennék javaslatot a szempont alapján, hogy a fordító milyen mértékben helyezi magát a lefordított szöveg szerzője mellé: utal-e saját tevékenységére, mint fordításra, és saját nevében írt dedikációval megszólítja-e szűkebb-tágabb közönségét, ezzel magának vindikálva a fordítás jogát/dicsőségét. A skála az explicit szerző kategóriájától az explicit fordító kategóriáig terjed, a kettő között pedig az implicit szerző, illetve az implicit, reflektálatlan fordítók állnak. E skála egyik végén azok a fordítók találhatók, akik teljességgel elhallgatják forrásukat, azonban személyes dedikációval megszólítják közönségüket: ide sorolom az olasz Giovanni Paolo Verniglionét, aki öt barátját szólítja meg ajánlásában, és az Angol Névtelent, aki általánosságban az olvasóhoz szól. Ezt a két fordítót én az explicit szerző kategóriájával írnám le.

Őket követi az angol William Braunche, aki ugyan szó szerint latinul is idéz Piccolominitól, mégis azt szeretné, ha a dedikációban megszólított nemesember „inter auctores” sorolná őt, végső soron tehát, ami az angol szöveg előállítását illeti, ő is szerzőnek tartja magát. Hasonló a helyzet az olasz Alessandro Braccesi önképével, aki dedikációjában a megváltoztatott kimenetelű történetet, bár elismeri annak fordítás voltát, már saját munkájaként írja le: „una traductione et compositione per mio sollazo”.

A skála következő fokán megítélésem szerint a német Niklas von Wyle áll, aki ugyan az utolsó betűig követi latin forrását, dedikációjában magáról mégis egyes szám első és harmadik személyben beszél, s az elvégzett munkáért járó dicsőséget magának is szeretné tudni – implicite tehát ő is szerzőnek állítja magát. Az implicit szerzőség másik példája a Venetói Névtelen, aki szintén megemlékezik forrásáról, de a fordítás nehéz munkáját csak egyetlen, meg nem nevezett hölgy szerelmének elnyerésért vállalja, aki számára mégiscsak ő válik e történet szerzőjévé, sőt, a dedikációs vers alapján szereplőjévé, Eurillausszá is. A hölgy pedig valószínűleg tudta, kitől kapta a kis díszkódexben rejlő ajándékot.

Ez után következnek a skála közepén az implicit fordítók, akik saját munkájukra nem, vagy alig utalnak fordításként. A Spanyol és a Dán Névtelenek, valamint Krzysztof Golian szövegei mai állapotukban semmilyen formában nem reflektálnak a fordítói tevékenységre, a magyar Pataki Névtelen pedig általános alanyként érthető többes szám harmadik személyben fogalmaz a szöveg előállításáról „szerzék ez éneket”. A francia N. R. monogramú fordító saját tollára utal a munkájához kapcsolt dedikációban, tehát implicite utal fordítói tevékenységére. Végül a képzeletbeli skála másik végén a magukat fordítóként egyértelműen megnevező másik négy francia fordító, la Favre, Saint-Gelais, Belleforest és Jean Maugin/Millet, valamint az olasz Alamanno Donati állnak. Ez utóbbi egyenesen kijelenti magáról, hogy minden apróbb változtatás ellenére is ő a „fedele interprete”, vagyis a hűséges fordító megtestesülése.

Amint a fentiekből látható, Piccolomini korai fordításaira aligha alkalmazhatók a mai fordítások elemzésekor használt kritériumok, s nincsenek éles kategóriák, az anyag sajátos elrendeződése alapján inkább átmeneti, mint markánsan elválasztható csoportokra oszthatóak a fordítások a forráshűség szempontjából.

Nyelv	Név-Keletkezés	Forrásmegjelölés	Önreflexió? Szerző? Fordító?	Sozzini és Schlick levelek
1. német	Niklas von Wyle kb. 1462; 1478	„poeta Eneas Siluius do zermal kaiserlicher secretari und jetz zu diser zyte unser babste Pius genant”	Dedikáció E/1 és E/3-ban beszél magáról – Implicit SZERZŐ	igen
2. spanyol	Névtelen kb. 1492	Carta de Eneas Silvio, después Papa Pio II, a Mariano Sozino	Nincs önreflexió – Implicit FORDÍTÓ	Csak Sozzininek szóló levél
3. olasz – toszkán	Alessandro Braccesi 1482–1487	“ <i>una operetta di messer Enea de Piccolhuomini, el quale fu poi assumpto al fastigio del sommo pontificato et nominato Pio secondo ove recita una historia di due amanti</i> ”	Happy end befeje- zés – „ <i>traduccion e et compositione per mio sollazo</i> ” Explicit SZERZŐ	nem
4. olasz – toszkán	Alamanno Donati 1492	“ <i>una operetta dignissima intitolata Historia de dua amanti: da Pio secondo Pontefice sommo a Mariano suo compatriota</i> ”.	„ <i>officio del fedele interprete</i> ” – ő maga Explicit HŰSÉGES FOR- DÍTÓ	nem
5. olasz – venetói	Névtelen post 1490 csak kézirat	„Enea Silvio de doi amanti”	Dedikáció egy hölgynek – Implicit SZERZŐ	nem
6. olasz – milánói	G. P. Verniglione 1506	NINCS	5 barátjának dedikáció – Explicit SZERZŐ	nem
7. angol	Névtelen, illetve mo- nogram: Le. A. kb. 1553	NINCS	Le. A. to the Reader – „ I show you of many other ” – Explicit SZERZŐ	nem
8. angol	William Braunche 1596	„ <i>lucundissimam hanc Aenae Silvii de Euriali concivis sui amore historiam [...] pontificalem dignitatem adeptus est Pius secundus auditi</i> ”	„ <i>et inter auctores virtutis nominisque, tui me non falso censeas.</i> ” Explicit SZERZŐ	nem

Nyelv	Név-Keletkezés	Forrásmegjelölés	Önreflexió? Szerző? Fordító?	Sozzini és Schlick levelek
9. magyar	Névtelen ante 1579 (1577)	„Aeneas Sylvius írásából szerzék ez éneket”	„szerzék ez éneket” - nem önreflexió Implicit FORDÍTÓ	nem
10. lengyel	Krzysztof Golian post 1583	NINCS (címlap hiánya)	Nincs önreflexió Implicit FORDÍTÓ	nem
11. dán	Névtelen kb. 1570-80	„Eneas Siluius Keiserlig Secretarius siger Mariano Sozino”	Nincs önreflexió Implicit FORDÍTÓ	Csak Sozzininek szóló levél
12. francia	Anthitus la Favre 1490	„compille par Enee Siluius”	„Translatee par Anthitu” Explicit FORDÍTÓ	igen
13. francia	O. de Saint-Gelays 1493	„selon pape Pie” „descript ou temps ancien Eneas Siluius, nommé pape Pie.”	Dedikáció VIII. Károly fr. királynak - „De latin en francois j'ay translateé” Explicit FORDÍTÓ	nem
14. francia	François Belleforest 1582	„Sylvius s'amusant a descrire” „Eneas Sylvius”	Explicit FORDÍTÓ	nem
15. francia	I. M. azaz Jean Mougin vagy Millet 1551/1554	Histoire d'Aeneas Sylvius touchant ... „Aeneas Siluius a noble chevalier Caspard Slyck” „Aeneas Siluius á Marian Sozin”	„le titre de seste traduction” Explicit FORDÍTÓ	igen
16. francia	N. R. 1598	Histoire veritable representee selon ce qu'Aeneas Syluius en a escrit	„une plus rare penne que la mienne” Implicit FORDÍTÓ	nem
(17. francia)	Jean Bouchet 1599	Anthitus szövegét veszi át	Anthitus szövegét veszi át	Anthitus szövegét veszi át

A kötet fő célkitűzésének, az egyes nemzeti nyelvű fordítások forrásmeghatározásának az eredményeit is érdemes egy táblázatba foglalni a munka végén, mintegy az utolsó szó jogán. Ha ismét skálában gondolkodunk, annak egyik végpontján azok a fordítások állnak, amelyeknek a lehetséges forrása gyakorlatilag egyetlen szövegvariánsra szűkíthető: ilyen Niklas von Wyle német fordítása (H 160 nyomtatvánnyal gyakorlatilag egyenértékű kézirat), az Angol Névtelen munkája (H 236 nyomtatvánnyal gyakorlatilag egyenértékű variáns), Alessandro Braccesi olasz verziója (R 3 nyomtatvány), a szintén olasz Alamanno Donati és a Venetói Névtelen munkái (mindkettő H 218) és a magyar Pataki Névtelen széphistóriája (Bázel 1554 nyomtatvány). Még mindig elég jó közelítéssel meghatározható a francia Anthitus la Favre (H 225 és a *domus-csoport*), az N. R. monogramú fordító (Bázel 1554) és Octovien de Saint-Gelais forrása (C 71 vagy C 69) a fordítások ma ismert szövegei alapján. Ehhez képest a Dán Névtelen és a lengyel Golian fordításainak már csak az *Opera omnia* nagyobb forráscsoportjához való tartozásáról tehetünk hiteles kijelentéseket, s ugyanez igaz a Spanyol Névtelen, Giovanni Paolo Verniglione, valamint William Braunche fordítására is, amelyek az ún. *domus-csoport*tal mutatnak rokonságot. A kutatás jelen állása szerint a legrejtélyesebb Jean Maugin/Millet francia fordításának a forrása, amely a szöveghagyomány két fő ágának markáns kereszteződésére utal egy eddig felfedezetlen, valószínűleg kéziratos forrásban. Belleforest francia fordításának forrása nem felderíthető, mert a fordító olyan mértékben átírta a francia szöveget, hogy nem hagyott benne a latin eredeti megkülönböztető olvasataira utaló jeleket sem.

Nyelv	Fordító	Forrás(csoport)	Ág
1. német	Niklas von Wyle	~H 160 ismeretlen kézirat; Opera omnia	Y
2. dán	Névtelen	Opera omnia; ismeretlen kézirat	Y
3. lengyel	Krzysztof Golian	Opera omnia	Y
4. olasz - toszkán	Alessandro Braccesi	R 3; (domus-csoport)	Y
5. spanyol	Névtelen	domus-csoport	Y
6. olasz - milánói	Giovanni Paolo Verniglione	domus-csoport	Y
7. francia	Anthitus la Favre	H 225; (domus-csoport)	Y
(8. francia	Jean Bouchet	Anthitus szövegét reprodukálja)	Y
9. angol	William Braunche	domus-csoport; ismeretlen kézirat	Y

Nyelv	Fordító	Forrás(csoport)	Ág
10. olasz – toszkán	Alamanno Donati	H 218	X
11. olasz – venetói	Névtelen	H 218	X
12. magyar	Névtelen	Bázel 1554	Y
13. francia	N. R.	Bázel 1554	Y
14. angol	Névtelen	~H 236 ismeretlen nyomtatvány	X
15. francia	Octovien de Saint-Gelais	C 71 vagy C 69	X
16. francia	Jean Maugin/Millet	H 228+H234/H237	X+Y
17. francia	François de Belleforest	Nem azonosítható	Nem azonosítható

Ismét fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a forráscsoportok földrajzi eredetét tekintve megfigyelhető néhány nyomdászati központ kiemelkedése (Róma, Velence, Strasbourg, Lyon, Bázel, Aalst, Párizs) Piccolomini *Historiájának* európai ismerete szempontjából. A római eredetű latin szövegváltozatok (az ún. *domus*-szövegcsoporthoz tartozók) Alessandro Braccesi és Giovanni Paolo Verniglione olasz fordításai mellett fontosak voltak a Spanyol Névtelen munkája szempontjából is. A másik két olasz fordítás, Alamanno Donati és a Venetói Névtelen munkái pedig a Velence környéki nyomdászat termékére alapozódtak (H 218). A fordítások szempontjából az Appennini- és az Ibériai-félszigetet Itália látta el alapanyaggal, s az Alpok a nyomdatermékek hatóköre szempontjából természetes földrajzi határnak tűnik. Ehhez képest a német területek nyomdászata a dán, lengyel és részben a magyar könyvbeszerzéseket dominálta (*Opera omnia*, Bázel), és meghatározta Piccolomini *Historiájának* adott variánsban való megismerését. A francia fordítások földrajzilag változatosabb forrásai (H 225 és *domus*-csoport, H 228, illetve H 234/H237, Bázel 1554) pedig egy sokkal nyitottabb, több irányból táplálkozó felvevőpiac képét tárják elénk.

Természetesen ez a kötet is számos kérdést megválaszolatlanul hagyott mind a *Historia de duobus amantibus* globális latin szövegahagyományát, mind több fordítás részletkérdéseit illetően. A *Historia* latin szövegvariánsai közül ma még körülbelül a kéziratos hagyomány kétharmada feltáratlan, s így valószínű, hogy a francia és az angol fordítások esetében a pontosabb forrásmeghatározásokhoz ezeknek a kéziratoknak az átvizsgálására lenne szükség. A további, elsősorban kulturális gyökerű, számomra kevésbé világos kérdéseket (pl. egy-egy francia fordító névválasztásai, az angol Braunche által fordításába zsúfolt műveltséganyag vizsgálata a korabeli angol irodalmi kontextusban) a maguk helyén jeleztem minden fejezetben.

Ezekén túl a *Historia* szöveghagyományának feltárása a 17–20. századig is folytatható lenne, hiszen ismert például a történetnek néhány további, építő jellegű olasz és angol fordítása a 17. századból; a 19. századi, Alessandro Braccesi fordításához kapcsolódó újabb divathullám, amelyet Piccolomini története Itáliában átélt, szintén megérdemelne egy kutatást, akár az olasz ponyvairodalommal való kapcsolata miatt; s végül érdemes lenne a jelen kötet első fejezetében olvashatóaknál részletesebben foglalkozni a *Historia de duobus amantibus* filológiájának tudománytörténetével is.

Amíg mindezen feladatokat elvégzi az irodalomtörténet-írás, addig is jó szívvel ajánlom Eneas Silvius Piccolomini *Historia de duobus amantibus* című munkáját mindenki figyelmébe: olvassa akár latinul, akár saját anyanyelvén és okuljon belőle. *Qui nunquam sensit amoris ignem, aut lapis est, aut bestia.* (Aki soha nem érezte a szerelem tüzét, az olyan mint a kő, vagy az oktalán állat.)

APPENDIX

Historia de duobus amantibus

Minthogy a jelen monográfia először magyarul lát napvilágot, célszerűnek tartottam, hogy a *Historia de duobus amantibus* szövegének azt a változatát adjam meg a mellékletben, amelyet nagy valószínűséggel a magyar históriás ének fordítója is használt. Az alábbi alapszöveg tehát az 1554-es, Johannes Oporinus nyomdájában kiadott latin variáns. Helyszűke miatt, valamint tekintettel arra, hogy a fordítások többsége, így a magyar históriás ének sem reflektál a Piccolominitől Mariano Sozzininek és Kaspar Schlicknek írt kísérőlevelekre, ezek nem kaptak helyet a kötetben.

Az alapszöveghez háromféle jegyzetet készítettem. Egyrészt a szöveghagyomány X-ágának képviselőjében felhasználtam a Dévay József¹ illetve Herbert Rädle² által kiadott latin szövegeket, s ezek variánsait tüntettem fel az első jegyzetsorban. Nem volt célom, hogy bemutassam, milyen filológiai döntéseken keresztül jutott el Oporinus saját, az X- és Y-ág között álló, kontaminált variánsa kialakításához, így az itt közölt szöveg egyáltalán nem kritikai igénnyel készült kiadás. Talán e kötet angol verziójához, vagy az Eurialus és Lucretia históriája új, bilingvis kritikai kiadásához készülhet majd egy olyan latin szöveg, amely a *Historia* szöveghagyományának legalább hat, mindkét ágból tipikusnak tekinthető szövegvariánsára is reflektálva alakít ki egy főszöveget. Az egyes szöveghe-lyeknek a különböző fordításokban releváns variánsaira nézvést tehát ez a szöveg-melléklet szándékosan nem igazít el, abban a függelék külön részét képező variánslista szolgálja az olvasót.

¹ Josephus I. Dévay, *Aeneae Sylvii De duobus amantibus historia cento ex variis*, Budapest, Heisleri, 1904.

² Enea Silvio Piccolomini, *Euryalus und Lucretia, Lateinisch / Deutsch*, übers. hrsg. Herbert Rädle, Stuttgart, Philipp Reclam, 1993.

Másrészt a *Historia* eddigi modern kiadóinak észrevételeit felhasználva a második jegyzetsorban hozom azokat a főként klasszikus irodalmi helyeket, amelyekre Piccolomini szövege alludál. Ebben a munkában a fent nevezett Dévayn és Rádlén kívül támaszkodtam a már sokszor említett E. J. Morrall,³ Maria Luisa Doglio⁴ és persze a kiváló Donato Pirovano⁵ hivatkozott munkáira, de nem minden javaslatukat fogadtam el. Néhány helyen felhasználtam Dévay kiadásának azt a ma Szegeden őrzött, dedikált példányát is, amelybe a címzett, Dézsi Lajos egykori szegedi professzor a saját javaslatait is beleírta a további lehetséges klasszikus párhuzamokra nézvést. Ezeket az idézeteket teljes alakjukban hozom, hogy megkönnyítsem az összehasonlítást Piccolomini szövegével.

Végezetül a harmadik jegyzetsorban találhatóak a szigorúan vett tárgyi jegyzetek, amelyek a mitológiai hősökre és Siena városára, valamint a fikciós szereplők mögött feltételezhetően álló egykori személyek életére vonatkoznak. Talán ezekből a jegyzetekből is látszik, hogy nagyon sok a reália a fikció mögött, de az irodalomtörténeti és történeti kutatás még adós velem, hogy a novellát ihlető valós eseményeket feltárja.

A jegyzetekben a szerző nevét és a műcímet rövidítve hivatkozom a következő munkákra. Ha a műnek létezik magyar fordításban elterjedt címe is, azt itt zárójelben közlöm.

- Aesopus, *Fabulae*
- Boccaccio Giovanni, *Comedia delle ninfe fiorentine, Decamerone (Dekameron), Fiammetta, Filocolo, Filostrato*
- *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem (Szent Biblia) Liber Regum (Sámuel könyvei=Királyok első és második könyve; Malakiás könyvei=Királyok harmadik és negyedik könyve), Ieremias propheta Lamentationes (Jeremiás sirámai), Liber Iudicum (Bírák könyve)*
- Boethius Anicius Manlius Torquatus Severinus, *Consolatio philosophiae (A filozófia vigasztalása)*
- Catullus Caius Valerius

³ Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II) and Niklas von Wyle, *The Tale of two Lovers Eurialus and Lucretia*, Edited with introduction, notes and glossary by Eric John Morrall, Amsterdam, Rodopi, 1988 (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, 77).

⁴ Enea Silvio Piccolomini, *Storia di due amanti e Rimedio D'Amore*, trad. e introd. di Maria Luisa Doglio, con un saggio di Luigi Firpo, Milano, TEA 1990. Első kiadása Torino, UTET, 1973.

⁵ Enea Silvio Piccolomini, *Historia de duobus amantibus*, a c. di Donato Pirovano, Edizioni dell'Orso, 2001.

- Cicero Marcus Tullius, *Ad Atticum*, *Admirabilis fragmenta*, *De senectute* (Az öregségről), *Tusculanae disputationes* (Tusculumi eszmecsere), *In Verrem*, *In L. Calpurnium Pisonem oratio XVIII*
- Cornelius Nepos, *Liber de excellentibus ducibus exterarum gentium* (Híres férfiak)
- Dante Alighieri, *Divina Commedia*, *Inferno* (Isteni színjáték, Pokol)
- Hérodotosz, *Historiai* (A görög–perzsa háborúk)
- Hieronymus (Szent Jeromos) *Contra Jovinianum*, *Epistolae* 45, 5. (Ad Asellam, régi számozás szerint 99.)
- Horatius Flaccus Quintus, *Carmina*, *Epistolae*, *Epodos*, *Saturae*
- Hyginus Caius Iulius, *Fabulae*
- Iustinus Marcus Iunianus, *Historiarum Philippicarum T. Pompeii Trogi Libri XLIV in epitemon redacti*
- Iuvenalis Decimus Iunius, *Saturae* (Szatírák)
- Livius Titus, *Ab urbe condita* (A római nép története a város alapításától)
- Lucanus Marcus Annaeus, *De bello civili sive Pharsalia*
- Lucretius Carus Titus, *De rerum natura* (A természetről)
- Martialis Marcus Valerius, *Epigrammaton liber*
- Ovidius Publius Naso, *Amores* (Szerelmek), *Ars amatoria* (A szerelem művészete), *Ex Ponto* (Levelek Pontusból), *Fasti* (Római naptár), *Heroides* (Hősnők levelei), *Metamorphoses* (Átváltozások), *Remedium amoris* (A szerelem orvosságai), *Tristia* (Keservek)
- Petrarca Francesco, *Canzoniere* (Daloskönyv)
- Piccolomini Enea Silvio, *Chrysis*
- Pindarosz, *Pythionikai* (Pythiai ódák)
- Platón, *Symposion* (A lakoma)
- Plautus Titus Maccius, *Aulularia* (A bögre), *Asinaria* (Szamárvásár), *Casina*, *Menaechmi* (Az ikrek), *Mercator* (A kalmár), *Stichus*

- Plinius Caius Secundus, *Historia naturalis*
- Plinius Caecilius Secundus, *Epistolarum libri decem*

- Propertius Sextus, *Elegiarum Libri IV.*
- Quintilianus Marcus Fabius, *Institutio oratoria (Szónoklattan)*
- Seneca Lucius Annaeus, *Phaedra, Hercules furens, Octavia, Epistola 119.*
- Statius Publius Papinius, *Achilles, Silvae (Erdők)*
- Tacitus Caius Cornelius, *Germania, Historiae*
- Terentius Afer Publius, *Adelphoe (Testvérek), Andria (Androszi lány), Eunuchus (Herélt), Heautontimorumenos (Önként bűnhődő), Hecyra (Az anyós), Phormio (Az elősdi)*
- Tibullus Albius, *Elegiae*

- Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*
- Vergilius Maro Publius, *Aeneis, Ciris, Eclogae, Georgica*

SZÖVEGKÖZLÉS

Urbem Senas, unde tibi et mihi origo est, intranti Sigismundo Caesari, quot honores impensi fuerint, iam ubique vulgatum est. Palatium illi apud sacellum sanctae Marthae super vicum, qui ad Theophorum ducit portam strictam, paratum fuit.

Huc, postquam caerimoniae peractae sunt, cum venisset Sigismundus quatuor 5
maritatas obviam habuit nobilitate, forma, aetate ornatuque pares: non mortales, sed deas quisque putavit. Si tres duntaxat fuissent, illae videri poterant, quas referunt Paridem per quietem vidisse. Erat Sigismundus, licet grandaevus, in libidinem pronus. Matronarum alloquiis admodum oblectabatur et femineis blandimentis gaudebat. Nec suavius illi quidquam fuit, illustrium aspectu mulierum. 10
Ut ergo has vidit, desiliens equo inter manus earum exceptus est. Et ad comites versus ait: „Similesne umquam his feminis vidistis? Ego dubius sum, an facies humanae sint an angelici vultus: sunt coelestes certe.” Illae oculos humi deicientes, ut verecundiores fiunt, sic pulchriores redduntur. Sparso nanque inter genas rubore tales dabant ore colores, quales Indicum ebur ostro violatum, aut quales 15
reddunt alba, immixta purpureis rosis, lilia.

Praecipuo tamen inter eas nitore Lucretia fulsit, adulescentula nondum annos viginti nata, in familia Camillorum praediviti viro Menelao nupta: indigno ta-

3 Theophorum] alibi: Tophorum

3–4 portam strictam, paratum fuit] alibi: portam strictam

6 pares] alibi: paene pares

9–10 blandimentis] alibi: blanditiis

17 Praecipuo] alibi: praecipue

16 alba, immixta purpureis rosis, lilia.] Vö. Verg., *Aen.* XII 65–69.: flagrantis perfusa genas, cui plurimus ignem / subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit. / Indum sanguineo veluti violaverit ostro / si quis ebur, aut mixta rubent ubi lilia multa / alba rosa, talis virgo dabat ore colores. Ovid., *Am.* II 5, 37.: quale rosae fulgent inter sua lilia mixtae.

17 Lucretia] Val. Max. VI, 1.: Dux Romanae pudicitiae Lucretia, cuius virilis animus maligno errore fortunae muliebri corpus sortitus est, a [Sextus] Tarquinio regis Superbi filio per vim stuprum pati coacta, cum gravissimis verbis iniuriam suam in concilio necessariorum deplorasset, ferro se, quod veste tectum adulerat, interemit causamque tam animoso interitu imperium consulare pro regio permutandi populo Romano praebuit.

18 indigno] Vö. Ovid., *Her.* XVI 214–215.: Heu facinus! Totis indignus noctibus ille / te tenet amplexu perfruiturque tuo.

3–4 portam strictam, paratum fuit] A mai Porta Tufiról van szó, amely Sienában a temető közelében található.

7–8 quas referunt Paridem per quietem] Parisz álombeli találkozása Afroditéval, Pallas Aténéval és Hérával, akik arra kéri az ifjút, döntse el ő, hármuk közül melyik a legszebb, s kinek jár a Heszperiszek kertjéből származó aranyalma. A történet a következő helyeken olvasható: Ovid., *Her.* XVI. 65. seq. Illetve Ovid., *Her.* XVII. 116. seq.

men, cui tantum decus domi serviret: sed digno, quem uxor deciperet, et (sicut nos dicimus) cornutum quasi cervum redderet. Statura mulieris eminentior reliquis. Comae illi copiosae et aureis laminis similes, quas non more virginum retrofusas miserat, sed auro gemmisque incluserat. Frons alta spatiique decentis nulla interfecta ruga. Supercilia in arcum tensa, pilis paucis nigrisque, debito intervallo disiuncta. Oculi tanto nitore splendentes, ut in solis modum respicientium intuitus hebetarent. His illa et occidere, quos voluit, poterat: et mortuos, cum libuisset, in vitam resumere. Nasus in filum directus, roseas genas aequali mensura discriminabat. Nihil his genis amabilius, nihil delectabilius visu: quae, cum mulier risit, in parvam utrinque dehiscebant foveam. Nemo has vidit, qui non cuperet osculari. Os parvum, decensque. Labra corallini coloris, et ad morsum aptissima. Dentes parvuli, et in ordinem positi, ex crystallo videbantur: per quos tremula lingua discurrens, non sermonem, sed harmoniam suavissimam movebat. Quid dicam menti speciem aut gulae candorem? Nihil in illo corpore non laudabile. Interioris formae indicium faciebat exterior. Nemo hanc aspexit, qui viro non inviderit. Erant insuper in ore eius multae facetiae. Sermo is fuit, qualem rumor est Gracchorum matrem habuisse Corneliam, sive Hortensii filiam. Nec suavius aliquid eius oratione, nec modestius fuit. Non, ut pleraeque, tristi facie honestatem ostendebat, sed alacri vultu modestiam. Non timida, non audax, sed temperatum verecundiae metu virilem animum femineo in corpore

5 interfecta] alibi: intersecta

9 discriminabat] alibi: disterminabat

11 Labra] alibi: labia

15 indicium] alibi: iudicium

16 inviderit] alibi recte: invideret

20 femineo in corpore] alibi: in femineo corde

14–15 Nihil in illo corpore non laudabile.] Vö. Ovid., *Am.* I 5, 23. Singula quid referam? nil non laudabile vidi.

17 Corneliam] Quint. I, 6.: In parentibus vero quam plurimum esse eruditionis optaverim. Nec de patribus tantum loquor: nam Gracchorum eloquentiae multum contulisse accepimus Corneliam matrem, cuius doctissimus sermo in posteros quoque est epistulis traditus.

17 Hortensii] Val. Max. VIII 3, 3.: Hortensia vero Q. Hortensi filia, cum ordo matronarum gravi tributo a triumviris esset oneratus [nec] quisquam virorum patrocinium eis accommodare aude- ret, causam feminarum apud triumviros et constanter et feliciter egit: repraesentata enim pa- tris facundia impetravit ut maior pars imperatae pecuniae his remitteretur. Revixit tum muliebri stirpe Q. Hortensius verbisque filiae aspiravit, cuius si virilis sexus posterum vim sequi voluissent, Hortensianae eloquentiae tanta hereditas una feminae actione abscissa non esset.

20 femineo in corpore] Vö. Val. Max. VI 1, 1: Dux Romanae pudicitiae Lucretia, cuius virilis animus maligno errore fortunae muliebri corpus sortitus est.

17 Corneliam] Cornelia, a Gracchus fivérek anyja ékesszólásáról volt híres.

17 Hortensii] Quintus Hortensius ékesszóló leánya, aki retorikai képességeinek köszönhetően sikerrel képviselte saját és a római nők ügyét általában a triumvirek ellenében.

gerebat. Vestes illi multiplices erant. Non monilia, non fibulae, non balthei, non armillae deerant. Redimicula capitis mirifica. Multi uniones adamantesque, tum in digitis, tum in serto fuere. Non Helenam pulchriorem fuisse crediderim, quo die Paridem in convivium Menelaus excepit, nec ornatiorem Andromachen, cum sacris Hectoris initiata est nuptiis. Inter has et Catharina Peruchia fuit, quae paulo post diem defuncta, Caesarem in funebribus habuit, qui et gnatum eius militia ante sepulchrum donavit, quamvis infantem. Huius quoque mirabilis formae decus elucebat: inferior tamen Lucretia erat. Omnis de Lucretia sermo audiebatur. Hanc Caesar, hanc caeteri commendabant, intuebanturque. Quocumque illa vertebatur, eo et oculi sequebantur adstantium. Et sicut Orpheus sono citharae silvas et saxa secum fertur traxisse, sic ista homines suo, quocumque volebat, intuitu ducebat.

Unus tamen inter illos omnes plus aequo in illam ferebatur, Euryalus Franco, quem nec amoris forma, nec divitiae, reddebant ineptum. Duorum et triginta annorum erat; non eminentis staturae, sed laetae, grataeque habitudinis, illustribus oculis, malis ad gratiam tumescentibus, caeteris membris non sine quadam maiestate decoris, staturae correspondentibus. Reliqui curiales, propter longinquam militiam omnes auro exusti erant: hic, quia et domi abundabat, et propter amicitiam Caesaris magna munera recipiebat, in dies ornatiores conspectibus hominum reddebatur. Longum famulorum ordinem post se ducebat. Nunc auro illitis, nunc muricis Tyrii sanguine tinctis, nunc filis, quae legunt Seres, textis ve-

5 Inter has et] alibi: has nempe quatuor maritatas

5 Peruchia] alibi: Petrusia

14 reddebant ineptum.] alibi: nec forma, nec divitiae amoris reddebant ineptum

16 tumescentibus] alibi: rubescentibus

18 exusti] alibi: excussi

20 post se] alibi: pone

21 legunt] alibi: ultimi legunt

4 in convivium Menelaus excepit] Prop. II 34, 7.: hospes in hospitium Menelao venit adulter.

4 Andromachen] Ovid., *Ars* III, 109.: Si fuit Andromache tunicas induta valentes.

10 Orpheus] Ovid., *Trist.* IV 1, 17–18.: Cum traheret silvas Orpheus et dura canendo saxa. Sen., *Herc. fur.* 571–573.: Orpheus, Eurydicem dum repetit suam, / quae silvas et aves saxaque traxerat / ars.

14 forma] Verg., *Aen.* V, 295.: Euryalus forma insignis viridique iuventa.

17 maiestate decoris] Tacit., *Hist.* II, 1.: decor oris cum quadam maiestate.

245.21–246.1 Seres, textis vestibus utebatur] Sen., *Phaed.* 387–389.: Removete, famulae, purpura atque auro inclitas / vestes, procul sit muricis Tyrii rubor, / quae fila ramis ultimi Seres legunt.

5 Peruchia] Valószínűleg Catherina Petruzzí. A hölgy kilétére lásd Arsenio Frugoni, *L'avventura senese di Caspare Schlick*, i.m. és E. Kovács Péter, *Zsigmond király Siénában*, i.m., 149–152.

14–15 Duorum et triginta annorum] Kaspar Schlick 1396-ban született, így 1432-ben már 36 éves volt; ebből a szempontból tehát nem teljesen illik rá Euryalus figurája. Az viszont igaz, hogy ennyi idősen még nem volt házas, ami a korban furcsának számíthatott.

stibus utebatur. Tum equi tales illi erant, quales in fabulis est ad Troiam venisse Memnonis.

Nihil huic ad excitandum illum blandum animi calorem, magnamque mentis vim, quam vocant amorem, praeter otium deerat. Sed vicit iuventus et luxus, tum
5 laeta fortunae bona, quibus ille nutritur. Nec potens Euryalus sui, ut Lucretiam vidit: ardere puellam coepit haerensque vultui, nihil satis vidisse putabat. Nec impune dilexit.

Mira res. Multi egregia forma iuvenes: sed unum hunc Lucretia: plures honesti corporis mulieres, sed hanc unam Euryalus sibi delegit. Non tamen hac ipsa die
10 vel in se flammam Lucretia cognovit Euryali, vel ille Lucretiae: sed amare se frustra uterque putavit.

Ut igitur caeremoniis sacro Caesaris capiti paratis modus fuit, et illa domum reversa, in Euryalum tota, in Lucretiam totus Euryalus ferebatur.

Quis nunc Thisbes et Pyrami fabulam demiretur, inter quos notitiam primos-
15 que gradus vicinia fecit? Quippe domos habuere contiguas, tempore crevit amor. Hi nusquam prius se viderant nec fama cognoverant. Hic Franco et Etrusca fuit. Nec linguae commercium intercessit; sed oculis res tantum gesta est, cum alter alteri placuisset.

1 quales in] alibi: quales ut in

4 vocant amorem] alibi: amorem vocant

4 iuventus] alibi: iuventa

5 potens] alibi: erat potens

12 paratis] alibi: peractis

15 Quippe] alibi: et quia

16 prius se] alibi: se prius

16 et] alibi: haec

17 res tantum gesta est] alibi: tantum res acta est

1–2 fabulis est ad Troiam venisse Memnonis] Vö. Ovid., *Am.* I 8, 4.: nigri non illa parentem / Memnonis in roseis sobria vidit equis. Ovid., *Fasti* IV, 713–714.: Proxima cum veniet terras visura patentes / Memnonis in roseis lutea mater equis.

3–4 magnamque mentis vim] Sen., *Oct.* 561–563.: vis magna mentis blandus atque animi calor / Amor est; iuventa gignitur, luxu otio / nutritur inter laeta Fortuna bona.

5 potens] Sen., *Phaed.* 699.: fugienda petimus; sed mei non sum potens.

6 satis vidisse] Verg., *Aen.* VI, 487. nec vidisse semel satis est; iuvat usque morari.

8–9 honesti corporis mulieres] Vö. Ter., *Eun.* I 2, 52.: is ubi esse hanc forma videt honesta virginem. Boccaccio, *Fiam.* I 8, 1.: Questi adunque, o pietosissime donne, fu colui il quale il mio cuore, con folle estimazione, tra tanti nobili, belli e valorosi giovani, quanti non solamente quivi presenti, ma eziandio in tutta la mia Partenope erano, primo, ultimo e solo elesse per signore della mia vita.

15 domos habuere contiguas, tempore crevit amor] Ovid., *Met.* IV 55–60.: Pyramus et Thisbe, iuvenum pulcherrimus alter, / altera, quas Oriens habuit, praelata puellis, / contiguas tenuere domos. [...] Notitiam primosque gradus vicinia fecit: / tempore crevit amor.

Saucia ergo gravi cura Lucretia, et igne capta caeco iam se maritatum obliviscitur. Virum odit, et alens venereum vulnus infixos pectori tenet Euryali vultus. Nec ullum membrum suis quietem praebet secumque: „Nescio, quid obstat”, ait, „ut amplius haerere viro nequeam. Nil me iuvat eius amplexus, nil oblectant oscula; fastidia verba ingerunt. Peregrini semper ante oculos est imago, qui hodie 5 propior erat Caesari. Excute conceptas e casto pectore flammam, si potes infelix. Si possem, non essem aegra, ut sum. Nova me vis invitam trahit. Aliud cupido suadet, alia mens. Scio, quid sit melius, quod deterius est sequor. O! civis egregia et nobilis, quid tibi cum peregrino est? Quid in extraneo ureris? Quid thalamos alieni concupis orbis? Si virum fastidis, haec etiam potest dare terra, quod ames. 10 Sed heu mihi, quae nam illius est facies? Quam non moveat eius forma, aetas, genus, virtus? Certe mea pectora movit et, nisi ferat opem, despero. Di meliora dent. Vah, prodam ego castos hymenaeos, meque advenae, nescio cui credam, qui ubi abusus me fuerit, abeat, virque sit alterius et me poenae relinquat? Sed non is est eius vultus, non ea nobilitas animi videtur, nec gratia formae illa est, ut 15 timeam fraudes et amoris obliviam nostram et, dabit antea fidem. Cur tuta timeam? Accingar et omnem moram pellam. Ego quoque ita sum pulchra, ut non me mi-

3 ullum] alibi: ullam

5 fastidia] alibi recte: fastidium

9 et] alibi: ac

10 concupis] alibi: concipis

12 mea pectora] alibi: pectora mea

12 despero] alibi: dispereo

14 ubi] alibi: dum

1–3 Saucia ergo gravi cura Lucretia, et igne capta caeco iam se maritatum obliviscitur. Virum odit, et alens venereum vulnus infixos pectori tenet Euryali vultus. Nec ullum membrum suis quietem praebet] Verg., *Aen.* IV, 2–5.: At regina gravi iam dudum saucia cura / vulnus alit venis et caeco carpitur igni. / multa viri virtus animo multusque recursat / gentis honos; haerent infixi pectore vultus / verbaque nec placidam membrum dat cura quietem.

3 Nescio, quid obstat] Ovid., *Met.* VII, 12.: nescio quis deus obstat.

6 Excute conceptas] Vö. a következő mondatokat: Ovid., *Met.* VII, 17–23.: excute virgineo conceptas pectore flammam, / si potes, infelix! si possem, sanior essem! / sed trahit invitam nova vis, aliudque cupido, / mens aliud suadet: video meliora proboque, / deterius sequor. quid in hospite, regia virgo, / ureris et thalamos alieni concipis orbis? / haec quoque terra potest, quod ames, dare.

10 quod ames] Vö. Ovid., *Her.* XVI, 85.: nos dabimus, quod ames, et pulchrae filiae Ladae / ibi in amplexu pulchrior illa tuos.

11 Quam non moveat] Ovid., *Met.* VII, 26–29.: quem, nisi crudelem, non tangat Iasonis aetas / et genus et virtus? quem non, ut cetera desint, / ore movere potest? certe mea pectora movit.

12 Di meliora] Ovid., *Met.* VII, 37.: di meliora velint!

14 et me poenae relinquat] Vö. Ovid., *Her.* III, 61.: ibi et — o miseram! — cui me, violente, relinquis? / quis mihi desertae mite levamen erit?

17 Accingar et omnem moram pellam] Vö. az előző mondatok tartalmát is: Ovid., *Met.* VII, 38–48.: prodamne ego regna parentis, / atque ope nescio quis servabitur advena nostra, / ut per

- nus ille velit, quam ego ipsum cupiam. Semper se mihi dabit, si semel ad oscula fuerit receptus mea. Quot me ambiunt proci, quocumque pergo? Quot rivales ante fores excubant meas? Dabo amori operam. Aut hic manebit, aut me secum abiturus abducat. Ergo ego et matrem et virum et patriam relinquam? Saeva est mater et meis semper infesta gaudiis. Viro carere, quam potiri, malo. Patria illic est, ubi delectet vivere. At famam perdam. Quid mihi rumores hominum, quos ipsa non audiam? Nihil audet, qui famae nimis studet. Multae hoc fecerunt aliae. Rapi Helena voluit, non invitam asportavit Paris. Quid Ariadnem referam, vel Medeam? Nemo errantem arguit, qui cum multis errat.” Sic Lucretia.
- 10 Nec intra pectus minora incendia nutriebat Euryalus. Medias inter Caesaris curiam et Euryali domum Lucretia aedes habuit. Nec palatium Euryalus petere poterat, quin illam ex altis se ostentantem fenestris haberet in oculis. Sed erubuit semper Lucretia, cum Euryalum vidit. Quae res Caesarem fecit amoris conscium. Nam cum ex sua consuetudine nunc huc, nunc equitaret illuc et hac saepe transiret: animadvertit mutari feminam Euryali adventu, qui sibi quasi Octaviano

1 dabit] alibi: debebit

6 delectet] alibi recte: delectat

6 perdam] alibi: prodam

12 poterat] alibi: potuit

14 equitaret illuc] alibi: illuc equitaret

me sospes sine me det lineata ventis / virque sit alterius, poenae Medea relinquit? / si facere hoc aliamve potest praeponere nobis, / occidat ingratus! sed non is vultus in illo, / non ea nobilitas animo est, ea gratia formae, / ut timeam fraudem meritique obliviam nostri. / et dabit ante fidem, cogamque in foedera testes / esse deos. quid tuta times? accingere et omnem / pelle moram.

1 quam ego ipsum cupiam] Ovid., *Her.* XVI, 93.: utque ego te cupio, sic me cupiere puellae; / multarum votum sola tenere potes.

1–2 oscula fuerit receptus] Ovid., *Am.* III 7, 47–48.: optabam certe recipi — sum nempe receptus; / oscula ferre — tuli; proximus esse — fui.

2 proci] Ovid., *Her.* VII, 123.: mille proci placui, qui me coiere querentes / nescio quem thalamis praeposuisse suis.

4 matrem et virum et patriam relinquam?] Ovid., *Met.* VII, 51–52.: ergo ego germanam fratremque patremque deosque / et natale solum ventis ablata relinquam? / Nempe pater saevus. Iuven. VI, 85–86.: inmemor ille domus et coniugis atque sororis / nil patriae indulsit, plorantisque improba natos, / utque magis stupeas, ludos Paridemque reliquit.

5 gaudiis] Vö. Ovid., *Met.* XIII, 463.: mater obest minuitque necis mihi gaudia.

5 carere] Ovid., *Her.* VII, 28.: et quo, si non sim stulta, carere velim.

5–6 Patria illic est] Cic., *Tuscul.* V, 37, §108.: Patria est, ubicumque est bene.

8 non invitam] Ovid., *Her.* V, 132.: quae totiens rapta est, praebuit ipsa rapi.

9 qui cum multis errat] Boccaccio, *Fiam.* I 17, 27.: e ricorditi che niuna cosa, fatta da tanti, meritamente si può dire sconcia.

14 nunc huc, nunc] Vö. Ovid., *Her.* X, 21.: nunc huc, nunc illuc et utroque sine ordine, curro.

15 qui sibi quasi Octaviano] Prop. II 1, 25–26.: bellaque resque tui memorarem Caesaris, et tu / Caesare sub magno cura secunda fores. Horat., *Epod.* I, 1–4.: Ibis Liburnis inter alta navium, / amice, propugnacula, / paratus omne Caesaris periculum / subire, Maecenas, tuo.

Meacenas adstabat. Ad quem versus: „En, Euryale”, ait, „siccine uris feminas? Mulier ista te ardet.” Semel vero, tamquam amanti invideret, ubi ad aedes Lucretiae ventum est, Euryali oculos pileo contexit. „Nec videbis”, inquit, „quod amas: ego hoc spectaculo fruar.” Tum Euryalus: „Quid hoc signi est, Caesar? Nihil mihi cum illa. Sed hoc facere incautum est, ne circumstantes in suspicionem adducas.” 5

Erat Euryalo spadix equus arduae cervicis argutique capitis, quem et brevis alvus et obesa terga spectabilem reddebant, animoso pectore, thoris luxuriantibus, qui sonante tuba stare loco nesciebat. Nutabat auribus et collectum fremensolvebat sub naribus ignem. Densa iuba et dextro iactata recumbebat in armo et cavans tellurem solido cornu graviter sonabat ungula. Similis illi fiebat Euryalo viso Lucretia. Quae licet, dum sola fuit, claudere viam destinasset amori, ut tamen illum aspexit, nec modum flammae nec sibi ponebat; sed, ut siccus ager, qui admissio igne comburitur, si Cori perflent altius flammescit, sic infelix Lucretia exardescebat. 10

Ita est sane, ut sapientibus videtur: humiles tantum casas habitat castitas soloque pauperies affectu sano tenetur et quae domus se coercet modico, divites aedes nescit pudicitia. Quisquis rebus secundis exsultat, luxu fluit semperque 15

2 ista] alibi: illa

5 illa] alibi: illa est

7–8 luxuriantibus] alibi: luxuriante

10–11 Euryalo viso Lucretia] alibi: Euryalus visa Lucretia

14 exardescebat] alibi: exardebat

15–16 soloque] alibi: solaque

5 suspicionem adducas] Vö. Nepos, *Hannibal* 2, 2.: consiliis clandestinis ut Hannibalem in suspicionem regi adducerent.

10 graviter sonabat ungula] Vö. az előző két mondat tartalmával is: Verg., *Georg.* III, 79–88.: nec vanos horret strepitus. illi ardua ceruix / argutumque caput, brevis alvus obesaque terga / luxuriatque toris animosum pectus. Honesti / spadices glaucique, color deterrimus albis / et gilvo. tum, si qua sonum procul arma dedere, / stare loco nescit, micat auribus et tremitt artus, / collectumque premens voluit sub naribus ignem. / densa iuba, et dextro iactata recumbit in armo; / at duplex agitur per lumbos spina, cavatque / tellurem et solido graviter sonat ungula cornu.

12 siccus ager] Ovid., *Her.* XV, 9–10.: Urur ut indomitis ignem exercentibus Euris fertilis accensis messibus ardet ager.

15 casas habitat castitas] Sen., *Phaed.* 211–214.: cur sancta parvis habitat in tectis Venus / mediumque sanos vulgus affectus tenet / et se coercent modica, contra divites / regnoque fulti plura quam fas est petunt? Verg., *Ecl.* II 28–29.: O tantum libeat mecum tibi sordida rura / atque humilis habitare casas et figere cervos.

249.17–250.1 semperque insolita appetit] Sen., *Phaed.* 204–205.: Quisquis secundis rebus exultat nimis / fluitque luxu, semper insolita appetit.

insolita appetit: delicatas eligit domos et penates magnos dirae fortunae comes libido.

Intuens igitur Euryalum quam saepe transeuntem Lucretia, nec ardorem com-
pescere potens: diu secum cogitavit, cui se patefaceret. Nam qui tacitus ardet,
5 magis uritur.

Erat inter viri servos Sosias, Teutonicus senex heroque fidus, cui iam diu ser-
viebat liberaliter. Hunc aggreditur amans: plus nationi quam homini credens.
Ibat magna procerum stipante caterva per urbem Caesar iamque Lucretiae do-
mum praeteribat. Quae ubi adesse Euryalum cognovit: „Adesto”, inquit, „Sosia,
10 paucis te volo. Respice deorsum ex fenestra, ubinam gentium iuventus est huic
similis? Vide, ut omnes calamistrati sunt, erecti, eminentibus humeris. Aspice
caesaries, et madido cirro contortos crines. O, quales facies. Omnes lactea colla
ferunt. Quo sese ore ferunt? quam forti pectore? Aliud est hoc hominum ge-
nus, quam quod terra nostra producat. Semen hoc deorum est aut e caelo missa
15 progenies. O, si ex his mihi virum fortuna dedisset! Nisi testes oculi essent, num-
quam tibi hoc narranti credidissem et si fama fuerit omnibus gentibus praestare
Germanos. Credo subiectam Boreae fore plagam et ex frigore magno albedinem
mutuari. Sed, nostine tu aliquos?” „Quam plurimos”, inquit Sosias. Tum Lucre-
tia: „Euryalum Franconem nosti?” „Nosco tamquam me”, ait Sosias, „cur tamen
20 hoc rogas?” „Dicam”, inquit Lucretia. „Scio, quod inapertum non ibit. Hanc

1 dirae] alibi recte: dira

6–7 iam diu serviebat] alibi: iam serviverat diu

15 testes oculi] alibi: oculi testes

16 hoc narranti] alibi: narranti haec

16–17 omnibus gentibus praestare Germanos] alibi: praestare omnibus gentibus Germanos

19 Nosco] alibi: *δ*nosco

1 eligit domos] Sen., *Phaed.* 209–210.: cur in penates rarius tenues subit / haec delicatas eligens
pestis domos?

1–2 comes libido] Sen., *Phaed.* 206–207.: tunc illa magnae dira fortunae comes / subit libido: non
placent suetae dapes.

4 tacitus ardet] Ovid., *Her.* IV 52.: me tacitam conscius urit amor.

7 liberaliter] Ter., *Andr.* I 1, 11.: propterea quod servibas liberaliter.

8 magna procerum stipante] Verg., *Aen.* I, 497.: incessit magna iuvenum stipante caterva. Verg.,
Aen. IV, 136.: Tandem progreditur magna stipante caterva.

9–10 Sosia, paucis te volo] Ter., *Andr.* I 1, 1–2.: Sosia, / ades dum: paucis te volo.

11 calamistrati] Plaut., *Asin.* 627.: Quisnam istuc adcredat tibi, cinaede calamistrate?

12 caesaries] Iuv. XIII, 164–165.: caerula quis stupuit Germani lumina, flavam / caesariem et
madido torquentem cornua cirro?

12 lactea colla] Verg., *Aen.* VIII, 660.: virgatis lucent sagulis, tum lactea colla.

13 forti pectore?] Verg., *Aen.* IV, 11–12.: quem sese ore ferens, quam forti pectore et armis! /
credo equidem, nec vana fides, genus esse deorum.

14–15 caelo missa progenies] Verg., *Ecl.* IV, 7.: iam nova progenies caelo demittitur alto.

spem mihi tua bonitas facit. Ex iis, qui Caesari adstant, nemo mihi est Euryalo gratior. In hunc animus meus commotus est, nescio quibus exuror flammis. Nec illum oblivisci nec mihi pacem possum dare, nisi me ei facio notam. Perge, oro, Sosia, conveni Euryalum, dic me ipsum amare. Nil volo ex te amplius, nec tu frustra nuntium facies.” „Quid audio?” refert Sosias, „haecine me flagitia face- 5 re, aut cogitare, hera? Prodamne ego dominum iamque senex incipiam fallere, quod iuvenis abhorruisti? Quin potius, clara progenies huius urbis, exturba nefandas flammis e casto pectore. Ne obsequere dirae spei, extingue ignem. Non aegre amorem pellit, qui primis obstat insultibus. Qui dulce malum blandiendo nutrit: duri et insolentis domini servituti se dat; nec cum vult, excutere iugum 10 potest. Quid si hoc resciret maritus, heu quibus te ille laceraret modis? Nullus diu latere potest amor.” „Tace”, inquit Lucretia, „nihil loci terrori est. Nihil timet, qui non timet mori. Quemcumque dederit exitum casus, feram.”

„Quo, misera, pergis?” Sosias retulit, „domum infamem reddes, solaque tui generis eris adultera. Tutum esse facinus reris? Mille circa te oculi sunt. Non 15 sinet genitrix occultum scelus; non vir, non cognati, non ancillae. Servi ut ta-

1 tua bonitas] alibi: bonitas tua

1 iis] alibi: his

6 hera] alibi: hera, decet

11 Quid si] alibi: Quodsi

14 reddes] alibi: reddis

5 Quid] Ter., *Andr.* III 4, 13.: quidnam audio?

5–6 flagitia facere] Ter., *Adel.* III 3, 25.: Haecin flagitia! Ter., *Adel.* III 3, 54.: haecin flagitia facere te!

6 Prodamne] Ovid., *Met.* VII, 38.: Prodamne ego.

6 senex incipiam] Vö. Ter., *Heaut.* III 1, 86.: quod sensisti illos me incipere fallere.

7 clara progenies] Sen., *Phaed.* 129–137.: Thesea coniunx, clara progenies Iovis, / nefanda casto pectore exturba ocuis, / extingue flammis neve te dirae spei / praebe obsequentem: quisquis in primo obstitit / pepulitque amorem, tutus ac victor fuit; / qui blandiendo dulce nutrit malum, / sero recusat ferre quod subiit iugum.

11 resciret] Ter., *Hec.* II 2, 20.: hoc si rescierit.

11 laceraret modis] Ter., *Adel.* III 2, 17.: vah, quibus illum lacerarem modis! Piccolomini, *Chrys.* 343.: Heu, quibus te miserum lacerabit modis.

12 latere] Ovid., *Her.* XVI, 7–8.: sed male dissimulo; quis enim celaverit ignem.

13 Quemcumque dederit] Sen., *Phaed.* 138.: quemcumque dederit exitum casus feram.

14 Quo, misera, pergis] Sen., *Phaed.* 142–146.: quo, misera, pergis? quid domum infamem aggravas / superasque matrem? maius est monstro nefas: / nam monstra fato, moribus scelera imputes. / Si, quod maritus supera non cernit loca, / tutum esse facinus credis et vacuum metu. Sen., *Herc. fur.* 1012.: Quo, misera, pergis? Quam fugam aut latebram petis?

16 occultum scelus] Sen., *Phaed.* 150–151.: populisque reddit iura centenis, pater? / latere tantum facinus occultum sinet?

251.16–252.1 Servi ut taceant] Iuv. IX, 103–104.: servi ut taceant, iumenta loquentur / et canis et postes et marmora.

ceant, iumenta loquentur: canes et postes et marmora te accusabunt. Atqui si ut celes omnia: qui videt omnia, celare non potes Deum. Quid? poena praesens conscientiae pavor et animus culpa plenus, seque ipsum timens. Negata est magnis sceleribus fides. Compesce, obsecro, impii amoris flammam. Expelle facinus
5 mente casta horridum. Metue concubitus novos miscere thalamis mariti.”

„Scio rectum esse, quod dicis”, retulit Lucretia; „sed furor cogit sequi peiora. Scit animus, quantum praecipitium instat, et ruit sciens. Vincit et regnat furor, potensque mente tota dominatur amor. Stat sequi, quod regnum iubet Amoris. Nimis, heu, nimis reluctata sum frustra. Perfer, si mei te miseret, nuntium.”
10 Ingemuit super his Sosias: „Perque has”, dixit, „canas senectae comas, fessumque curis pectus et fida, quae praebui generi tuo, servitia precor supplex: siste furorem teque ipsam adiuva. Pars sanitatis est velle sanari.”

Tum Lucretia: „Non omnis”, ait, „ingenium reliquit pudor. Parebo tibi, Sosia. Amorem, qui a me tegi non vult, vincam. Unicum effugium est huius mali, morte
15 ut praeveniam nefas.”

Exterritus hac Sosias voce: „Moderare”, inquit, „hera, mentis effrenae impe-

1–2 Atqui si ut] alibi: Atque ut

2 Quid?] alibi: Disce, quid

3 pavor] alibi: mentis pavor

14 a me tegi] alibi: tegi

15 praeveniam] alibi: praevertam

2 omnia] Sen., *Phaed.* 152–155.: sagax parentum est cura. Credamus tamen / astu doloque tegere nos tantum nefas: / quid ille rebus lumen infundens suum, / matris parens? quid ille, qui mundum quatit.

2 poena praesens] Sen., *Phaed.* 162–171.: negata magnis sceleribus semper fides: / quid poena praesens, conscius mentis pavor / animusque culpa plenus et semet timens? / scelus aliqua tutum, nulla securum tulit. / Compesce amoris impii flammam, precor, / nefasque quod non ulla tellus barbara / commisit umquam, non vagi campis Getae / nec inhospitalis Taurus aut sparsus Scythes; / expelle facinus mente castifica horridum / memorque matris metue concubitus novos. / miscere thalamos patris et gnati apparatus / uteroque prolem capere confusam impio?

6 „sed furor cogit sequi peiora”] Sen., *Phaed.* 177–179.: Quae memoras scio / vera esse, nutrix; sed furor cogit sequi / peiora. Sen., *Phaed.* 184–185.: quid ratio possit? vicit ac regnat furor, / potensque tota mente dominatur deus. Sen., *Phaed.* 218.: Amoris in me maximum regnum reor / reductisque nullos metuo.

10 canas senectae comas] Sen., *Phaed.* 246–249.: Per has senectae splendidae supplex comas / fessumque curis pectus et cara ubera / precor, furorem siste teque ipsa adiuva: / pars sanitatis velle sanari fuit. Sen., *Herc. fur.* 1248–1250.: seu tu parentem, perque venerandos pii / canos, senectae parce desertae, precor, annisque fessis.

13 Non omnis] Sen., *Phaed.* 250–254.: Non omnis animo cessit ingenuo pudor. / paremus, altrix. qui regi non vult amor, / vincatur. haud te, fama, maculari sinam. / haec sola ratio est, unicum effugium mali: / virum sequamur, morte praevertam nefas.

16 Moderare] Sen., *Phaed.* 255–257.: Moderare, alumna, mentis effrenae impetus, / animos coerce. dignam ob hoc vita reor / quod esse temet autumas dignam nece.

tus, coerce animos. Nunc vita es digna, quia te nece dignam putas.” „Decretum est”, ait Lucretia, „mori. Admissum scelus Collatini uxor gladio vindicavit. Ego honestius morte praevieniam committendum. Genus lethi quaero. Laqueo, ferro, praecipitio, veneno vindicare castitatem licet; unum hoc aggrediar.” „Non patiar”, inquit Sosias. At Lucretia: „Si quis mori constituit, prohiberi non potest”, 5 ait. „Ac Porcia Catonis filia, mortuo Bruto, cum ferrum sibi subtractum esset, carbones ardentibus ebibit.”

„Si tam protervus,” inquit Sosias, „incubat menti furor tuae vitae quam famae consulendum magis est. Fallax saepe fama est, quae malo melior, bono peior nonnumquam datur. Temptemus hunc Euryalum et amori operam demus. Meus erit iste labor, tibique, ni fallor, rem confectam dabo.” 10

3 morte praevieniam] alibi: praevieniam morte

6 Catonis filia] alibi: δ filia

8–9 tuae vitae quam famae consulendum magis est] alibi: tuae magis vitae quam famae consulendum est

1–2 Decretum est] Sen., *Phaed.* 258–261.: Decreta mors est: quaeritur fati genus. / laqueo vitam finiam an ferro incubem? / an missa praiceps arce Palladia cadam? Piccolomini, *Chrys.* 171.: quibus cras est decretum mori.

2 Collatini uxor] Liv. I. 58.

2 gladio] Ovid., *Her.* II, 139–142.: saepe venenorum sitis est mihi; saepe cruenta / traiectam gladio morte perire iuvat. / colla quoque, infidis quia se nectenda lacertis / praebuerunt, laqueis implicuisse iuvat.

4 praecipitio] Ter., *Andr.* V 4, 43.: utinam mihi esset aliquid hic quo nunc me praecipitem darem!

5 non potest] Sen., *Phaed.* 878.: Mori volenti desse mors numquam potest. Sen., *Phaed.* 265–266.: Prohibere nulla ratio periturum potest, / ubi qui mori constituit et debet mori.

6 subtractum esset] Martial. I 43[42], 2–5.: Coniugis audisset fatum cum Porcia Bruti / et subtracta sibi quareret arma dolor, / 'Nondum scitis' ait 'mortem non posse negari? / credideram fatis hoc docuisse patrem.' / Dixit et ardentis avido bibit ore favillas. Val. Max. IV 6, 5.: Porcia [...] cum apud Philippos victum et intereptum virum tuum Brutum cognosces, quia ferrum non dabatur, ardentibus ore carbonibus haurire non dubitasti.

8 Si tam protervus] Sen., *Phaed.* 268–272.: si tam protervus incubat menti furor, / contemne famam: fama vix vero favet, / peius merenti melior et peior bono.

10 Temptemus] Sen., *Phaed.* 272–273.: temptemus animum tristem et intractabilem. / meus iste labor est aggredi iuvenem ferum / mentemque saevam flectere immitis viri.

11 erit iste labor] Verg., *Aen.* IV 115.: mecum erit iste labor.

2 Collatini uxor] A római Lucretia, Collatinus felesége, akin Tarquinius, a király rokona erőszakot tett. Hogy elkerülje a szégyent, az asszony törrel vetett véget életének, hogy „egyetlen parázna se éljen Lucretia példáját követve.” Az asszonyért hozzátartozói bosszút álltak, megdöntve ezzel az utolsó római király, Tarquinius Superbus uralmát, s eljött a római köztársaság kora. A „Nulla impudica Lucretiae exemplo vivet” jelenet és mottó a XV. századtól sokszor megjelent női portrékon is, mint az érényes élet jelképe.

6 subtractum esset] Az uticai Cato leánya, amikor megtudta, hogy férje, Brutus, elesett a philippi csatában, égő szenet ivott, hogy a győztesek bosszúját elkerülje.

His dictis incensum animum inflammavit amore spemque dedit dubiae menti. Sed non illi animus erat, ut quod dixerat, esset facturus. Differre animum feminae quaerebat furoremque minuere, ut saepe tempus exstinguit flammam et adimit aegritudinem dies. Existimavit Sosias falsis gaudiis puellam producere, donec vel Caesar abiret, vel mens illius mutaretur; ne, si negasset, alius nuntius quaereretur, aut in se manus mulier iniceret. Saepe igitur ire ac redire se finxit et illum gaudere amore suo et tempus idoneum quaerere, quo invicem affari possent. Dixit interdum non fuisse loquendi opportunitatem. Nonnumquam se mitti extra urbem studuit atque in reditum gaudia distulit. Sic diebus multis aegrotum pavit animum. Et ne per omnia mentiretur, semel tamen adortus Euryalum: „O quam hic dilectus es”, ait, „si scires.” Nec illi quaerenti, quid hoc esset, ultra respondit.

At Euryalus secreto cupidinis arcu percussus, nullam membris quietem dabat igne furtivo populante venas, qui totas penitus vorabat medullas. Non tamen Sosiam novit nec Lucretiae missum putabat: ut omnes minus spei habemus, quam cupiditatis. Hic ubi ardere se vidit, diu prudentiam suam miratus est, seque multotiens increpavit: „En Euryale, quid sit amoris imperium, nosti. Longi luctus, breves risus, parva gaudia, magni metus. Semper moritur et numquam mortuus est, qui amat. Quid tu his nugis instas iterum?” At cum se frustra niti vide-

3 minuere] alibi: imminuere

5–6 nuntius quaereretur] alibi: quaereretur nuntius

9 atque] alibi: ac

13 secreto] alibi: certo

15 putabat] alibi: putavit

16 prudentiam] alibi: imprudentiam

19 his nugis instas iterum] alibi: tu te his nugis immisces iterum

1 His dictis] Verg., *Aen.* IV, 54–55.: His dictis impenso animum inflammavit amore / spemque dedit dubiae menti soluitque pudorem.

4 adimit] Ter., *Heaut.* III 1, 13.: dici, diem adimere aegritudinem hominibus.

4 falsis gaudiis] Ter., *Andr.* I 2, 9.: id voluit nos sic necopinantis duci falso gaudio.

13 cupidinis arcu] Ovid., *Am.* I 1, 25.: Me miserum! certas habuit puer ille sagittas. Sen., *Phaed.* 278.: tela quam certo moderatur arcu!

13 quietem dabat] Verg., *Aen.* IV, 5.: verbaque nec placidam membris dat cura quietem. Verg., *Aen.* X, 217.: Aeneas (neque enim membris dat cura quietem).

14 medullas] Sen., *Phaed.* 279–280.: labitur totas furor in medullas / igne furtivo populante venas. Sen., *Phaed.* 282.: sed vorat tectas penitus medullas. Sen., *Phaed.* 641–642.: amorque torret. intimis saevit ferus / [penitus medullas atque per venas meat]. Verg., *Aen.* IV, 66.: quid delubra iuvant? est mollis flamma medullas.

ret: „Quid tandem”, ait, „incassum miser amori repugno? Num me licebit, quod neque Iulium licuit, nec Alexandrum, nec Annibalem? Sed quid viros armatos refero? Aspice poetas. Vergilius, per funem tractus, ad mediam turrim pependit, dum se mulierculae sperat usurum amplexibus. Excuset quis poetam, ut laxioris vitae cultorem: quid de philosophis dicemus, disciplinarum magistris et artis bene vivendi praeceptoribus? Aristotelem, tamquam equum mulier ascendit, freno coercuit et calcaribus pupugit. Diis aequa potestas est Caesarum. Non est verum, quod vulgo dicitur, *Non bene conveniunt nec in una sede morantur maiestas et amor*. Quis est maior amator quam noster Caesar? Quotiens hic amori operam dedit? Herculem dicunt, qui fuit fortissimus et certa deorum soboles, pharetris

2 Iulium] alibi recte: quod Iulium licuit, quod Alexandrum, quod Annibalem

1 me licebit] Sen., *Oct.* 574.: Prohibebor unus facere quod cunctis licet? Ovid., *Am.* II 8, 13–14.: nec sum ego Tantalide maior, nec maior Achille; / quod decuit reges, cur mihi turpe putem?

7 Caesarum] Sen., *Herc. fur.* 489.: Quod Iovi hoc regi licet.

8–9 *Non bene conveniunt nec in una sede morantur maiestas et amor.*] Ovid., *Met.* II, 846–847.: non bene conveniunt nec in una sede morantur / maiestas et amor. Ovid., *Ars* III, 564.: Non bene cum sociis regna Venusque manent.

10 Herculem dicunt] Sen., *Phaed.* 317–324.: Natus Alcmena posuit pharetras / et minax vasti spoliolum leonis, / passus aptari digitis smaragdos / et dari legem rudibus capillis; / crura distincto religavit auro, / luteo plantas cohibente socco; / et manu, clavam modo qua gerebat, / fila deduxit properante fuso. Ovid., *Her.* IX, 53–132.

1 me licebit] Mint a magyar fordítás kapcsán már volt róla szó, itt Oporinus ellenkezőjére változtatja a szerzői szándék szerinti értelmet.

2 Iulium] Utalás Julius Caesar és Kleopátra viszonyára.

2 Alexandrum] Nagy Sándor többször nősült, a gyanú szerint utolsó felesége, Roxána megmérgezte, jöllehet ez nem lett volna logikus lépés tőle, mivel már várandós volt Sándor gyermekével.

2 Annibalem] Hannibál a győztes cannae-i csata után nem indult Róma ostromára, hanem nagy ünnepséget rendezett, s állítólag egy prostituáltat is feleségül vett. Ez a döntés végzetesnek bizonyult, mert Róma rendezte soraikat, s a háborút végül Hannibál elvesztette.

3 Vergilius] Érdekes kultúrtörténeti adalék, hogy Zsigmond és kísérete számára olyan falikárpitokat bocsájtott Siena városa rendelkezésre a lakótereik dekorációjára, amelyek Vergilius, Nagy Sándor és Salamon király alkját ábrázolták. Talán Piccolomini épp egy ilyen, általa is jól ismert belső térbe helyezi hősét? Mivel az Euryalusszal azonosított Schlick lovag Piccolomini nagybátyjának házában lakott a sienai kilenc hónap alatt, szerzőnk ilyen belső információkról is értesülhetett. Vö. E. Kovács, i. m., 78.

6 Aristotelem,] A Vergilius kosárban lógásáról és Arisztotelész meglovaglásáról szóló legendák elterjedtek voltak a középkorban. Vö. Doglio, i. m., 80.

9 Caesar] Luxemburgi Zsigmond császár nők iránti vonzalma közmondásos volt a kortársak körében. A róla szóló, részben szerelmi életével kapcsolatos anekdotákra lásd: Máté Ágnes, *Fabula és história határán*, Lazi Kiadó, Szeged, 2018. *Luxemburgi Zsigmond magyar király és német-római császár alakja vándoranekdotákban és a szűkebb itáliai hagyományban* c. vonatkozó fejezetét.

10 Herculem dicunt] Omfalé királynénál töltött három rabszolgaéve alatt Herkulesnek női munkát is végeznie kellett, ami a görög–római felfogás szerint a legmegalázóbb tevékenység egy férfi

et leonis spolio positis, colum suscepisse, passumque aptari digitis smaragdus, et dari legem rudibus capillis et manu, qua clavam gestare solebat, properante fuso duxisse fila. Naturalis est haec passio. Sentit ignes genus aligerum: *Nam niger a viridi turtur amatur ave: Et variis albae saepe iunguntur columbae.* Si verborum
 5 memini, quae ad Phaonem Siculum scribit Sappho. Quid quadrupedes referam? Movet pro coniugio bella iumentum. Timidi cervi praelia poscunt, et concepti furoris dant signa mugientes. Uruntur Hircanae tigrides. Vulnificos aper dentes acuit. Poeni quatiunt terga leones, cum movit amor. Ardent insanae Ponti beluae. Nihil immune est, nihil amori negatum. Odium perit, cum iussit amor.
 10 Iuvenum feroces concitat flammam, senibusque fessis rursus extinctos revocat calores. Virginum ignoto ferit igne pectus. Quid ego naturae legibus renitar? *Omnia vincit amor; et nos cedamus amori.*”

Haec ubi firmata sunt, laenam quaerit, cui litteras ad nuptam ferendas committat. Nisus, huic fidus comes erat, harum rerum callidus magister. Hic provinciam
 15 suscipit, mulierculam conducit, cui litterae committuntur in hanc sententiam scriptae.

5 quadrupedes] alibi: quadrupedia

8 insanae] alibi: insani

3 ignes] Sen., *Phaed.* 338.: Ignis sentit genus aligerum.

3 *Nam niger*] Ovid., *Her.* XV, 37–38.: et variis albae iunguntur saepe columbae / et niger a viridi turtur amatur ave.

6 Timidi cervi praelia] Sen., *Phaed.* 341–354.: si coniugio timere suo, / poscunt timidi proelia cervi / et mugitu dant concepti / signa furoris; / tunc vulnificos acuit dentes / aper et toto est spumeus ore: / tunc silva gemit murmure saevo. / Poeni quatiunt colla leones, / cum movit amor; / tunc virgatas India tigres decolor horret. / amat insani belua ponti / Lucaeque boves: vindicat omnes / natura sibi, nihil immune est, / odiumque perit, cum iussit amor.

7 Hircanae tigrides] Verg., *Aen.* IV, 367.: Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.

9 Odium perit] Sen., *Phaed.* 575.: et odia mutat. regna materna aspice.

10 Iuvenum feroces] Sen., *Phaed.* 290–293.: novit hos aestus: iuvenum feroces / concitat flammam senibusque fessis / rursus extinctos revocat calores, / virginum ignoto ferit igne pectus.

12 *Omnia vincit*] Verg., *Cir.* 437.: omnia vincit amor: quid enim non vinceret ille? Verg., *Ecl.* X, 69.: Omnia vincit Amor: et nos cedamus Amori.

14 Nisus, huic fidus] Euryalus és Nisus történetére vö. Verg., *Aen.* IX, 384–440.

15 litterae committuntur] Vö. Ovid., *Am.* I 11, 7.: accipe et ad dominam peraratas mane tabellas.

számára. Piccolomini a szerelmi örület hajtotta tettek példájaként hozza fel, mivel a mítosz szerint Omfalé három fiút is szült Herkulesnek a hős rabszolgaévei alatt.

Epistula Euryali ad Lucretiam.

„Salutarem te, Lucretia, meis scriptis, si qua mihi salutis copia foret. Sed omnis, tum salus, tum vitae spes meae ex te pendet. Ego te magis quam me amo. Nec te puto latere meum ardorem. Laesi pectoris index tibi potuit esse vultus meus, saepe lachrimis madidus, et quae te vidente emisi suspiria. Fer benigne, te precor, si me tibi aperio. Cepit me decus tuum, vinctumque tenet eximia, qua omnibus praestas, venustatis gratia. Quid esset amor, antehac nescivi. Tu me Cupidinis imperio subiecisti. Pugnavi diu, fateor, violentum ut effugerem dominum, sed vicit conatus meos splendor tuus. Vicerunt oculorum radii, quibus es sole potentior. Captivus sum tuus, nec mei amplius compos sum. Tu mihi et cibi et potus usum abstulisti. Te dies noctesque amo, te desidero, te voco, te exspecto, te cogito, te spero, de te me oblecto. Tuus est animus, tecum sum totus. Tu me sola servare potes, solaque perdere. Elige horum alterum, et quid mentis habeas, rescribe. Nec durior erga me verbis esto quam fueras oculis, quibus me colligasti. Non peto rem grandem. Ut alloquendi te copiam habeam, postulo. Hoc tantum volunt hae litterae meae, ut quae nunc scribo, dicere possim coram te. Hoc si das, vivo, et foelix vivo, sin negas, exstinguitur cor meum, quod te magis quam me amat. Ego me tibi et tuae committo fidei. Vale anime mi, et vitae subsidium meae.”

Has ubi gemma signatas accepit lena, festino gradu Lucretiam petit eaque sola inventa: „Hanc tibi epistolam”, inquit, „tota Caesarea nobilior et potentior curia mittit amator, utque sui te misereat, magnis precibus rogat.” Erat lenocinio notata mulier, nec id Lucretiam latebat permolestaque tulit infamem feminam ad

4 meum ardorem] alibi: mei ardorem

5 te vidente] alibi: vidente te

12 te cogito] alibi: de te

18 committo] alibi: commendo

18 anime mi] alibi: mi anime

20 petit] alibi: poscit

2 si qua mihi salutis copia] Ovid., *Trist.* V 13, 1–2.: Hanc tuus e Getico mittit tibi Naso salutem, / mittere si quisquam, quo caret ipse, potest. Ovid., *Her.* IV, 1–2.: Quam nisi tu dederis, caritura est ipsa, salutem / mittit Amazonio Cressa puella viro. Ovid., *Her.* XVI, 1–2.: Hanc tibi Priamides mitto, Ledaeva, salutem, / quae tribui sola te mihi dante potest. Ovid., *Ex Ponto* I 10, 1–2.: Naso suo profugus mittit tibi, Flacce, salutem, / mittere rem si quis qua caret ipse potest.

4 Laesi pectoris index] Ovid., *Met.* IX, 535–537.: Esse quidem laesi pectoris index / et color et macies et vultus et umida saepe / lumina, nec causa suspiria mota patenti.

8 Pugnavi] Ovid., *Met.* IX, 543.: pugnavigue diu violenta Cupidinis arma.

11 dies noctesque] Ter., *Eun.* I 2, 113–115.: dies noctesque me ames, me desideres, / me somnies, me exspectes, de me cogites, / me speres, me te oblectes, mecum tota sis.

13 servare potes] Ovid., *Met.* IX, 547.: tu servare potes, tu perdere solus amantem!

13 Elige] Ovid., *Met.* IX, 548.: Elige utrum facis.

18 Ego me] Ter., *Eun.* V 2, 46–47.: ego me tuae commendo et committo fidei.

- se mitti. Atque in eam versa: „Quae te”, ait, „scelesta in hanc domum audacia duxit? Quae te dementia meam adire praesentiam suasit? Tu nobilium aedes ingredi, tu matronas temptare potentes et violare audes legitimas faces? Vix me contineo, quin in capillos involem tuos. Tu des mihi litteras? Tu me alloquaris?
- 5 Tu me respicias? Nisi plus quod me decet, attenderem, quam quod tibi convenit, efficerem hodie, ne posthac tabellas amatorias ferres. I ocuis, venefica, tuasque litteras tecum defer: imo, da potius, ut lacerem ignique dedam.” Arripiensque papirum in partes diversas scidit et calcatam saepe pedibus, atque consputam, in cinerem coniecit. „Ac sic de te, (ait) sumi supplicium, lena, deberet, igne quam vi-
- 10 no dignior. Sed abi ocuis, ne te vir offendat meus et quas tibi remisi, de te poscat poenas. Cavetoque admodum, ne ante conspectum redeas meum.” Timuisset alia mulier, sed haec matronarum noverat mores et intra se inquit: „Nunc vis maxime, quia te nolle ostendis.” Moxque ad illam: „Parce”, inquit, „domina, putavi me benefacere tibi que complacitum iri. Si secus est, da veniam imprudentiae meae.
- 15 Si non vis ut redeam, parebo. Tu quem despicias amatorem, videris.”

Atque his dictis e conspectu recessit. Euryaloque invento: „Respira”, inquit, „felix amator; plus amat mulier quam amatur, sed nunc non fuit rescribendi otium. Inveni moestam Lucretiam; at ubi te nomino tuasque litteras dedo, hi-

1 Atque] alibi: Itaque

1 ait] alibi: inquit

2 meam adire] alibi: adire meam

6 efficerem] alibi: te efficerem

9 coniecit] alibi: proiecit

9–10 vino] alibi: vita

10 offendat] alibi: inveniatur

12 inquit] alibi: ait

14 complacitum] alibi: placitum

15 despicias] alibi: despicias

15 amatorem] alibi: amantem

16 Euryaloque] alibi: Euryalo autem

17 amatur] alibi: amator

18 dedo] alibi: dedi

1 scelesta] Ter., *Eun.* V 1, 1.: Pergin, scelesta, mecum perplexe loqui?

2 dementia] Verg., *Ecl.* II, 69.: a, Corydon, Corydon, quae te dementia cepit! Verg., *Ecl.* VI, 47.: A! virgo infelix, quae te dementia cepit!

3 temptare] Vö. Ovid., *Am.* I 8, 19.: Haec sibi proposuit thalamos temerare pudicos.

3–4 Vix me contineo] Ter., *Eun.* V 2, 20–21. vix me contineo quin involem in / capillum, monstrum. Ovid., *Her.* XII, 159–160.: vix me continui, quin sic laniata capillos / clamarem „meus est!” iniceremque manus. Ovid., *Am.* I 8, 110–112.: at nostrae vix se continere manus, / quin albam raramque comam lacrimosaque vino / lumina rugosas distraherentque genas.

6 efficerem] Vö. Verg., *Ecl.* III, 51.: efficiam posthac ne quemquam voce lacessas.

6 venefica] Ter., *Eun.* IV 3, 6.: ut ego unguibus facile illi in oculos involem venefico!

13 nolle] Ovid., *Ars I*, 274.: Haec quoque, quam poteris credere nolle, volet.

larem vultum fecit miliesque papirum basiavit. Nec dubita, mox responsum dabit.” Et abiens vetula cavet ne amplius inveniretur, ne pro verbis referret verbera. Lucretia vero, postquam anus evasit, fragmenta perquirens epistolae particulas quasque suo loco reposuit et lacera verba contexuit, iamque legibile chirographum fecerat. Quod postquam millies legit milliesque deosculata est, tandemque involutum sindone inter pretiosa iocalia collocavit. Et nunc hoc repetens nunc illud verbum maiorem horatim bibebat amorem. Euryaloque rescribere statuit atque hunc in modum dictatam epistolam misit:

Rescriptum Lucretiae.

„Desine sperare, quod assequi non licet, Euryale. Parce litteris et nuntiis me vexare: nec me illarum ex grege credito, quae se vendunt. Non sum, quam putas, nec cui submittere lenam debeas. Quaere aliam incestandam, me nullus amor nisi pudicus sequatur. Cum aliis ut libet agito: ex me nihil postules temere teque me indignum scias. Vale.”

Haec epistula quamvis durior Euryalo visa est, et contraria lenae dictis, viam tamen ostendit ultro citroque litteras missitandi. Nec dubitavit Euryalus credere, cui fidem Lucretia praebisset; sed angebatur, quia sermonis Italici nescius erat, ideoque ferventi studio curabat addiscere. Et quia sedulum faciebat amor, brevi tempore doctus evasit, solusque sibi dictavit epistulas; quia prius ab aliis mutuabatur, quidquid Etrusco sermone scribi oportuit.

Respondit ergo Lucretiae nil succensendum esse sibi, quod infamem submitterit feminam, cum id se peregrinum lateret, qui alio uti nuntio non potuerat. Missionis amorem fuisse causam, qui nil quaereret inhonesti, credere se fore ipsam pudicam castissimamque atque idcirco maiore dignam amore. Insolentem feminam honorisque sui prodigam, nedum se non diligere, sed maximo odio per-

13 nihil postules] alibi: nil postules

13 temere] alibi: δ temere

13 teque] alibi: te meque

14 scias] alibi: δ scias

18 addiscere] alibi: ediscere

22 qui] alibi: quia

2 verbis referret verbera] Ter., *Heaut.* 356. II 3, 114.: tibi erunt parata verba, huic homini verbera. Plaut., *Men.* 978.: nam magis multo patior facilius verba: verbera ego odi.

7 bibebat amorem] Verg., *Aen.* I, 749.: infelix Dido, longumque bibebat amorem.

13 ut libet] Ter., *Andr.* II 1, 10.: age age, ut libet.

14 indignum] Vö. Ter., *Eun.* IV 6, 10.: educta ita uti teque illaque dignumst.

15 contraria lenae dictis] Vö. Ovid., *Ars* I, 483–486.: Forsitan et primo veniet tibi littera tristis, / Quaeque roget, ne se sollicitare velis. / Quod rogat illa, timet; quod non rogat, optat, ut instes; / Insequere, et voti postmodo compos eris.

23 amorem fuisse causam] Vö. Ter., *Eun.* V 2, 38–39.: unum hoc scito, contumeliae / me non fecisse causa, sed amoris.

sequi. Pudicitia nanque ommissa nil esse, quod in femina commendetur. Formam fore delectabile bonum, sed fragile caducumque: et cui, nisi pudor assit, nihil pretii detur. Quae pudicitiam formae adiunxerit, eam divinam esse mulierem, ipsamque utraque dote pollentem se scire ac propterea coli a se, qui nihil ab ea peteret libidinosum, aut obfuturum famae. Optare se tantum alloqui, ut animum suum, qui scriptis plene ostendi nequit, verbis aperiat. Cumque his litteris munera misit non solum materia, sed opere etiam pretiosa. Ad haec Lucretia sic rescripsit:

Lucretia Euryalo

10 „Accepi litteras tuas iamque nil amplius de lena queror. Quod me amas, non magni facio, quia nec primus es nec solus, quem mea forma decepit. Multi et amarunt et amant me alii, sed ut illorum sic et tuus erit vacuus labor. Habere verba tecum nec possum, nec volo. Invenire me solam, nisi fias hirundo, non potes. Altae sunt domus et aditus custodia clausi. Munera tua suscepi, quia
15 oblectat me opus illorum. Sed ne quid tuum gratis apud me sit neve hoc pignus videatur amoris, remitto ad te annulum, quem matri meae vir dedit, ut apud te, quasi pretium sit venditorum iocalium. Nec enim pretii minoris est gemma eius quam munus tuum. Vale.”

1 omissa] alibi: amissa

7 solum] alibi: tantum

7 opere] alibi: etiam opere

10 amas] alibi: ames

12 amarunt] alibi: amaverunt

15 oblectat] alibi: oblectavit

1 omissa] Hieron., *Contr. Iovin.* I, 49.: Doctissimi viri vox est, pudicitiam in primis esse retinendam, qua amissa, omnis virtus ruit.

2 bonum, sed fragile] Ovid., *Ars II*, 113.: Forma bonum fragile est, quantumque accedit ad annos. Sen., *Phaed.* 761–763.: Anceps forma bonum mortalibus, / exigui donum breue temporis, / ut uelox celeri pede laberis! Sen., *Phaed.* 773–774.: res est forma fugax: quis sapiens bono / confidat fragili? dum licet, utere. Boccaccio, *Fiam.* V 34, 1–3.: O bellezza, dubbioso bene de' mortali, dono di picciolo tempo (...) O bellezza, tu se' cosa fugace. Boccaccio, *Comedia XXXIV*, 7: O bellezza, bene caduco.

3 pudicitiam formae] Vö. Iuv. X, 297–298.: rara et adeo concordia formae / atque pudicitiae.

11 mea forma] Vö. Ovid., *Her.* IV, 64.: me tua forma capit, capta parente soror.

14 clausi] Vö. Ovid., *Ars II*, 53.: Aera non potuit Minos, alia omnia clausit.

15–16 pignus videatur amoris] Vö. Ovid., *Her.* XVII, 71–72.: aut ego perpetuo famam sine labe tenebo / aut ego te potius quam tua dona sequar. Ovid., *Her.* XV, 103–104.: nil de te mecum est, nisi tantum iniuria. nec tu, / admoneat quod te, pignus amantis habes.

17 Nec enim pretii] Vö. Mart. VIII 51[50], 7.: Materiae non cedit opus: sic alligat orbem.

His Euryalus sic replicavit:

„Magno mihi gaudio fuit epistula tua, quae finem fecit querelis de lena. Sed angit me, quod amorem parvipendas meum. Nam etsi plures te amant, nullorum tamen ignis comparandus est meo. At tu hoc non credis, quia loqui nequeo tecum, id si daretur, non me contemneres. O utinam fieri possem hirundo! Sed libentius transformari in pulicem vellem, ne mihi fenestram clauderes. At ego non, quod nequeas, sed quod nolis, doleo. Nam quid ego, nisi animum, respicio? Ah mea Lucretia, quid dixisti te nolle? An si posses, me nolles alloqui, qui tuus sum totus, qui nihil magis cupio, quam tibi gerere morem? Quae si iubes in ignem ire, citius obediam, quam praecipias. Mitte, obsecro, verbum hoc. Si non datur facultas, adsit voluntas tamen. Neque me verbis eneca, quae vitam oculis mihi praebes. Si non placet me alloquium petere, quia non sit impetrandum, obsequar. Sed muta sententiam illam, qua laborem meum vacuum dixisti futurum. Absit haec crudelitas. Mitior esto amanti tuo. Si pergis sic loqui, homicida fies, nec dubita, facilius tu me verbis interimes, quam quivis alius gladio. Desino iam plura poscere: ut redames tantum, postulo. Nihil hic est, quod obiicias. Nemo potest hoc te prohibere. Dic te me amare, et beatus sum. Munuscula mea quovis modo apud te sint, est gratum. Illa te aliquando mei admonebunt amoris. Sed parva illa fuerunt, et minora sunt, quae nunc mitto. Tu tamen noli spernere, quod amator donat. Maiora, quae in dies ex patria debent afferri; cum aderunt, ex me recipies. Annulus tuus numquam ex digito meo recedet, et illum vice tua, crebris osculis reddam madidum. Vale delictum meum, et mihi, quod potes, solacium da-

2 quae] alibi: quia

2 querelis] alibi: querelae

3 plures te amant] alibi: te plures ament

5 fieri possem] alibi: possem fieri

8 si posses, me nolles alloqui] alibi: si fieri possit, me nolis alloqui. recte: an si possi, me nolis alloqui

14 homicida] alibi: fies homicida

15 interimes] alibi: interimeres

15 quivis alius] alibi: alius quivis

17 hoc te] alibi: tibi hoc

18 gratum] alibi: gratum est

18 Illa] alibi: quia illa

20 Maiora, quae] alibi: maioraque

7 nolis] Vö. Ovid., *Her.* XIX, 24.: posse quidem, sed te nolle venire, queror.

9–10 in ignem ire] Vö. Sen., *Phaed.* 612–616.: famulamque potius: omne servitium feram. / non me per altas ire si iubeas nives / pigeat gelatis ingredi Pindi iugis; / non, si per ignes ire et infesta agmina, / cuncter paratis ensibus pectus dare.

11 voluntas] Vö. Ovid., *Ex Ponto* III 4, 79.: Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.

17 Munuscula] Vö. Ovid., *Am.* II 15, 3.: munus eas gratum! te laeta mente receptum. Ter., *Eun.* II 2, 43.: quam hoc munu' gratum Thaidi arbitrare esse?

to." Sic frequenter cum replicatum esset, in hunc tandem modum Lucretia dedit epistolam:

Lucretia Euryalo

„Vellem tibi, Euryale, morem gerere teque, ut petis, amoris mei participem fa-
 5 cere. Nam id nobilitas tua meretur et mores tui deposcunt, ut in cassum non
 ames. Taceo, quantum mihi placeat forma tua, et plena benignitate facies. Sed
 mihi non est usui, ut te diligam. Nosco me ipsam, si amare incipiam, nec mo-
 dum nec regulam servabo. Tu diu hic esse non potes, nec ego te, postquam in
 ludum venerim, possem carere. Tu me nolles abducere, et ego nollem manere.
 10 Monent me multarum exempla, quae per peregrinos amantes desertae sunt, ne
 tuum amorem sequar. Iason Medeam decepit, cuius auxilio vigilem interemit
 draconem, et vellus aureum asportavit. Tradendus erat Theseus Minotauro in
 escam: sed Ariadnae consilio fretus evasit. Illam tamen desertam apud insulam
 dimisit. Quid Dido infelix, quae profugum recepit Aeneam, nonne illi peregrinus
 15 amor interitum dedit? Scio, quanti periculi sit amorem extraneum admittere, nec
 me tantis obiiciam discriminibus. Vos viri solidiores estis animi furoremque ma-
 gis compescitis. Femina ubi furere incipit, sola potest morte assequi terminum.
 Non amant, sed insaniunt mulieres. Et nisi correspondeat amor, nil est amante
 femina terribilius. Postquam enim receptus est ignis, nec famam curamus nec
 20 vitam. Unicum remedium est, si copia sit amati. Nam quo magis caremus, eo
 magis cupimus nec discrimen timemus ullum, dummodo nostrae libidini sati-
 fiat. Mihi ergo nuptae, nobili, diviti consultum est, amori viam praecludere, et

1 frequenter cum] alibi: cum frequenter

5 non] alibi: ne

6 placeat] alibi: placet

7 ut te] alibi: te ut

8 diu hic] alibi: hic diu

10 Monent] alibi: movent

13 consilio fretus] alibi: fretus consilio

19 enim] alibi: *denim*

22 praecludere] alibi: procludere

10 exempla] Vö. Ter., *Andr.* IV 5, 17.: aliorum exempla commonent.

11 decepit] Vö. Ovid., *Her.* XII, 105–106.: illa ego, quae tibi sum nunc denique barbara facta, / nunc tibi sum pauper, nunc tibi visa nocens. Ovid., *Her.* XII, 134–135.: „ausus es — o iusto desunt sua verba dolori! — / ausus es „Aesoniam” dicere „cede domo!” Ovid., *Her.* XVII, 229.: quis mihi, si laedar, Phrygiis succurret in oris?

14 Dido infelix] Verg., *Aen.* IV, 450.: Tum vero infelix fati exterrita Dido.

16 viri solidiores] Vö. Ovid., *Her.* XIX, 6–7.: fortius ingenium suspicor esse viris. / ut corpus, teneris ita mens infirma puellis.

20 si copia sit] Ovid., *Met.* III, 391–392.: ante' ait 'emoriar, quam sit tibi copia nostri'; rettulit illa nihil nisi 'sit tibi copia nostri'

tuo praesertim, qui non potest esse diuturnus: ne vel Rhodopeia Phyllis dicar vel altera Sappho. Ideo te oratum volo, ne ultro meum exposcas amorem et tuum ut paulatim comprimas exstinguasque. Nam id est viris quam feminis multo facilius. Nec tu, si me, ut dicis, amas, ex me quaerere debes, quod mihi exitio sit. Sic pro tuis donis remitto auream crucem margaritis ornatam, quae licet brevis sit, non tamen pretio caret. Vale.” Non tacuit Euryalus his acceptis, sed ut erat novis scriptis incensus, calamum suscepit, atque sub hac forma dictavit epistulam.

Euryalus Lucretiae.

„Salve, mi anime Lucretia, quae me tuis litteris salvum facis, etsi nonnihil fellicis immisceas. Sed hoc spero, me audito, detrahes. Venit meas in manus epistola tua clausa, et tua gemma signata. Hanc et legi saepe et deosculatus sum saepius. Sed haec aliud suadet, quam tuus videtur animus fuisse. Rogas me, ut amare desinam, quia non expedit tibi peregrini flammas amoris sequi. Et ponis exempla deceptarum, sed hoc tam ornate culteque scribis, ut mirari magis et amare tuum ingenium debeam quam oblivisci. Quis ille est, qui tunc amare desinat, quando prudentiorem et sapientiore animadvertit amicam? Si meum minuire amorem volebas, non oportuit doctrinam tuam ostendere. Nam hoc non est incensum exstinguere, sed ignem maximum ex parva conflare favilla. Ego dum legi, magis exarsi, videns formae tuae praeclarae, et honestati coniunctam esse doctrinam. Verba sunt tamen, quibus rogas, ut amare desistam. Roga montes, ut in planum deveniant utque fontes sua repetant flumina. Tam possem ego te non amare, quam suum relinquere Phoebus cursum. Si possunt carere nivibus

1 Rhodopeia] alibi: Rhodopeis

1 vel] alibi: aut

4–5 Sic pro] alibi: *δ*sic

5 quae] alibi: *δ*quae

9 anime] alibi: anima

9 litteris] alibi: litteris tuis

10 meas in manus] alibi: in manus meas

13 expedit] alibi: expediat

15 ille est] alibi: est ille

17 ostendere] alibi: ostendisse

20 tamen] alibi: tantum

21 deveniant] alibi: veniant

1 Phyllis] Vö. Ovid., *Her.* II, 147–148.: Phyllida Demophon leto dedit hospes amantem; / ille necis causam praebuit, ipsa manum.

2 Sappho] Vö. Ovid., *Her.* XV, 220.: ut mihi Leucadiae fata petantur aquae.

21 repetant flumina] Vö. Ovid., *Her.* V, 31–34.: „cum Paris Oenone poterit spirare relicta, / ad fontem Xanthi versa recurret aqua.” / Xanthe, retro propera versaеque recurrite lymphae! / sustinet Oenonen deseruisse Paris. Horat., *Carm.* I 29, 10–12.: arcu paterno? Quis neget arduis / pronos relabi posse rivos / montibus et Tiberim reverti. Ovid., *Met.* VII, 199–200.: quorum ope, cum volui, ripis mirantibus amnes / in fontes rediere suos, concussaеque sisto.

Scythiae montes, aut maria piscibus, et feris silvae, poterit et oblivisci Euryalus tui. Non est pronum viris, ut reris Lucretia, flammam exstinguere. Nam quod tu nostro sexui adscribis, plerique vestro assignant. Sed nolo hoc certamen modo ingredi. Ad ea me respondere oportet, quae in adversum retulisti. Idcirco enim
 5 nolle te mihi correspondere amanti significas, quoniam multas peregrinus amor decepit, exempla quoque ponis. Sed possem ego quoque plures referre, quos feminae reliquerunt. Troilum, sicut nosti, Priami filium, Chryseis decepit. Deiphobum Helena prodidit. Amatores Circe suos medicamentis vertit in sues atque in aliarum terga ferarum. Sed iniquum est, ex paucarum consuetudine totum vulgus
 10 censere. Nam si sic peregrinos, et tu propter duos tresve malos aut etiam decem viros omnes accusabis horrebisque, et propter totidem feminas ceterae omnes erunt odio mihi. Quin potius alia sumamus exempla. Qualis amor Antonii Cleopatraeque fuit et aliorum, quos epistulae brevitatis referre non sinit? Sed tu Ovidium legisti invenistique post Troiam dirutam Achivorum plurimos dum re-
 15 meant, peregrinis retentis amoribus numquam in patriam revertisse. Haeserunt namque amatricibus suis carereque potius necessariis, domo, regnis et aliis, quae sunt in patria cuique gratissima, voluerunt, quam amicas relinquere. Haec te rogo, mi Lucretia, cogites, non illa, quae nostro sunt amori adversa et quae pauci

1 et] alibi: aut

3 nostro sexui] alibi: sexui nostro

3 modo] alibi: nunc

8 Amatores] alibi: Amantes

10 peregrinos] alibi: peregrinus

16 namque] alibi: enim

18 mi Lucretia] alibi recte: mea Lucretia

1 maria piscibus] Prop. II 15, 31–35.: terra prius falso partu deludet arantis, / et citius nigros Sol agitabit equos, / fluminaque ad caput incipient revocare liquores, / aridus et sicco gurgite piscis erit, / quam possim nostros alio transferre dolores.

8–9 aliarum terga ferarum] Verg., *Aen.* VII, 19–20.: quos hominum ex facie dea saeva potentibus herbis / induerat Circe in vultus ac terga ferarum.

9 paucarum] Vö. Sen., *Phaed.* 565.: Cur omnium fit culpa paucarum scelus? Ovid., *Ars* III, 9.: Parcite paucarum diffundere crimen in omnes.

14 Achivorum] Vö. Ovid., *Her.* I, 73–76.: quaecumque aequor habet, quaecumque pericula tellus, / tam longae causas suspicor esse morae. / haec ego dum stulte metuo, quae vestra libido est, / esse peregrino captus amore potes.

7 Troilum] Troilushoz nem akart visszatérni a görögök táborában apja helyett raboskodó Cresida vagy Chryseis, mert időközben új szerelemre talált Diomédész személyében.

7 Deiphobum] Parisz halála után lett Heléna második trójai férje, akit az asszony azonban kiszolgáltatót a Tróját pusztító görögöknek.

8–9 aliarum terga ferarum] Kirké varázslónő a szigetére tévedt embereket disznókká változtatta.

13 Cleopatraeque] Julius Caesar halála után Kleopátra királynő Marcus Antonius szeretője lett, gyermekét is szülte neki.

fecerunt. Ego ea mente te sequor, ut perpetuo te amem simque perpetuo tuus. Nec tu me peregrinum dixeris, magis namque civis sum, quam qui hic nascitur. Eum nanque casus fecit civem, me vero electio. Nulla mihi patria erit, nisi ubi tu sis. Et quamvis contingat me aliquando hinc abire, reditus tamen festinus erit. Nec ego in Teutoniam revertar, nisi res meas compositurus ordinaturusque, ut tecum esse quam diu possim. Facile manendi apud te reperietur occasio. Multa his in partibus Caesari negotia sunt, haec mihi committi expedienda curabo. Nunc legatione fungar, nunc munus exercebo. Vicarium in Etruria Caesarem habere oportet, hanc ego provinciam impetrabo. Nec dubita, suavium meum, Lucretia, meumque cor, spes mea: si vivere absque corde possum, et te relinquere possum. Age iam tandem, miserere amantis tui, qui tamquam ad solem nix eliquescit. Considera meos labores et modum iam denique meis martyriis statue. Quid me tam diu crucias? Miror ego me, quod tot perpeti tormenta potuerim, qui tot noctes insomnes duxi, qui tot ieiunia toleravi. Vide, quam macer sum et pallidus. Parva res est, quae spiritum alligatum corpori detinet. Si tibi aut parentes aut filios occidissem, non poteras de me maius quam hoc supplicium sumere. Si sic me punis, qui te amo, quid illi facies, qui tibi damnum dederit, aut malum? Ah, mea Lucretia, mea hera, mea salus, meum refugium, suscipe me in gratiam. Demum rescribe me tibi carum esse, nihil aliud volo. Liceat mihi dicere: servus Lucretiae sum. Et reges et Caesares amant servos, ubi fideles norunt; nec dii dedignantur redamare, qui amant. Vale, spes mea meusque metus!”

Ut turris, quae fracta interius, inexpugnabilis videtur exterius, si admotus aries fuerit, mox confringitur, ita Euryali verbis Lucretia victa est. Postquam enim se-

-
- 3 Eum nanque] alibi: Nam illum
 4 contingat me aliquando] alibi: me aliquando contingat
 10 spes] alibi: et spes
 10–11 relinquere] alibi: relinquere te
 11 nix] alibi: nix ad solem
 13 me] alibi: mei
 13 tormenta] tormenta perpeti
 17 illi] alibi: ergo illi
 19 rescribe] alibi: rescribe demum
 19 nihil] alibi: nil
 20 norunt] alibi: noverint
 21 qui] alibi: qui illos
 22–23 si admotus aries fuerit] alibi: ariete admoto
 23 ita] alibi: sic

9 suavium meum] Ter., *Eun.* III 2, 3.: meum savium, quid agitur?

11 miserere amantis] Sen., *Phaed.* 671.: miserere amantis.

17 damnum dederit,] Ter., *And.* I 1, 116.: quid facias illi qui dederit damnum aut malum? Ovid., *Am.* I 6, 31.: quid facies hosti, qui sic excludis amantem?

dulitatem amantis aperte cognovit, et ipsa dissimulatum patefecit amorem atque his litteris Euryalo se aperuit.

Lucretia Euryalo.

„Non possum tibi ultra adversari, nec te amplius, Euryale, mei amoris exper-
5 tem habere. Vicisti, iamque sum tua. O me miseram, quae tuas suscepi litteras.
Nimium multis exponenda sum periculis, nisi me tua fides et prudentia iuvet.
Vide, ut serves quae scripsisti. In amorem iam tuum venio. Si me deseris, et
crudelis, et proditor et omnium pessimus es. Facile est femellam decipere, sed
quanto facilius, tanto turpius. Adhuc res integra est. Si putas me deserendam,
10 dicito, antequam magis amor ardet. Nec incipiamus, quod postmodum incepisse
poeniteat. Omnium rerum respiciendus est finis. Ego, ut feminarum est, parum
video. Tu vir es, te mei et tui curam habere oportet. Do me iam tibi tuam-
que sequor fidem. Nec tua esse incipio, nisi ut sim perpetuo tua. Vale, meum
praesidium meaeque ductor vitae.”

15 Post hanc plures epistulae missae utrimque sunt. Nec tam ardentem Eurya-
lus scripsit, quam ferventer Lucretia respondit. Unum iam utriusque desiderium
erat, simul conveniendi, sed arduum ac pene impossibile videbatur, omnium ocu-
lis Lucretiam observantibus, quae nec sola umquam egrediebatur nec unquam
custode carebat. Nec tam diligenter bovem Iunonis Argus custodivit, quam Me-
20 nelaus iusserat observari Lucretiam. Vitium hoc late apud Italos patet. Femi-
nam suam, quasi thesaurum, quisque recludit; meo iudicio minus utiliter. Sunt

4 ultra] alibi: amplius

5 habere.] alibi: habere possum

5 sum tua] alibi: tua sum

5 O me] alibi: Me

9 tanto] alibi: eo

12 me iam] alibi: iam me

15–16 Euryalus scripsit] alibi: scripsit Euryalus

4 adversari] Ter., *Hec.* II 2, 29.: non possum adversari meis.

5 miseram] Ovid., *Her.* XIX, 121.: me miseram! quanto planguntur litora fluctu.

8 Facile est femellam] Vö. Ovid., *Her.* II, 63–64.: Fallere credentem non est operosa puellam / gloria. simplicitas digna favore fuit.

9 Adhuc res] Vö. Ter., *Phor.* III 1, 15.: adhuc tranquilla res est.

11 respiciendus] Aesop. 45.: quidquid agis prudenter agas et respice finem. Sen., *Epist.* 119.: finem omnium rerum specta.

12 curam habere] Vö. Ter., *Andr.* IV 3, 22–23.: ego quid agas nil intellego; sed siquid est / quod mea opera opu' sit vobis, aut tu plus vides.

19 bovem Iunonis] Ovid., *Met.* I, 625–688.; Hyg., *Fab.* 145.; Verg., *Aen.* VII, 789–792.: at levem clipeum sublatis cornibus Io / auro insignibat, iam saetis obsita, iam bos, / argumentum ingens, et custos virginis Argus, / caelataque amnem fundens pater Inachus urna.

enim fere huiusmodi mulieres omnes, ut id potissime cupiant, quod maxime denegatur, quae, ubi velis, nolunt, ubi nolis, cupiunt ultro. Hae si liberas habent habenas, minus delinquunt. Exinde tam facile est invitam custodire mulierem, quam in fervente sole pulicum gregem observasse. Nisi suapte casta sit mulier, frustra maritus nititur apponere servantes eam. Sed quis custodiat ipsos custodes? Cauta est et ab illis incipit uxor. Indomitum animal mulier nullisque frenis retinendum.

Erat Lucretiae spurius frater, huic saepe tabellas commiserat Euryalo deferendas, et hunc etiam sui amoris conscium fecerat. Cum hoc igitur convenitur, Euryalum ut clam domi suscipiat. Habitabat hic apud novercam suam, Lucretiae matrem, quam Lucretia saepe visitabat, et ab ea saepius visitabatur, nec enim magno intervallo distabant. Ordo ergo is erat, ut clauso in conclavi Euryalo, postquam mater ecclesiasticas auditura caerimonias exivisset, Lucretia superveniret tanquam matrem domi conventura, qua non inventa, reditum exspectaret, interim vero apud Euryalum esset. Post biduum statutus erat terminus, at hi dies quasi anni visi sunt amantibus longi; ut bene sperantibus horae productae sunt,

1 potissime] alibi: potissimum

2 quae, ubi velis] alibi: quod velis

2 ubi] alibi: quod

2 Hae] alibi: Eae

5 apponere servantes eam] alibi: ponere seram

5 Sed quis custodiat] alibi: Cohibe, sed quis custodiet

6 animal] alibi: animal est

9 etiam] alibi: enim

10 Habitabat] alibi: suscipiat, habitabatque

15 interim] alibi: interea

2 cupiunt ultro] Ter., *Eun.* IV 7, 43.: nolunt ubi velis, ubi nolis cupiunt ultro. Ovid., *Ars* I, 274.: Haec quoque, quam poteris credere nolle, volet. Piccolomini, *Chrys.* 350–351.: nosco mulierum mores et ingenia; / nam que velis nolunt, que nolis volunt.

3 habenas] Vö. Ovid., *Am.* III 4, 13–15.: Vidi ego nuper equum contra sua vincla tenacem / ore reluctanti fulminis ire modo; / constitit ut primum concessas sensit habenas.

4 casta sit] Ovid., *Am.* I 8, 43.: ludunt formosae; casta est, quam nemo rogavit. Ovid., *Am.* III 4, 1–8.: Dure vir, inposito tenerae custode puellae / nil agis; ingenio est quaeque tuenda suo. / siqua metu dempto casta est, ea denique casta est; / quae, quia non liceat, non facit, illa facit! / ut iam servaris bene corpus, adultera mens est; / nec custodiri, ne velit, ulla potest. / nec corpus servare potes, licet omnia claudas; / omnibus exclusis intus adulter erit.

5 Sed quis custodiat] Iuv. VI, 234–235.: decipit illa / custodes aut aere domat. Iuv. VI, 347–348.: „pone seram, cohibe!” sed quis custodiet ipsos / custodes? cauta est et ab illis incipit uxor. Az idézet miatt egészen valószínű, hogy itt Oporinus szövege hiányos a többi variánshoz képest.

6 nullisque frenis] Piccolomini, *Chrys.* 136–137.: [...] mulier: indomitum est animal, / nullis regendum frenis nullisque monitis.

male timentibus correptae. Sed non arrisit amantum desideriis fortuna. Praesensit namque insidias mater atque, ut dies venit, egressa domum privignum exclusit. Qui mox Euryalo triste nuntium tulit, cui non magis quam Lucretiae fuit molestum. Quae postquam detectos agnovit dolos: „Hac non successit, alia”,
 5 inquit, „aggrediamur via, nec potens erit mater meis obsistere voluptatibus.”

Pandalus viro affinis erat, quem iam Lucretia fecerat arcanorum scium. Nec enim poterat ignitus animus quiescere. Significavit igitur Euryalo, hunc ut alloquatur, quia fidus sit et conveniendi viam possit monstrare. At Euryalo non videbatur tutum illi se credere, quem Menelao semper haerentem intuebatur, et
 10 subesse fallaciam verebatur.

Inter deliberandum autem iussus est Euryalus Romam petere atque cum Pontifice Maximo de coronatione transigere. Quae res tum sibi tum amicae molestissima fuit, sed oportebat Caesaris imperium ferre. Itur ergo, mora duorum mensium fit. Lucretia interim domi manere, fenestras claudere, maestas induere
 15 vestes, nusquam exire. Mirari omnes nec causam noscere. Ipsa quasi vidua videbatur et, tamquam sol defecisset, cuncti se putabant in tenebris agere. Domestici, qui eam saepe incubantem lectulo et numquam laetam videbant, aegritudini imputabant, et quidquid remediorum afferri poterat, perquirebant. Sed numquam illa vel risit, vel thalamum exire voluit, nisi postquam redire Euryalum, et il-
 20 li Caesarem obviam esse cognovit. Tunc enim, quasi e gravi somno excitata,

7 igitur] alibi: ergo

13 Itur] alibi: iter

15 vestes] alibi: vestes coepit

15 exire] alibi: exire voluit

15 omnes] alibi: omnes coeperunt

15 noscere] alibi: noscere potuerunt

15–16 Ipsa quasi vidua videbatur] alibi: Senae ipsae viduae videbantur. Itt valószínűleg Oporinus túlságosan emendálta a szöveget, mert bibliai párhuzammal arról van szó, hogy maga Siena városa is özvegynek tűnt Lucretia vidámsága hiányában, illetve Euryalus távollétében. Lásd a Jeremiás sirámaira való utalást.

19 exire] alibi: egredi

1–2 Praesensit] Vö. Ovid., *Her.* XI, 34.: Prima malum nutrix animo praesensit anili.

4 Hac non successit] Ter., *Andr.* IV 3, 22–23.: hac non successit, alia adoriemur via.

5 mater meis obsistere] Vö. Ovid., *Her.* XIII, 462–464.: mors tantum vellem matrem mea fallere posset: / mater obest minuitque necis mihi gaudia, quamvis / non mea mors illi, verum sua vita tremenda est.

14 maestas] Prop. III 6, 13.: ac maestam teneris vestem pendere lacertis?

16 sol defecisset] Ieremias, *Lament.* I. 1.: Aleph Quomodo sedit sola civitas plena populo facta est quasi vidua domina gentium.

1–2 Praesensit] Az anya talán Lucretia megváltozott viselkedéséből gyanítja, hogy valamire készül a lánya.

lugubri veste deposita et ornamentis redimita prioribus, fenestras aperuit, laetabundaque illum exspectavit. Quam ut Caesar vidit: „Ne nega amplius”, inquit, „Euryale, detecta res est. Nemo Lucretiam, absente te, videre potuit; nunc quia redisti, auroram cernimus. Quis enim modus adsit amori? Tegi non potest amor nec abscondi tussis.” „Iocaris mecum, ut soles, Caesar, et me in risum ducis”, 5 Euryalus ait. „Ego, quid hoc sit nescio. Hinnitus equorum tuorum et prolixae barbae strepitus tuae illam forsitan excitavit.” Atque sic effatus Lucretiam furtim aspexit et oculos coniecit in oculos, eaque post reditum prima consalutatio fuit.

Paucis deinde interiectis diebus Nisus, Euryali fidus comes, dum anxius amici causae favet, tabernam speculatus est, quae post Menelai domum sita, in Lucretiae cameram retrorsum habebat intuitum. Cauponem igitur sibi conciliat, spectatoque loco Euryalum adducit, et: „Hac”, inquit, „ex fenestra alloqui Lucretiam poteris.” Media inter utramque domum cloaca fuit nec homini nec soli accessa. Trium ulnarum distantia fenestram Lucretiae disterminabat. Hic diu consedit amator, exspectans, si quis casus Lucretiam ostenderet, nec deceptus est. Affuit 15 tandem Lucretia. Cumque huc atque illuc respiceret: „Quid agis”, ait Euryalus,

3 res est] est res

3 Nemo Lucretiam, absente te,] alibi: umquam absente te Lucretiam

6 nescio] alibi: non scio

8 consalutatio] alibi: consolatio

9 Euryali] alibi: Euryalo

12 Lucretiam] alibi: Lucretiam alloqui

4 Quis enim] Verg., *Ecl.* II, 68.: me tamen urit amor; quis enim modus adsit amori?

5 abscondi] Vö. Stat., *Achil.* I, 304–306. nec latet haustus amor, sed fax vibrata medullis / in vultus atque ora redit lucemque genarum / tinguit et impulsam tenui sudore pererrat.

8 oculos coniecit] Vö. Ovid., *Ars* I, 573.: Atque oculos oculis spectare fatentibus ignem.

9 Nisus] Euryalus és Nisus története: Verg., *Aen.* IX, 384–440.

13 nec soli] Verg., *Aen.* VIII, 195.: solis inaccessam radiis; semperque recenti.

6–7 prolixae barbae] Euryalus itt valószínűleg viccelődik a császárral, hiszen a latin szöveg azt sugallja, mintha ez szokás lett volna köztük „*Iocaris mecum, ut soles, Caesar*”, és talán a néhány sorral feljebb olvasható megjegyzés, amely a császár és Euryalus kapcsolatát Augustus és Maeccenas viszonyához hasonlította, szintén igazolja ezt. A dús szakáll zörgése Zsigmond tekintélyére utalhat, esetleg elképzelhető, hogy olyan allúzió, ami ezúttal rejtettebb formában utal a császár korábban már nyíltan emlegetett nagy szexuális étvágyára, ami idős korára sem csillapodott. Piccolomini *De viris illustribus* című művében is említi a császár sűrű szakállát. „Fuit autem Sigismundus egregiae staturae, illustribus oculis, fronte spaciosa, genis ad gratiam rubescentibus, barba prolixa et copiosa, vasto animo, multivolus, inconstans tamen, sermone facetus, vini cupidus, in Venerem ardens, mille adulteriis crimosus, pronus ad iram, facilis ad veniam, nullius thesauri custos, prodigus dispensator; plura promisit quam servavit, finxit multa.”

13 cloaca fuit] A házfalon elhelyezkedő budít ábrázoló illusztrációt találunk például Boccaccio *Decameronját* tartalmazó kódexekben. Lásd:<http://www.umbertocantone.it/wp-content/uploads/2014/09/6.jpg> Letöltés: 2018.07.17.

„vitae rectrix meae? Quo tendis lumina, cor meum? Huc, huc dirige oculos, praesidium meum. Tuus hic Euryalus est. Me, me, assum, respice!” „Tunc hic ades?” inquit Lucretia, „o mi Euryale? Iam te alloqui possum: utinam et amplecti valerem.” At istuc ait Euryalus, non magno conatu faciam. Scalam huc admovebo, tu observa thalamum. Amoris nostri gaudia nimium distulimus. „Cave, mi Euryale, si me vis salvam. Fenestra hic ad dextram est, vicinusque pessimus, nec cauponi credendum est, qui parva pecunia et te et me perderet. Sed alia incedamus via. Satis est, si hinc sermoni nostro patet accessus”, respondit Lucretia. „At mihi”, inquit Euryalus, „mors est haec visio, nisi te simul amplector meisque
 10 brachiis teneo mediam.” Diu ex hoc loco tractatus est sermo, missaque hinc per arundinem sunt munera. Nec Euryalus in donis quam Lucretia liberalior fuit.

Sensit dolum Sosias secumque: „Frustra”, inquit, „amantum conatibus obsto. Nisi astu provideo, et hera peribit, et dominus infamiam subibit. Ex his malis satius est unum avertere. Amet hera, nihil nocebit, si clam fit. Ipsa prae amore
 15 caeca est nec, quid agat, satis prospicit. Si non potest custodiri pudicitia, satis est rumorem tollere, ne domus infamis fiat neve parricidium committatur. Adibo et operam praebebo meam. Restiti, quoad potui, ne committeretur nefas. Id quia non licuit, meum est curare, ut quod peius agitur, occultum sit. Parum enim differt non agere et sic agere, ut nemo sciat. Commune malum libido est. Nec homo
 20 est, quem pestis haec non agitet. Et ille castior habetur, qui cautius agit.” Dumque sic fatur, Lucretiam egressam thalamo videt aggressusque feminam: „Quidnam est”, inquit, „quod nihil amoris mihi comunicas? Euryalus nihilominus tibi dilectus est, et me clam amas, vide, cui des fidem. Primus sapientiae gradus

1 cor meum] alibi: meum cor

2 respice] alibi: me respice

4 At istuc] alibi: Ad istud

6 dextram] alibi: dexteram

7 et te] alibi: te et me

7–8 incedamus] alibi: incedemus

8 Satis] alibi: sat

12 dolum] alibi: dolos

18–19 differt] alibi: refert

22 comunicas] alibi: committas

22 nihilominus] alibi: tibi nihilominus

23 et me clam amas,] alibi recte: ut clam ames

2 Me, me] Verg., *Aen.* IX, 427.: me, me, adsum qui feci, in me convertite ferrum.

6 salvam] Ter., *Heaut.* V 1, 68.: si me vis salvom esse.

13 astu provideo] Vö. Ter., *Andr.* I 3, 3.: quae si non astu providentur.

14 si clam fit] Vö. Ter., *Andr.* II 6, 13–14.: amavit; tum id clam: cavet ne umquam infamiae / ea res sibi esset, ut virum fortem decet.

21 egressam] Ter., *Heaut.* III 1, 17.: sed ipsum foras egressum video.

est non amare, secundus: ut, si ames, ne palam fiat. Sola hoc, sine internuntio, facere non potes. Quanta mihi apud te sit fides, longo iam tempore didicisti. Si quid mihi committere vis, iube. Mihi maxima cura est, ne amor iste detegatur et tu poenam luas, et vir omnium oblocutiones ferat.” Ad haec Lucretia: „Sic est, ut ais, Sosia”, inquit, „et tibi magnam habeo fidem. Sed tu visus es, nescio quo modo, negligens et meis adversus desideriis. Nunc quia sponte te offers, utar obsequiis tuis, nec abs te decipi timebo. Tu scis, quantum ardeo. Diu ferre non possum hanc flammam. Iuva me, ut simul esse possimus. Euryalus amore languet, et ego morior. Nihil peius est quam obstare cupiditati nostrae. Si semel invicem convenerimus, temperantius amabimus: et tectus erit amor noster. Vade igitur, Euryaloque viam unicam me accedendi dicito, si abhinc quatruiduo, dum rustici frumentum afferunt, vectoris personam induat, opertusque sacco triticum per scalas in horreum ferat. Tute scis, thalamum meum ad scalas habere ostium primum, atque omnia Euryalo dicito. Hic diem manebo, et dum erit tempus, sola in cubili ero. Ipse ostium impellat, dum solus sit, et ad me ingrediatur.” Sosias, quamvis arduum facinus esset, maiora tamen veritus mala provinciam suscipit Euryaloque invento cuncta ex ordine nuntiat. Quae ille iudicans levia libenter amplectitur seque imperatis accingit nec aliud queritur, quam nimiam moram.

O insensatum pectus amantis. O mentem caecam. O animum audacem corque intrepidum. Quid est tam nimium, quod tibi non parvum videatur? Quid tam arduum, quod planum non aestimes? Quid tam clausum, quod tibi non sit apertum? Tu omne discrimen parvi facis. Tu nihil difficile censes. Inanis est

4 vir] alibi: vir tuus

9 cupiditati] alibi: cupidini

10 tectus erit amor noster] alibi: noster tectus erit amor

13–14 ostium primum] alibi: δprimum

16–17 suscipit] alibi: suscepit

20 nimium] alibi: invium

20 parvum] alibi: pervium

1 ne palam fiat] Ter., *Hec.* I 2, 30.: nempae ea causa ut ne id fiat palam?

2 fides] Vö. Ter., *Heaut.* III 3, 10.: at mihi fides apud hunc est nil me istiu' facturum, pater.

6 te offers] Vö. Ter., *Andr.* IV 2, 3.: quis est? ehem Pamphile, optume mihi te offers.

19 insensatum pectus] Vö. Mart. II 14, 1.: Nil intemptatum Selius, nil linquit inausum. Ovid., *Met.* VI, 465–466.: et nihil est, quod non effreno captus amore / ausit, nec capiunt inclusas pectora flammas. Stat., *Silv.* III 5, 46.: isset ad Iliacas (quid enim deterret amantes?)

19 mentem caecam] Lucr. II, 14.: o misera hominum mentes, o pectora caeca! Piccolomini, *Chrys.* 156–157.: O stultas hominum mentes et vanas nimis! / O mortalium caeca pectora!

22 nihil difficile] Vö. Sen., *Phaed.* 613–616.: non me per altas ire si iubeas nives / pigeat gelatis ingredi Pindi iugis; / non, si per ignes ire et infesta agmina, / cuncter paratis ensibus pectus dare. Plaut., *Mercat.* V, 2 18–22.: Certa res / me usque quaerere illam, quoquo hinc abductast gentium; / neque mihi ulla obsistet amnis nec mons neque adeo mare, / nec calor nec frigus metuo neque ven-

apud te omnis custodia maritorum. Nullae te leges tenent, nulli metus. Nulli pudori obnoxius es. Omnis labor tibi est ludus. Tibi nil obstat ubi quaequam. O rerum Amor domitor omnium. Tu virum primatem, Caesari acceptissimum, divitiis affluentem, aetate maturum, imbutum litteris, prudentia clarum, eo perducis, ut
 5 posita purpura saccum induat, vultum sacco tegat, servus ex domino fiat. Et qui nutritus in deliciis fuerat, iam humeros gestandis oneribus aptet, seque publicum baiulum mercede locet. O rem mirandam paeneque incredibilem, virum alioquin consilio gravissimum, inter catervas vectorum cernere atque in colluvie illaque faece hominum contubernium habuisse. Quis transformationem quaeret
 10 maiorem? Hoc est, quod Ovidiana Metamorphosis innuere vult, dum fieri ex hominibus aut bestias scribit aut lapides aut plantas. Hoc et poetarum eximius Maro sensit, dum Circes amatores in terga ferarum verti cantabat. Nam ita est, ex amoris flamma sic mens hominis alienatur, ut parum a bestiis differat.

Linquens croceum Tithoni Aurora cubile iam diem referebat optatum, moxque
 15 suum rebus colorem Apollo reddens exspectantem recreat Euryalum, qui tunc se fortunatum beatumque censuit, cum admixtum se vilibus servis nulli noscendum vidit. Pergit igitur, ingressusque Lucretiae domum, frumento se oneravit, positoque in horreum tritico ultimus descendentium fuit. Atque ut erat perdoctus, ostium maritalis thalami, quod in medio scalarum clausum videbatur, impulit se-

1 metus] alibi: metui

2 ubi quaequam] alibi: umquam

5 sacco] alibi: fuco

9 illaque] alibi: illa faeceque

10 Ovidiana Metamorphosis] alibi: Ovidius Metamorphoseon

12 cantabat] alibi: cantavit

14 referebat] alibi: reserebat, amihez lásd: Boet., *Cons.* I. metr. III. 8.: verberet et clausum reseret diem.

18 horreum] alibi: horreo

tum neque grandinem; / imbrem perpetiar, laborem sufferam, solem, sitim; / non concedam neque quiescam usquam noctu neque dius / prius profecto quam aut amicam aut mortem investigavero.

1 leges tenent] Boet., *Cons.* III. metr. 12. vv. 47–48.: Quis legem det amantibus? / Maior lex amor est sibi. Sen., *Med.* 416.: amor timere neminem verus potest.

2 obstat] Vö. Ovid., *Met.* X, 377.: nec modus et requies, nisi mors, reperitur amoris.

12 Maro] Verg., *Aen.* VII, 19–20.: quos hominum ex facie dea saeva potentibus herbis / induerat Circe in vultus ac terga ferarum.

13 bestiis differat] Ter., *Eun.* II 1, 19–20.: di boni, quid hoc morbist? adeon homines inmutarier / ex amore ut non cognoscas eundem esse!

14 Aurora cubile] Verg., *Georg.* I, 447.: Tithoni croceum linquens Aurora cubile. Valamint Verg., *Aen.* IV, 585. és IX, 460.

10 Ovidiana Metamorphosis] Ovidius *Átváltozások* című munkájáról van szó, amelyben Araknét például pókká, Battust kovakővé, Hyacintust pedig a jácint virággá változtatják az istenek.

que intro recepit. Et reclusis foribus, solam Lucretiam, serico intentam videt. Atque accedens propius: „Salve, mi anime”, inquit, „salve, unicum vitae praesidium spesque meae. Nunc te solam offendi. Nunc, quod semper optavi, semotis arbitris te amplectar. Nullus iam paries, nulla distantia meis obstabit oculis.” Lucretia, quamvis ordinem ipsa dedisset, primo congressu stupuit nec Euryalum, sed spiritum se videre putabat, ut quae virum tantum ad ea pericula iturum sibi non persuadebat. At ubi inter amplexus et oscula suum agnovit Euryalum: „Tune es”, inquit, „paupercule? Tune hic ades, Euryale?” Et rubore per genas fuso complexa est arctius hominem et media fronte dissaviata. Moxque repetens sermonem: „Heu, quanto te”, ait, „discrimini subiecisti? Quid amplius dicam? Iam me tibi carissimam scio. Iam tui amoris feci periculum, sed neque tu me aliam invenies. Dii tamen fata secudent et amoris nostro prosperum ventum dent. Dum spiritus hos reget artus, praeter te nemo Lucretiae potens erit, ne maritus quidem, si rite maritum appello, qui mihi invitae datus est et in quem animus numquam consensit meus. Sed age, mea voluptas, meum delictum, abiicito saccum hunc, teque mihi, ut es, ostende. Exue vectoris speciem. Hos funes missos fac, Euryalum me videre concedito.” Iam ille depositis sordibus, ostro fulgebat et auro, et amoris in officium pronus ibat. Tum Sosias ante hostium pulsitans: „Cavete”, inquit, „amantes. Nescio quid rerum quaerens Menelaus huc festinat. Tegite furta vestra dolisque virum fallite. Nihil est, quod eum egredi putetis.” Tum Lucretia: „Lati-

1 solam] alibi: δ solam

1 videt] alibi: vidit

4 amplectar] alibi: amplector

4 obstabit] alibi: obstat

7 persuadebat] alibi: suadebat

7 Euryalum] alibi: Euryalum, impavida ait

7 es] alibi: hic es

12 tamen] alibi: tantum

12 ventum] alibi: eventum

13 reget] alibi: regit

20 quod eum] alibi: qua

2 praesidium] Ter., *Hec.* I 2, 43–44.: sese senem esse dicere, illum autem unicum: / praesidium velle se senectuti suae.

8 per genas fuso] Vö. Verg., *Aen.* XII, 65–66.: flagrantis perfusa genas, cui plurimus ignem / subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit.

11 periculum] Ovid., *Ars* II, 247–248.: Laeta erit, et causam tibi se sciet esse pericli; Hoc dominae certi pignus amoris erit.

12 secudent] Verg., *Aen.* VII, 259.: tandem laetus ait: di nostra incepta secudent.

13 artus] Verg., *Aen.* IV, 336.: dum memor ipse mei, dum spiritus hos regit artus.

17 ostro fulgebat] Verg., *Aen.* XI, 72.: tum geminas vestis auroque ostroque rigentis. Verg., *Aen.* IV, 134.: Poenorum exspectant, ostroque insignis et auro / stat sonipes ac frena ferox spumantia mandit.

20 Nihil est] Verg., *Aen.* IX, 739.: castra inimica vides, nulla hinc exire potestas.

bulum parvum sub strato est, illic pretiosae res sunt. Scis, quid tibi scripserim, si te mecum existente, vir adventaret. Ingrederere huc, tutus hic tenebris eris. Neque te moveris neque screatum dederis." Anceps, quid agat, Euryalus mulieris imperium subit. Illa foribus patefactis ad sericum redit. Tum Menelaus, et una Bertus, 5 adsunt chirographa nonnulla ad rem publicam pertinentia quaesituri. Quae postquam nullis inventa sunt scriniis: „In latibulo nostro”, inquit Menelaus, „forsitan erunt. I, Lucretia, lumenque affer huc, intus quaerendum est.” His exterritus Euryalus vocibus exsanguis fit, iamque Lucretiam odisse incepit atque intra se: „Heu me fatuum”, inquit. „Quis me huc venire compulit, nisi mea levitas? Nunc 10 deprehensus sum, nunc infamis fio, nunc Caesaris gratiam perdo. Quid gratiam? Utinam mihi vita supersit. Quis me hinc vivum eripiet? Emori certum est. O me vanum, et stultorum omnium stultissimum. In hanc sentinam volens cecidi. Quid haec amoris gaudia, si tanti emuntur? Brevis illa voluptas est, dolores longissimi. O, si nos haec pro regno coelorum subiremus. Mira est hominum 15 inscitia. Labores breves nolumus pro longissimis tolerare gaudiis. Amoris causa, cuius laetitia fumo comparari potest, infinitis nos obiectamus angustiis. Ecce meipsum. Iam ego exemplum, iam fabula omnium ero, nec quis exitus pateat, scio. Hinc si me deorum traxerit auxilium, nusquam me rursus amor illaqueabit. O Deus, eripe hinc me, parce iuventuti meae, noli meas metiri ignorantias. 20 Reserva me, ut horum delictorum poenitentiam agam. Non me amavit Lucretia,

2 hic tenebris] alibi: his in tenebris

7 huc,] alibi: hic

8 vocibus] alibi: vocibus Euryalus

8 incepit] alibi: incipit

8 intra] alibi: inter

9 levitas] alibi: levitas mea

13 Brevis illa] alibi: Brevis est illa

15 inscitia] alibi: stultitia

4 patefactis ad sericum] Vö. Ter., *Heaut.* II 3, 37.: anu' foribus obdit pessulum, ad lanam redit.

8 Lucretiam odisse] Vö. Boccaccio, *Decameron* VII 7, 38: Anichino, il quale la maggior paura che avesse mai avuta avea e che quanto potuto avea s'era sforzato d'uscire delle mani della donna e centomila volte lei e il suo amore e sé, che fidato se n'era, avea maladetto.

13 voluptas est] Plaut., *Amph.* 633–635.: Satin parva res est voluptatum in vita atque in aetate agunda / praequam quod molestum est? ita cuique comparatum est in aetate hominum; / ita divis est placitum, voluptatem ut maeror comes consequatur. Piccolomini, *Chrys.* 611–612.: Parva res est voluptas in etate hominum, / at molestie quidem longissime.

17 fabula omnium] Horat., *Epod.* XI, 7–8.: heu me, per Urbem (nam pudet tanti mali) / fabula quanta fui, conviviorum et paenitet. Ovid., *Am.* III 1, 21.: fabula, nec sentis, tota iactaris in urbe. Petrarca, *Canz.* I 10.: Ma ben veggio or sí come al popolo tutto / favola fui gran tempo. Boccaccio, *Fiam.* V 25, 19.: che quasi come favola del popolo sono portata in bocca.

4 Bertus] Frugoni, i.m., szerint Berto di Antonio di Berto sienai polgár lehetett ez a személy.

sed quasi cervum in casses voluit deprehendere. Ecce, venit dies meus. Nemo me adiuvari potest, nisi tu, Deus meus. Audieram ego saepe mulierum fallacias nec declinare scivi. At si nunc evasero, nulla me umquam mulieris techna deludet.”

Sed nec Lucretia minoribus urgebatur molestiis, quae non solum sui sed aman-
tis quoque saluti timebat. At ut est in periculis subitaneis mulierum, quam viro-
rum promptius ingenium, excogitato remedio: „Age”, inquit, „mi vir, cistella illic
super fenestra est, ubi te meministi monimenta nonnulla recondisse. Videamus,
an illic chirographa sint reclusa.” Subitoque decurrens, tamquam vellet aperire
cistellam, latenter illam deorsum impulit, et quasi casu cecidisset: „Proh, mi vir”,
ait, „adesto, ne quid damni sentiamus. Cistella ex fenestra decidit: perge ocus,
ne iocalia vel scripturae dispereant. Ite ambo, quid statis? Ego hinc, ne quis
furtum faciat, oculis observabo.”

Viden audaciam mulieris! Nunc et feminis credito. Nemo tam oculatus est, ut
falli non possit. Is dumtaxat non fuit illusus, quem coniunx fallere non tentavit.
Plus fortuna quam ingenio sumus felices. Motus hoc facto Menelaus Bertusque
una repente in viculum se praecipitant. Domus Etrusco more altior fuit, multi-
que gradus descendendi erant. Hinc datum est Euryalo spatium mutandi locum,
qui ex monitu Lucretiae in novas latebras se recepit. Illi collectis iocalibus atque
scripturis, quia chirographa, quibus opus erat, non repererant, ad scrinia, iuxta
quae latuerat Euryalus, transeunt, ibique voti sui compotes facti, consalutata Lu-
cretia, recesserunt. Illa obducto foribus pessulo: „Exi, mi Euryale, exi, mi anime”,
inquit, „veni gaudiorum summa meorum, veni, fons delectationum mearum, sca-
turigo laetitiae, favum mellis. Veni, dulcedo incomparabilis mea. Iam tuta sunt
omnia. Iam nostris sermonibus liber campus patet. Iam locus est amplexibus
tutus. Adversari oculis nostris fortuna voluit, sed aspiciunt dii nostrum amo-
-

4 solum sui] alibi: δ solum suae

7 recondisse] alibi: recondidisse

11 Ite ambo] alibi: Ite, ite

13 Viden] alibi: Vide

13 Nunc] alibi: I nunc

20 sui] alibi: δ sui

3 techna] Vö. Ter., *Heaut.* III 1, 60–62.: falli te sinas / technis per servolum; etsi subsensi id quoque, / illos ibi esse, id agere inter se clanculum.

7 monimenta] Vö. Ter., *Eun.* IV 6, 15.: abi tu, cistellam, Pythias, domo efer cum monumentis.

9 Proh] Ter., *Heaut.* IV 1, 9.: ehem mi vir.

11 quid statis] Ter., *Heaut.* II 3, 9.: propera: quid stas?

13 audaciam mulieris] Ter., *Eun.* V 5, 24.: audaciam meretricum specta. Piccolomini, *Chrys.* 547.: En audaciam muliebrem: viden.

20 voti] Vö. Sen., *Phaed.* 710.: Hippolyte, nunc me compotem voti facis.

21 pessulo] Vö. Ter., *Heaut.* II 3, 37.: anu' foribus obdit pessulum, ad lanam redit. Ter., *Eun.* 603. III 5, 54.: satin explorata sint. video esse. pessulum ostio obdo.

25 aspiciunt dii] Vö. Ter., *Phor.* V 3, 34.: di nos respiciunt: gnatam inveni nuptam cum tuo filio.

rem, nec tam fidus amantes deserere voluerunt. Veni iam meas in ulnas. Nihil est, quod amplius vereare, meum liliū rosarumque cumulus. Quid stas? Quid times? Tua hic sum Lucretia. Quid cunctaris Lucretiam amplexari?"

- Euryalus vix tandem formidine posita sese recepit. Complexusque mulierem:
- 5 „Numquam me”, inquit, „tantus invasit timor. Sed digna tu es, cuius causa talia tolerentur. Nec isthaec oscula et tam dulces amplexus obvenire cuipiam gratis debent. Nec ego, ut verum fatear, satis emi tantum bonum. Si post mortem rursus vivere possem, teque perfrui, emori millies vellem, si hoc pretio tui possent amplexus coemi. O mea felicitas. O mea beatitudo. Visum video, an ita est?
- 10 Teneo te, an somnis illudor vanis? Tu certe hic es. Ego te habeo.” Erat Lucretia levi vestita palla, quae membris absque ruga haerebant; nec vel pectus vel clunes mentiebantur. Ut erant artus, sic se ostentabant. Gulae candor nivalis, oculorum lumen tamquam solis iubar, intuitus laetus, facies alacris, genae veluti lilia purpureis admixta rosis. Risus in ore suavis atque modestus. Pectus amplum, papillae
- 15 quasi duo Punica poma ex utroque latere tumescebant, pruritumque palpitan-tes movebant. Non potuit Euryalus ultra stimulum cohibere, sed oblitus timoris modestiam quoque ab se repulit aggressusque feminam: „Iam”, inquit, „fructum sumamus amoris”, remque verbis iungebat. Obstabat mulier curamque sibi honestatis et famae fore dicebat; nec aliud eius amorem, quam verba et oscula poscere.
- 20 Ad quae subridens Euryalus: „Aut scitum est”, inquit, „me huc venisse, aut nescitum. Si scitum, nemo est, qui cetera non suspicetur, et stultum est infamiam sine re subire. Si nescitum, et hoc quoque sciet nullus. Hoc pignus amoris est. Emoriar prius, quam caream.” „Ah, scelus est”, inquit Lucretia. „Scelus est”, inquit

6 isthaec] alibi: ista

10 an] alibi: aut

14 admixta] alibi: immixta

21 qui cetera] alibi: qui non et

22 Si] alibi: Si vero

23 quam] alibi: quam hoc

23 inquit] alibi: refert

4 formidine] Verg., *Aen.* II, 76. és Verg., *Aen.* III, 612.: ille haec deposita tandem formidine fatur.

10 Teneo te] Sen., *Herc. fur.* 623–625.: Teneone in auras editum an vana fruor / deceptus umbra? tune es? Agnosco toros / umerosque et alto nobilem trunco manum.

10 somnis] Boccaccio, *Filost.* III 34, 8.: Hotti io in braccio, o sogno, o sei tu desso?

13–14 lilia purpureis] Verg., *Aen.* XII, 64–69.: flagrantis perfusa genas, cui plurimus ignem / subiecit rubor et calefacta per ora cucurrit. / Indum sanguineo veluti violauerit ostro / si quis ebur, aut mixta rubent ubi lilia multa / alba rosa, talis virgo dabat ore colores. Ovid., *Am.* II 5, 37.: quale rosae fulgent inter sua lilia mixtae.

16 cohibere] Vö. Ovid., *Met.* IV, 351.: iam cupit amplecti, iam se male continet amens.

22 nescitum] Vö. Sen., *Phaed.* 724.: secreta cum sit culpa, quis testis sciet?

Euryalus, „bonis non uti, cum possis. An ego occasionem mihi concessam, tam quaesitam, tam optatam amitterem?” Acceptaque mulieris veste, pugnante feminam, quae vincere nolebat, absque negotio vicit. Nec Venus haec satietatem, ut Hamoni cognita Tamar peperit, sed maiorem sitim excitavit amoris. Memor tamen discriminis Euryalus, postquam vini cibique paulisper hausit, repugnante Lucretia recessit. Nec sinistre quisquam suspicatus est, quia unus e baiulis putabatur.

Admirabatur seipsum Euryalus, dum viam pergeret, secumque: „O, si nunc”, inquit, „se obvium mihi daret Caesar meque agnosceret, quam illi habitus hic suspicionem faceret? quam me rideret? Fabula omnibus essem, et illi iocus. Numquam me missum faceret, donec sciret omnia. Dicendum esset, quid sibi haec rustica vestis vellet. Sed fingerem: non hanc, sed aliam me dicerem adiisse matronam. Nam et ipse hanc amat, nec ex usu est meum sibi amorem patere. Lucretiam numquam proderem, quae me suscepit servavitque.” Dum sic loquitur,

1 An] alibi: At

3 absque] alibi: abs

1–2 tam quaesitam, tam optatam] Ter., *Eun.* III 5, 56–58.: AN. quid tum? CH. quid "quid tum," fatue? AN. fateor. CH. an ego occasionem / mi ostentam, tantam, tam brevem, tam optatam, tam insperatam / amitterem? tum pol ego is essem vero qui simulabar.

3 vincere nolebat] Ovid., *Am.* I 5, 15.: quae cum ita pugnaret, tamquam quae vincere nollet. Ovid., *Ars I*, 666.: Pugnando vinci se tamen illa volet. Ovid., *Ars I*, 700.: Sed voluit vinci viribus illa tamen.

4 Tamar] *Vulg.* 2 *Regum* 13, 10–17.: (10) dixit Amnon ad Thamar, infer cibum in conclave ut vescar de manu tua, tulit ergo Thamar sorbitiunculas quas fecerat, et intulit ad Amnon fratrem suum in conclave (11) cumque obtulisset ei cibum adprehendit eam, et ait, veni cuba mecum soror mea, (12) quae respondit ei: noli, frater mi, noli opprimere me, neque enim hoc fas est in Israhel, noli facere stultitiam hanc; (13) et ego enim ferre non potero obproprium meum, et tu eris quasi unus de insipientibus in Israhel, quin potius loquere ad regem et non negabit me tibi; (14) noluit autem adquiescere precibus eius, sed praevalens viribus oppressit eam, et cubavit cum illa; (15) et exosam eam habuit Amnon, magno odio, nimis ita, ut maius esset odium quo oderat eam amore quo ante dilexerat, dixitque ei Amnon, surge, vade, (16) quae respondit ei: maius est hoc malum quod nunc agis adversum me, quam quod ante fecisti expellens me, et noluit audire eam, (17) sed vocato puero qui ministrabat ei, dixit: eice hanc a me foras, et claude ostium post eam.

10 Fabula omnibus] Horat., *Epod.* XI, 7–8.: heu me, per Vrbem (nam pudet tanti mali) / fabula quanta fui, convivorum et paenitet. Ovid., *Am.* III 1, 21.: fabula, nec sentis, tota iactaris in urbe. Petrarca, *Canz.* I, 10.: Ma ben veggio or sí come al popolo tutto / favola fui gran tempo. Boccaccio, *Fiam.* V 25, 19.: che quasi come favola del popolo sono portata in bocca.

12 vestis] Vö. Ter., *Eun.* III 5, 10.: Chaerea, quid est quod sic gestis? quid sibi hic vestitu' quaerit?

Nisum, Achatem Palinurumque vidit eosque praeit. Nec prius ab his cognitus est, quam domi fuit, ubi positis saccis praetextataque sumpta rerum pandit eventum. Dumque, quis timor et quod gaudium intercessit, memoriter narrat, nunc timentī, nunc exultanti fit. Inter timendum autem: „Heu me stultum”, inquit,
 5 „feminae meum commisi caput. Non sic me pater admonuit, dum me nullius feminae fidem sequi debere dicebat. Ille feminam animal esse dicebat indomitum, infidum, mutabile, crudele, mille passionibus deditum. Ego paternae immemor disciplinae, vitam meam mulierculae tradidi. Quid, si me frumento oneratum aliquis agnovisset, quod dedecus, quanam infamia mihi et meis posteris even-
 10 nisset? Alienum me Caesar fecisset, tamquam levem et insanum potuisset me contemnere. Quid autem, si me vir, dum scrinia versabat, latentem invenisset? Saeva est lex Iulia moechis. Exigit tamen dolor mariti maiores poenas, quam lex Iulia concesserit. Necat hic ferro, necat ille cruentis verberibus quosdam moe-

4 exultanti fit] alibi: exultanti similis fuit

5 commisi] alibi: tradidi

6 dicebat.] alibi: docebat

6 feminam animal] alibi: feminam dicebat animal

8 frumento oneratum] alibi: oneratum frumento

10 insanum potuisset] alibi: insanum punivisset. Potuissem haec contemnere?

13 Iulia] alibi: ulla. A szóisméltés elkerülése miatt valószínűleg az ulla a jobb olvasat.

3 memoriter narrat] Ter., *Eun.* V 3, 6–7.: PY. amabo, quid ait? cognoscitne? CH. ac memoriter. / PY. probe edepol narras; nam illi faveo virgini.

7 mutabile] Vö. Verg., *Aen.* IV, 569–570.: heia age, rumpe moras. varium et mutabile semper / femina.' sic fatus nocti se immiscuit atrae.

7 paternae immemor] Vö. Ter., *Heaut.* II 3, 18–20.: propter quam in summa infamia sum et meo patri minus sum obsequens: / quous nunc pudet me et miseret, qui harum mores cantabat mihi. 278.13–279.1 moechos et mugilis] Iuv. X, 314–317.: Martis, ut in laqueos numquam incidat. Exigit autem / interdum ille dolor plus quam lex ulla dolori / concessit; necat hic ferro, secat ille cruentis / verberibus, quosdam moechos et mugilis intrat. Horat., *Sat.* I, 2. 41–46.: Hic se praecipitem tecto dedit ille flagellis / Ad mortem caesus fugiens hic decidit acrem / Praedonum in turbam, dedit hic pro corpore nummos, / Hunc perminxerunt calones; quin etiam illud / Accidit ut cuidam testes caudamque salacem / Demeteret ferrum; „iure” omnes; Galba negabat. Catull. XV, 19.: percurrent raphanique mugilesque.

1 Nisum] Nisusra: Verg., *Aen.* VI, 337–383. A vergiliusi történetben fennálló szeretői viszony Euryalus és Nisus között Piccolomininél homoerotikus felhangok nélküli férfigaraboncságga alakul át.
 1 Achatem] Verg., *Aen.* I, 188.: Achates Constitit hic, arcumque manu celerisque sagittas / corripuit, fidus quae tela gerebat. Achates egyes értelmezések szerint Aeneas személyiségének másik, nemesebb, királyi személyiségére utaló fele, mert a legtöbb esetben jelen van a főhős mellett az eposzban, de néma szereplő.

1 Palinurumque] Palinurusra: Verg., *Aen.* V, 833–871. Az eposzban Aeneas hajójának kormányosa, Piccolomini novellájában csak Euryalus társaságának tagja, néma szereplő.

12 lex Iulia moechis] A római jogban a *Lex Iulia de adulteriis cercendis* (Kr. e. 18.) súlyos büntetésekkel fenyegette a rajtakapott házasságtörőket.

278.13–279.1 moechos et mugilis] Az *in flagrante* rajtakapott házasságtörők végbelébe egy hos-

chos et mugilis intrat. Sed putemus virum pepercisse vitae meae, nonne me in vincula coniecisset aut infamem Caesari tradidisset? Dicamus et illius me manus effugere potuisse, quia inermis erat mihi que fidus ensis haerebat lateri, at viro comitatus erat, et arma ex pariete pendebant, captu facilia. In domo longus famulorum ordo. Clamores mox invaluisse, et ostia fuissent clausa. Tum de me supplicium sumptum fuisset. Heu dementem me, nulla me prudentia liberavit hoc discrimine, sed casus tantum. Quid casus? Immo et promptum ingenium Lucretiae. O fidam feminam. O amatricem prudentem. O insignem et nobilissimum amorem. Cur me tibi non credam? Cur tuam non sequar fidem? Mille mihi si adsint cervices, omnes tibi committam. Tu fidelis es, tu cauta, tu prudens. Scis amare et amantem tueri. Quis tam cito excogitare potuisset viam, qua me quaerentes averteret, ut tu ipsa excogitasti? Tu mihi hanc vitam servasti, eandem tibi devoevo. Non meum est, sed tuum, quod spiro. Non erit mihi durum perdere propter te, quod per te teneo. Tu vitae meae ius habes, tu necis imperium. O candidum pectus. O dulcem linguam. O suaves oculos. O ingenium velox. O membra marmorea succique plena, quando ego vos revisam? Quando iterum corallina labia mordebo? Quando tremulam linguam ori meo immurmurantem denuo sentiam? Papillas ne umquam illas retractabo? Parum est, Achates, quod in muliere vidisti hac. Quo propior est femina, eo formosior est. Utinam mecum una fuisses! Non tam Candaulis regis Lybiae formosa uxor fuit, quam ista est. Non miror illum voluisse nudam coniugem socio demonstrare, ut plenius sumeret gaudium. Ego quoque itidem facerem, si facultas esset, Lucretiam tibi nudam ostenderem. Aliter autem nec tibi effari, quanta sit eius pulchritudo, possum,

3 viro] alibi: vir

7 hoc] alibi: ac hoc

7 tantum] alibi: δ tantum

19 in muliere] alibi: in hac muliere

19-20 mecum] alibi: una mecum

20 Lybiae] alibi recte: Lydiae

20 formosa uxor] alibi: formosa uxor formosior

16 succique plena] Ter., *Eun.* II 3, 27.: CH. color veru', corpu' solidum et suci plenum.

18 retractabo] Plaut., *Asin.* 224.: si papillam pertractavit, haud est ab re aucupis.

szükás alakú halfajtát, márnát helyeztek büntetésül.

20 Candaulis] Herod. I, 8-12. Justin. I 7, 14-19. Fuere Lydis multi ante Croesum reges variis casibus memorabiles, nullus tamen fortunae Candauli comparandus. Hic uxorem, quam propter formae pulchritudinem deperibat, praedicare omnibus solebat, non contentus voluptatum suarum tacita conscientia, nisi etiam matrimonii reticenda publicaret, prorsus quasi silentium damnium pulchritudinis esset. Ad postremum, ut adfirmationi suae fidem faceret, nudam sodali suo Gygi ostendit. Quo facto et amicum in adulterium uxoris sollicitatum hostem sibi fecit et uxorem, veluti tradito alii amore, a se alienavit. Namque brevi tempore caedes Candauli nuptiarum praemium fuit et uxor mariti sanguine dotata regnum viri et se pariter adultero tradidit.

nec tu, quam solidum quamque plenum meum fuerit gaudium, potes considerare. Sed congaude tu mihi, quia maior fuerat voluptas, quam verbis queat exponi.” Sic Euryalus cum Achate. Nec pauciora secum Lucretia dicebat, eius tamen tanto minor laetitia fuit, quo taciturnior. Aliis fidem non habuit, ut rem posset referre

5 Sosiae non audebat, prae verecundia, totum narrare.

Pacorus interea, Pannonius eques, domo nobilis, qui Caesarem sequebatur, ardere Lucretiam coepit. Et quia formosus erat, redamari putabat, solamque feminae pudicitiam obstare sibi rebatur. Illa, sicuti mos est nostris dominabus, omnes vultu blando intuebatur. Ars est, sive deceptio potius, ne verus amor
10 palam fiat. Insanit Pacorus nec consolari potest, nisi Lucretiae mentem persentiat. Solent matronae Senenses ad primum lapidem sacellum divae Mariae, quod in Bethleem nuncupant, saepius visitare. Huc Lucretia duobus comitata virginibus et anu quadam proficiscebatur. Sequitur Pacorus, violamque in manibus gestans deauratis foliis, in cuius collo epistulam amatoriam subtilibus inscriptam
15 membranis absconderat. Nec mirere. Tradidit enim Cicero Iliadem omnem ita subtiliter scriptam, sibi ostensam fuisse, ut testa nucis clauderetur. Offert violam Lucretiae seque commendat Pacorus. Respuit donum Lucretia. Instat Pannonius

2 tu mihi] alibi: mecum

2 queat] alibi: possit

4 quo] alibi: quanto

12 nuncupant] alibi: nuncupatur

15 Tradidit] alibi: Tradit

1 solidum] Ter., *Andr.* IV 1, 23.: non tibi sat esse hoc solidum visumst gaudium.

17 Instat] Ter., *Andr.* I 1, 120.: ego illud sedulo / negare factum. ille instat factum.

3 Sic Euryalus cum Achate] Ez a jelenet emléktet arra, ahogyan az ifjú Chaerea meséli el Antiphónak a Pamphiliával átélt kalandjait. Ter., *Eun.* III 5.

6 Pacorus] Pacorus Orodés partus király fia. Cic., *Ad Atticum* V, 18.: sed sive Romae es sive in Epiro, Parthi Euphraten transierunt duce Pacoro, Orodís regis Parthorum filio, (cum) cunctis fere copiis. Valamint Iustin. XLII 4, 5-16. E. Kovács Péter már idézett könyvében azt bizonygatja, hogy Pacorus nem azonos Hunyadi Jánossal. A személy azonosítására a mai napig nem került sor, a Zsigmond császár sienai kíséretére vonatkozó levéltári anyagok E. Kovácsétól eltérő szempontok szerinti tanulmányozására lenne szükség hozzá. Vö. E. Kovács, *Zsigmond király Sienában*, i.m., 50., 125., 164.

11 sacellum divae Mariae] A Sienához közeli egykori Santa Maria in Betlehem-kápolna. Vö. Pirovano, PICCOLOMINI, *Historia ...*, i.m., 77.

15 Cicero Iliadem] Plin. VII 85.: Oculorum acies vel maxime fidem excedentia invenit exempla. In nuce inclusam Iliadem Homeri carmen membrana scriptum tradit Cicero. „Az éleslátás szolgál olyan példákkal, amelyek leginkább meghaladják a hihetőség határát. Cicero azt írja, hogy Homerus költeményének, az Iliásnak egyik pergamenre írt másolata egy dióhéjba volt bezárva.” A szóban forgó hely Cicero elveszett, *Admiranda (Csodálatos történetek)* című művéből származhatott. Idősebb Plinius, *Természetrész VII-VII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről*, s. a r. Darab Ágnes, a fordítást az eredetivel összevetette Szekeres Csilla, Kalligram, 2014, 77. ill. 295. j.

magnis precibus. Tum anus: „Recipe”, inquit, „hera, donatum florem. Quid times, ubi nullum est periculum? Parva res est, qua potes hunc militem placare.” Secuta est Lucretia anilem suasionem violamque recepit, parumper, ultra progressa violam alteri ex virginibus tradidit. Nec diu post obviam facti sunt duo studentes, qui virgunculam, ut sibi florem traderet, non magno negotio induxerunt, apertoque violae stipite carmen amatorium invenerunt. Solebat hoc hominum genus pergratum esse matronis nostris. Sed postquam Caesaris curia Senas venit, irrideri, despici et odio haberi coepit. Quia plus armorum strepitus quam litterarum lepor nostras feminas delectabat. Hinc grandis livor et simultas ingens erat quae-rebantque togae vias omnes, quibus nocerent sagis. Ut ergo violae dolus patuit, ad Menelaum mox itur, epistolamque ut legat, rogatur. Ille moestus domum pergit, uxorem increpat domumque clamoribus implet. Negat se ream uxor remque gestam exponit et anus adducit testimonium. Itur ad Caesarem, fit querela. Vocatur Pacorus. Is crimen fatetur petensque veniam numquam se posthac Lucretiam vexaturum iure iurando confirmat. Sciens tamen Iovem non irasci sed arridere periuriis amantum, sterilem flammam, ut magis prohibitus erat, eo diligentius sequebatur. Venit hiems exclusisque Nothis solum Boream admittebat. Cadunt ex coelo nives. Solvitur in ludum civitas. Iactant matronae in vicos, iuvenes in fenestras nivem. Hinc nactus occasionem Pacorus epistulam alteram cera includit ceramque nive tegit et cingit factaque pila, in fenestram Lucretiae iacit. Quis non omnia regi fortuna dicat? Quis non favorabilem eius cupiat flatum facti cupit flatum? Plus enim valet hera benigni, quam si te Veneris commendet epistola Marti. Dicunt quidam nihil esse, quod in sapiente queat fortuna. Hoc ego his sapientibus concedo, qui sola virtute gaudent. Qui et pauperes et aegroti

4 tradidit] alibi: dedit

6 Solebat] alibi: Solebat enim

9 delectabat] alibi: oblectabat

10 nocerent] alibi: possent nocere

12 clamoribus] alibi: clamore

21–22 cupiat flatum fati] alibi: cupit flatum

22 Plus enim valet hera benigni] alibi recte: Fati enim plus valet hora benigni. Juvenalis következő sorára való utalás miatt: Iuv. XVI, 4–5.: plus etenim fati valet hora benigni / quam si nos Veneris commendet epistula Marti.

10 sagis] Tacit., *Germ.* 17.: tegumen omnibus sagum.

15–16 arridere periuriis] Ovid., *Ars* I, 633.: Iuppiter ex alto periuria ridet amantum. Tibull. III. 6. 49–50.: nulla fides inerit: periuria ridet amantum / Iuppiter et uentos inrita ferre iubet.

6 carmen amatorium] A helynek nyomdahibából keletkezett *carmen pergratum* variánsáról több fordítás kapcsán szó volt fentebb.

et in tauro Phalaridis clausi vitam se credunt possidere beatam, qualem nullum adhuc vel vidi vel fuisse putarim. Communis hominum vita favoribus fortunae indiget. Haec, quos vult, elevat et, quos vult, deprimit. Quis Pacorum perdidit, nisi fortuna? Non ne prudentis consilii fuit in nodis violae clausisse tabellas, et nunc beneficio nivis epistulam transmisisse? Dicit aliquis fieri cautius potuisse. Quodsi hoc consilium iuvisset fortuna, et cautus hic et prudentissimus iudicatus fuisset. Sed obstans fatum, pilam ex Lucretiae manibus lapsam, apud ignem duxit, ubi solutis calore nivibus liquefactaque cera tabellas manifestavit. Quas tum vetulae, quae se calefaciebant, tum Menelaus, qui aderat, perlegerunt novasque lites excitaverunt, quas Pacorus non excusatione, sed fuga vitavit.

Hic amor ex usu venit Euryalo. Nam dum vir gressus et actus Pacori speculatur, insidiis Euryali locum facit. Verumque est, quod dici solet non facile custodiri, quod a pluribus amatur vel impugnatur.

Exspectabant amantes post primum concubitum secundas nuptias.

Viculus inter aedes Lucretiae atque vicini perarctus erat, per quem pedibus in utrumque parietem porrectis in fenestram Lucretiae haud difficilis praebebatur ascensus. Sed huc ascendere solum noctu licebat. Menelao petendum rus erat

1 in tauro Phalaridis] alibi: in equo Phalaris

2 favoribus] alibi: favoris

2-3 fortunae indiget] alibi: indiget fortunae

4 Non ne] alibi: Numquid

13 custodiri] alibi: custoditur

13 impugnatur] alibi: expugnatur

17 huc] alibi: hac

1 in tauro Phalaridis] Ovid., *Ars* I, 653.: Et Phalaris tauro violenti membra Perilli / Torruit. Cic., *Verr.* IV, 73.: Tum illa quae quondam erant Himera sublata, de quibus antea dixi, Thermitanis sunt reddita, tum alia Gelensibus, alia Agrigentinis, in quibus etiam ille nobilis taurus, quem crudelissimus omnium tyrannorum Phalaris habuisse dicitur, quo vivos supplici causa demittere homines et subicere flammam solebat. Pindar., *Pyth.* I. 185-191. Val. Max. IX 2, 9. Ovid., *Trist.* III 11, 39-54. Dante, *Inf.* XXVII 7-12. Come 'l bue cicilian che mughhiò prima / col pianto di colui, e ciò fu dritto, / che l'avea temperato con sua lima, / mughhiava con la voce de l'afflitto, / sì che, con tutto che fosse di rame, / pur el pareva dal dolor trafitto.

1 clausi vitam se] Cic., *In Calp.*: Sed dicunt isti ipsi qui mala dolore, bona voluptate definiunt, sapientem, etiam si in Phalaridis tauro inclusus succensis ignibus torreatur, dicturum tamen suave illud esse seque ne tantulum quidem commoveri.

13 pluribus amatur] Hieron., *Contra Iovin.* I, 47.: Difficile custoditur, quod plures amant. Molestum est possidere, quod nemo habere dignetur. Minore tamen miseria deformis habetur, quam formosa servatur.

14 secundas nuptias] Piccolomini, *Chrys.* 102.: Illi iam intus secundas agunt nuptias.

17 petendum rus] Vö. Ter., *Eun.* II 1, 10.: ego rus ibo atque ibi manebo.

ibique pernoctandum, qui dies ab amantibus tamquam Saturnaliorum expecta-
 batur. Fit recessus. Mutatis Euryalus vestibibus in viculum se recepit. Stabulum
 illic Menelaus habebat, quod Euryalus docente Sosia, ingressus est, ibique noc-
 tem manens sub foeno latebat. Tum ecce Dromo, qui Menelai secundus famulus
 equis praepositus, impleturus praesepia foenum ex Euryali latere suscepit. Erat- 5
 que amplius suscepturus et Euryalum furca percussurus, nisi Sosias obviasset.
 Qui ut discrimen agnovit: „Da mihi hanc operam,” inquit, „frater bone. Ego pa-
 bulum equis praebebo. Tu interea loci vide, an nobis coena instructa sit. Gauden-
 dum est, dum herus abest. Melius est nobis cum domina quam cum illo. Haec
 iucunda est et perliberalis, ille iracundus, clamorosus, avarus, difficilis. Num- 10
 quam nobis bene est, dum ille adest. Videsne, ventres nostros iniquo castigat
 modio, qui semper esurit, ut nos fame cruciet. Nec sustinet mucida caerulei
 coerulei panis consumi, sed hesternum minutal servat in mensem, uniusque coenae
 siluros et anguillas salsas in alteram differt, et numerata fila sectivi porri, ne quid
 tangamus, signata recludit. Miser, qui per haec tormenta quaerit divitias. Nam 15
 quid stultius quam vivere pauperem, ut locuples moriaris? Quanto melius hera,
 quae, non contenta vitulis nos pascere et teneris hoedis, gallinas quoque turdos-
 que ministrat et vini copiam melioris. I, Dromo, cura, ut quam uncta popina sit.”
 „Istud,” inquit Dromo, „curae habebō, mensam potius quam equos fricabo. He-
 rum hodie in rus deduxi, quod sibi male succedat, nunquam mihi verbum dixit, 20

4 qui] alibi: qui erat

8 interea loci] alibi: δloci

11 ventres] alibi: ut ventres

16 melius] alibi: melius nobis

7 hanc operam] Verg., *Aen.* VII, 331–332.: hunc mihi da proprium, virgo sata Nocte, laborem, / hanc operam, ne noster honos infractave cedat / fama loco.

8 nobis coena] Vö. Ter., *Heaut.* I 2, 37.: ego ibo hinc intro, ut videam nobis quid in cena siet.

11–12 iniquo castigat modio] Iuv. XIV, 126–137.: servorum vestrum modio castigat iniquo / ipse quoque esuriens, nec enim omnia sustinet unquam / mucida caerulei panis consumere frusta, / hesternum solitus medio servare minutal / Septembri nec non differre in tempora cenae / alterius conchem aestivam cum parte lacerti / signatam vel dimidio putrique siluro, / filaque sectivi numerata includere porri: / invitatus ad haec aliquis de ponte negabit! / sed quo divitias haec per tormenta coactas, / cum furor haut dubius, cum sit manifesta phrenensis, / ut locuples moriaris, egentis vivere fato?

18 uncta popina] Horat., *Epist.* 1, 14, 21–22.: Fornix tibi et uncta popina / incutiunt urbis desiderium.

1 Saturnaliorum] Saturnus isten tiszteletére rendezett többnapos ünnepség az ókori Rómában, amely a későbbi keresztény farsanghoz hasonlóan, ünnepségekkel, ruhacserevel, a szociális normák felrugásával, szabadosabb légkörrel járt. Nem véletlen, hogy a következő mondatban Euryalus ismét álruhába öltözve jut be Lucretia házába.

4 Dromo] Dromo nevű szolga Terentius *Andria*, *Adelphoe* és *Heautontimorumenos* című komédiáiban szerepel.

nisi vesperi, cum me remisit et equos. Renuntiarique dominae iussit non se reditum hac nocte. Laudo te, Sosia, qui tandem odisse coepisti domini mores. Ego iam mutassem dominum, nisi me domina matutinis retinisset offellis. Nihil dormiendum est hac nocte. Bibamus voremusque, donec veniat dies. Non tantum
 5 per mensem lucrabitur herus, quantum nos una coena consumemus.” Audiebat haec Euryalus libens, tametsi mores servorum notabat et idem sibi fieri non dubitabat, cum domo abesset. Utque Dromo recessit, assurgens Euryalus: „O quam”, inquit, „beatam noctem, Sosia, tuo beneficio sum habiturus, qui me huc duxti et, ne patefierem, probe curasti. Vir bonus es, meritoque te amo nec tibi non gratus
 10 inveniar.” Aderat hora praescripta, laetus Euryalus, quamvis duobus perfunctus discriminibus, murum ascendit, et aperta fenestra subintrat, Lucretiam iuxta foculum sedentem paratissime obsoniis expectantem reperit. Illa ut amantem agnovit, assurgens medium complexa est. Fiunt blanditiae, dantur oscula. Itur in Venerem tensis velis; fessamque navigio Cytheream nunc Ceres reficit, nunc
 15 Bacchus.

Heu, quam breves voluptates sunt, quam longae solitudines. Vix horam Euryalus laetam habuerat, cum ecce Sosias, qui reditum Menelai nuntiat gaudiumque perturbat. Timet Euryalus fugere studet. Lucretia, mensis absconditis, obviam viro pergit reversumque salutat. Et: „O mi vir”, inquit, „quam bene redisti.
 20 Nam ego te iam villicum rusticanum rebar. Quid tu tamen ruri tam diu? Cave, ne quid olfaciam. Cur non domi manes? Quid me contristari tua absentia studes?”

8 duxti] alibi recte: duxisti

11 et aperta fenestra] alibi: ad apertam fenestram

11 iuxta] alibi: penes

13 agnovit] alibi: cognovit

17 cum] alibi: tum

18 Timet] alibi: Timens

18 studet] alibi: studuit

20 te iam villicum rusticanum] alibi: iam te villica inuisatum

20 diu] alibi: diu fecisti

21 contristari tua absentia] alibi: tua contristare absentia

9 meritoque te amo] Ter., *Adel.* V 8, 23.: Merito te amo. Ter., *Eun.* I 2, 106.: merito te amo, bene facis. Ter., *Heaut.* II 3, 119.: merito te amo, Clinia.

10 Aderat hora] Vö. Verg., *Aen.* IX, 107.: Ergo aderat promissa dies et tempora Parcae. Verg., *Aen.* V, 104.: Expectata dies aderat nonamque serena.

11 subintrat] Vö. Ovid., *Ars* II, 246.: Det quoque furtivas alta fenestra vias.

13 medium complexa] Ter., *Andr.* I 1, 106.: mediam mulierem complectitur.

14–15 Ceres reficit, nunc Bacchus] Ter., *Eun.* 732. IV 5, 6.: verbum hercle hoc verum erit sine Cerere et Libero friget Venus.

1 Renuntiarique dominae] A mondattagolásból eredő fordítási problémát a magyar fordítás kapcsán elemeztük.

Semper dum abes, timeo tibi. Tum ne quam adeas, timeo, ut sunt infidi uxoribus suis viri. Quo metu si vis me solvere, numquam foris dormias. Nec enim sine te nox est mihi ulla iucunda. Sed coena hic iam, post cubatum ibimus.” Erant tum in aula, ubi familia prandere solet, ibique virum detinere Lucretia nitebatur, donec Euryalus abeundi spatium suscepisset, cui necessaria erat morula quaedam. Menelaus autem foris cenatus erat seque in thalamum recipere festinabat. Tum Lucretia: „Parum me amas”, inquit, „cur non potius domi apud me coenasti? Ego, quia tu aberas, nec comedi hodie nec bibi quicquam. Venerunt tamen villici ex Rosalia, nescio quid vini portantes, optimum esse ferebant Trebeianum, ego prae moestitia nihil gustavi. Nunc quoniam ades, eamus, si placet, in cellarium introrsum gustemusque vinum, si, ut illi dixerunt, tam suavissimum sit.” Hisque dictis laternam dextra, virum sinistra manu recepit et in intimum penu descendit. Tamque diu nunc hunc, nunc illum cadum terebravit ac cum viro pitissavit, donec Euryalum putavit abisse, ac ita demum ad ingratos hymenaeos cum viro transivit.

Euryalus intempesta nocte domum repetivit. Sequenti luce, sive quod sic expediebat camerae, sive suspicio mala fuit, muro fenestram Menelaus obstruxit. Credo, ut sunt concives nostri in coniecturas acuti suspicionumque pleni, timuisse Menelaum loci commoditatem, utque parum fidebat uxori, occasionem demere voluisse. Nam etsi nihil conscius erat illi, vexatam tamen feminam, multis dietim tentatam precibus non ignorabat. Et animum cognoscebat mulieris instabilem, cuius tot sunt voluntates, quot sunt in arboribus frondes. Sexus enim femineus novitatis est cupidus, raroque virum amat, cuius copiam habet. Sequebatur ergo viam maritorum promulgatam, quorum opinio est infortunium bonis excludi

1 adeas] alibi recte: ardeas

2 si vis] alibi: si me vis

2 foris] alibi: extra

3 cubatum] alibi recte: cubitum

4 prandere] alibi: prandere familia

4 nitebatur] alibi: nititur

12 penu] alibi: penum

18 coniecturas] alibi: coniuncturas

19 utque] alibi: et, ut

22 frondes] alibi: folia

24 promulgatam] alibi: pervulgatam

13 pitissavit] Ter., *Heaut.* III 1, 47.: nam ut alia omittam, pytissando modo mihi.

16 intempesta nocte] Verg., *Aen.* III, 587.: et lunam in nimbo nox intempesta tenebat. Verg., *Aen.* XII, 846.: quas et Tartaream Nox intempesta Megaeram.

21 mulieris instabilem] Vö. Catull. LXVIII, 128.: quam quae praecipue multivola est mulier. Verg., *Aen.* IV, 569–570. heia age, rumpe moras. varium et mutabile semper / femina.’ sic fatus nocti se immiscuit atrae. Sen., *Rem. fort.* 16. 4. (17.): Nihil est tam mobile, quam feminarum voluntas, nihil tam vagum.

custodiis. Erepta est hinc conveniendi facultas, nec mittendis litteris permis-
 sa libertas est. Nam et cauponem, qui post aedes Lucretiae vinariam tabernam
 conduxerat, ex qua Euryalus solebat affari Lucretiam, ac litteras per arundinem
 mittere, sicuti Menelaus suasit, magistratus expulit. Restabat solus oculorum
 5 intuitus, nutuque tantum se consalutabant amantes, neque ista amoris extrema
 linea commode perfrui poterant. Erat ingens dolor utrique cruciatusque morti
 similis, quia nec amoris poterant oblivisci nec in eo perseverare.

Dum sic anxius Euryalus, quid consilii capiat, meditatur, venit in mentem Lu-
 cretiae monitum, quod sibi de Pandalo scripserat, Menelai consobrino. Peritos-
 10 que medicos imitatus, quibus mos est in periculosis aegritudinibus anceps adhi-
 bere medicamentum, et ultima potius experiri quam morbum sine cura relinque-
 re, aggredi Pandalum statuit remediumque suscipere, quod antea refutarat. Hinc
 igitur eo accersito et in penitiolem domus partem vocato: „Sede”, inquit, „amice,
 rem grandem tibi dicturus sum, indigentem his, quas in te scio sitas: diligentia,
 15 fide et taciturnitate. Volui iam dudum haec tibi dixisse, sed non eras mihi adhuc
 plene cognitus. Nunc et te nosco, et quia probatae fidei es, amo et observo. Quod
 si aliud de te nescirem, satis est, quia omnes tui concives te laudant, tum comites
 mei, quibuscum amicitiam conflavisti, et qui sis, et quanti sis pendendus me cer-
 tum fecere. Ex quibus te cupere meam benevolentiam didici; cuius te iam facio
 20 participem, quia non minus illa es dignus, quam ego sum tua. Nunc quid velim,
 quoniam inter amicos res agitur, paucis exponam. Tu scis, mortale genus quam
 in amorem sit pronum. Seu virtutis sit, seu vitii, late patet ista calamitas. Nec
 cor est, si modo carneum est, quod amoris non aliquando sentiat stimulos. Scis,
 quia nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salomonem, nec Samsonem
 25 fortissimum ista passio dimisit immunem. Incensi praeterea pectoris, et amoris
 improbi ea natura est, ut si quis prohibeatur, magis ardeat. Nulla re magis ista
 curatur pestis, quam dilecti copia. Fuerunt plures, tum viri, tum mulieres, tam

4 sicuti] alibi: sicut

9 consobrino] alibi: sobrino

26 improbi] alibi: imbibiti

26 prohibeatur] alibi: prohibeat

5–6 extrema linea] Ter., *Eun.* IV 2, 12. 640–641.: saltem hoc licebit. certe extrema linea / amare
 haud nil est.

9 Pandalo] Verg., *Aen.* V, 495–497.: tertius Eurytion, tuus, o clarissime, frater, / Pandare, qui
 quondam iussus confundere foedus / in medios telum torsisti primus Achiuvos.

15 fide et taciturnitate] Ter., *Andr.* I 1, 6–9.: fide et taciturnitate. SO. exspecto quid velis. SI. ego
 postquam te emi, a parvulo ut semper tibi / apud me iusta et clemens fuerit servitus / scis.

24 David] Dávid és Betshabé 2 *Sam.* 11.

24 Salomonem] Salamon és a Fáraó leányának esete 3 *Reg.* 11.

24 Samsonem] Sámson és Delila *Judic.* 16.

nostra quam maiorum nostrorum memoria, quibus inhibitio durissimae necis fuit occasio. Contra vero pleros novimus, qui post concubitum et amplexus passim concessos mox furere desiverunt. Nihil consultius est postquam amor ossibus haesit, quam furori cedere. Nam qui adversus tempestatem nititur, saepe naufragium facit. Et qui obtemperat procellae, superat. Haec ideo dixi, quia te scire meum amorem volo, et quid mei causa sis facturus. Tum et quod emolumentum hinc sit oriturum, nihil tacebo, quia iam mei cordis alteram te reputo partem.

Ego Lucretiam diligo, neque hoc, mi Pandale, mea culpa est factum, sed regente fortuna, in cuius manu est totus, quem colimus, orbis. Mihi non erant noti mores vestri, nec huius urbis consuetudines noram. Putabam ego feminas vestras, quod oculis monstrant, in corde sentire. Sed inescant homines vestrae matronae, et non amant, hinc deceptus sum. Credidi nanque amatum me Lucretiae fore, dum me luminibus intuebatur placidis, coepique contra diligere. Nec tam elegantem dominam dignam putavi, cui vices non redderentur amoris. Nondum te noram vel tuum genus. Amavi putans amari. Quis enim tam saxeus est aut tam ferreus, qui non amet amatus? Sed postquam fraudes novi meque dolis irretitum, ne meus sterilis esset amor, nisus sum omnibus artibus illam incendere, ut par pari referretur. Ardere namque nihilque urere tum rubor erat tum anxietas animi; quae me die noctuque mirum in modum cruciabat, ac adeo intorsus, ut egredi nullo pacto valeret. Factum est igitur, ut me continuante par sit amor amborum. Illa incensa est, ego ardeo. Ambo perimus, nec remedium protelandae vitae nostrae videmus, nisi tu sis adiumento. Vir eam custodit et frater.

2 pleros] alibi: plerosque

6 Tum et quod] alibi: Tibi quod

12 matronae] alibi: maritatae

19 ac] alibi: at eram

20 valeret] alibi: valerem

22 vitae nostrae] alibi: vitae videmus ullum

3–4 ossibus haesit] Ovid., *Her.* IV, 70.: acer in extremis ossibus haesit amor. Ovid., *Met.* II, 410.: haesit, et accepti caluere sub ossibus ignes.

15–16 saxeus est aut tam ferreus] Plin., *Ep.* II 3, 7.: Quare ego Isaeum non disertissimum tantum, verum etiam beatissimum iudico. Quem tu nisi cognoscere concupiscis, saxeus ferreusque es. Boccaccio, *Decameron* IV, 1.: Esser ti dovè, Tancredi, manifesto, essendo tu di carne, aver generata figliuola di carne e non di pietra o di ferro e ricordarti dovevi.

18 par pari referretur] Hieron., *Epist.* 45, 5. (Ad Asellam, régi számozás szerint 99.): Par pari refertur, et invicem nobis videmur insanire. Vö. Ter., *Eun.* III 1, 55.: par pro pari referto quod eam mordeat.

22 Vir eam custodit] Vö. Ovid., *Am.* II 12, 3–4.: quam vir, quam custos, quam ianua firma, tot hostes, / servabant, nequa posset ab arte capi!

Non tam vellus aureum pervigil draco servabat, nec aditum Orci Cerberus, quam ista diligenter recluditur. Novi ego familiam vestram, scio, quia nobiles estis, inter primores urbis, divites, potentes, amati. Utinam numquam novissem hanc feminam. Sed quis est, qui possit resistere fati? Non elegi hanc, sed casus dedit amandam. Sic res se habet. Tectus amor adhuc est, sed nisi bene tegatur, magnum aliquid, quod superi avertant, malum pariet. Possem ego me fortassis compescere, si hinc abirem. Quod quamquam mihi esset gravissimum, facerem tamen vestrae familiae gratia, si hoc putarem ex usu fore. Sed nosco illius furorem, aut me sequeretur aut manere coacta mortem sibi conscisceret, quod esset dedecus perpetuum vestrae domus. Quod igitur te volebam teque vocabam, nostri causa est, ut obviamus his malis. Nec alia via est, nisi ut amoris nostri aurigam te praebeas curesque, ut bene dissimilatus ignis non fiat apertus. Ego me tibi commendo, do, devoveo, obsequere nostro furori, ne dum oppugnatur, magis incendatur. Cura ut simul convenire possimus, quo facto mox humiliabitur amor tolerabiliorque reddetur. Tute scis aditus domus, scis, quando vir abest, scis, quando me valeas introducere. Frater viri avertendus est, qui est ad has res nimium perspicax Lucretiamque, tamquam locum germani teneat, magna cura custodit, universaque Lucretiae verba, aversas cervices, gemitus, screatus, tussim, risus attente considerat. Hunc eludere sententia est, nec sine te fieri potest. Adsis ergo, et quando affuturus vir sit, me instrue. Remanentemque fratrem di-

5 amor adhuc est] alibi: est adhuc amor

5 tegatur] alibi: regatur

6 aliquid] alibi: adhuc

9–10 esset dedecus perpetuum vestrae domus] alibi: esset domui vestrae dedecus perpetuum

11 nostri] alibi: vestri

14 simul] alibi recte: semel. Ez a logikusabb megoldás, mert egyrészt a convenire igében már benne van az 'együtt' jelentés, másrészt alább Euryalus „una nox mihi concessa” kifejezést használ, tehát egyszeri alkalmat kér.

16 quando] alibi: quomodo

18 universaque] alibi: inversaque

18 aversas] alibi recte: eversas

1 pervigil draco] Ovid., *Met.* VII, 149.: Pervigilem superest herbis sopire draconem. Ovid., *Her.* XII, 103–104.: Insopor ecce vigil squamis crepitantibus horrens / sibilat et torto pectore verrit humum. Ovid., *Her.* VI, 15.: pervigilem spoliium pecudis servasse draconem. Sen., *Herc. fur.* 531–532.: cum somno dederit pervigiles genas / pomis divitibus praepositus draco.

3 divites, potentes, amati] Ter., *Adel.* III 4, 56–57.: quam vos facillume agitis, quam estis maxime / potentes dites fortunati nobiles.

18 cervices, gemitus, screatus] Ter., *Heaut.* II 3, 131–132.: inversa verba, eversas cervices tuas, / gemitus screatus tussis risus abstine.

1 Cerberus] Ovid., *Her.* IX, 95–96.: Cerberos implicitis angue minante comis; / quaeque redundabat fecundo vulnere serpens.

verte, ne custos affixus Lucretiae sit, neve custodes adhibeat alios. Tibi credet, et quod dii faxint, hanc fortasse provinciam tibi committet, quam si susceperis et me iuveris, ut spero, iuvanda res est. Poteris enim me clam, dum ceteri dormient, intromittere et amorem lenire furentem. Ex his quot emergant utilitates, arbitrator te pro tua prudentia palam cernere. Servabis namque in primis honorem domus, 5 amorem tegetes, qui non posset absque vestra infamia manifestari, sobrinam tuam in vita tenebis, Menelao uxorem custodies, cui non tam obest una nox mihi concessa nesciis omnibus, quam si sciente populo illam perdidit me sequentem. *Nupta Senatori Romano, secuta est Hippia Lydum Apharon et Nilum famosaque moenia Lagi.* Quid, si me domi nobilem atque potentem Lucretia sequi statuat? 10 Quod dedecus vestri generis, quis populi risus? Quae nedum vestra, sed totius civitatis infamia? Diceret forsitan aliquis: absumenda potius ferro aut extinguenda venenis est mulier, quam id agat. Sed vae illi, qui se humano sanguine polluit et maiori scelere vindicat minus. Non augenda sunt mala, sed minuenda. Nos hoc scimus, ex duobus bonis melius eligendum, aut ex malo et bono, quod sit bonum, 15 sed ex malis duobus: quod minus obsit. Omnis via periculi plena est, sed haec, quam monstro, minus habet discriminis. Per quam nedum sanguini tuo consulles, sed mihi etiam proderis, qui paene insanio, dum mei causa video Lucretiam cruciari, cui potius odio esse vellem, quam te rogare. Sed hic sumus, eo deducta res est, ut, nisi tuis artibus, tua cura ingenio atque sollicitudine navis regatur, 20 nulla salutis spes maneat. Iuva igitur et illam et me, tuamque domum absque

2 fortasse provinciam tibi] alibi: tibi provinciam fortasse

3 iuvanda] alibi recte: in vado

3 dormient] alibi: dormiunt

9 *Lydum*] alibi recte: ludum

9 *Apharon*] alibi: et ad Pharon

11–12 civitatis] alibi: urbis

14 maiori] alibi: maiore

18 etiam] alibi: quoque

3 iuvanda] Ter., *Andr.* V 2, 4.: omni' res est iam in vado. Plaut., *Aul.* IV 10, 73.: haec propemodum iam esse in vado salutis res videtur.

4 utilitates] Vö. Ter., *Andr.* III 3, 37–39.: at si corrigitur, quot commoditates vide.

9 *Nupta Senatori*] Iuv. VI, 82–83.: Nupta senatori comitata est Eppia ludum / ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi.

11 populi risus] Vö. Ter., *Phor.* V 8, 18.: nam qui erit rumor populi, inquit, si id feceris?

13 humano sanguine] Vö. Sen., *Herc. fur.* 745.: sanguine humano abstine.

16 ex malis duobus] Vö. Plaut., *Stich.* I 2, 63.: ex malis multis malum quod minimumst, id minimest malum.

289.21–290.1 domum absque nota conserva] Vö. Ter., *Heaut.* IV 8, 4.: serva, quod in te est, filium, me ac familiam.

10 *Lagi.*] Az Oporinus-kiadásban dőlt betűvel szedve jelzik, hogy idézetről van szó.

nota conserva. Nec me putes ingratum. Scis, apud Caesarem quanti sim. Quidquid petiveris, impetratum tibi efficiam. Et hoc ante omnia tibi polliceor doque fidem: palatinum te comitem futurum omnemque tuam posteritatem hoc titulo gavisuram. Ego tibi Lucretiam meque et nostrum amorem et famam nostram et tui generis decus committo tuaeque mando fidei. Tu arbiter es. Omnia haec in te sita sunt. Vide quid agas. Et servare potes ista et perdere."

Subrisit his auditis Pandalus factaque morula: „Noram haec, Euryale”, dixit, „et utinam non accidissent. Sed eum in locum, sicut abs te dictum est, res rediit, ut necesse sit me, quod iubes, efficere, nisi et nostrum genus affici contumeliis et scandalum ingens cupiam exoriri. Ardet mulier, sicut dixti, et impotens sui est. Nisi occurro, ferro se fodiet, aut ex fenestris se dabit praecipitem. Nec vitae iam sibi, nec honoris est cura. Ipsa mihi suum ardorem patefecit. Restiti, increpavi, lenire flammam studui. Nihil profeci. Omnia praeter te parvi facit, nihil sine te curat. Tu illi in mente semper sedes, te petit, te desiderat, te solum cogitat. Saepe me vocitans: 'Audi, precor, Euryale', dixit. Sic mulier ex amore mutata est, ut iam non eadem videatur. Heu pietas, heu dolor, nulla prius in urbe tota vel castior vel prudentior Lucretia fuit. Mira res, si tantum iuris natura dedit amori in mentes humanas. Medendum est huic aegritudini. Nec alia cura est, nisi quam tu monstrasti. Accingam me huic operi teque, dum tempus erit, commonefaciam. Nec ex te gratiam quaero, quia non est officium boni viri, cum is nihil promereatur, gratiam poscere. Ego, ut vitem infamiam nostrae imminentem familiae, hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum amandus.”

10 dixti] alibi: dixisti

13 sine] alibi: nisi

22 amandus] alibi: premiandus. Ez utóbbi a valószínűbb olvasat, hiszen ebben a jelenetben szinte csereüzlet zajlik.

4 amorem et famam nostram] Ter., *Heaut.* II 3, 110–111.: et me et meum amorem et famam permitto tibi. / tu es iudex: nequid accusandu' sis vide. Ter., *Andr.* I 5, 61.: bona nostra haec tibi permitto et tuae mando fidei.

14 te petit, te desiderat] Ter., *Eun.* I 2, 113–115.: dies noctesque me ames, me desideres, / me somnies, me exspectes, de me cogites, / me speres, me te oblectes, mecum tota sis.

14–15 Saepe me vocitans] Vö. Ovid., *Her.* VIII, 115–116.: saepe Neoptolemi pro nomine nomen Orestis / exit, et errorem vocis ut omen amo.

16 non eadem] Ter., *Eun.* II 1, 19–20.: di boni, quid hoc morbist? adeon homines inmutarier / ex amore ut non cognoscas eundem esse!

16 Heu pietas, heu dolor] Vö. Mart. VIII 78, 4.: o pudor! o pietas! et putat esse parum.

19 tempus] Vö. Ter., *Eun.* III 1, 4–5.: hoc proviso ut, ubi tempus siet, / deducam.

22 non propterea sum] Vö. Ter., *Eun.* V 9, 21–22.: principio ego vos ambos credere hoc mihi vehementer velim, / me huius quidquid facio id facere maxime causa mea.

„At enim”, Euryalus inquit, „ego vel sic tibi gratiam habeo, ut creari te comitem, ut dictum est, modo tu dignitatem istam non spernas, curabo.” — „Non sperno”, inquit Pandalus, „sed ne hinc profecta sit, volo. Si ventura est, libere veniat. Nihil ego conditionale facio. Si potuisset hoc te nesciente fieri, mea ut opera apud Lucretiam esses, libentius id egissem. Vale!” — „Et tu vale!” retulit Euryalus. „Postquam animum reddidisti, fac, finge, inveni effice, ut simul simus.” — „Laudabis”, inquit Pandalus, laetusque abiit, quod tanti viri gratiam invenisset, tum quod se iam comitem esse sperabat. Cuius dignitatis tanto erat cupidior, quanto se minus cupere demonstrabat. Sunt enim homines quidam ut mulieres: quae cum maxime nolle dicunt, tum maxime volunt. Hic lenocinii mercedem sortitus est comitatum: et auream bullam suae nobilitatis posteritas demonstrabit.

In nobilitate multi sunt gradus, mi Mariane, et sane, si cuiuslibet originem quaeras, sicut mea sententia fert, aut nullas nobilitates invenies aut admodum paucas, quae sceleratum non habuerint ortum. Cum enim hos dici nobiles videamus, qui divitiis abundant, divitiae vero raro virtutis sunt comites, quis non videt ortum esse nobilitatis degenerem? Hunc usurae ditaverunt, illum spolia, proditiones alium, hic beneficiis ditatus est, ille adulationibus. Huic adulteria lucrum praebent, nonnullis mendacia prosunt. Quidam faciunt ex coniuge quaestum, quidam ex natis. Plerosque homicidia iuvant. Rarus est, qui iuste divitias congreget. Nemo fascem amplum facit, nisi qui omnes metit herbas. Congregant homines divitias multas nec unde veniant, sed quam multae veniant, quaerunt. Omnibus hic versus placet: *Unde habeas, quaerit nemo, sed oportet habere.*

2 est, modo tu dignitatem istam non spernas, curabo] alibi: ut dictum, faciam. Tu modo dignitatem istam non spernas.

8 iam comitem esse] alibi: comitem fore iam

18 beneficiis] alibi recte: veneficiis. Ez utóbbi a logikus, hiszen a bűnök által szerzett vagyronról van szó, s a mérgezés 'veneficium' bűn, míg az adományozás 'beneficium' kevésbé az.

3 libere] Vö. Ovid., *Her.* II, 62.: quaecumque ex merito spes venit, aequa venit.

6 fac, finge, inveni] Vö. Ter., *Andr.* II 1, 34.: facite fingite invenite efficite qui detur tibi.

7 Laudabis] Ter., *Heaut.* II 3, 133.: laudabi.

10 nolle dicunt, tum maxime volunt] Ovid., *Ars* I, 274.: Haec quoque, quam poteris credere nolle, volet. Ter., *Eun.* IV 7, 43.: immo certe: novi ingenium mulierum: nolunt ubi velis, ubi nolis cupiunt ultro.

16 divitiae vero raro virtutis] Vö. Ovid., *Ars* II, 277.: Aurea sunt vere nunc saecula: plurimus auro / Venit honos: auro conciliatur amor. Horat., *Sat.* II 3, 94–97.: Ipse videretur sibi nequior; omnis enim res, / Virtus, fama, decus, divina humanaque pulchris / Divitiis parent; quas qui construxerit, ille / Clarus erit, fortis, iustus, sapiens, etiam et rex.

20 divitias] Vö. Iuv. X, 23–25.: Prima fere vota et cunctis notissima templis / divitiae crescant ut opes, ut maxima toto / nostra sit arca foro.

23 hic versus] Iuv. XIV, 207.: unde habeas, quaerit nemo, sed oportet habere.

23 *Unde*] Az Oporinus-kiadásban dőlt betűvel jelzik, hogy idézetről van szó.

Postquam vero plena est arca, tum nobilitas poscitur. Quae sic quaesita nihil est aliud quam praemium iniquitatis. Maiores mei nobiles habiti sunt. Sed nolo mihi blandiri. Non puto meliores fuisse proavos meos aliis, quos sola excusat antiquitas, quia non sunt in memoria eorum vitia. Mea sententia nemo nobilis est, nisi virtutis amator. Non miror aureas vestes, equos, canes, ordinem famulorum, lautas mensas, marmoreas aedes, villas, praedia, piscinas, iurisdictiones, silvas. Nam haec omnia et stultus assequi potest, quem si quis nobilem dixerit, ipse fiet stultus. Pandalus noster lenocinio nobilitatus est.

Non multis post diebus ruri inter Menelai rusticos rixatum est, et occisi nonnulli, qui plus aequo biberant. Opusque fuit ad res componendas Menelao proficisci. Tum Lucretia: „Mi vir”, inquit, „gravis es homo debilisque, equi tui graviter incedunt; quare gradarium aliquem recipe commodatum.” Cumque ille percunctaretur, ubinam esset aliquis: „Optimum”, inquit Pandalus, „nisi fallor, Euryalus habet et tibi libens concedit, si me vis petere.” „Pete”, inquit Menelaus. Rogatus Euryalus mox equum iussit adduci idque sui gaudii signum recepit. Secumque tacite dixit: „Tu meum equum ascendes, Menelae, ego tuam uxorem equitabo.” Conventum erat, ut nocte ad horam quintam in vico Euryalus esset, speraretque bene, si cantantem Pandalum audiret. Abierat Menelaus, iamque coelum noctis obduxerant tenebrae. Mulier in cubili tempus manebat, Euryalus ante fores erat signumque morabatur, nec cantum audiebat nec screatum. Iam praeterierat hora, et ut abiret Euryalus, suadebat Achates delusumque dicebat. Durum erat amanti recedere et nunc unam, nunc aliam causam manendi quaerebat. Non canebat Pandalus, quia Menelai frater domi manserat et omnes aditus scrutabatur, ne quid insidiarum fieret, noctemque trahebat insomnem. Cui Pandalus: „Numquam ne hac nocte cubatum ibimus? Iam nox medium poli transcendit axem et me gravis occupat somnus. Miror te, cum iuvenis sis, senis habere naturam, qui-

25 cubatum] alibi: cubitum

4–5 nobilis est, nisi virtutis] Iuv. VIII, 20.: nobilitas sola est atque unica virtus.

5 aureas vestes, equos, canes,] Vö. Boccaccio, *Filost.* III 88, 1–2.: Segua chi vuole i regni e le ricchezze, / l'arme, i cavai, le selve, i can, gli uccelli.

10–11 Menelao proficisci] Vö. Ovid., *Her.* XVII, 155.: lude, sed occulte! maior, non maxima, nobis / est data libertas, quod Menelaus abest.

16 tuam uxorem equitabo] Vö. Boccaccio, *Decameron* III, 5.

19 obduxerant tenebrae] Boccaccio, *Filostr.* III, 24. Era la notte oscura e nebulosa.

22 causam manendi] Vö. Ter., *Eun.* III 3, 6.: ubi veni, causam ut ibi manerem repperit.

26 gravis occupat somnus] Verg., *Aen.* II 8–9.: temperet a lacrimis? et iam nox umida caelo / praecipitat suadentque cadentia sidera somnos.

18 Pandalum audiret] Vö. Boccaccio, *Filostr.* III, 23. Troilus Pandalus társaságában megy Criseishez.

20 nec screatum] Boccaccio, *Filostr.* III, 26 Chryseis köhögéssel jelzi Troilusnak, hogy hallja őt jönni.

bus siccitas somnum aufert, nec unquam dormiunt, nisi paululum prope diem, cum currus volvitur septentrionalis Helices, cum iam tempus esset surgendi. Eamus iam tandem dormitum. Quid sibi volunt haec vigiliae?" „Eamus”, inquit Agamemnon, „si tibi sic videtur. Antea tamen inspiciendae sunt fores, an satis firmatae sint, ne furibus pateant.” Veniensque ad ostium nunc unam, nunc 5 aliam seram admovit et pessulum addidit. Erat illic ingens ferrum, quod vix duo poterant levare, quo nonnumquam ostium claudebatur. Quod postquam Agamemnon levare non potuit: „Juva me”, inquit, „Pandale. Admoveamus ferrum hoc ostio, tum dormitum ibimus.”

Audiebat hos sermones Euryalus et: „Actum est”, tacitus ait, „si hoc ferramentum adiungitur.” Tum Pandalus: „Quid tu paras, Agamemnon? Tamquam domus obsidenda sit, firmare ostium paras. An tuti sumus in civitate? Libertas hic est et quies omnibus eadem. Tum hostes procul sunt, quibuscum bella gerimus, Florentini. Si fures times, sat clausum est, si hostes, nihil est, quod in hac domo te possit tueri. Ego hac nocte non subibo hoc onus, quia scapulas doleo. 15 Et infra sum fractus nec gestandis oneribus sum idoneus. Aut tu leva, aut sine.” „Vah, satis est”, inquit Agamemnon dormitumque cessit. Tum Euryalus: „Manebo hic adhuc horam”, ait, „si forte aliquis adaperiat.” Taedebat Achatem morae tacitusque maledicebat Euryalo, qui se tam diu retineret insomnem.

3 sibi] alibi recte: tibi

7 levare] alibi: elevare

8 levare] alibi: movere

8–9 ferrum hoc ostio,] alibi: ne fures subeant; tum dormire in utramvis aurem otiose poterimus. Ez a logikusabb olvasat, mivel valószínű utalás Terentius sorára. Ter., *Heaut.* II 3, 101.: in aurem utramvis otiose ut dormias.

12 ostium paras] Ovid., *Am.* I 6, 28–30. roboribus duris ianua fulta riget. / urbibus obsessis clausae munimina portae / prosunt; in media pace quid arma times?

17 satis est] Vö. Ter., *Andr.* I 1, 143–144.: sat est: / curabo.

1 siccitas] Vö. Cic., *De senect.* 10. §, 34.: Audire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nonaginta natus annos; cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere; cum autem equo, ex equo non descendere; nullo imbri, nullo frigore adduci ut capite aperto sit, summam esse in eo siccitatem corporis, itaque omnia exsequi regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris. XI. Non sunt in senectute vires. Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus eis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem cogimur.

2 septentrionalis Helices] A mítosz a nagymedve csillagképpé változott lányról, Ovid., *Met.* II, 409–530.

Nec diu mansum est, cum per rimulam visa est Lucretia parum quid luminis secum ferens. Versus quam pergens Euryalus: „Salve, mi anime Lucretia”, dixit. At illa exterrita fugere primum voluit, exinde rogans: „Quis tu es vir?” ait. „Euryalus tuus”, inquit Euryalus, „aperi, mea voluptas, iam mediam noctem te
 5 hic operior.” Agnovit Lucretia vocem, sed quia simulationem timebat, non prius ausa est aperire, quam secreta tantum inter se nota percepit. Post haec magno labore seras removit. Sed quia plurima ferramenta fores retinebant, quae manus feminea ferre non poterat, ad semipedis dumtaxat amplitudinem ostium patuit. „Nec hoc”, ait Euryalus, „obstabit”, extenuansque corpus per dexterum latus se
 10 intro coniecit mulieremque mediam amplexatus est. Achates foris in excubiis mansit.

Tum Lucretia, sive timore nimio, sive gaudio exanimata, inter Euryali deficiens brachia pallida facta est. Et omisso verbo ac oculis clausis per omnia similis mortuae videbatur, nisi quod adhuc calor pulsusque manebat. Exterritus Eurya-
 15 lus subito casu, quid ageret, nesciebat. Secumque: „Si abeo”, inquit, „mortis sum reus, qui feminam in tanto discrimine deseruerim. Si maneo, interveniet Agamemnon aut alius ex familia, et ego perierim. Heu, amor infoelix, qui plus fellis quam mellis habes. Non tam absinthium est amarum quam tu. Quot me iam discriminibus obiecisti? Quot mortibus meum caput devovisti? Hoc nunc restabat,
 20 ut in meis brachiis feminam exanimares? Cur non me potius interemisti? Cur

13 omisso] alibi: amisso

14 manebat.] alibi: manebant

17 perierim] alibi: peribo

1–2 luminis secum ferens] Boccaccio, *Filostr.* III 28, 1–2.: Avea la donna un torchio in mano acceso, / e tutta sola discese le scale. Boccaccio, *Filostr.* IV 114, 1–2: Criseida, quando ora e tempo fue, / com'era usata, con un torchio acceso / sen venne a lui.

4 mea voluptas] Plaut., *Cas.* 136.: Sine tuos ocellos deosculer, voluptas mea.

7–8 manus feminea] Ovid., *Her.* VIII 6.: cetera femineae non valere manus.

8 semipedis dumtaxat amplitudinem] Ovid., *Am.* I 6, 3–4.: quod precor, exiguum est—aditu fac ianua parvo / obliquum capiat semiadaperta latus.

9–10 se intro coniecit] Ter., *Heaut.* II 3, 36.: continuo hic se coniecit intro, ego consequor.

10 mulieremque mediam] Ter., *Andr.* I 1, 106.: mediam mulierem complectitur.

15 quid ageret, nesciebat] Vö. Ter., *Andr.* I 3, 4–5.: nec quid agam certumst, Pamphilumne adiu- tem an auscultem seni. / si illum relinquo, eius vitae timeo; sin opitulor, huius minas, / quoi verba dare difficilist.

17–18 plus fellis quam mellis] Iuv. VI, 179–181.: huius enim rari summique voluptas / nulla boni, quotiens animo corrupta superbo / plus aloes quam mellis habet.

14 manebat.] Vö. Boccaccio, *Filostr.* IV 116–124. Troilus halottnak hiszi Chryseist, és kardját elővéve végezni akar magával. Több versszaknyi beszédben búcsúzik az élettől, de mielőtt kardjába dőlne, Chryseis magához tér. Troilus sokkal hősiesebb és határozottabb, mint a nyavalygó Euryalus. Ez Piccolomini részéről valószínűleg az irónia egy újabb eszköze.

non me leonibus obiecisti? Heu quam optabilius erat in huius me potius gremio, quam istam in meo sinu defecisse?” Vicit amor virum, abiectaue propriae cura salutis, cum femina mansit. Elevansque altius mutum corpus atque deosculans madidus lacrimis: „Heu Lucretia”, inquit, „ubinam gentium es? Ubi aures tuae? Cur non respondes? Cur non audis? Aperi oculos, obsecro, meque respice. Ar-
 ride mihi, ut soles, tuus hic Euryalus adsum, tuus te amplectitur Euryalus. Mi anime, cur non me contrabacias? Meum cor, obiisti, an dormis? Ubi te quaeram? Cur, si mori volebas, non me monuisti, ut una occidissem me tecum? Nisi me audis, ecce, iam latus meum aperiet gladius, et nos ambos habeat ambos habebit exitus unus. Ah, vita mea, suavium meum, deliciae meae, spes unica mea, integra
 quies, siccine te, Lucretia, perdo? Atolle oculos, eleva caput. Nondum mortua es, video. Adhuc cales, adhuc spiras. Cur mihi non loqueris? Sic me recipis? Ad haec me gaudia vocas? Hanc mihi das noctem? Assurge, rogo, requies mea. Respice tuum Euryalum. Euryalus adsum tuus.” At sic fatus lacrimarum flumine
 super frontem et mulieris tempora pluit. Quibus tamquam rosarum aquis excita-
 ta mulier, quasi de gravi somno surrexit, amantemque videns: „Heu me”, inquit, „Euryale, ubinam fui? Cur me non potius obire sinisti? Beata iam moriebar in tuis manibus. Utinam sic excederem, antequam tu hac urbe discederes.”

Dum sic invicem fantur, in thalamum pergunt, ubi talem noctem habuerunt, qualem credimus inter duos amantes fuisse, postquam navibus altis raptam Helenam Paris abduxit. Tamque dulcis ista nox fuit, ut ambo negarent, tam bene

7 Meum cor] alibi: mi cor

8 occidissem me] alibi: me occidissem una

9 nos ambos habeat] alibi: ambos habebit

14 flumine] alibi: flumen

15 pluit] alibi: fluit

18 excederem] alibi: decederem

1 leonibus] Vö. Pyramus és Thisbe történetében. Ovid., *Met.* IV. 108–115.: „una duos” inquit „nox perdet amantes, / e quibus illa fuit longa dignissima vita; / nostra nocens anima est. ego te, miseranda, peremi, / in loca plena metus qui iussi nocte venires / nec prior huc veni. nostrum divellite corpus / et scelerata fero consumite viscera morsu, / o quicumque sub hac habitatis rupe leones! sed timidi est optare necem.”

8 non me monuisti] Vö. Verg., *Aen.* IV, 678–679.: sprevisti moriens? eadem me ad fata vocasses, / idem ambas ferro dolor atque eadem hora tulisset.

9 gladius] Vö. Ovid., *Her.* X, 88.: destituor rapidis praeda cibusque feris.

14 lacrimarum] Vö. Ovid., *Her.* VIII, 62.: perque sinum lacrimae fluminis instar eunt.

17 Cur me non potius obire sinisti] Boccaccio, *Filoc.* II. 23.: Oimè, perchè non morii io [Biancifiore] ieri nelle tue braccia, quando io fui sì presso alla morte, che tu credesti ch'io morta fossi? Io non sentirei ora questa doglia per la tua partenza.

inter Martem Veneremque fuisse. „Tu meus es Ganymedes, tu meus Hippolytus Diomedesque meus”, dicebat Lucretia. „Tu mihi Polyxena es”, Euryalus referebat, „tuque Aemilia, tu Venus ipsa.” Et nunc os, nunc genas, nunc oculos commendabat. Elevatoque nonnumquam lodice secreta, quae non viderat antea, contemplabatur et: „Plus”, dicebat, „invenio, quam putaram. Talem lavantem vidit Actaeon in fonte Dianam. Quid his membris formosius? Quid candidius? Iam redemi pericula. Quid est, quod propter te non debeat sustineri? O pectus decorum. O papillae praenitidae. Vosne tango, vosne habeo; vosne manus incidistis meas? O teretes artus. O redolens corpus. Tene ego possideo? Nunc mori satius, quando gaudium hoc est recens, ne qua interveniat calamitas. Anime mi, teneo te, an somnio? Verane haec voluptas est, an extra mentem positus sic reor? Non somnio certe, vera res agitur. O suavia basia, o dulces amplexus, o melliflui morsus.

4 Elevatoque] alibi: elevataque

8 praenitidae] alibi: premendae. Vö. Ovid., *Am.* I 5, 20.: forma papillarum quam fuit apta premi! Picclomini, *Chrys.* 22.: stringam et niveas milies premam papillas?

11 haec] alibi: ista

1 inter Martem Veneremque] Vö. Mart. XI 26, 6. esse negem melius cum Ganymede Iovi.

2 Polyxena] Polüxenáról Ovid., *Met.* XIII, 439. sqq.

4 secreta] Vö. Prop. I 4, 13–14.: ingenuus color et motis decor artubus et quae / gaudia sub tacita discere veste libet.

5 invenio] Ovid., *Her.* XVI, 147–148.: plus hic invenio, quam quod promiserat illa, / et tua materia gloria victa sua est.

5 Actaeon] Vö. Ovid., *Met.* III, 173–252.

9 mori satius] Vö. Ter., *Adel.* III 2, 14.: retinere satius esse credo quam metu.

10 interveniat] Vö. Ter., *Andr.* V 5, 5.: partast, si nulla aegritudo huic gaudio intercesserit.

10–11 an somnio] Boccaccio, *Filostr.* III, 34.: O t'ho io in braccio, o sogno, o se'tu desso?

12 vera res agitur] Vö. Iuv. IV, 34–35.: incipe Calliope. Licet et considerare: non est / cantandum, res vera agitur.

1 inter Martem Veneremque] Mars és Venus is házasságtörök voltak, mivel az istennő Vulcanus felesége volt. Együttlétük mégis olyan tartós volt, hogy Mars sisakjában fészket raktak Venus szent állatai, a galambok.

1 Ganymedes] Ganümedész elrablásáról, Ovid., *Met.* X 143–161. Boccaccio, *Fiam.* V 28, 5. e il quarto [comparando] per bellezza a Ganimede. Ganümedészt szépsége miatt Zeus főisten rabolta el sas képeben, és az Olümposzon az istenek pohárnokává tette.

1 Hippolytus] Amazonkirálynőtől született fiú, akibe beleszeretett mostohaanyja, Phaedra.

2 Diomedesque] A Tróját ostromló görög sereg legszebb férfia, aki miatt Chryseis nem tér vissza Troilushoz.

2 dicebat Lucretia] Ganümedész, Hippolitosz és Diomedész a férfiszépség triász, amelynek női megfelelője Polüxéna, Emilia és Venus hármasa.

2 Polyxena] Priamosz király leánya, akibe Akhilleusz beleszeretett.

3 Aemilia] Boccaccio *Teseida* c. művének női főszereplője. Ő az amazonok királynőjének szépséges húga, akiért Arcite és Palemone versenyeztek.

5 Actaeon] A vadászó ifjú megleste a szűz istennőt fürdés közben, akit ezért büntetésből Diana szarvassá változtatott, s az ifjút saját kutyái tépték szét.

Nemo me felicius vivit, nemo beatius. Sed heu, quam veloces horae. Invida nox, cur fugis? Mane Apollo, mane apud inferos diu. Cur equos tam cito in iugum trahis? Sine plus graminis edant. Da mihi noctem, ut Alcmenae dedisti. Cur tu tam repente Tithoni tui cubile relinquis, Aurora? Si tam illi grata esses, quam mihi Lucretia, haud tam mane surgere te permetteret. Numquam mihi nox visa est hac brevior quamvis apud Britannos Dacosque fuerim.” Sic Euryalus; nec minora dicebat Lucretia. Nec osculum, nec verbum irrecompensatum praeteriit. Stringebat hic, stringebat illa. Nec post Venerem lassii iacebant, sed, ut Antaeus ex terra validior resurgebat, sic post bellum alacriores isti robustioresque fiebant.

Nocte peracta, cum crines suos ex Oceano tolleret Aurora, discessum est. Nec post multos dies redeundi copia fuit crescentibus dietim custodiis. Sed omnia superavit amor viamque tandem conveniendi reperit, qua usi amantes sunt.

Interea Caesar, qui iam Eugenio reconciliatus erat, Romam petere destinavit.

3 Alcmenae] Hyg., Fab. 29.

4 relinquis, Aurora] Ovid., *Am.* I 13, 3.: Quo properas, Aurora? mane! Ovid., *Am.* I 3, 37–42.: surgis ad invisas a sene mane rotas. / at si, quem mavis, Cephalum complexa teneres, / clamares: „lente currite, noctis equi!” Cur ego plectar amans, si vir tibi marcet ab annis? / num me nupsisti conciliante seni? Ovid., *Her.* XVIII, 105–114.: eque tuis demptos umeris mihi tradis amictus / et madidam siccis aequoris imbre comam. / cetera nox et nos et turris conscia novit / quodque mihi lumen per vada monstrat iter. / non magis illius numerari gaudia noctis / Hellespontiaci quam maris alga potest; / quo brevius spatium nobis ad furta dabatur, / hoc magis est cautum, ne foret illud iners. / iamque fugatura Tithoni coniuge noctem / praevius Aurorae Lucifer ortus erat.

8 lassii] Vö. Ovid., *Am.* I 5, 25.: Cetera quis nescit? lassii requievimus ambo.

8 Antaeus] Lucan. IV. 641–653.: non expectatis Antaeus viribus hostis / sponte cadit maiorque accepto robore surgit. / quisquis inest terris in fessos spiritus artus / egeritur, Tellusque viro luctante laborat. / ut tandem auxilium tactae prodesse parentis / Alcides sensit, 'standum est tibi,' dixit 'et ultra / non credere solo, sternique vetabere terra. / haerebis pressis intra mea pectora membris: / huc, Antae, cades.' sic fatus sustulit alte / nitentem in terras iuvenem. morientis in artus / non potuit nati Tellus permittere vires: / Alcides medio tenuit iam pectora pigro / stricta gelu terrisque diu non credidit hostem.

9 robustioresque fiebant] A mítosz erotikus közegben való használatára lásd: Boccaccio, *Teseida* VIII, 80.: E quale Anteo, quando molto affannato / era da Ercul con cui combattea, / come la terra, sua madre, accostato / s'era, tutte le forze riprende, / cotale faticato, / mirando Emilia forte si facea; / e vie più fiero tornò al ferire / che prima, si lo spronò il disire.

3 Alcmenae] Zeus megkívánta a szépséges asszonyt, aki már teherben volt, s vele hált három napig férje, Amfitrióni képében. Ebből a nászból született Herkules.

6 Britannos] Mind a szerző Piccolomini, mind Euryalus feltételezhető alter egoja, Kaspar Schlick jártak Nagy-Britanniában.

8 Antaeus] Anteus anyja maga a Földanya, Gaia istennő volt, ezért amikor a földet érintette, Anteus ereje visszatért. Végül Herkules úgy győzte le, hogy a feje fölé emelte, és nem engedte, hogy Anteus erőt mérítsen anyja érintéséből.

13 Eugenio] IV. Jenő pápa, a velencei születésű Gabriele Condulmer, 1431. március 3-tól ült Szent Péter trónján. 1433. május 31-án koronázta Luxemburgi Zsigmondot német-római császárrá.

Sensit hoc Lucretia, quid enim non sentit amor? Aut quis fallere possit amantem?
Sic igitur Lucretia scripsit Euryalo:

Lucretia Euryalo.

„Si posset animus meus irasci tibi, iam suscenserem, quod abiturum te dis-
5 simulasti. Sed magis amat te quam me spiritus meus nullaque potest ex causa
adversus te moveri. Heu meum cor, quid est, quod mihi Caesarem non dixti re-
cessurum? Ille itineri se parat, nec tu hic manebis, scio. Quid, obsecro, de me
fiet? Quid agam misera? Ubi requiescam? Si me relinquis, non vivo biduum. Per
ergo has litteras meis lacrimis madidas perque tuam dextram et datam fidem,
10 si de te quicquam merui, aut fuit tibi quicquam dulce meum, miserere infelicis
amantis. Non peto, ut maneat, sed ut tollas me tecum. Fingam me vesperi Beth-
lehem petere velle unicamque recipiam anum. Adsint illic duo tresve famuli ex
tuis meque rapiant. Nihil negotii est volentem eripere. Nec tibi dedecori puta,
nam filius Priami coniugem sibi raptu paravit. Non iniuriaberis viro meo, is enim
15 omnino me perditurus est. Namque, nisi me abducas, mors illi me auferet. Sed
noli tu esse crudelis meque morituram relinquere, quae te pluris semper, quam
me, feci.” Ad haec Euryalus in hunc modum rescripsit:

Euryalus Lucretiae.

„Celavi te usque nunc, mea Lucretia, ne te nimium afflictares, antequam tem-
20 pus esset. Scio mores tuos. Novi, quia te nimium crucias. Nec Caesar sic recedet,
ut non sit reversurus. Ex Urbe postquam reverterimus, hac iter est nobis in pa-

5 magis amat] alibi: amat te quam me magis

6 meum] alibi: mi

6 dixti] alibi: dixisti

11 sed] alibi: tolle me

20 nimium] alibi: nimis

21 reverterimus] alibi: revererimus

1 non sentit amor] Ovid., *Met.* IV, 68.: quid non sentit amor?

1 quis fallere possit amantem] Verg., *Aen.* IV, 296.: At regina dolos (quis fallere possit amantem?)

4 suscenserem] Ovid., *Her.* XVII, 37.: nec tamen irascor — quis enim succenset amanti?

9 dextram et datam fidem] Ter., *Andr.* I 5, 54–55.: quod ego per hanc te dexteram [oro] et genium
tuom, / per tuam fidem perque huius solitudinem.

10 merui] Ovid., *Met.* VII, 854.: per si quid merui de te bene perque manentem.

10 quicquam dulce meum] Verg., *Aen.* IV, 314–319.: mene fugis? per ego has lacrimas dex-
tramque tuam te / (quando aliud mihi iam miserae nihil ipsa reliqui), / per conubia nostra, per
inceptos hymenaeos, / si bene quid de te merui, fuit aut tibi quicquam / dulce meum, miserere
domus labentis et istam, / oro, si quis adhuc precibus locus, exue mentem.

10 miserere] Sen., *Phaed.* 671.: miserere amanti.

14 sibi raptu paravit] Ovid., *Her.* V, 132–134. unde hoc compererim tam bene quaeris? amo! /
vim licet appelles et culpam nomine veles; / quae totiens rapta est, praebuit ipsa rapti.

triam. Quodsi Caesar aliam viam fecerit, me certe, si vixero, reducem videbis. Negentque mihi Superi in patriam reditum, errabundoque me similem reddant Ulyssi, nisi huc revertar. Respira ergo, mi anime, sumeque vires. Noli te maccrare, quin vive potius laeta. Quod dicis de raptu, esset mihi tum gratum, tum iucundissimum. Nec mihi maior praestari voluptas posset, quam te semper mecum 5 habere, ac meo ex arbitrio potiri. Sed consulendum est magis honori tuo quam cupiditati meae. Exigit namque fides tua, qua me complexa es, tibi ut consilium fidele praebeam et quod in rem sit tuam. Tu te scis praenobilem esse et in clara familia nuptam. Nomen habes tum pulcherrimae tum pudicissimae mulieris. Nec apud Italos solum tua fama clauditur, sed et Teutones et Pannonii et Bohemi 10 et omnes Septentrionis populi tuum nomen agnoscunt. Quodsi ego te rapiam, mitto decus meum, quod tui causa flocci facerem: qua ignominia tuos afficeres necessarios? Quibus doloribus matrem pungeres? Quid de te diceretur? quis rumor exiret in orbem? 'Ecce Lucretiam, qui Bruti coniuge castior Penelopeque melior dicebatur, iam moechum sequitur immemor domus, parentum et patriae. 15 Non Lucretia, sed Hippiia est vel Iasonem secuta Medea.' Heu me, quantus moeror haberet, cum de te talia dici sentirem. Nunc amor noster clam est. Nemo te non laudat. Rapina turbaret omnia. Nec umquam tam laudata fuisti, quam tunc vituperareris. Sed mittamus famam. Quid, cum nos amore nostro perfrui non valeremus? Ego Caesari servio, is me virum fecit et potentem et divitem, 20 nec ab eo recedere possum sine mei status ruina. Quodsi eum desererem, non quirem te decenter habere. Si curiam sequerer, nulla quies esset. Omni die castra movemus. Nusquam Caesari tanta mora fuit, quanta nunc Senis, idque belli necessitas fecit. Quodsi te circumducerem et quasi publicam feminam in castris haberem, vide, quam esset mihi et tibi decorum. His ex rebus obsecro te, mea 25 Lucretia, mentem ut istam exuas honorique consulas, nec furori magis quam tibi

2 Negentque mihi] alibi: negentque mihi patriam superi

4 gratum] alibi: gratissimum

12 facerem] alibi: faciam

14 orbem] alibi: urbem. Valószínűleg utóbbi a logikus olvasat, mert az egész világra 'orbis' kiterjedő botrány mégiscsak túlzásnak tűnik.

25 decorum] alibi recte: dedecorum

1 reducem] Vö. Ter., *Heaut.* II 4, 18.: ergo, mea Antiphila, tu nunc sola reducem me in patriam facis.

22 decenter habere] Vö. Ovid., *Rem.* 749.: Non habet, unde suum paupertas pascat amorem.

26 mentem ut istam exuas] Verg., *Aen.* IV, 319.: oro, si quis adhuc precibus locus, exue mentem.

11 omnes Septentrionis populi] Ha van bármi alapja a történetnek, egy, a korban híres szépségű asszonyt kellene keresni a forrásokban.

16 Hippiia] Vö. Iuv. VI, 82–113. Eppia története, aki egy gladiátor miatt hagyta el családját.

24 publicam feminam] A hadkiegészítő csapatoknak részei voltak a prostituáltak is.

blandiaris. Alius fortassis amator aliter suaderet et ultro te fugere precaretur, ut te, quamdiu posset, abuteretur: nihil futuri providus, dum praesenti satisfaceret aegritudini. Sed is non esset amator verus, qui libidini magis quam famae consuleret. Ego, mea Lucretia, quod frugi est, moneo. Mane hic, te rogo, nec
 5 me dubita rediturum. Quicquid apud Etruscos incumbet agendum Caesari, mihi committi curabo. Daboque operam, ut te frui absque tuo incommodo possim. Vale, vive, ama. Nec meum, quam tuus est, ignem putato minorem, aut me non invitissimum hinc abscedere. Iterum vale, mea suavitas et animae cibus meae.”

Acquievit mulier his et imperata facturam rescripsit. Paucis post diebus Euryalus cum Caesare Romam perrexit nec diu moratus, illic febribus est incensus. Infoelix penitus, qui cum arderet amore, febriumque coepit ignibus aestuare. Cumque iam vires amor extenuasset, adiectis morbi doloribus parum supererat vitae, tenebaturque spiritus medicorum remediis potius, quam manebat. Caesar ad eum dietim veniebat et quasi filium consolabatur omnesque curas Apollinis
 15 adhiberi iubebat. Sed nulla valentior fuit medela quam Lucretiae scriptum, quo viventem illam et sospitem cognovit. Quae res aliquantisper febres imminuit, Euryalumque surgere in pedes fecit. Qui et coronationi Caesaris interfuit ac ibi militiam suscepit, et aureum calcar.

Post haec cum Caesar Perusium peteret, is Romae mansit nondum ex integro sanus. Exinde Senas venit, quamvis adhuc debilis extenuatusque faciem, sed
 20 intueri potuit, non alloqui Lucretiam. Epistolae plures utrimque missae sunt. Rursus de fuga tractatum est. Triduo illic mansit Euryalus. Demum cum sibi aditus omnes videret ereptos, recessum eius amanti renuntiavit. Numquam tanta dulcedo fuit in conversando, quanta in recedendo moestitia. Erat in fenestra
 25 Lucretia, per vicum iam Euryalus equitabat. Humidos oculos alter in alterum iecerat, flebat unus, flebat alter. Ambo doloribus urgebantur, ut qui suis ex sedibus cor avelli violenter sentiebant. Si quis, quantus sit in obitu dolor, ignorat, duorum amantum separationem consideret, longe maior tamen hic anxietas inest et cruciatus ingentior. Dolet animus in morte, quia corpus relinquit amatum. Corpus
 30 absente spiritu nec dolet nec sentit. At cum duo invicem conglutinati per

14 consolabatur] alibi: solabatur

19 Perusium] alibi: Perusiam

20 faciem] alibi: facie

27 avelli] alibi: evelli

27 Si] alibi: ut

28 amantum] alibi: amantium

11 arderet amore] Vö. Ovid., *Ars* I, 735–738.: Attenuant iuvenum vigilatae corpora noctes / Curaque et in magno qui fit amore dolor. / Ut voto potiare tuo, miserabilis esto.

24–25 Erat in fenestra Lucretia] Boccaccio, *Filostr.* II 82, 1.: Ella [Criseida] si stava ad una sua finestra.

amorem unius sunt animi, tanto perniciosior est separatio, quanto sensibilior est utriusque dilectus. Et hic sane iam non erant spiritus duo, sed, quemadmodum inter amicos putat Aristophanes, unius animae duo corpora facta erant. Itaque non recedebat animus ab animo, sed unicus amor scindebatur in duos. Tum cor in partes dividebatur. Mentis pars ibat et pars remanebat. Et omnes invicem sensus disgregabantur et a se ipsis discedere flebant. Non mansit in amantium faciebus sanguinis gutta, nisi lacrimae fuissent et gemitus, simillimi mortuis videbantur. Quis scribere, quis referre, quis cogitare posset illarum mentium molestias, nisi qui aliquando insanivit? Laodamia recedente Protesilao et ad sacras Ilii pugnas eunte exsanguis cecidit. Eadem postquam viri mortem agnovit, vivere amplius minime potuit. Dido Phoenissa post fatalem Aeneae recessum se ipsam interemit. Nec Porcia post Bruti necem voluit superesse. Haec nostra, postquam Euryalus ex visu recessit, in terram collapsa per famulas recepta est cubilique data, donec resumeret spiritum. Ut vero ad se rediit, vestes aureas purpureasque et omnem laetitiae recludit ornatum; pelliceisque tunicis usa numquam posthac cantare audita est, nunquam visa ridere. Nullis facetiis, nullo gaudio nullisque umquam iocis in laetitiam potuit revocari. Quo in statu dum aliquamdiu perseverat, aegritudinem incidit. Et quia cor suum aberat nullaque menti consolatio

1 perniciosior] alibi: penosior

2 utriusque] alibi: uterque

15 pelliceisque] alii: pullisque

9 Protesilao] Ovid., *Her.* XIII 23–24.: lux quoque tecum abiit, tenebrisque exanguis obortis / succiduo dicor procubuisse genu. Ovid., *Ex Ponto* III 1, 110.: esset dux facti Laudamia tui. Ovid., *Rem.* 724.: Carperis? hoc periit Laodamia modo. Ovid., *Met.* XII, 67–68.: Troes, et Hectorea primus fataliter hasta, / Protesilae, cadis, commissaque proelia magno.

11 Dido Phoenissa] Verg., *Aen.* IV, 391. seq.: suscipiunt famulae conlapsaque membra / marmoreo referunt thalamo stratisque reponunt. Verg., *Aen.* IV, 663–665.: dixerat, atque illam media inter talia ferro / conlapsam aspiciunt comites, enseque cruore / spumantem sparsasque manus. it clamor ad alta / atria: concussam bacchatur Fama per urbem. Ovid., *Her.* VII, 195–196.: praebuit Aeneas et causam mortis et ense. / ipsa sua Dido concidit usa manu.

12 Porcia post Bruti] Mart. I 43[42], 2–5.: Coniugis audisset fatum cum Porcia Bruti / et subtracta sibi quareret arma dolor, / 'Nondum scitis' ait' mortem non posse negari? / credideram fatis hoc docuisse patrem.' / Dixit et ardentis avido bibit ore favillas.

13 collapsa per famulas] Verg., *Aen.* IV, 391.: suscipiunt famulae conlapsaque membra. Ovid., *Her.* II, 130.: linquor et ancillis excipienda cado.

14 vestes aureas purpureasque] Vö. Sen., *Phaed.* 387. seq.: Removete, famulae, purpura atque auro inclitas / vestes, procul sit muricis Tyrii rubor, / quae fila ramis ultimi Seres legunt.

3 Aristophanes] Vö. Platon, *Symp.* 189c seq.

9 Protesilao] Proteszilaosz volt az első görög, aki elesett Trója ostromában. Amikor ezt a felesége, Laodamea megtudta, azt kérte az istenektől, hogy egy órára hozzák vissza neki. Amikor teljesült ez a kívánsága, nem tudta elengedni férjét, így ő is távozott vele az alvilágba.

dari poterat, inter multum plorantis bracchia matris, ac collacrimantes et frustra consolatoriis verbis utentes necessarios indignantem animam exhalavit.

Euryalus postquam ex oculis numquam amplius se visuris abiit, nulli inter eundem locutus, solam in mente Lucretiam gerebat, et an unquam reverti posset, meditabatur. Venitque tandem ad Caesarem Perusii manentem, quem deinde Ferrariam, Mantuam, Tridentum, Constantiam et Basileam secutus est, ac demum in Ungariam atque Bohemiam. Sed ut ipse Caesarem, sic eum Lucretia sequebatur in somnis nullamque noctem sibi quietam permittebat. Quam ut obiiisse verus amator agnovit, magno dolore permotus lugubrem vestem recepit nec
10 consolationem admisit, nisi postquam Caesar ex ducali sanguine virginem sibi, tum formosam tum castissimam atque prudentem, matrimonio coniunxit.

Habes amoris exitum, Mariane mi amantissime, non ficti neque foelicis, quem qui legerint, periculum ex aliis faciant, quod sibi ex usu siet. Nec amatorium bibere poculum studeant, quod longe plus aloes habet quam mellis. Vale. Ex
15 Vienna, V. nonas Iulii, anno 1444.

9 agnovit] alibi: cognovit

11 coniunxit] alibi: iunxit

15 V. nonas] alibi: quintas nonas Iulias anno Domini millesimo quadringentesimo quadragésimo quarto

2 indignantem] Vö. Verg., *Aen.* XI, 831.: vitaeque cum gemitu fugit indignata sub umbras.

3 numquam amplius se visuris] Ovid., *Her.* II, 99.: Exspectem, qui me numquam visurus abisti?

13 sibi ex usu] Ter., *Heaut.* 210. I 2, 36. és Ter., *Heaut.* II 1, 9.: periculum ex aliis facere tibi quod ex usu siet.

14 plus aloes habet quam mellis] Iuv. VI, 179–181. huius enim rari summique voluptas / nulla boni, quotiens animo corrupta superbo / plus aloes quam mellis habet. Vö. Ovid. *Ars* II, 519–520. Litore quot conchae, tot sunt in amore dolores; / Quae patimur, multo spicula felle madent.

10 ducali sanguine virginem] Kaspar Schlick 1444-ben vette felségül V. Konrad von Oels herceg leányát, Agnest.

15 1444.] 1444. július 3.

A Historia de duobus amantibus szöveghelyek variánsai

1. Palatium illi apud sacellum sancte Marthe super vicum, qui ad Tophorum ducit Portam strictam, paratum fuit.

1. Palatium illi apud sacellum sanctae Marthae super vicum, qui ad Tophorum ducit Portam <i>strictam</i> , <i>paratum</i> fuit	mss CV1, Pz, Ox, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 221[tophoram], H 222, H 226, H 231, H 233, H 234, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70[toporum], C 71, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
2. <i>torphorum</i> ducit portam <i>strictam paratum</i> fuit	H 220, H 230, H 232, BMC IV 44 vö. 15. csoport
3. portam <i>strictam paratum sint</i>	RSuppl1
4. [<i>δ név</i>] ducit portam [<i>δ</i>] <i>paratum</i> fuit	ms Bp1
5. portam <i>structum paratum</i> fuit	H 234, H 237[Thophorum]
6. ducit portam <i>structum [δ]</i> fuit	mss R, Q, Va, Vb, Ricc, Mf, Mg, M, Mk, Mj[Toforum], Ms, CV3, Tr3, N, WUn1, Ps3[thoporium]. H 225, C 72
7. <i>Cophorum</i> ducit portam <i>structum [δ]</i> fuit	ms Bp2, H 151, H 154, H 156[cho-phorum], H 157, H 158, H 160, H 228, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571
8. <i>Theophorum</i> ducit, porta[!] <i>structum</i> , <i>paratum</i> fuit	Bazel 1545, Bazel 1554
9. <i>thoforum</i> ducit portam <i>structum</i> fuit	ms Me
11. <i>Thoforum</i> ducit portam <i>structum</i> fuit	mss Mü, Tr1, WUn2, FiC, RCo, P2

12. <i>thophorum</i> ducit portam structum fuit	ms P1, Tr2, Ml, RCa
13. <i>tofrum</i> ducit portam structum fuit	ms Mr
14. <i>torporum</i> ducit portam structum fuit	mss CV4, Ps2
15. <i>torphorum</i> ducit portam structum fuit	C 64, R 4, R 3, C 65
16. qui ad [<i>δ név</i>] portam ducit structum fuit	ms CV2
17. <i>toparum</i> [<i>δ ducit</i>] portam structum fuit	ms Mh
18. hiányzik	ms Mm

Megjegyzés: ms WOs hiányos a mikrofilm felvétel.

2. Interioris formae indicium faciebat exterior.

1. Interioris forme <i>indicium</i> faciebat exterior	mss R, Bp2, Va, Vb, Mj, Mr[vagy iudicium], Ms, CV2, CV3, Pz, WOs, Ox, P1[eldönthetetlen], Ps1, WUn2, Ps3. H 158, H 215, H 222, H 228, H 231, Lyon 1508, Lyon 1518, C 59, H 223=C62, C 68=P155, C 72, Bázél 1545, Bázél 1554
2. <i>iudicium</i>	mss FiC, Ricc, Bp1, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mü, Ml, RCo, RCa, CV1, CV4, Tr1, Tr3, N, Ps2, WUn1. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 225, H 226, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, C 64, C 65, C 69, C 70, C 71, RSuppl1, P 157, R 3, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1551, Bázél 1571
3. eldönthetetlen	mss Q, Tr2, Mr, P1
4. kimarad	ms Mm

3. Non timida, non audax, sed temperatum verecundie metu, virilem animum in femineo corde gerebat.

1. in femineo corde	ms Tr1
2. [<i>δ in</i>] femineo corde	mss R, P1
3. [<i>δ femineo</i>] in corde	mss WOs, WUn2[eredetileg]
4. femineo in corde	mss Q, FiC, Ricc, Bp2, Va[incorde], Mf[incorde], Me, Mg, M, Mk, Mj, Mr, Mü[incorde], Mm, RCo, RCa, CV4, Tr2, P2, WUn1. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571

5. *sub femineo corde* mss Bp1, Vc, Ms, Ml, CV1, Tr3, Pz, Ox, Ps1, Ps3. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 231, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, RSuppl1, P 157, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
6. *feminino corde* ms Mh
7. *femineo in corpore* mss Vb, CV2, N, Ps2. H 225, H 234, H 237, Bázél 1545, Bázél 1554
8. *kimarad* ms CV3

4. *Virum odit et alens venereum vulnus infixos pectori tenet [...]*

1. *alens venereum vulnus* mss R, Q, Bp2, Vc, Mf, Me, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, WOs, Ox, P1, N, P2, Ps2, WUn1, WUn2. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216=C61, H 225, H 234, H 237, H 239, R 4, BMC IV 44, C 65, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. *alens [δ] vulnus* ms Tr2. H 233, H 218, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. *alienus venereum vulnus* ms Va
4. *alcus venereum vulnus* ms Vb
5. *venerem vulnus* ms Bp1
6. *venerum vulnus* mss FiC, Ricc, Mg
7. *venerium vulnus* H 215, H 222, H 231, C 59, H 223=C 62, C 64, C 68=P 155
8. *vulnerum vulnus* mss CV1, Tr3[venereum is!], Pz, Ps1. H 213, H 214, H 217, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 235, H 236, RSuppl1, P 157, C 69, C 71, C 72
9. *veneris vulnus* ms Ps3
10. *venerium vultus* R 3

5. Ergo ego et matrem et virum et patriam relinquam?

1. et matrem et virum et patriam	mss Ricc, FiC, Bp2, Bp1, R, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, R 3, P157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. et matrem et patriam et virum	mss WUn2, WOs
3. et <i>patrem</i> relinquam	mss Q, N. H 225

6. nihil audet qui fame nimis studet

1. nihil audet qui fame <i>nimis</i> studet	mss P1, FiC, Bp1, R, Q, Vc, Mf, Me, Mg, Mr, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, Ox, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216=C 61, H 228, H 234, H 235, H 237, H 239, C 68=P155, C 69, C 71, C 72, RSuppl1, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. nihil audet qui fame <i>minis</i> studet	H 213, H 214, H 215, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. nihil audet qui fame <i>minimis</i> studet	H 218, H 219, P 157
4. nichil audet qui fame <i>nimum</i> studet	mss Mk, Mj, Mü
5. nichil audet qui fame <i>minus</i> studet	ms M
6. nichil audet qui fame <i>munus</i> studet	ms CV3
7. nihil <i>audit</i> qui fame <i>minus</i> studet	mss Ricc, Bp2, Ma, Va, Vb, Mh, CV4, N, P2. H 225, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV 44

7. Similis illi fiebat Eurialus visa Lucretia

1. *Eurialus visa Lucretia* mss R, Va, Vb, Mf, Mh, Mr, CV2, Tr2, Tr3, Ox, P2, Ps1, Ps2, WUn1. H 214, H 215, H 216=C61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, C 72, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545
2. *Eurialo viso Lucretia* mss P1, FiC, Bp1, Mg, Mm, RCo, RCa, CV3, Tr1, Pz. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
3. *Lucretia Eurialo viso (szórend!)* ms N. H 225
4. *Eurialus viso Lucretia* mss Ma, Bp2[Euriolus], CV1, CV4. H 213, H 217, C 64, C 65, C 69, C 71, R 3, R 4, RSuppl1, BMC IV 44
5. *Eurialus viso viso Lucretie* ms Ricc
6. *Eurialo visa Lucrecia* mss Q, Vc, Me, M, Mk, Mj, Ms, Ml, WOs, WUn2[eredetileg: viso]
7. *Euriolo visa Lucrecia* ms Mü
- Ms Ps3-ból kimarad a hely.

8. Aspice cesaries et madido cirro contortos crines.

1. *Aspice cesaries et madido cirro contortos crines* mss Bp2, Bp1[cesarie], Vc, Mf[crines cantores], Me[crines contortas], Mg, M[crines contortos], Mk[contortes cernes], Ml, Ps1, WUn2, Ps3. H 151, H 154[contortas], H 156[contortas], H 157[contortas], H 158[tiro, contortas], Mj[cohortes crines], Mü[cohortos crines], Ms, Mm, CV1, Tr2, Ox, P1, Ps2, WUn1[respice; crines contortos]. H 160, H 214, H 215, H 216=C61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 233, H 235, H 236, H 239[contortas], H 240, P157, RSuppl1, C 59, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515[cumtortos], Lyon 1518, Bázél 1551[tyro contortos], Bázél 1554, Bázél 1571[tyro contortos]
2. *cesarios* mss FiC, RCo, Tr1, WOs
3. *cesareos* mss Ricc, R, Q, Mr, RCa, CV3, Pz, N, P2. H 225, H 234, H 237, R 4, BMC IV 44, C 65, Bázél 1545[caesereos]

4. casareos	ms CV4
5. cesareas	mss Vb, Mh. C 64, R 3
6. cesaris	H 232
7. cesares	ms Va
8. casaries	H 213, H 215, H 223=C 62, H 231, H 217
9. <i>aspice comas et madido cirro crines contortas</i>	ms CV2
10. <i>contortos comes</i>	ms Tr3

9. Amorem qui tegi non vult vincam.

1. <i>tegi non vult vincam</i>	mss Mr, Mm[me tegi], CV2, Tr3, P2[regi-ről javítva], Ps2. H 230, H 231, H 220, H 228, H 234, H 237, P 157, RSuppl1, C 69, C 71, C 72, Bázél 1545
2. <i>tegi non vult [δ vincam]</i>	mss CV1, Tr2, Pz, Ox, Ps1, H 154[me tegi], H 156[me tegi], H 157[me tegi], H 158[me tegi], H 213, H 214, H 215, H 217, H 218, H 219, H 221, H 222, H 226, H 233, H 239[me tegi], H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1551[me tegi], Bázél 1554[a me tegi], Bázél 1571[me tegi]
3. <i>regi non vult vincam</i>	mss Bp1, Bp2, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg[me regi], Mh, M, Mk, Mj, Mü, Ms, Ml[negata non vult regi], RCo, RCa, CV3, Tr1, N, FiC, P1, WUn1, WUn2, Ps3. H 225, R 3[vult unicum], C 64[vult unicum], R 4[vult unicum]
4. <i>rege non vult vincam</i>	ms CV4
5. <i>legi non vult vincam unicum effugium</i>	ms WOs
6. <i>Amor est qui tegi non vult. Vnicum effugium est</i>	H 216=C 61
7. <i>tegi non vult vnicam vnicum effugium est</i>	H 232
8. <i>regi non vult unicum unicum refugium est</i>	BMC IV 44, C 65

10. Porcia Cathonis filia mortuo Bruto

1. Portia=Porcia Cathonis <i>filia</i>	mss Bp2, Vb, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Mm, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N, P2, Ps2[ait Portia], Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 216=C 61[ait Porcia], H 220, H 222, H 225, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, C 68=P155[ait Portia], BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. Portia=Porcia Cathonis [<i>δ filia</i>]	mss Bp1, Q, Vb, Mf, Me, M, Ml, CV2, Tr2, Tr3, WOs, Ox, P1, WUn1, WUn2. H 213, H 215, H 218, H 219, H 226, H 231, H 233, H 234, H 235, H 237, H 240, P 157, RSuppl1, C 59[ait Porcia], H 223=C 62, C 70, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545
3. Poncia Catonis [<i>δ filia</i>]	ms R
4. Procia Catonis [<i>δ filia</i>]	mss CV1, Pz, Ps1. H 214, H 217, H 221, H 228, H 230, H 232, C 69, C 71
5. Portica Catonis filia	ms FiC
6. Parcia cathonis filia	ms Va
7. Porthio cathonis filia	ms Ms

11. O quam his dilectus es, ait, feminis si scires, nec illi, quid hoc esset, querenti ultra respondit.

1. O quam his dilectus es, ait, <i>feminis si scires</i> , nec illi, quid hoc esset, querenti ultra respondit, <i>sed habiit</i> .	mss Ma, RCa, CV4[abiit]. C 64, C65[abiit], R 3[abiit], R 4[abiit], BMC IV. 44 [abiit]
2. O quam his dilectus es, ait, <i>feminis si scires</i> , nec illi, quid hoc esset, querenti <i>ultra</i> respondit	ms N. H 225
3. O quam <i>his</i> dilectus es <i>ait. Si scires</i> : nec illi quid hoc esset querenti <i>ultra</i> respondit	ms WOs. H 151
4. O quam <i>his</i> dilectus es <i>ait si scires</i> : nec illi quid <i>hoc</i> esset querenti <i>ultra</i> respondit	ms Tr1
5. O quam <i>his</i> dilectus es <i>ait si scires</i> ne illi quid hoc esset querenti <i>ultra</i> respondit	mss Ricc, FiC[nec]
6. O quam <i>hic</i> dilectus es, <i>ait si scires</i> : nec illi quid hoc esset quaerenti <i>ultra</i> respondit	mss Bp1, R, Q, Vb, Vc, RCo, P1, Ps2, WUn2. H 154, H 156, Lyon 1505, Lyon 1518[est], Bázél 1551, Bázél 1571
7. O quam <i>hic</i> dilectus es <i>ait si scires</i> nec hoc illi quid esset querenti <i>ultra</i> respondit	mss CV2, WUn1

8. O quam *hic* dilectus es ait *si scires*. Nec hoc illi quid esset querenti *ultra* respondit. ms Mf
9. O quam *hic* dilectus es ait: *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit. ms P2. H 160, Bázél 1554
10. O quam *hic* dilectus es ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit. mss Bp2, Mj
11. O quam *hic* dilectus es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit. mss Me, Mü, Ml
12. O quam *hic* dilectus es ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti [δ] respondit *sosias* ms Ps3
13. O quam *hic* dilectus es ait *si scires* nec hoc illi quid esset querenti *ultra* respondit ms M
14. O quam *hic* dilectus es. Ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit. ms Mr
15. O quam dilectus *hic* es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit ms Mm
16. O quam dilectus *huic* es ait *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit. ms Va
17. O quam [δ] dilectus es ait *si scires* Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit ms Mg
18. O quam *his* dilectus es, ait [δ *si scires*], nec illi, quid hoc esset, querenti *ultra* respondit H 157, H 158
18. O quam *his* dilectus es [δ ait] *si scires*. Nec illi quid hoc esset querenti *ultra* respondit. mss Ms, Mh
20. O quam *hic* dilectus es ait *si scires* nec illi quid hoc esset querenti [δ *ultra*] respondit ms Tr3
21. O quam *hic* dilectus es ait. Nec illi querenti quid hoc esset respondit. mss CV1, Tr2, Pz, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232[nincs külön mondatban], H 233, H 234, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, RSuppl1, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545[quod hoc]
22. O quam *hic* dilectus es ait *si scires* ait *si scires*[!]. Nec illi quid hoc esset querenti respondit. ms Mk
23. O quam *hys* dilectus es *si scires* vel illi quid esset querenti respondit ms CV3

12. At Euryalus certo cupidinis arcu percussus igne furtivo populante venas, qui totas penitus vorabat medullas.

1. <i>certo</i> cupidinis arcu	mss R, Q[ceco is], Bp1, Bp2, Vc, Mg, Mh, Mk, Mj, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, Tr3, N, FiC, P1, Ps2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, R 3, R 4, BMC IV 44, C 65, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
5. <i>certe</i> cupidinis arcu	mss Va, Mr, WOs, P2, WUn2
4. [δ] <i>cupidinis</i> arcu	ms Me. H 215, H 222[artu?], H 231, C 59[artu], H 223=C 62, C 68=P 155[artu]
2. [δ] <i>cupidinum</i> arcu	ms Ox
6. <i>toto</i> cupidinis arcu	mss Vb, Mf, M, CV2, WUn1
3. <i>secreto</i> cupidinis arcu	mss CV1, Tr2, Pz, Ps1. H 213, H 214, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545, Bázél 1554

13. nullam membris quietem dabat

1. nullam <i>membris</i> quietem dabat	mss Ricc[merebaris], FiC, Bp1, Bp2, R, Q, Vb, Vc, Me, Mf, Mg, M, Mk, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, CV1, CV2, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2. H 151 H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 237, H 239, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. nullam membris quietem dabbit	ms Mj
3. nullam <i>animo</i> quietem dabat	mss Ma, RCa, CV4. C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV 44
4. nullam <i>meraberis quorte</i> dabat	ms Va
5. nullam <i>moraberis</i> quietem dabit	ms Mh
6. <i>nullum miraberis</i> quietem dabit	ms CV3
7. nullam membris quietem <i>prebet</i>	ms Ps3

14. si verborum meminī quae ad Phaonem siculum scribit Sapho

1. Phaonem siculum	mss Bp1, Vc, Me, Mk[ad siculum], Mj, Mr, Ms, Ml, P1, P2[Pharaonem-ról javítva], WUn2. H 218, H 219, H 226, H 235, H 239, H 240, C 72, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1554
2. Phaonem <i>siculum</i>	P 157
3. Phaonem [<i>δ siculum</i>]	ms Ricc
4. Phaonem <i>scibit</i> [!] siculum Sapho	ms Mh
5. Pharonem siculum	mss RCa, CV3, Mü. H 225, C 70, H 228, C 68=P 155
6. Paronem sacculum	ms N
7. Pharaonem siculum	mss R, Bp2[sicculum], Vb, Mg, M, CV1, Tr3, Pz, Ox, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3[siculum]. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 234, H 237, C 59, H 223=C 62, C 69, C 71, RSuppl1, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1571
8. Pharaonem <i>Cyculum</i>	ms Va
9. Fauonem siculum	mss FiC, RCo
10. <i>Favonem</i> siculum	ms Tr1
11. Pauonem siculum	ms Q
12. <i>Phaouem</i> siculum	H 233
13. <i>Phauoem</i> siculum	ms CV4
14. Phanoem siculum	R 3, R 4, C 64, C 65
15. <i>ploaramen</i> siculum	ms WOs
16. kimarad	mss Mf, Mm, CV2, Tr2

15. Index tibi potuit esse vultus meus, saepe lachrimis madidus et quae, vidente te, emisi suspiria.

1. index	mss R, CV1, CV2, CV3, RCa, RCo, Tr1, Tr2, WOs, FiC, P1, Ps1, WUn2. H 214, H 215, H 216=C61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Bázel 1545, Bázel 1554

2. iudex mss Bp1, Va, Vb, Mm, Ml, Ox, N, Ps2, WUn1, Ps3. H 156, H 213, H 215, H 225, H 234, H 237, H 239, C 64, C 65, C 70, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
3. eldönthetetlen mss CV4, Q, Tr3, P2

16. Tu mihi somni et cibi usum abstulisti

1. Tu mihi somnum et cibi usum abstulisti mss FiC, RCo, Tr1
2. Tu mihi et somnum et cibi usum abstulisti ms RCa
3. Tu mihi et **somni et cibi usum** abstulisti mss Bp1, R, Q, Mf, Me, Mh, Ms, WOs, P1, P2, Ps2, WUn1, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
4. Tu mihi et sompni et cibi usum abstulisti mss Bp2, Mj, Mr, Mm, Ml, CV2
5. Tu michi et sompnum et cibi usum abstulisti ms CV3
6. Tu michi sompni et cibi usum abstulisti mss Vc, Tr3
7. Tu mihi et somnium et cibi usum abstulisti ms N. H 225
8. Tu mihi et sompnium et cibi **esum[!]** abstulisti ms Ricc
9. Tu michi et sompnum et cibi **esum[!]** abstulisti mss Va, Vb
10. Tu michi et somni et **tibi** usum abstulisti ms WUn2[a javító kéz a margón: cibi]
11. tu mihi et somnum et **tibi visum** abstulisti mss Mg, M[cibi?]
12. Tu mihi et **cibi et potus usum** abstulisti mss CV1[abstulisti usum], Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 237, H 240, RSuppl1, C 59, H 233=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545, Bázél 1554
13. Tu mihi et cibi et potus **suum[!]** abstulisti H 219, H 226, H 236
14. Tu mihi et cibi et potus **saporem** abstulisti P 157, H 219
15. Tu michi et **tibi et potus usum** abstulisti ms Pz. H 216=C 61
16. tu **mihi et tibi** abstulisti ms Mk

17. Arripiensque papirum in partes diversas scidit et calcatam saepe pedibus atque consputam in cinerem proiecit.

1. arripiens – proiecit mss Mg, CV1, Tr3, Pz, Ox, Ps1, Ps3. H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, R suppl1, C 59, H 233=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545
2. arripiens – coniecit mss R, Q, Ricc, Bp1, Bp2, Vb [consputam memorem], Vc, Mf, Me, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV2, CV4, Tr1, Tr2, WOs, N, FiC, P1, P2, Ps2, WUn1, WUn2. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, R 3, R 4, BMC IV 44, C 64, C 65, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
3. arripiens – concutit ms Va
4. arripiens – iecit ms CV3

18. Ac sic de te, ait, sumi supplicium, lena, deberet, igne quam vita dignior.

1. igne quam vita mss Mg, RCo, RCa, Ps2. H 216=C 61, H 219, H 225[igni], H 226, H 235, H 236, P 157, Bázél 1551, Bázél 1571
2. igne quam *vino* mss R, ms Ricc, Bp2[igni], Ms, Pz, N[igni], P1, P2, Ps1, WUn2, Ps3. H 215, H 231, H 234, H 236, H 237, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, C 72, Bázél 1545, Bázél 1554
3. igne quam *vivo* mss Q, Vb, Me[vino?], Mk, Mj, Mr, Mü, Mm, Ml, CV1, CV4, Tr2, Ox[digniore], WUn1. H 151, H 154, H 156, H 160, H 213, H 214, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 228, H 230, H 232, H 233, H 239, H 240, R Suppl1, C 69, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
4. igne quam *visio*[?] ms Bp1
5. igne quam *uno* H 157, H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
6. igne quam *ymo* ms Va
7. igni quam *vivem* ms Mf
8. igni quam *viva* ms Mh, Tr3
9. *igni* quam *vivo* ms M
10. igni quam *viva* ms CV3
11. igni *quinimmo* R 3, C 64
12. igni quam *via* ms Tr1, FiC
13. *igne* quam *dignior* ms WOs
14. igni quam *nimo* R 4, BMC IV 44, C 65

19. Sed abi ocus, ne te vir offendat meus

1. ne te vir offendat mss Vb, Q, Ricc, FiC, Bp2, R, Va[citius], Mf[pocius], Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Mm, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, WOs, N, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1554, Bázél 1571
2. ne te vir *inveniat* mss Bp1, Vc, Me, Ms, Ml, CV1, Tr2, Tr3, Ox, P1, Ps1, Pz[parcius]. H 213, H 214, H 215[oci], H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, C 59, C 61=H 216, H 223=C 62, C 68=P 155[inveniet], C69, C 70, C 71, C 72, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545

20. Respira, inquit, felix amator, plus amat mulier, quam amator.

1. plus amat mulier, quam amator mss FiC, Bp1, Bp2, R, Vc, Mf, Mg, Mk, Mj, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, Tr1, Tr3, Pz, WOs, Ox[amator felix], N, P1, Ps1, WUn1. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 225, H 228, H 230, H 232, H 235, H 237, H 239, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. plus amat mulier, quam *amator* mss Ricc, Q, Va, Vb, Me, Mh, M, Mr, CV4, P2, Ps2, WUn2[eredetileg: amator], Ps3[amator felix]. H 215, H 219, H 226 [infó MÁ], H 231, P157
3. plus amat [δ mulier] quam *amatur* ms Tr2. H 218, H 233[trieszti MÁ], H 234, H 237, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545
4. plus *enim* amat mulier quam amator R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44

21. Nec me illarum ex grege credito, quae se pretio vendunt.

1. quae se pretio vendunt H 215, H 231
2. quae se [*δ pretio*] vendunt mss Q, ms FiC, ms Ricc, Va, Vb, Vc, Bp1, Bp2, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
3. quae *sese* [*δ pretio*] vendunt C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44

22. Quaere aliam incestandam.

1. incestandam mss Q, FiC, Bp1, Bp2, Va, Vb, Vc, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV4, Tr2, Tr3, Pz, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 217, H 216=C 61, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 70, C 72, R 3[debeas querere], R 4[debeas quere], Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. infestandam ms Mf. H 215, H 231
3. intestandam mss Ricc, Mg, Mk, WOs
4. incestuandam mss Tr1, FiC, N. H 225, BMC IV 44
5. incestandem C 69, C 71
6. incessandam mss Mh, CV3
7. inastandi ms Me
8. inescandi ms M
9. vesandam[?] ms CV2

23. Monent me multarum exempla, quae per peregrinos amantes desertae sunt, ne tuum amorem sequar.

1. Monent me multarum exempla mss Va, Mf, Me, Mg, M, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, CV3, Tr1, Tr3, Pz, WOs, FiC, P, P2, Ps1, Ps2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 215, H 231, H 239, C 72, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. movent mss Vb[multarum me movent], Vc, Bp1, Bp2, Mk, RCa, CV1, CV2, CV4[eldönthetetlen szinte], Tr2, N, WUn1, WUn2. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, R 3, R 4, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545
3. manent mss Mh, Ox

24. Ariadne névének variánsai. Quid Adrianam referam – Adriane consilio fretus evasit

1. **Adrianam**, Adriane mss Ricc, Bp1, Bp2, Q, Va, Vb, Mf, Me, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, WOs, P1, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 225, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44.
2. Adrianam, Adriadne[!] ms N
3. Adrianam, Adriano mss R, Vc, Ml. H 151, H 154, H 156, H 157, H 160, H 239
4. Adrianam, Adriani mss Mg, Tr3
5. Adrianam, Ariadne H 158, C 72, Lyon 1505, Lyon 1518
6. Hadrianam, Ariadnae Bázél 1551, Bázél 1571
7. **Ariadnem**, **Ariadne** Bázél 1554
8. **Dianam**, Adriane mss Tr2, Pz, Ox. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 221, H 222, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545
9. Dianam, Hadrianae H 219, H 234, H 237
10. Dianam, Ariadne H 226, P 157, H 219¹
11. Dyanam, Adriane mss CV1, Ps1. RSuppl1, H 228
12. **Andrianam**, Adriane ms Mh
13. **Andriam**, Adriane ms FiC

1 Mint látható, ebben az esetben a H 219 jellel nyilván tartott kiadás két különböző példányra két különböző, némileg eltérő alakot tartalmaz.

25. Illam tamen desertam apud insulam deseruit.

1. deseruit mss Bp1, Vc, Mh, Mr, Ms, Ml, CV1, Tr2, Tr3, Pz, Ox, P1, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 59, C 61=H 216, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
2. dimisit mss Ricc, Bp2, R, Q, Va, Vb, Mf, Me, M, Mm, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, WOs, N, P2, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 157, H 156, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, BMC IV 44, C 65, C 64, R 3, R 4, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
3. misit mss Mg, Mk, Mj, Mü
4. kimarad a teljes mondat mss FiC, Tr1

26. Sed tu Ovidium legisti invenistique post Troiam dirutam

1. Sed tu Ovidium mss FiC, Ricc, Bp1, R, Q, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P157, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545, Bázél 1554
2. *Si tu* Ovidium mss Bp2, Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571

21. Facile est femellam decipere, sed quanto facilius tanto turpius.

1. femellam mss Bp1, Bp2, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158[tanto], H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, R Suppl1, P 157, C 59, H223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155[femelam], C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. feminam ms Q
3. famellam mss Ricc, M, Pz

22. **Quis modus assit amori:** tegi non potest amor, nec abscondi tussis.

1. tegi non potest amor, nec abscondi tussis	mss Bp2, R, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV4, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, WUn2, Ps3[quis enim adest amori]. H 151, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, P 157, RSuppl1, R 3, R 4, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515[ne abscondi], Bazel 1545, Bazel 1554
2. tegi nunc non potest amor, nec abscondi tussis	H 154, H 157, H 156, H 239
3. tegi nunc non potest amor, nec abscondi diutius	Bazel 1551, Bazel 1571
4. tegi nunc non potest amor, nec abscondi tu scis	H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
5. tegi non potest amor, nec abscondi tu scis	ms Ps2
6. tegi non potest amor, nec abscondi tassis	ms Ricc
7. tegi non potest amor, nec abscondi [δ tussis]	C 72
8. tegi non potest amor, nec abstandi tussis	ms Mg
9. Tegi non potuit amor neque abscondi tussis	ms Q
10. regi non potest [δ amor] nec abscondi tussis	mss Tr1, FiC
11. Quid indicis assit amori tegi non potest [δ amor] nec abscondi tussis	ms Bp1
12. amori tegi non potest [δ amor] neque abscondi tussi[!]	ms WUn1
13. quid modus esset[!] amori tegi non potest amor nec abscondi [δ]	ms CV3
14. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz

23. Eaque post reditum prima consalutatio fuit.

1. consalutatio mss Bp1, Br, Vc, Mk, Mj, Mü, Ms, Ml, RCa, Tr2, Tr3, Ox, P1, Ps1, Ps3. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 220, H 222, H 226, H 230, H 231, H 232, H 234, H 235, H 236, H 237, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70[consalutacio], C 72, Bazel 1545, Bazel 1554
2. consolatio mss Q, Va, Vb, Me, Mg, M, Mr, CV1, CV2, CV3, P2, Ps2, WUn1. H 221
3. consulatio mss Mf, N. H 225
4. consultatio mss R, Q, Ricc, FiC, Bp2, Mh, RCo, CV4, Tr1, WOs, WUn2. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bazel 1551[a margón *alia jel alatt consolatio is], Bazel 1571
5. consaluatio P 157, H 219
6. salutatio H 228, H 233, H 240, C 69, C 71, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
7. kimarad a teljes mondat mss Mm, Pz

24. et hera peribit et dominus infamiam subibit

1. et dominus infamiam mss Ricc[infamam], Bp1, Bp2, Q, Va, Vb, Vc, Mg, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, CV1, CV3, Tr2, WOs, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, C 59, C 62, C 68=P 155, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1571
2. et domus infamiam mss Ma, FiC, R, Mf, Me, Mh, M, Mk, RCo, RCa, CV2[domum], CV4, Tr1, Tr3, N. H 225, H 228, H 234, H 237, C 64, C 65, C 69, R 3, R 4, BMC IV 44, Bazel 1545, Bazel 1554
3. kimarad a teljes mondat ms Pz

25. meum est curare, ut quod agitur **occultum sit**

1. meum est curare, ut quod agitur	mss Bp1, Vc, Mk, Mr, Mü, Ms, Ml, CV2, Tr3, Ps1, Ps3. C 72
2. meum est curare, ut quod prius agitur	mss Ricc, FiC, Q, Me, Mg, Mm, Tr1, WOs, P1, P2[prius kihúzva], Ps2, WUn2. H 160
3. meum est curare ut quod peius agitur	mss Bp2, Ma, R[esetleg: prius], Va, Vb, Mh, Mj, RCo, RCa, CV4. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1554, Bazel 1571
4. meum est curare ut quod plus agitur	ms CV3
5. meum est curare ait quod agitur	mss CV1, Tr2, H 213, H 214, H 215, H 216=C61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 72, P 157, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
6. meum est curare ait ut quod agitur	H 228, C 69, C 70, C 71
7. meum est curare ait quod ahitur[!]	C 68=P 155
8. meum esse[!] curare ait quod agitur	H 221
9. meum est curare ut et quid prius agitur	mss Mf, WUn1
10. meum est curare ut et quod prius agitur	ms M
11. meum non est curare ut quod agitur	H 234, H 237, Bazel 1545
12. meum non est curare ut quod prius agitur	ms N. H 225
13. kimarad a teljes mondat	ms Pz

26. Commune malum **libido est**

1. commune malum	mss Ricc[omne], FiC, Bp1, Bp2, R, Ma, Se, Br, Q, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, C 59, H223=C 62, C 64, C65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, P 157, RSuppl1, BMC IV 44, Velence 1504[come], Velence 1514[come], Velence 1515[come], Bazel 1545, Bazel 1554

2. *commune bonum* ms Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
3. kimarad a teljes mondat ms Pz

27. **O insensatum pectus amantis, o mentem caecam! O animum audacem corque intrepidum! Quid est tam invium quod tibi non pervium videatur quid est tam arduum quod planum non estimes?**

1. *invium* – *pervium* – ***asperum*** mss CV1, Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 59, H 223=C 62, C 68, C 69, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
2. *invium* – ***parvum*** – *asperum* C 71, C 72
3. ***nimum*** – *parvum* – *asperum* ms R
4. ***invium*** – ***parvum*** – ***arduum*** ms Ps3
5. ***nimum*** – *parvum* – *arduum* mss Vb, Q, FiC, Ricc, Bp2, Mf, Me, Mg, M, Mr, N, RCo, RCa, CV2, CV3, Tr1, WOs, P2, Ps2, WUn2. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, C 65, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
6. ***invium*** – ***pervium*** – *arduum* mss Vc, Mj, Ms, Ml, CV4, Tr3, WUn1
7. ***nimum*** – ***pervium*** – *arduum* mss P1, Bp1, Va
8. ***magnum*** – *parvum* – *arduum* mss Mh, Mk, Mü
9. *nimum* – ***parum*** – *arduum* R 3, C 64
10. *nimum* – ***paruum*** – *arduum* R 4
11. *nimum* – *parvum* – [***δ***] ms Mm²
12. kimarad a teljes mondat ms Pz

2 A másoló számos kurtításai egyikének esett áldozatul a szöveghely. Az ms Mm megfelelő helyén ez áll: O insensatum pectus amantis. Quid est tam *nimum* quod tibi non *parvum* videatur? Tu omnem discriminem parvi facis tu nichil difficile censes.

28. Ecce venit dies meus. Nemo me adiuuare potest, nisi tu, Deus meus

1. Ecce venit dies meus. Nemo me adiuuare potest, nisi tu, Deus meus	mss Bp1, Vc, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, CV1, Tr2, Tr3, Ox, P1, Ps1, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 221, H 222, H 226, H 228, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72[advenit dies], Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. Ecce venit dies meus. [<i>δ Nemo me adiuuare potest, nisi tu, Deus meus</i>]	mss Ma, Ricc, FiC, Bp2, Va, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, N, P2[visszapótolja ezt a részt a másik kéz a margón], Ps2. H 225, H 234, H 237, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV 44, Bázél 1545
3. Ecce venit dies meus. Nemo me adiuuare potest, nisi tu, Deus [<i>δ meus</i>]	mss R, Q, Vb[nulló], Mf, Me[nullus], WOs, WUn2
4. Ecce venit dies meus <i>Nullus</i> me adiuuare potest [<i>δ nisi tu, Deus meus</i>]. Audieram ego	ms M
5. Ecce venit dies meus [<i>δ nemo</i>] me adiuuare potest nisi tu deus meus	ms CV2
6. Ecce venit dies meus nemo <i>te[!]</i> adiuuare potest nisi tu deus meus	H 220, H 230
7. Ecce venit dies meus nemo <i>nec[!]</i> adiuuare potest nisi tu deus meus.	H 223=C 62
8. kiamarad a teljes mondat	mss Mm, Pz

29. Dum sic loquitur Nisum, Achaten Palinurumque cernit

1. Nisum, Achaten <i>Palinurum</i> que	mss Mj, Mü, Ms
2. Nisum, Achatem Palinurumque	mss Mr, Ml, Tr3, P1, Ps3. Bázél 1554
3. Nisum Achatem Palimirumque	ms Bp1
4. Nisum <i>Achastem</i> Palinirumque	ms R
5. Nisum <i>acastem</i> palamirumque	ms Mf, WUn1
6. Nisum achatem palmirumque	ms CV2
7. Nisum Achatem Palimiumque	ms Q
8. Nisum Achatem Palmierumque[?]	ms Vc

9. Nisum Achatem Palmurumque	mss Me, Mh
10. Nisum Achatem Palinarumque	ms Mk
11. Nisum <i>achte palum utromque</i>	ms Mg
12. Nisum, Achatem Polimium que	H 225, H 234, H 237, Bázél 1545
13. Nisum Acatem Polimniumque[?]	ms N
14. Nisum Achatem Polinurumque	mss FiC, TrI
15. Nisum achatem pollimirumque	ms RCo
16. Nisum Achaten Polimirumque	ms Mm
17. Nisum Achatem polmierumque	ms RCa
18. Nisum, Achaten Plinium que	mss Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233[ceruit], H 235, H 236, H 240[ceruit], C 59, H 223=C 62, C 68[Achatem BritL], C 69[achatem BritL], C 70, C 71, C 72, P 155, P 157, RSuppl1
19. Nisum Acatem Plinium que	Velence 1504[ceruit], Velence 1514 [ceruit], Velence 1515
20. visum Achatem Palmierum que	mss Ma, CV4. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44
20. visum Achatem Palmireum que	ms Va
22. visum achatem palminurum	ms Bp2
23. visumque Agathem Palinurumque	ms Ricc
24. visum Achatem Palinurum que	ms Vb
25. visum achatem palinurumque	ms CV3, WOs, P2[javítva nisum-ra a másik tintával], Ps2[javítva nisum-ra ugyanaz a kéz a szó fölé írva]
26. visum Acastem palimirumque	ms M
27. visum, Achaten Polinurum	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505[achatem], Bázél 1551, Bázél 1571
28. visum, Achaten Polimmirum	H 160
29. visus achatem polinurum	Lyon 1518
30. visum achatem plinium que	ms CV1
31. visu achatem palmurini[?]que	ms WUn2
32. kimarad a teljes mondat	ms Pz

30. Non tam Candaulis regis Lidie **formosa uxor fuit quam ista est.**

1. Candaulis regis Lidiae formosa uxor fuit	H 158
2. Candaulis regis Lidiae uxor formosior fuit	C 72
3. Candaulis regis Libie formosa uxor	H 234[Libyae], H 237[Libyae], Bázél 1545, Bázél 1554[Lybiae]
4. Candaulis regis Libie formosa uxor	ms N. H 225
5. Candali regis Lidia formosa uxor formosior fuit	ms Ps1. H 213, H 214, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 69, C 70, C 71, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
6. Candali regis lidie formosa uxor fuit quam	mss Bp1, Vc, WUn1
7. Candali regis libie formosa uxor fuit	mss Mf, Me
8. Candali regis lilie	ms M
9. Candali regis lidie formosa uxor fuit quam ista est	ms Ms, Tr3
10. Candali regis lidie formosior uxor fuit quam ista est	ms Ml
11. Candale regis Lidie	ms Ricc
12. Candale Regis libie formosior uxor fuit	ms FiC, RCo, RCa
13. Candale regi lidia formosa uxor formosior fuit	ms CV1
14. candale regis lidie formosa uxor fuit quam ipsa est	ms CV3
15. Candalie regis lidie	ms WOs
16. candalis [javítva: candore alakra] regis lidie formosior uxor ista est	ms Ps2
17. Candele regis lilie formosior uxor fuit	mss Ma, CV4. C64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44
18. Candele regis Lidie formosa uxor fuit	mss Bp2, P1. H 160
19. Candele Regis libie	mss R, Tr1
20. Candele rege liddie formosa uxor fuit	ms Mg
21. Candule regis lidie	mss Va, Mr, P2
22. Candule regis lidia	ms Vb
23. non Canduli/Candali regis Lidie formosa uxor formosior fuit	ms Tr2

24. <i>Candoli</i> regis libie formosa fuit uxor quam ista est	mss Mk, Mj, Mü
25. <i>candole</i> regis lidie	ms WUn2
26. <i>candole</i> rege <i>lidue</i>	ms Q
27. <i>Tandali</i> regis Lidie formosa uxor fuit	H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
28. <i>tandali</i> regis <i>libie</i> uxor formosa fuit	ms Ps3
29. <i>Candidi</i> regis Lidia	ms Ox. H 215, H 222, H 223, H 231, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155
30. [<i>δ név</i>] regi libie	ms CV2
31. kimarad a locus	mss Mh, Mm, Pz

31. Pacorus interea, pannonius eques

1. Pacorus	mss P1, Ricc, FiC, Bp1, Ma, R, Q, Vc, Me, Mg, Mh, M, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, P1, Ps1, WUn2, Ps3. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 240, H 223=C 62, C 59, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, P 157, RSuppl1, BMC IV 44, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545, Bázél 1554
2. Paccorus	mss Mj, Mü
3. Baccarus	mss Bp2[Bactarus], Mm. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
4. Pacarus	mss Mf, WUn1
5. Pactorus	ms Mk[Butorius-ról javítva]
6. Pancorus	ms Mr
7. Paucorus[?]	mss P2, Ps2
8. Pantorus	mss Va, Vb
9. kimarad a teljes mondat	ms Pz

32. Apertoque violae stipite carmen amatorium invenerunt.

1. carmen amatorium invenerunt	mss Bp1, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 215, H 216=C 61, H 217, H 220, H 222, H 225, H 228, H 230, H 231, H 232, H 234, H 237, H 239, C 59, C 61, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, RSuppl1, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bazel 1545, Bazel 1551, Bazel 1554, Bazel 1571
2. kimarad a teljes mondat	mss WUn2, Pz
3. carmen pergratum esse nostris matronis	ms Tr2. H 214, H 218, H 219, H 221, H 226, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

33. et in tauro Phalaris clausi vitam se credunt possidere beatam

1. in <i>tauro Phalaris</i>	ms Vb. H 234, H 237[thauro], C 72
2. in tauro <i>Phalaridis</i>	Bazel 1545, Bazel 1554
3. in <i>equo Phalaris</i>	mss Va, R, Ricc, Bp1, Bp2, Q, Vc, Mg[clusi], CV1, CV3, Tr2, Ps1, Ps3[clusi]. H 151, H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 230, H 231, H 323, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bazel 1551, Bazel 1571
4. in equo fallarii	ms FiC
5. in equo fallaris	mss Mh, Mk, Mj, Mü, Tr1, RCo, P1[Fallaris]. H 154, H 156, H 157, H 158, H 228[phallaris], H 239, Lyon 1505, Lyon 1518
6. in equo falaris	mss Mr, Ml, RCa, Tr3, WOs, P2, Ps2[Falaris], WUn2
7. in equo phaleris	mss Ox, N, Ms[faleris]. H 225, C 69, C 71
8. et in equo <i>pharis</i>	C 68=P 155
9. in equo Pallaris <i>illusi</i>	ms Va
10. in equo <i>solaris</i> illusi	R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44
11. in equo <i>solare illius</i>	ms CV4

12. <i>iniquo fallacia censi</i>	ms Vb
13. iniquo fallacia <i>tensi</i>	mss Mf, WUn1
14. in iquo fallacia <i>exempti</i>	ms CV2
15. <i>equa</i> fallaris tensi	ms Me
16. <i>nulla iniqua</i> fallacia tensi	ms M
17. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz

34. Nam ego iam te re villica inuisatum rebar

1. Te iam <i>villica</i> inuisatum	mss R, Q, Se, Bp1, Bp2, Vc, Ms, Ml, P1, WUn1, WUn2[inuisantum?], WOs, Ps3[iam te villica]
2. te <i>vilica</i> inuisatum <i>robar</i>	ms Q
3. [<i>δ iam</i>] te villica in viscatum	ms M
4. te villica infiscatum	ms CV2
5. te villica inrusticatum rebatus	ms Ricc
6. Te villica inrusticum rebaris	ms Va
7. te villica inusitatum[?]	ms Me
8. te villica an rustatum	ms CV3
9. Te <i>villicam</i> inuisatum	mss Mk, Mj
10. te iam villicam nustatum[?]	ms Mg
11. Te villicam rusticatum	mss Ma, RCa, CV4. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 239, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
12. te villicam ruscatum[!] raber	ms FiC
13. te villicam ruscatum reber	ms Tr1
14. te villicam ruscatum	ms Tr3
15. te iam <i>vilicam</i> inruscatum	ms Mh
16. te vilicam in visraptum[?!]	ms Ps2
17. te iam <i>villicum</i> rusticatum	ms N. H 225, H 234, H 237
18. te villicum ruscatum	ms RCo
19. te iam villicum rusticanum	Bázél 1545, Bázél 1554
20. te villicum inuisatum	H 228, C 69, C 71, C 72
21. te villicum in ruere[?]	ms Mr
22. te villicum inrure[?]	ms P2
23. te villicum inuisitatum rebar[!] rusticum rebar[!]	ms Vb

24. Te re villica inviscatum	mss CV1, Tr2, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
25. te iam re villicam inviscatum	ms Ox
26. Te re villicam inrusticaturum	ms Br
27. Te re villicum rusticum	ms Vb
28. te villa inviscatum rebar	ms Mf
29. te villa inusatam[?] rebar	ms Mü
30. Te [δ villica] inviscatum rebar	ms Mm. H 160
31. kimarad a teljes mondat	ms Pz

35. virum sinistra manu recepit et in infimum penu descendit

1. in infimum penu duxit	ms Ma. C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV 44
2. in infimum penii duxit	ms CV4
3. in infimum penu descendit	mss Va, RCo, RCa, Tr1, N, Ps2. H 225, H 234, H 237, Bazel 1545
4. [δ in] infimum penu	ms FiC
5. in infimum penarii	H 220, C 69, C 71, C 72, H 228, H 230, H 232
6. in intimum penu	mss Vb, Ricc, Bp1, Bp2, R, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Ms, Mm, Ml, CV2, CV3, Tr3, WOs, P1, P2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1554, Bazel 1571
7. [δ in] intimum penu	ms Q
8. in intimum penum	ms R. H 157
6. in intimum penurii	ms Br
8. in intimum penarii	mss Tr2, Ox, Ps1, CV1[penary]. H 213, H 214, H 215, H 216, H 217, H 218, H 219, H 221, H 222, H 226, H 231, H 233, H 236, H 235, H 240, P157, RSuppl1, C 59, H 233=C 62[penary], C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
14. in intimum penari	C 68=P 155
10. in intimum penii	mss Vb, Mü
15. kimarad a teljes mondat	ms Pz

36. Scis quam nec sanctissimum David, nec sapientissimum Salamonem, nec Sansonem fortissimum ista passio dimisit immunem.

1. David, Salamon, Samson mss Bp1, Bp2, R, Q, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, WOs, N, P1, P2, Ps2, WUn1[sautissimum?], Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 234, H 237, H 239, C 64, C 65, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. [*δ David*] mss CV1, Tr2, Ox, Ps1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223=C 62, H 226, H 228, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, C 60, C 68=P 155, C 69, C 71, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. [*δ Salamon*] ms FiC
4. [*δ Samson*] ms WUn2
5. kimarad a teljes mondat³ ms Pz

37. Ambo perimus⁴ nec remedium protelände vite nostre videmus nisi tu sis adiumento

1. Ambo perimus nec remedium protelände vite nostre videmus nisi tu sis adiumento mss Bp1, Bp2, Mg, Mj, Mm, Ml, RCa[adiuvarere?] CV3, Tr3, P1, P2. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. ambo perimus. nec remedium protelände vite nostre videmus nisi tu sis adiumento. ms Ps3
3. Ambo perimus. Nec remedium protelände vite [*δ nostre*] videmus *ullum* nisi tu sis adiumento ms Ps1. H 213, H 214, H 215, H 217, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 230, H 232, H 231, H 235, H 236, P157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 72
4. nec remedium protelände vite [*δ nostre*] videmus *ullum* nisi tu *scis* adiumento H 228, C 69, C 71

3 A H 231 nyomtatvány általam vizsgált példányából hiányzik 2 oldal, így nincs adatom a *locusról*.

4 A variánslistában az Ambo perimus részt a 3. ponttól kezdve csak akkor írom ki külön, ha filológiai tényként jelentkezik megléte vagy hiánya.

5. nec remedium *pro te lande* vite [*δ nostre*] videmus C 68=P 155
ullum nisi tu sis adiumento
6. nec remedium *pro te laude* vite [*δ nostre*] videmus ms CV1
ullum nisi tu sis adiumento
7. nec remedium *protelandi* [*δ vite nostre*] videmus ms Tr2. H 218, C 70
ullum nisi tu sis adiumento
8. nec remedium *protelandi* [*δ vite nostre*] videmus H 233, H 240, Velence 1504, Ve-
ullum nisi tu sis *adiemento*[!] lence 1514, Velence 1515
9. Nec remedium [*δ protelande vite nostre*] videmus ms Ox
ullum nisi tu sis adiumento.
10. *Ambo perimus nisi tu sis adiumento.* ms N. H 225, H 234, H 237, Bá-
zel 1545
11. [*δ Ambo perimus*] Nec remedium vite nostre mss Mf, Me, CV2, WUn1
videmus nisi tu sis adiumento
12. nec *admodum*[!] protelande vite nostre videmus ms Q
nisi tu *scis*[!] adiumento
13. nec remedium [*δ protelande*] vite nostre videmus ms Vb
nisi tu sis adiumento
14. nec remedium *protelande nostre vite* videmus ms Ps2[szórend!]
nisi tus sis adiumento
15. nec remedium *protelande vite nostre* videmus H 216, Lyon 1505, Lyon 1518
nisi tu *scis*[!] adiuemeto [procelande vö. ms Ricc]
16. nec remedium *procelande*[!] vitae nostrae ms Ricc
videmus nisi tu sis adiumento.
17. nec remedium *prote lande*[!] vite nostre ms Va
videamus nisi tu sis adiumento
18. nec remedium *pro te* [*lacuna*] vite nostre videmus ms Mh
nisi tu sis adiumento
19. nec remedium *protelando vite que* nostre nisi tu ms WUn2
sis adiumento
20. Nec remedium *pro te laude* vite nostre [*δ videmus*] nisi tu sis adiumento ms WOs
21. nec remedium *pre laude* vite nostre videmus nisi ms Vc
tu sis adiumento
22. nec remedium *pro te laude* vite nostre videmus mss R, Mk, Mü, Ms. BMC IV
nisi tu sis adiumento 44
23. nec remedium *prote laude* vite nostre videmus ms CV4
nisi tu sis *adiuuamen*[!]
24. nec remedium *pro te laude* vite nostre videmus R 4
nisi tu sis *adiuvamen*

25. nec *in medium[!]* *pro te laude* vite nostre videmus C 65
nisi tu sis *adiuvamen*
26. nec remedium *pro laude* vite nostre videmus nisi mss Ma, Mr. C 64, C65, R 3
tu sis *adiuvamen*
27. nec *in medium[!]* *pro te laude* vite nostre videmus C 65
nisi tu sis *adiuvamen*
28. nec remedium *pro te lande[!]* vite *tacere[!]* ms FiC
videmus nisi tu sis adiumento
29. *ne* remedium protelande vite *tacere[!]* videmus. ms RCo
Nisi tuus adiumento.
30. *ne* remedium protelande vite *tacere[!]* videmus ms Tr1
nisi tu sis adiumento, *custodi et frater*
31. kimarad a teljes mondat ms Pz

38. Nec aditum Orci Cerberus

1. aditum Orci mss P, Ricc, Q, Va, Vc[forti is], Bp2, Mf, M[vagy arci?],
Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4[orti?], Tr2, Tr3,
WOs, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2[orthi], WUn1, Ps3. H 151,
H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215,
H 216, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 223,
H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236,
H 239, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71,
C 72, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Lyon 1505, Velence
1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bazel 1551, Bazel 1554,
Bazel 1571
2. aditum orchi H 216=C 61
3. additum orchi ms Mh
4. aditum orti mss Ma, Se, Vb, FiC, Bp1, Vb, Mg, Mj, Mü, Tr1, N. H 218,
H 225, H 232, C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44
5. aditum horti H 234, H 237, Bazel 1545
6. aditum arti ms Mk
7. aditum ortum ms Mr
8. aditum ore ms R
9. aditum ora mss Me, WUn2[adictum]
10. kimarad a teljes mondat mss Mm, Pz. C 70

39. Nupta senatori Romano secuta est Hippia⁵ ludum⁶ ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi.

1. Nupta senatori Romano secuta est Hippia ludum ad Pharon et Nilum famosaque moenia Lagi	ms P1
2. Nupta senatori romano secuta est Hippia ludum Ad pharon et Nilum famosaque menia lagi	C 72
3. Nupta Senatori Romano secuta est Ippia ludum ad Pharon et nilum famosaque menia lagi.	mss Bp1, Ml, Mj[Yppia], Mg, CV4, RCa, Tr2, P2, Ps3. C 64, C 65, BMC IV 44
4. nupta Senatori Romano secuta est Yppia ludum ad pharon et Nilum famosaque menia lagi.	ms RCo
5. Nupta Senatori Romano secuta est Ippia ludum Apharon et Nilum famosaque menia Lagi.	ms N. H 225, H 234, H 237, Bâzel 1545 [Hippia, moenia], Bâzel 1554
6. Nupta senatori romano secuta est ippia ludum alfarei[!] et nilum famosaque menia lagi	ms CV3
7. nupta Senatori romano secuta est Ippia ludum ad Pharon et uilum[!] famosaque menia lagi	R 3
8. nupta senatori romano secuta est. Ippia ludum ad pharon et nilum famosaque menialagi	R 4
9. nupta Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon et Nilum famosaque menia legi[!]	ms Tr1
10. nupta Senatori romano secura[!] est Ippia ludum ad pharon et nilum famosaque menia legi[!]	ms FiC
11. Nupta senatori romano secuta est [δ Ippia] ludum ad pharon et Nilum famosa que menia lagi	ms WOs
12. Nupta senatori romano secuta est ypia ludum ad pharon et nilum famosaque menia lagi	ms WUn1
13. Nupta senatori romano secuta est ypia ludam[!] ad pharon et nilum famosa que menia lagi	ms Mü
14. Nupta senatori romano sequta est ipia ludum ad pharon et nilum famosa medam[!] lagi[javítva langus-ról]	ms Ps2
15. nupta senatori romano secuta est ypia ludum ad pharon et iulum[!] famosaque menia lagi.	ms Mf
16. Nupta senatori romano sequuta est Yppia ludum ad pharon et iulum[!] famosaque menia lagi	ms Mh

5 Iuv. VI, 82-83.

6 PICCOLOMINI és VON WYLE, *The Tale of Two Lovers*, 432.

17. *Nuptys* senatori romano secuta est *hyspia* ludum ad pharon et *nilium* famosaque menia lagi ms Mk
18. nupta senatori romano secuta est *ispia*[!] *lydum* ad *phoron*[!] et nylum famosaque menia lagi ms Mr
19. *nuptu* senatori romano secuta est ippia *Ludium adpharan* et *vallum* famosaque *meralongi*. ms Va
20. Nupta Senatori romano secuta est Ippia *ludam*[*ludum?*] *adpharon* et nilum famosaque menia lagi ms Vc
21. Nupta senatori romano secuta est *pia*[!] ludum at pharaon et nilum famosaque menia lagi H 160
22. Nupta senatori romano secuta est *pia*[!] ludum *adpharaon*[!] et *iulium*[!] famosaque menia *perlagi*[!] ms Bp2
23. Nupta Senatori romano secuta est [*Ip*] *pia ludom* ad pharon et *milum*[!] famosaque *mynia* lagi. ms Q
24. Nupta senatori romano secuta est *ippia liddum* at pharon et nilum famosaque menia lagi H 151, H 154, H 156[libdum], H 157, H 239[Ippia]
25. Nupta senatori romano secuta est Ippia *liddum ut* pharon et nilum famosaque menia lagi H 158, Lyon 1505, Lyon 1518
26. Nupta senatori Romano secuta est *Hippia Lyddum* ad Pharon et Nilum famosaque *moenia* Lagi Bázél 1551, Bázél 1571
27. Nupta senatori romano secuta est *ippia* ludum ad pharon et nilum *formosa*que menia lagi. ms Ox. H 215, H 222, H 223, C 59, C 68=P 155
28. nupta senatori romano secuta est ippia ludum ad pharon *nili* famosaque menia lagi ms CV2
29. Nupta senatori romano *sequuta* est *ipia* ludum ad pharon et [*δ nilum*] famosaque menia lagi ms Tr3
30. Nupta senatori romano secuta est *mipia*[!] ludum *adpharam* et *juli*[?] famosa que menia lagi ms Vb
31. nupta *Senata*[!] romano secuta est Ippia ludum ad pharon et nilum *famosa*que menia lagi ms Me
32. Nupta *enato* romano secuta est *Yspia*[!] ludum *ad pharaoni* et *iuli* famosa que menia lagi ms M
33. Nupta senatori [*δ romano*] secuta est [*δ Ippia*] ludum ad pharon et nilum famosaque menia lagi ms WUn2
34. [*δ nupta*] Senatori romano secuta est Ippia ludum ad pharon famosaque menia lagi ms Ps1. H 213, H 214, H 218, H 219, H 220, H 221[pharun], H 226, H 228, H 230, H 232, H 235, H 236, P 157, C 69, C 71

35. Senatori romano secuta est **Ipia** ludum ad pharon C 70
formosaque menia lagi
36. Senatori romano secuta est **yppia** ludum **ad pharaon** ms CV1
formosaque menia **legi[!]**
37. Senatori romano secuta est Ippia ludum **ad pharaon** H 216=C 61
et nilum formosaque maenia lagi
38. Senatori romano secuta est. **Ipsa** ludum ad pharon H 233, H 240, Velence
formosaque menia lagi. 1504, Velence 1514, Ve-
lence 1515
39. [**δ nupta senatori romano**] Secuta est Ippia ludum ad ms Ricc
pharon et nullum **famosaque** metam lagi
40. kimarad a teljes mondat mss Mm, Pz, R

40. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum premiandus

1. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie mss Bp1, Q, Mr, Ms, CV1, Tr2,
hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum Tr3, WOs, Ox, P1, Ps1, WUn2.
premiandus H 213, H 215, H 216=C 61,
H 218, H 219, H 220, H 221,
H 222, H 226, H 228, H 230,
H 231, H 233, H 235, H 236,
H 240, P 157, RSuppl1, C 62,
C 70, C 71, C 72, Velence 1504,
Velence 1514, Velence 1515
2. ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie C 69, H 214
hoc ago. Quod si tibi conducit: non propterea sum
premiandus
3. Ego ut **vitam[!]** infamiam nostre imminentem ms Bp2
familie **hoc ago. Quod** si tibi conducit, non propterea
sum premiandus
4. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie H 232
hoc ago. **Quod** si tibi conducit non propterea sum
permandus[?]

5. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie C 59, C 68=P 155, H 223
hoc ago. Quid si tibi conducit, non propterea sum
premiandus.
6. ego ut **vitam[!]** infamiam nostre imminentem ms Mü
familie hoc ago quod si tibi conducit non propterea
sum premiandus
7. Ego ut vitem infamiam **nostrae familie** imminentem ms Ml[szórend!]
hoc ago quod si tibi conducit non propterea sum
premiandus
8. Ego ut vitem infamiam **nostram** imminentem ms Vc
familie hoc ago quod si tibi conducit non propterea
sum premiandus
9. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ms Vb, WUn1, M, CV2
hoc ago quod [**δ si**] tibi conducit non propterea sum
premiandus
10. Ego ut vitem infamiam **nostram** imminentem ms Mf
familie hoc ago quod [**δ si**] tibi conducit non
propterea sum premiandus
11. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem H 217
familie hoc ago, quod si tibi **aducit**, non propterea
sum premiandus
12. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem ms Mg
familie hoc ago quod [**δ si**] tibi **condecet[?]** non
propterea sum **peramandus**
13. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem ms Me
domui hoc ago **quid te conducit** non propterea sum
premiandus
14. ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ms Mj
hoc **ego** quod si tibi conducit non propterea sum
premiandus
15. ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ms Mk
hoc **ego** quod si tibi conducit non propterea sum
premandus[!]
16. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem ms Mm
familie hoc ago. [**δ quod si tibi conducit non**
propterea sum premiandus]
17. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie ms P2
hoc ago **sum premiandus**
18. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem ms RCa, CV4, N[hec ago]. H 225,
familie hoc ago **nec sum premiandus** H 234, H 237, R 3, R 4, BMC IV
44, C 64, C 65, Bázél 1545

19. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago non sum premiandus	ms CV3
20. Ego ut vitem infamiam nostre imminentis familie hoc ago non ut sum premiandus	ms Ps2
21. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago non ut sim premiandus	ms FiC, RCo, Tr1
22. ego ut vitem infamiam, nostre imminentem familie, hoc ego sum premiandus	ms Mh
23. ego ut vitam[!] infamiam nostrae imminentem familiae hoc ego sum premiandus	ms Ricc
24. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago sum peramandus[!]	ms Va
25. Ego ut vitem infamiam nostre imminentem familie hoc ago, quod si tibi conducit, non propterea sum amandus	H 151, H 154, H 156, H 157[vite], H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
26. ego ut vitem infamiam [δ nostre imminentem] familie hoc facio . Quod si tibi succedat non porpterea sum premiandus	ms Ps3
27. kimarad a teljes mondat	ms Pz

41. Nemo fascem amplum facit nisi qui omnes metit herbas

1. fascem	mss Bp1, Vb, Mf, Mg, Mh, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCa, CV1, CV2, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, P1, P2, Ps1, WUn1, WUn2. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 218, H 219, H 220, H 222, H 225, H 226, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 237, H 240, P157, RSuppl1[fastem?], C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Bázél 1545, Bázél 1554
2. Nemo fascem amplum facit nisi qui singulas metit herbas	ms Me
3. fastem	ms Ma. C 64[ampliam], C65, R 3, R 4, BMC IV 44
4. fastam	ms Va
5. fastum	mss Ricc, Q, Vc, M, RCo, CV3, Tr1. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 239, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
6. fastium	ms FiC
7. facem	ms Bp2

8. falcem amplam	C 69, H 221, H 228, C 71, C 72
9. falcem amplum	ms Ps3
10. faltem	H 217
11. festem amplam	C 65
12. vestem amplam	ms CV4
13. fassum amplum	ms Ps2
14. kimarad a teljes mondat	mss Mm, Pz

42. Tu meum equum ascendes, Menelae, ego uxorem tuam equitabo

1. Tu meum equum ascendes, Menelae, ego uxorem tuam equitabo mss Bp2, Mf, Mh, M. H 151, H 160, H 235, P 157
2. Tu meum equum ascendes, Menelae, ego uxorem tuam [**δ equitabo**] ms Ma
3. Tu **mecum** ascendes Menelae. Ego tuam uxorem equitabo. mss Ricc, Ms
4. Tu meum equum **ascendis** menelae, Ego tuam uxorem equitabo ms Q
5. **tuam uxorem** mss Bp1, Vb, Vc, Me, Mg, Mr, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. RSuppl1, H 154, H 156, H 157, H 158, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 237, H 239, H 240, C 59, C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Lyon 1518, Velence 1514, Velence 1515, Bázel 1545, Bázel 1551, Bázel 1554, Bázel 1571
6. Tu meum equum ascendes Menelae, ego **tuam equitabo uxorem** mss Va, Mk, Mj, Mü
7. Tu **meum** ascendes **equum** menelae Ego tuam uxorem equitabo ms CV3
8. kimarad a teljes mondat mss CV2, Pz

43. Cur non audis? Aperi oculos obscuro

1. Cur non audis? Aperi oculos	mss Bp1, Bp2, Q, Vc, Mg, Mk, Mj, Mü, Ms, Ml, CV1, CV3, Tr2, Ox, P1, Ps1, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 235, H 236, H 239, H 240, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. Cur non <i>audes aperire</i> oculos?	mss Ma, Ricc, FiC, Mh, RCo, RCa, CV4, Tr1, N, P2[audis-ra javítva]. H 225, H 234, H 237, R 3, R 4, C 64, C 65, BMC IV 44, Bázél 1545
3. cur non <i>audis aperire</i> oculos.
Obscuro meque respice	ms Pz
4. Cur non audis <i>ad aperire</i> oculos	mss Va, Vb
5. cur non <i>audes ad aperi</i> oculos	ms Mr
6. Cur non audis aperi <i>oculos tuos</i>
obscreo	mss Mf, Me, Mü, Ps2, WUn1
7. cur non audis? Aperi <i>oculos tuos</i>
obscreo	ms CV2
8. Cur non <i>respondes?</i> Aperi oculos	ms Tr3
9. cur non <i>vides</i> aperi oculos obscuro	ms WOs, WUn2
10. kimarad a teljes mondat	ms Mm, H 231 ⁷

44. quibus tanquam rosarum aquis excitata mulier quasi de gravi somno surrexit

1. <i>rosarum</i> aquis	mss Ma, Ricc, FiC, Bp1, Bp2, Q, Va, Vb, Vc, Mf, Me, Mg, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV2, CV3, CV4, Tr1, Pz, WOs, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, WUn1, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 215, H 216=C 61, H 222, H 223, H 231, H 239, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, R 3, R 4, P 155, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. <i>rais</i> aquis	mss CV1, Tr2. H 213, H 214, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 226, H 230, H 232, H 233, H 235, H 236, H 240, C 70, P 157, RSuppl1, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515

7 A H 231 általam vizsgált példányából két oldal ismét hiányzik, így ez a hely kimarad.

3. <i>rosa cum</i> aquis	ms N. H 225
4. <i>rosa</i> aquis	H 234, H 237, Bázél 1545
5. <i>roseis</i> aquis	Tr3, H 228, C 69, C 71, C 72
6. [<i>δ rosarum</i>] aquis	ms Mh
7. kimarad a teljes mondat	ms Mm. H 231 ⁸

45. Tu meus es Ganymedes, tu meus Hippolytus Diomedesque meus.

1. Ganymedes – Hippolytus – Diomedes	mss Q, Va, Vb, Vc, Bp1, Bp2, Mf, Me, Mg, Mh, M, Mk, Mj, Mr, Mü, Ms, Ml, RCo, RCa, CV1, CV2, CV3, CV4, Tr1, Tr3, Pz, WOs, Ox, N, FiC, P1, P2, Ps1, Ps2[Apolitus], WUn1[Diomedesque δ meus], WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 219, H 220, H 221[Diamedesque meus] H 222, H 225[Diomedes meus], H 226, H 228, H 230, H 231, H 232[Diamedesque], H 234[Diomedes meus], H 235, H 236, H 237[Diomedes meus], H 239, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 64, C 65, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. Ganymedes – Hippolytus – Adonis	ms Tr2. H 218, H 233, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
3. kimarad a teljes mondat	ms Mm

46. Acteon in fonte Dianam

17. <i>Acteon</i> in fonte Dianam	ms Tr3. H 216=C 61, C 72, H 239
20. Acteon in <i>fontem</i> Diana	ms N
21. <i>Actaeon</i> in fonte Dianam	Bázél 1545, Bázél 1554
6. <i>Actheon</i>	ms WUn2. H 226, H 235, P 157
11. <i>Achteon in fonte</i> Dyanam	mss Mf, M, CV2
1. <i>Atheon</i>	ms Bp1, Vb, Mg, CV1, Tr2, Ox, P1, P2, Ps1, Ps2, Ricc. H 213, H 214, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 230, H 232, H 233, H 234, H 237, H 240, C 59, H 223=C 62, C 68=P155, C 69, C 70, C 71, RSuppl1

8 A H 231 általam vizsgált példányából két oldal ismét hiányzik, így ez a hely kimarad.

7. Atheon in fonte Dyanam	mss Q, RCo, CV3, Pz, WUn1, Me, Mk, Mj, Ms, Ml, Ps3. H 215, H 231
8. Atheon <i>in fonte</i> Dianam	ms Va
10. Atheon in fonte Dyanam	ms Vc
14. Atheon <i>in fronte</i> Dianam	ms Mr
2. <i>Acheon</i>	H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1551, Bázél 1571
3. Acheon in fonte Dyanam	ms Mm. H 151
16. <i>Antheon</i>	mss RCa, Tr1, CV4. R 3, C 64, BMC IV 44, C 65
19. <i>Anteon</i> in fonte Dianam	ms WOs
4. Antheon <i>in fonte</i> Dianam	mss FiC, Bp2[Dyanam]
18. <i>Atheno</i>	H 228
13. <i>Arteon</i> in fonte dyanam	ms Mh
15. <i>Acheopn in fonte</i> Dyanam	ms Mü

47. O papille prenitide vosne tango?

1. papille <i>prenitide</i>	mss Mf, Mr, Ms, CV1, Tr2, Ox, Ps1, WUn1. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 234, H 235, H 236, H 237, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 70, C 71, C 72, Bázél 1545, Bázél 1554
2. papille <i>premende</i>	mss Ma, Q, Ricc, FiC, Bp1, Bp2, Va, Vc, Me, Mg, M, Mk, Mj, Mü, Ml, RCo, RCa, CV3, CV4, Tr1, Tr3, Pz, WOs, N, P1, P2[javitva prenitide-re], Ps2, WUn2, Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 225, H 239, C 64, C65, R 3, R 4, BMC IV 44, Lyon 1505, Bázél 1551, Bázél 1571
3. papille <i>nitide</i>	ms Vb
4. <i>mamille praenitide</i>	H 233, H 240, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515
5. <i>mamille premende</i>	ms Mh. Lyon 1518
6. kimarad a teljes mondat	mss Mm, CV2, R

48. apud Britanos Dacosque fuerim

1. Britanos Dacosque	mss Bp1, Bp2, Q, Vb, Vc, Mf, Mg, Ms, Mm, Ml, CV1, CV2, Tr2, Pz, WOs, P1, Ps1, WUn1, WUn2[dacusque], Ps3. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 218, H 219, H 220, H 222, H 231, H 233, H 234, H 237, H 239, H 240, C 70, Velence 1504, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1505, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571
2. Britanos <i>Dachosque</i>	ms Ox. H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 221[brithanos dachosque], H 226, H 228, H 230, H 232, H 235, P 157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 68=P 155, C 69, C 71, C 72
3. Britanos <i>Danosque</i>	ms Br
4. <i>britones</i> dacosque	mss Me, M, Mk, Mj, Mr, Mü
5. <i>britonos</i> dacosque	ms Tr3
6. <i>laicanos</i> dacosque	mss Ma, CV4, P2[britones-re javítva, vö. 4. csoport], Ps2. C 64, C 65, R 3, R 4, BMC IV 44, C 65
7. Laicanos <i>diachosque</i>	ms Ricc
8. <i>laitanos</i> dacosque	ms CV3
9. <i>lactanos Daciosque</i>	ms N. H 225
10. <i>lattanos</i> dacosque	mss FiC, RCo, RCa, Tr1
11. <i>liatanos</i>	ms Va
12. <i>latinus</i> dacosque	ms Mh

49. Itaque non recedebat animus ab animo sed unicus animus scindebatur in duos

1. Itaque non recedebat
<i>animus ab amato</i> sed
unicus amor scindebatur in
duos	mss Mf, Me, M, CV2, WUn1
2. Itaque non recedebat non
recedebat <i>amicus ab amico</i>
sed unicus amor scindebatur
in duos	ms WUn2
3. Itaque non recedebat
animus ab animo sed <i>unicus</i>
[δ] scindebatur in duos	ms Ricc
4. [...] sed <i>unicus animus</i>
scindebatur in duos	mss Q, Mg[amor is]
5. sed <i>arva</i> unicus <i>animus</i>
scindebatur in duos	ms Ps3

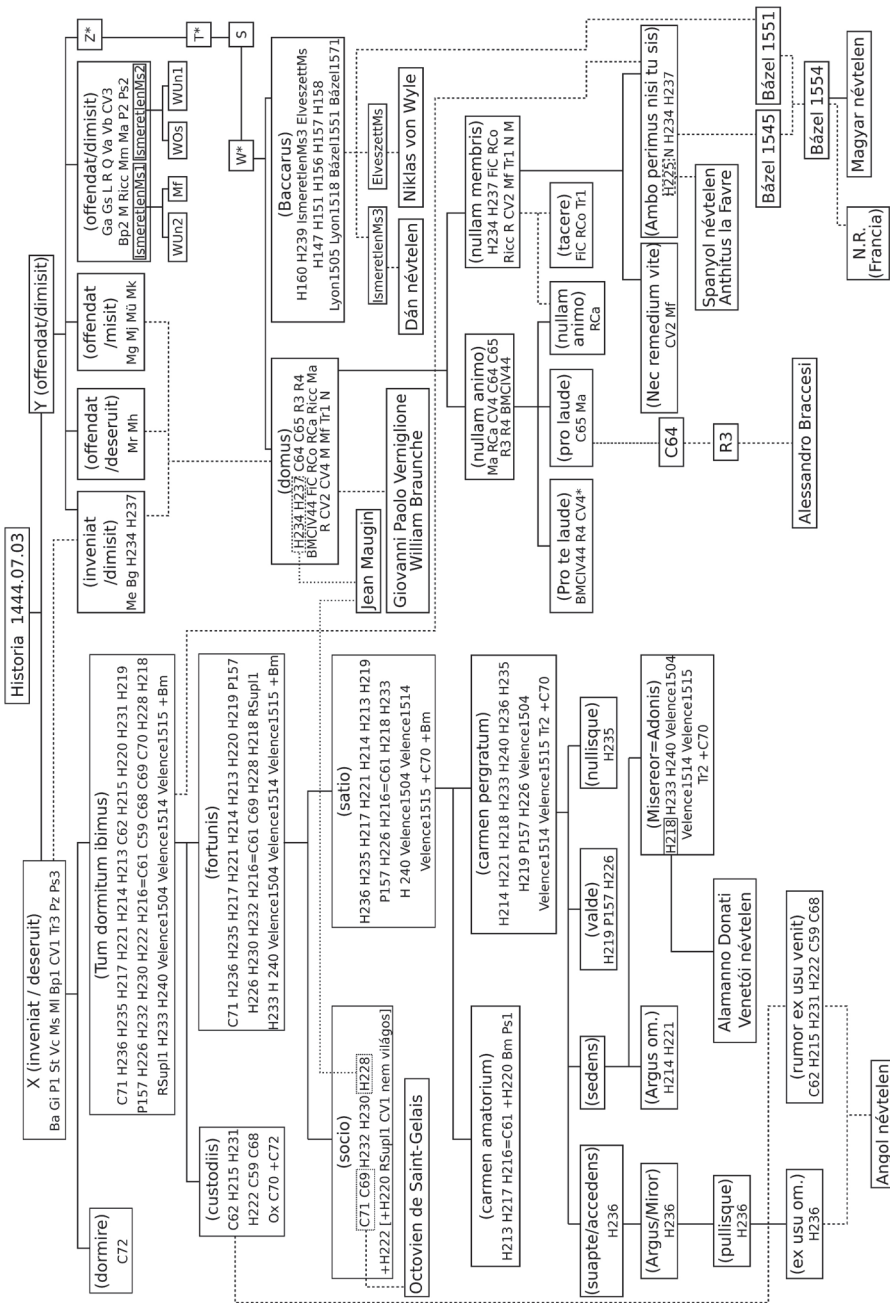
6. [...] sed ***unicus amor***
scindebatur in duos

mss Va, Vb, FiC, Bp1, Bp2, Vc, Mg, Mh, Mj, Mr, Mü, Ms, Mm, Ml, RCo, RCa, CV1, CV3, CV4, Tr1, Tr2, Tr3, Pz, WOs, N, P1, P2, Ps1, Ps2. H 151, H 154, H 156, H 157, H 158, H 160, H 214, H 213, H 214, H 215, H 216=C 61, H 217, H 218, H 219, H 220, H 221, H 222, H 225, H 226, H 228, H 230, H 231, H 232, H 233, H 234, H 235, H 236, H 237, H 239, H 240, P157, RSuppl1, C 59, H 223=C 62, C 64, C 68=P 155, C 70, C 71, C 72, R 3, R 4, BMC IV 44, Velence 1504, Lyon 1505, Velence 1514, Velence 1515, Lyon 1518, Bázél 1545, Bázél 1551, Bázél 1554, Bázél 1571

7. kimarad a teljes mondat

ms Mk

Sztemma

Piccolomini-kéziratok és kiadások listája

Ha nem tüntetem fel a megjegyzés rovatban Morrall és/vagy Ravasini nevét, az azt jelenti, hogy az adott kiadást egyik kutató sem látta. Vizsgált példány kategóriában az általam átnézett kötet(ek) lelőhely(ei) szerepelnek. Ravasini listáját követve, adatait ellenőrizve és kiegészítve a kéziratokat az őrzési országok betűrendjében, azon belül a városok betűrendjében közlöm sorszámozva. Ha egy kéziratnak én adtam rövidítést, azt zárójelben monogramommal jeleztem.

Kéziratok a 15-16. századból

AMERIKAI EGYESÜLT ÁLLAMOK

1. CHICAGO, ILLINOIS, NEWBERRY LIBRARY, F 57, egykor 5209

- Eredet: Paul Saenger szerint Canonici és Sneyd;
- Leírás: Kristeller (1990: V, 242);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–21v);
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz., Flandriában írták.

2. NEW YORK, GROLIER CLUB, S. N. (10249)

- Leírás: Kristeller (1990: V, 317);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–51v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 94 ff., szabálytalan számozás, Franciaországban írták, illuminált iniciáléval. 1908-tól a klub tulajdona.

3. NEW YORK, PIERPONT MORGAN LIBRARY, M. 247

- Leírás: Kristeller (1990: V, 329);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*,
- Megjegyzés: papír, 15. sz., 29 ff., Németországban írták.

4. LOS ANGELES, J. PAUL GETTY MUSEUM, MS. 68

- Leírás: nincs
 - Tartalma: vegyes humanista művek. Piccolomini *De duobus amantibus*
 - Megjegyzés: Franciaországban írták 1460-1470 körül, gazdagon illuminált.
- Robert Schindler, *Die bebilderte Enea Silvio Piccolomini Handschrift des Charles de France. Ein Beitrag zur Buchmalerei in Bourges und zum Humanismus in Frankreich*, Brepols, 2016, 24.

AUSZTRIA

5. GÖTTWEIG, STIFTSBIBLIOTHEK, 445, most 390

- Leírás: Kristeller (1983: III, 15);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

6. KREMSMÜNSTER, STIFTSBIBLIOTHEK, 120

- Leírás: Kristeller (1983: III, 23);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

7. KREMSMÜNSTER, STIFTSBIBLIOTHEK, 329

- Leírás: Kristeller (1983: III, 23);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

8. SALZBURG, STIFTSBIBLIOTHEK, B VI 31

- Leírás: Kristeller (1983: III, 39);
- Tartalma: II. Pius, levelek, beszédek és *Historia de duobus amantibus* (f. 160);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz.

9. BÉCS, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, CODEX 3148

- Tulajdonos: 1. Nicolaus Schultetus, boroszlói kanonok és kántor tulajdona volt a kódex első szövege (Cicero beszédei, ff. 1-88v); 2. Szent Dorottya kolostor, Bécs, 1488-tól;
- Leírás: Dévay (1903: XIV); Morrall (1988: 41);

- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 98v-113);
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz., kb. 1488.
- Jele: **Va. (MÁ)**

10. BÉCS, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, CODEX 3205

- Eredet: I. Maximilián császár gyűjteményéhez tartozott, a 16. század első éveitől a Schloss Ambrasban (Innsbruck);
- Leírás: Dévay (1903: XIII); Morrall (1988: 41);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 61–81v[82], a f. 66 után az oldal-számozás átugorja az egyik oldalt);
- Megjegyzés: 15. sz.
- Jele: **Vb. (MÁ)**

11. BÉCS, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, CODEX 3328

- Tulajdonos: Bécsi Egyetem;
- Leírás: Morrall (1988: 41);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 222–234v), a szöveg végén a következő megjegyzés olvasható: „Explicit historia ipsi Caspari Slick euenta et obsui honorem et preces quamuis mutatis edicta nominibus Videte quomodo caute ambule” (vö. mss St, Me);
- Megjegyzés: 15. sz., 1470
- Jele: **Vc. (MÁ)**

BELGIUM

12. BRÜSSZEL, BIBLIOTHÈQUE ROYALE [most BIBLIOTHÈQUE ROYALE ALBERT IER], 2434–2452

- Leírás: Kristeller (1983: III, 92);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

13. BRÜSSZEL, BIBLIOTHÈQUE ROYALE [most BIBLIOTHÈQUE ROYALE ALBERT IER], 10856–10857

- Leírás: Kristeller (1983: III, 100);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: pergamen, 15. sz.

CSEHORSZÁG

14. PRÁGA, NÁRODNÍ KNIHOVA ČESKE REPUBLIKY, LOBKOVITZ COLLECTION, 462, most XXIII F 112

- Leírás: Kristeller (1983: III, 164); Morrall (1988: 40);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 127v–156v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., kb. 1450–1460, északi kéz, 250 ff.; dr. Emma Urbankova szerint III. Ferdinánd kancelláriájának egy cseh írnoka másolta.
- Jele: P (Morrall). P1 (Máté). (MÁ)

15. PRÁGA, NÁRODNI MUZEUM, XII F 23

- Leírás: Kristeller (1983: III, 167);
 - Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 62–88);
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 133 ff.
- http://www.manuscriptorium.com/apps/main/en/index.php?request=show_tei_digidoc&virtnum=11&client=
- Jele: P2 (MÁ)

FRANCIAORSZÁG

16. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, FONDS LATIN, LAT. 8757

- Leírás: Kristeller (1983: III, 228);
 - Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 103v–133);
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 141 ff.
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10721088f/f6.image.r=de%20duobus%20amantibus>
- Jele: Ps3 (MÁ)

17. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, NOUVEAU FOND LATIN (LAT. 8823-18613), LAT. 16246

- Leírás: Kristeller (1983: III, 263);
 - Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 202–228v);
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 394 ff., Franciaországban írták.
- <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9068489k/f1.zoom.r=manuscrit%20latin%2016246.langFR>
- Jele: Ps1 (MÁ)

18. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, NOUVELLES ACQUISITIONS LATINES, NOUV. ACQ. LAT. 153

- Leírás: Kristeller (1983: III, 271);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* 62v-tól;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

19. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, NOUVELLES ACQUISITIONS LATINES, NOUV. ACQ. LAT. 500

- Leírás: Kristeller (1983: III, 272);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: 15. sz.

20. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, NOUVELLES ACQUISITIONS LATINES, NOUV. ACQ. LAT. 315

- Leírás: Kristeller (1983: III, 278);
 - Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 61–97v); Silvii Eneae poete. Historia de duobus amantibus, cum multis epistolis amatoriis, ad Marianum compatriotam suum foeliciter incipit.
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 107 ff., olasz kéz.
- <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc71034k/cd0e88>

21. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, Latin 2687

- Leírás: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b90781499/f157.image.r=de%20duobus%20amantibus.langFR>
- Tartalma: F. 157 AENEAS SYLVIUS PICCOLOMINI (PIE II), *De duobus amantibus*, avec lettre-préf. à Gaspar Schlick (Opera, Bâle, 1551, 622–644).
- Megjegyzés: vegyes, papír, 1475–1550.
- Jele: **Ps2 (MÁ)**

22. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, Latin 6716

- Leírás: <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/ark:/12148/cc65832x>
- Tartalma: 1. Aeneae Silvii liber de miseriis Curialium. 2. Tractatus de duobus se invicem amantibus, compositus per D. Aeneam Sylvium, rogatu D. Mariani Sozini, aliàs Socini, Militis Senensis.
- Megjegyzés: papír; művészettörténetileg elemzi: Robert Schindler, *Die bebilderte Enea Silvio Piccolomini Handschrift des Charles de France. Ein Beitrag zur Buchmalerei in Bourges und zum Humanismus in Frankreich*, Brepols, 2016, 24.

23. PÁRIZS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, Latin 6707

- Leírás: <http://archivesetmanuscrits.bnf.fr/> nem érhető el on-line
- Tartalma: vegyes, közte: 6. Tractatus de duobus amantibus se invicem, compositus per dominum Aeneam Sylvium Piccolomineum, rogatu domini Mariani Socini, Militis Senensis.

LENGYELORSZÁG

24. POZNAŃ, MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA IM. EDWARDA RACZYŃSKIEGO, 291

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 413);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, egy része nyomtatott, 162 ff., az utolsó rész: kézirásos papír, 15. sz., északi kéz. Mikrofilm: Biblioteka Narodowa Warszawa, nr. 3784.
- Jele: Pz (MÁ)

25. WROCLAW, BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA, IV Q 53

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 426);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.
- Jele: WUn2 (MÁ)

26. WROCLAW, BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA IV Q 62.

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 426);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.
- Jele: WUn1 (MÁ)

27. WROCLAW, BIBLIOTEKA ZAKLADU NARODOWEGO IM. OSSOLIŃSKICH (OSSOLINEUM), 601/I

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 440);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 110–120);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., északi kéz. Mikrofilm: Warszawa Biblioteka Narodowa nr. 4405.
- Jele: WOs (MÁ)

MAGYARORSZÁG

28. BUDAPEST, EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA, LAT. 99.

- Leírás: Dévay (1903: XII); Kristeller (1989: IV, 287); Morrall (1988: 40–41);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 90–119v), a *Historia* végén (f. 120v) a következő megjegyzés olvasható: „Hec Gyarphas in Mantua tempore diete ... Anno Domini M CCCC Sexagesimo ...”;
- Megjegyzés: vegyes, papír. 15–16. sz., post. 1460. Dévaynál jele C.
- Jele: Q (MÁ)

29. BUDAPEST, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, CODICES LATINI MAEDII AEFI (CLMAE), 372

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 292);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz. Mikrofilm: FM1 268. Ravasini felsorolásából kimaradt. Ante quem 1461.
- Jele: **Bp1 (MÁ)**

30. BUDAPEST, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, CODICES LATINI MAEDII AEFI (CLMAE), 392

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 292);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (részletek ff. 61v–64r);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz.
- Jele: **Bp3 (MÁ)**

31. BUDAPEST, ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR, CODICES LATINI MAEDII AEFI (CLMAE), 515

- Eredet: Helikon Könyvtár, Keszthely;
- Leírás: Kristeller (1989: IV, 297);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 13–27v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 131 ff., a *Historia* végén (27v) a következő megjegyzés olvasható: „finitus per me Urbanum Haberling de Veringen studentem Basiliis”. Más helyütt ugyanettől a kéztől egy 1471-es dátum, mint a kódex befejezésének ideje. Akkor a *Historia* bemásolásának ante quemje 1471. Mikrofilm: 294. FMI/1 976(145)–981.
- Jele: **Bp2 (MÁ)**

32. EGER, FŐEGYHÁZMEGYEI KÖNYVTÁR, U₂ III 1

- Tulajdonos: Toldy Ferenc (1805–1875) magyar irodalomtörténész, valamint Béli Károly (1811–1878);
- Leírás: Dévay (1903: X-XII); Kristeller (1989: IV, 302); Morrall (1988: 41);
- Tartalma: II. Pius, *Epistolae quaedam historia Euryali et Lucretiae* (ff. 148–172);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., Béli-kódex, avagy Codex Beldianus néven ismert. Mikrofilm: az OSZK-ban FM1/2817. A kézirat nem látszik csonkának, de a *Historia* szövege nem teljes, utolsó mondata a következő: „Cura ut semel convenire possimus [...] quo mox conciliabile ardor tollerabiliorque reddatur.” – post quemje 1473. Dévaynál jele Be.
- Jele: **R (MÁ)**

NAGY-BRITANNIA

33. HOLKHAM HALL (NORFOLK), LIBRARY OF THE EARL OF LEICESTER, 483

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 45);
- Tartalma: II. Pius, *Epistola de amoris remediis; Historia de duobus amantibus; Epistola a Mariano (Sozzini) (f.1)*;
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., számozatlan oldalak, különböző kezek.

34. LONDON, BRITISH MUZEUM, most BRITISH LIBRARY, ADD. 57894

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 124);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 1–35v); II. Pius, *Epistola de amoris remedio* (ff. 36–41);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., számozatlan oldalak, Itáliában írták.

35. LONDON, BRITISH MUZEUM, most BRITISH LIBRARY, HARLEY MANUSCRIPTS, HARL. 1883

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 157);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 119–135v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 2 kolumnás (kivéve ff. 210–235), 235 ff.; északi kéz, a végén feltűnik a dátum „Vienna 1444”.

36. LONDON, BRITISH MUZEUM, most BRITISH LIBRARY, ROYAL MANUSCRIPTS, ROYAL 12 C XX

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 202);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 17–46v);
- Megjegyzés: vegyes, pergamen, 15. sz., 124 ff.; Angliában írták, régi tartalomjegyzéke van.

37. LONDON, BRITISH MUZEUM, most BRITISH LIBRARY, ADD. 15223

- Eredet: talán itáliai eredetű (olasz nyelvű felirat a f. 7r-ón);
- Leírás: Morrall (1988: 39);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 106v–129v);
- Megjegyzés: 15. sz.;
- Jele: **L (Morrall)**

38. OXFORD, BODLEIAN LIBRARY, LAT. MISC. D. 34 (WESTERN 36217)

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 255);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 58–85), a végén: „Explicit opusculum Enee Silvii de duobus amantibus”;
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 92 ff., Angliában írták, régi tartalomjegyzéke van és régi kötésű.
- Jele: **Ox (MÁ)**

NÉMETORSZÁG

39. BAMBERG, STAATLICHE BIBLIOTHEK, PATR. 81, egykor B III 41

- Eredet: 1. Georg von Schaumberg, Bamberg püspöke 1459–1475 között; 2. Franziskanerkloster, Bamberg;

- Leírás: Dévay (1903: XIV); Kristeller (1983: III, 461); Morrall (1988: 39);

- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 169v–186);

- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz.; kb. 1450–1453, 223 ff., 2 kolumnás, Németországban írták;

- Jele: **Ba (Morrall)**

40. BAMBERG, STAATLICHE BIBLIOTHEK, CLASS. 92, egykor M II 12

- Eredet: talán Strassbourg (expl. 141v „Anno ... 1473 Argentine”);

- Leírás: Dévay (1903: XIV); Kristeller (1983: III, 462); Morrall (1988: 39);

- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 24–82);

- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz.; expl. 1472, Németországban írták. Dévay nem használja fel a kódex egész szövegét, csupán néhány helyen hivatkozik rá.

- Jele: **Bm (Morrall)**

41. BAMBERG, STAATLICHE BIBLIOTHEK, CLASS. 93, egykor N I 10

- Eredet: Carmeliterbibliothek, Bamberg;

- Leírás: Dévay (1903: XIV); Kristeller (1983: III, 463); Morrall (1988: 39);

- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 189v–213), hiányzik a Caspar Schlicknek szóló levél;

- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz.; kb. 1462–1471, 313 ff., Németországban írták. Dévay nem használja fel a kódex egész szövegét, csupán egy helyen hivatkozik rá;

- Jele: **Bg (Morrall)**

42. BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, MANUSCRIPTA LATINA, LAT. QU. 504

- Leírás: Kristeller (1983: III, 478);

- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;

- Megjegyzés: pergamen, 15. sz.

43. BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, MANUSCRIPTA LATINA, LAT. QU. 391

- Leírás: Kristeller (1983: III, 480);

- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;

- Megjegyzés: 15. sz.

44. BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, MANUSCRIPTA LATINA, LAT. QU. 239
 - Leírás: Kristeller (1983: III, 487);
 - Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 110v–142v);
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., különböző germán kezek, 283 ff.
45. BERLIN, STAATSBIBLIOTHEK, STIFTUNG PREUSSISCHER KULTURBESITZ, MANUSCRIPTA THEOLOGICA LATINA, THEOL. LAT. FOL. 638
 - Leírás: Kristeller (1983: III, 470; 1992: VI, 495);
 - Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 157–229v);
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz.
46. GIESSEN, UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, 1247
 - Eredet: Heinrich Christian Senkenberg (1704–1768) göttingeni és giesseni jogprofesszor;
 - Leírás: Kristeller (1983: III, 542); Morrall (1988: 39);
 - Tartalma: II. Pius, *De amore Lucretie et Euriali* (ff. 84–97v), a Kaspar Schlicknek szóló levél követi a szöveget;
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., szabálytalan számozás, különböző germán kezek, régi tartalomjegyzék 148. szám;
 - Jele: **Gs (Morrall)**
47. GIESSEN, UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, 1256
 - Eredet: Heinrich Christian Senkenberg (1704–1768) göttingeni és giesseni jogprofesszor;
 - Leírás: Kristeller (1983: III, 542); Morrall (1988: 39);
 - Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 6–34v);
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 234 ff., Franciaországban írták;
 - Jele: **Gi (Morrall)**
48. GOTHA, LANDESBIBLIOTHEK (most FORSCHUNGSBIBLIOTHEK), CHART. B. 228
 - Leírás: Kristeller (1983: III, 398);
 - Tartalma: Epistola replicatoria Lucretie ad Eurialum, kezdete „vellem tibi Euriale” (II. Pius *Historia de duobus amantibus*ából) (ff. 21v–22);
 - Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., északi kéz, 26 ff.
49. LIPCSE, UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, 1293
 - Leírás: Kristeller (1983: III, 423);
 - Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–23);
 - Megjegyzés: papír, 15. sz., északi kéz.

50. LÜBECK, STADTBIBLIOTHEK (most BIBLIOTHEK DER HANSESTADT),
MANUSCRIPTA THEOLOGICA LATINA ET PHILOSOPHICA, 188

- Leírás: Kristeller (1983: III, 600);
- Tartalma: részletek II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 429v–430);
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

51. LÜBECK, STADTBIBLIOTHEK (most BIBLIOTHEK DER HANSESTADT),
HISTORISCHE HANDSCHRIFTEN, MS. HIST. 2° 2

- Leírás: Kristeller (1983: III, 600);
- Tartalma: részletek II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

52. MÜNCHEN, UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, 4° 527

- Leírás: Kristeller (1983: III, 650);
- Tartalma: részletek II. Pius, „Epistula Lucretie ad Eurialum” (f. 84v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 268 ff., Németországban írták.
- Jele: **Mun (MÁ)**

53. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM. 28137

- Eredet: Ludwig Traube;
- Leírás: Kristeller (1983: III, 622);
- Tartalma: részletek II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 138–155v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 278 ff., régi tartalomjegyzék.
- Jele: **Mh (MÁ)**

54. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM. 216

- Eredet: 1. Hartmann Schedel aus Nürnberg (1440–1514), 2. Bajorország választófejedelmei;
- Leírás: Dévay (1903: XIV); Morrall (1988: 39);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 332–355v), hiányzik a Kaspar Schlicknek szóló levél. Dévay nem használja fel a kódex egész szövegét, csupán néhány helyen hivatkozik rá;
- Megjegyzés: 15. sz., post. 1460;
- Jele: **M (MÁ)**

55. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM. 70

- Eredet: Hartmann Schedel aus Nürnberg (1440–1514);
- Leírás: Morrall (1988: 40);

- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 324–344), a szöveg végén a következő megjegyzés olvasható: „Explicit Historia ipsi Casparo Slick euenta et ob sui honorem et preces quam [uis?] mutatis edicta nominibus” (vesd össze mss St, Vc);
- Megjegyzés: 15. sz., 1460–1467;
- Jele: **Me (MÁ)**

56. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM. 14125

- Leírás: Morrall (1988: 40);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 197v–207v), hiányoznak a Caspar Schlicknek és Mariano Sozzininek szóló levelek;
- Megjegyzés: 15. sz., 1467, két kolumnás, északi kéz;
- Jele: **Mf (MÁ)**

57. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM. 9809

- Leírás: Morrall (1988: 40);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 351–375);
- Megjegyzés: 15. sz., 1471;
- Jele: **Mg (MÁ)**

58. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM. 21656

- Leírás: Morrall (1988: 40);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 18–32);
- Megjegyzés: 15. sz., 1469, íródeák „Andreas Meilinger eccl. S. Andreae montis Fr[at]ris, alias Ewrenpach”;
- Jele: **Mr (MÁ)**

59. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM. 27063

- Leírás: Morrall (1988: 40);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 50–66v);
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.;
- Jele: **Ms (MÁ)**

60. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM. 2801

- Leírás: Morrall (1988: 40);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 206–224);
- Megjegyzés: 15. sz., 1468;
- Jele: **Mü (MÁ)**

61. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM 15613

- Leírás: Catalogus codicum m. s., Bibliothecae Monacensis, IV, 3 Cod. Lat. 15121–21313, 24.
- Tartalma: II. Pius, *De remedio amoris epistola* (f. 15), *Euryali et Lucretiae historia* (f. 19–52v).
- Megjegyzés: 14-15. sz.
- Jele: **Mj (MÁ)**

62. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM 19876

- Leírás: Catalogus codicum m. s., Bibliothecae Monacensis, IV, 3 Cod. Lat. 15121–21313, 281.
- Tartalma: II. Pius, *Ad Casparum Schlick historia de Eurialo* (ff. 63–91)
- Megjegyzés: pergamen és papír, 8° 15. sz.
- Jele: **Mk (MÁ)**

63. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES LATINI
MONACENSES, CLM 518

- Leírás: Catalogus codicum m. s., Bibliothecae Monacensis, III, 1 Clm 1–2329, 144–145.
- Tartalma: II. Pius, *Historia Casparo Schlick eventa, ex Vienna 1444. Est notissima historia de Eurialo et Lucretia se amantibus* (ff. 160–180)
- Megjegyzés: 15. sz.
- Jele: **MI (MÁ)**

64. MÜNCHEN, BAYERISCHE STAATSBIBLIOTHEK, CODICES GERMANICI
MONACENSES CGM 738

- Leírás: Catalogus codicum m. s., Bibliothecae Monacensis, V, 5 Cgm 691–867, 200.
- Tartalma: II. Pius, *Historia de Eurialo et Lucrecia* (f. 60r–67r)
- Megjegyzés: papír, 15. sz., 1479, a szöveg helyenként erősen megkurtítva;
- Jele: **Mm (MÁ)**

65. OTTOBEUREN, ARCHIV DES BENEDIKTINERSTIFT, II 354

- Leírás: Kristeller (1983: III, 684);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1–13v); részletek II. Pius *Historia de duobus amantibus*ából (ff. 200v–201);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 249 ff.

66. STUTTGART, WÜRTTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK, HIST. QU. 11

- Leírás: Kristeller (1983: III, 699);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;

- Megjegyzés: vegyes, 15. sz. IRTENKAUF Wolfgang u. Ingeborg KREKLER, *Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek, Stuttgart: Bd. 2,2 Codices historici*, Wiessbaden, Harrasowitz, 1975, 130. katalógus szerint nincs ilyen jelzetű kötetben Piccolomininek ilyen című műve.

67. STUTTGART, WÜRTTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK, POET. ET PHILOL. FOL. 35

- Eredet: Johann Dreher heilbronni polgár és kereskedő, aki 1611-ban örökül hagyta a Schöntali kolostorra;
- Leírás: Kristeller (1983: III, 706); Morrall (1988: 41);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 125–142v), a szöveg végén a következő megjegyzés olvasható: „Explicit hystoria ipsi Casparo Schlick euenta et ob sui honorem ac preces quamuis mutatis edicta nominibus” (vö. mss Me, Vc);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 209 ff.
- Jele: **St (Morrall)**

68. STUTTGART, WÜRTTEMBERGISCHE LANDESBIBLIOTHEK, POET. ET PHILOL. FOL. Q. 44

- Eredet: Zwiefalteni kolostor;
- Leírás: Kristeller (1983: III, 708); Morrall (1988: 41);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 100–118);
- Megjegyzés: papír, 15. sz., 136 ff.
- Jele: **S (Morrall)**

69. TRIER, STADTBIBLIOTHEK, 48/1004

- Leírás: Krsiteller (1983: III, 715);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (16. sz.);
- Megjegyzés: vegyes, 15-16. sz.

70. ZEITZ, DOMHERRENBIBLIOTHEK, 7

- Leírás: Kristeller (1983: III, 436);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 231–245v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., Németországban írták, különböző kezek, 269 ff.

OLASZORSZÁG

71. CREMONA, BIBLIOTECA GOVERNATIVA, FONDO CIVICO, AA 2. 51

- Leírás: Kristeller (1965: I, 49);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*, oratio;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

72. FIRENZE, BIBLIOTECA RICCARDIANA, 3060 (egykor 3202)*

- Leírás: Kristeller (1965: I, 183);

- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;

- Megjegyzés: a kézirat elveszett és egy másikkal helyettesítették (egy 15. századi receptkönyvvel). A kézirat tehát ma már nem létezik, mint a *Historia* egy példánya.

73. FIRENZE, BIBLIOTECA RICCARDIANA, 636 (egykor L IV 14)

- Leírás: Kristeller (1965: I, 194);

- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (f. 85);

- Megjegyzés: vegyes, pergamen, 15. sz., 126 ff., Philippus Giotti Radicundolensis másolta (1462. október 25.)

- Jele: **Ricc (MÁ)**

74. FIRENZE, BIBLIOTECA NAZIONALE CENTRALE, MAGL VI, 205 (egykor STROZZIANA 768)

- Leírás: Paolo VITI, *I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell'Historia de duobus amantibus' di Enea Silvio Piccolomini*, Esperienze letterarie, 7(1982), 49–68.

- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 1-59);

- Megjegyzés: papír, 15. sz.

- Jele: **FiC (MÁ)**

75. NÁPOLY, BIBLIOTECA NAZIONALE, V G 46

- Leírás: Kristeller (1965: I, 402; 1992: VI, 103);

- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*; *De remediis contra amorem*;

- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz. (1446).

- Jele: **N (MÁ)**

76. PIENZA, SOCIETÀ DI ESECUTORI DI PIE DISPOSIZIONI IN SIENA, 30

- Eredet: Legato Colonello Silvio Piccolomini della Triana, Palazzo Piccolomini;

- Leírás: Kristeller (1992: VI, 140);

- Tartalma: *Enee Silvii ... de duobus amantibus Eurialo et Lucretia opusculum ad Marianum Sosinum(sic!)* (ff. 1–28.);

- Megjegyzés: pergamen, 15. sz., 51 ff.

77. RÓMA, BIBLIOTECA CASANATENSE, 3908

- Leírás: Kristeller (1967: II, 96);

- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;

- Megjegyzés: papír, 15. sz.

- Jele: **RCa (MÁ)**

78. RÓMA, BIBLIOTECA CORSINIANA (ACCADEMIA DEI LINCEI), FONDO NICCOLÒ ROSSI, 33 E 22

- Leírás: Kristeller (1967: II, 108);
- Tartalma: *Aeneae Sylvii Piccolomini ad Marianum Sozinum, epistolae amatoriae (Historia de duobus amantibus)*;
- Megjegyzés: 15. sz., papír.
- Jele: RCo (MÁ)

79. TORINO, BIBLIOTECA NAZIONALE, MS. H V 17

- Leírás: Kristeller (1967: II, 573) Addenda;
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*.

80. TRIESZT, BIBLIOTECA CIVICA, II. XIII, most II. 1

- Leírás: Kristeller (1967: II, 200);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
- Megjegyzés: pergamen, 15. sz., 66 ff.
- Jele: Tr1 (MÁ)

81. TRIESZT, BIBLIOTECA CIVICA, II. XVI, most II. 2

- Leírás: Kristeller (1967: II, 200);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz.
- Jele: Tr2 (MÁ)

82. TRIESZT, BIBLIOTECA CIVICA, II. XXIV, most II. 5

- Eredet: Klemm Gyűjtemény;
- Leírás: Kristeller (1967: II, 200);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., északi kéz.
- Jele: Tr3 (MÁ)

OROSZORSZÁG

83. KALINYINGRÁD, MS. 161

- Leírás: Kristeller (1990: V, 168);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 133–160v);
- Megjegyzés: negyedréteg vegyes, papír, 15. sz., különböző kezek.

SPANYOLORSZÁG

84. BARCELONA, BIBLIOTECA CENTRAL (most BIBLIOTECA DE CATALUNYA), COD. 638

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 489);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 193–212);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz.;
- Jele: **Br (Ravasini)**

85. MADRID, BIBLIOTECA DE LA REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, COLECCIÓN CORTES, CORTES 44 (12-11-2), most 9/2176

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 509);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 2 kötet (papír, 15. sz.), 36 ff.;
- Jele: **Ma (Ravasini)**

86. SEVILLA, BIBLIOTECA CAPITULAR Y COLOMBINA, 5-5-19

- Leírás: Kristeller (1989: IV, 618);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 279–289);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., különböző germán kezek, 324 ff, Augustának vásárolták 1531.
- Jele: **Se (Ravasini)**

SVÁJC

87. BÁZEL, ÖFFENTLICHE BIBLIOTHEK DER UNIVERSITÄT, most UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, F III 1

- Leírás: Kristeller (1990: V, 50);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes, 15. sz.

88. BÁZEL, ÖFFENTLICHE BIBLIOTHEK DER UNIVERSITÄT, most UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK, O III 23

- Leírás: Kristeller (1990: V, 78–79);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 47-72); II. Pius, *Epistola de remedio amoris* (ff. 225v-228v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., különböző kezek, régi tartalomjegyzék, 240 ff., ff. 47–72 visszafogottan díszített.

89. BERN, BÜRGERBIBLIOTHEK, 531

- Leírás: Kristeller (1990: V, 92);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus* (ff. 65–109v);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., Franciaországban írták.

90. LUZERN, ZENTRALBIBLIOTHEK, ABTEILUNG BÜRGERBIBLIOTHEK (B B), BB MS. 320

- Leírás: Kristeller (1990: V, 122);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
- Megjegyzés: fólió papír, vegyes, 15. sz., északi kéz, 1872-ben vásárolták, 188 ff.

91. ST. GALLEN, STIFTSBIBLIOTHEK, 91

- Eredet: Stephan Stainhorn, Bressanon kanonoka (15. sz.);
- Leírás: Morrall (1988: 39); Kristeller (1990: V, 128);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 125–171);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., expl. 1453, humanista írás, északi kéz;
- Jele: **Ga (Morrall)**

SVÉDORSZÁG**92. STOCKHOLM, KUNGLIGA BIBLIOTEKET, ENGESTRÖMSKA SAMLINGEN (E. S.), B 674**

- Leírás: Kristeller (1990: V, 9);
- Tartalma: Eurialus és Lucretia levelei (II. Pius *De duobus amantibus*ából) (ff. 4v–6);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., északi kéz, szabálytalan oldalszámozás.

VATIKÁNVÁROS**93. VATIKÁNVÁROS, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, FONDO PALATINO LATINO, PAL. LAT. 1585**

- Leírás: Kristeller (1967: II, 394);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes.
- Jele: **CV1 (MÁ)**

94. VATIKÁNVÁROS, BIBLIOTECA APOSTOLICA VATICANA, FONDO PALATINO LATINO, PAL. LAT. 1625

- Leírás: Kristeller (1967: II, 394; 1992: VI, 367);
- Tartalma: II. Pius, *Historia de duobus amantibus* (ff. 183–212);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., 269 ff., Németországban írták, glosszákkal.
- Jele: **CV2 (MÁ)**

95. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Reginense Latino, Reg. Lat. 777

- Leírás: Kristeller (1967: II, 400);
- Tartalma: II. Pius, *De duobus amantibus*;
- Megjegyzés: vegyes.
- Jele: CV3 (MÁ)

96. Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana, Fondo Otobaniano Latino, Otob. Lat. 2144

- Leírás: Kristeller (1967: II, 436);
- Tartalma: II. Pius, *Historia amatoria* (f. 71);
- Megjegyzés: vegyes, papír, 15. sz., talán nem olasz kéz írása.
- Jele: CV4 (MÁ)

Kiadások

Ide csak olyan nyomtatványokat vettem fel, amelyeknek fizikai példányát is kézbe vette E. J. Morral vagy Ines Ravasini, vagy jómagam láttam őket legalább digitális másolatban. Olyan kiadások, amelyeknek csak bibliográfiai leírása van, de fizikai valójukban nem maradtak fenn, nem szerepelnek ezen a listán.

H 151 (1)

Epistolae familiares, Nürnberg, Anton Koberger, Niklas van Wyle [a kiadás szerkesztője], 1481, 16 Kal X [16 IX], fol., got., ff. 246, s. s. [a⁸, b-z, A-P⁶, Q¹⁰, *⁶], ll. 52.

Bibliográfiai utalások: H *151, HC *151, Pell. 92, BMC II. 421, Pol. 3168, IGI 7775, Goff P-717, IBH 2742, NUC 397758, IDL 63, CIBNP P-412, CRIBPF 1632 [feltételezi, hogy Pell. 89 és Pell. 92 egyformák lennének, és azonosítja őket H 151-gyel], BAV P-332.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès H gZ 21) [Pell. 92]. A fizikai vizsgálat igazolja a CRIBPF 1632-vel való azonosságot.

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 581., Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, B.3.27. MÁ

H 154 (2)

[*Epistolae familiares*], Nürnberg, Anton Koberger, Niklas van Wyle [a kiadás szerkesztője], 1486, 16 kal VIII [17 VII], 4, got., ff. 246, c. s. (a⁶, b-z⁸, aa-hh⁸), ll. 52.

Bibliográfiai utalások: H *154, HC *154, Pell. 94, BMC II. 430, Pol. 3169, IGI 7777, Goff P-719, IBH 2744, IBP 4455, NUC 397762, IDL 65, CIBNP P-414, IBE 4613, BAV P-334.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Nazionale Roma (70.4.B.14), Bibliothèque Nationale Paris (Rès Z 1821, Rès Z 1822).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1073. MÁ

H 156 (3)

[Epistolae familiares], Nürnberg, Anton Koberger, Niklas van Wyle [a kiadás szerkesztője], 1496, 16 kal VI [17 V], 4, rom., ff. 348, c. s. (A-Z⁸, a-v⁸, x⁴), ll. 42.

Bibliográfiai utalások: H *156, HC *156, Pell. 95, BMC II. 442, Pol. 3170, IGI 7778, Goff P-720, IBH 2745, IBP 4456, NUC 397763, IDL 66, CIBNP P-415, IBE 4614, BAV P-335.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Casanatense Roma (Vol. Inc. 976), Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 585, Rès Z 1823).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1074. Nápoly, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, XIII C 11 és VIII C 25. **MÁ**

H 157 (4)

[Epistolae familiares et varii tractatus], Milánó, Ulrich Scinzenzeler, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1496, 10 XII, fol., rom., ff. 188, c. s. (a⁶, a-z⁶, &⁶, A-C⁶, D⁸), ll. 55.

Bibliográfiai utalások: H *157, HC *157, Pell. 96, BMC VI. 770, IGI 7779, Goff P-721, IBH 2746, IBP 4457, NUC 397765, IDL 67, CIBNP P-416, Sul Mendes 1040-41, IBE 4615, BAV P-336.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Nazionale Roma (70.7.G.10), Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 79).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1222. Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale 25.2.4.3. Biblioteca Nazionale Roma (70.7.G.10) **MÁ**

H 158-C 37 (5)

[Epistolae familiares et varii tractatus], Lyon, Jean de Vingle, Ambrosius Archintus & Johannes Vinzalius [a kiadás szerkesztői], 1497, 8 IX, 4, 4, got., ff. 228, c. s. (A⁸, a-z⁸, τ⁸, ς⁶), ll. 54.

Bibliográfiai utalások: H *158, HC *158, Pell. 97, BMC VIII. 312, Pol. 3171., IGI 7780, Goff P-722 [azonosítja H 158-at C 37-tel, a dátum eltérése ellenére (C 37-ben 1487) amely talán C-nek tulajdonítható], IBH 2747, NUC 397768, CRIBPF 1636 [azonosítja H 158-at C 37-tel], IBE 4616.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Casanatense Roma (Inc 1158), Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 938 I).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1075. Biblioteca Casanatense Róma Vol. Inc. 1158. **MÁ**

H 160 (6)

[Epistolae familiares], s. l.[Strassburg] [Reutlingen], s. t. [Adolph Rush] [Michael Greyff], Niklas von Wyle [a kiadás szerkesztője], s. a. [ant. a 1478], fol., ff. 216, s. s. [a-c¹⁰, d⁸, e-s^{8/10}, t¹⁰, v⁸, x-y¹⁰, z⁸, τ⁶], ll. 37.

Bibliográfiai utalások: H 160, HC *160, Pell. 98, BMC I. 63, IGI 7773, Goff P-716, IBH 2741 [kb. 1470–1475], IBP 4453, NUC 397757.

Megjegyzés: MORRALL, *The Early Editions...*, 220. Morrall *rn* British Library London G.9351 (IB.615), Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 325).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 580. MÁ

H 213 (7)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Ulrich Zell], s.a. [kb. 1470], 4, got., ff. 36 + 2 ff. Fehér, s. s. [a-d⁸, e⁶], ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H *213, HC *213 [1470], Pell. 152 [ant. a. 1471], IGI 7795 [1472], Goff P-670 [ant. a. 1471], IBH 2730, IDL 37 [ant. a. 1471], CIBNP P-371 [non post. A. 1472].

Megjegyzés: Morrall *k*² British Library London IA 2874, München Staatsbibliothek 40 Inc. S.a. 1733; Ravasini Biblioteca Nazionale Roma (70.6.B.7.6), Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 531).

Vizsgált példány: München BSB 4 Inc.s.a.1733, Biblioteca Nazionale Roma (70.6.B.7.6), MÁ

H 214 (8)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Ulrich Zell], s.a. [kb. 1470], 4, got., ff. 36 + 2 fehér ff., s. s. [a-d⁸, e⁶], ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H 214, HC 214, Pell. 153 [1467–1470], BMC I. 182, Pol. 3155, IGI 7794, CIBNP P-369.

Megjegyzés: Morrall *k*¹ British Library London G.9295 (IA 2752), Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 1080).

Vizsgált példány: British Library (IA 2752) digitális másolatban. MÁ

H 215 (9)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [a Dialogus Salomoni et Marcolphi tipográfusa], s.a. [1480], 4, got., ff. 34, s.s., ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H *215, Goff P-677.

Megjegyzés: valószínűleg a d4 jelű ív üres, így összesen 4 oldal hiányzik a történetből. Morrall *k*⁴ München Staatsbibliothek, 4° Inc.s.a.1733a, Oxford Bodleian Library Auct.IV.Q.V.29.

Vizsgált példány: München Staatsbibliothek, 4° Inc.s.a.1733a, Oxford Bodleian Library Auct 4. Q 5.29 MÁ

H 216 – C 61 (10)

[Historia de duobus amantibus], s.l.[Párizs], s.t. [U.Gering, M. Kranz & M. Friburger], s.a. [1472], rom., ff. 44 + 2. fehér ff., s.s. [a-d¹⁰, e⁶], ll. 23.

Bibliográfiai utalások: H 216, C 61, Pell. 147, BMC VIII. 6, Goff P-671[azonosítja H 216-t C 61-gyel], NUC 397690, CIBNP P-372, CRIBPF 1623 [azonosítja H 216-t C 61-gyel]

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 1118).

Vizsgált példány: Párizs Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 1118).

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b86042756/f9.image.r=Aeneae%20Silvii%20de%20Duobus%20amantibus.langEN>

MÁ

H 217 (11)

[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris], s.l. [Köln], s.t. [Johann Schilling], s.a. [1473], fol., got., ff. 22, s.s. [a¹⁰, b¹²], coll. 2, ll. 38.

Bibliográfiai utalások: H *217 [Nic. Gaetz vagy Conr. Hombarch], HC *217, Pell. 158 [Nicolaus Goetz vagy Konrad Winters?], BMC I. 236 [Albertus Magnus *De virtutibus* c. Művének tipográfusa, Johannes Solidi, 1475], Pol. 3156 [Köln vagy Bazel?, Albertus Magnus *De virtutibus* c. művének tipográfusa, (Jean Solidi?) kb. 1474], IGI 7798, Goff P-673 [Tip. Albertus Magnus, kb. 1473-1474], NUC 397692 [Coloniae, Johannes Solidi, kb. 1474], CIBNP P-370, BAV P-306 [Bazel?].

Megjegyzés: Az ISTC szerint Epistola retractatoria is van benne, a München digilib alapján azonban nincs benne Epistola retractatoria. Morrall *ba'* British Library London IB 3859; Ravasini Biblioteca Angelica Roma (Inc 745), Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 19).

Vizsgált példány: München BSB 4 Inc.s.a.1733d. Biblioteca Angelica Roma (Inc 745)

MÁ

<http://www.e-rara.ch/doi/10.3931/e-rara-19739>

H 218 (12)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Sant'Orso], s.t. [Giovanni da Reno], s.a.[1475], 4, rom., ff. 34, c.s. (a⁸, b¹⁰, c-d⁸), ll. 25.

Bibliográfiai utalások: H *218, HC *218 [Velenca, Bartolomeus Cremonensis, 1473], Pell. 150, BMC VII. 1027, IGI 7800, Goff P-676, NUC 397695, Sul Mendes 1034, IBE 4628.

Megjegyzés: Nem tartalmazza a Kaspar Schlicknek és a Mariano Sozzininek szóló leveleket. Morrall *so* British Library London IA 30914, Ravasini Biblioteca Nacional Madrid (I 2160).

Vizsgált példány: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s.a. 1733b. Róma, Biblioteca Angelica, Inc. 731. Oxford, Bodleian Library Douce 33 (1) 2012-04-24 Nápoly, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, VIII C 52. **MÁ**

<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0006/bsb00068920/images/>

H 219 (13)

[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], s.l. [Strassburg], s.t. [Johann Pruss], s.a. [kb. 1489], 4, got., ff. 28, c.s. (a-d⁶, e⁴), ll. 35-36.

Bibliográfiai utalások: H *219, IGI 7807, Goff P-683 [Köln, Heinrich Quentell, 1490], NUC 397704 [Köln, Heinrich Quentell, 1490].

Megjegyzés: a wolfenbütteli példány kötészibás, 2 ívet felcseréltek, így a Pacorus-

epizód és Eurialus és Pandalus beszélgetése összekeveredett a kötetben. Morrall *k*⁷ Copenhagen The Royal Library Inc. 3242, Ravasini Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 17).

Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 80-a-quod-4.

München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. s.a. 1733f. Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 17). **MÁ**

H 220 (14)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Heinrich Quentell], s.a. [kb. 1480], 4, got., ff. 38, c.s. (a-c⁸, d⁶, e⁸), ll. 26.

Bibliográfiai utalások: H 220, IGI 7802.

Megjegyzés: Morrall *k*⁵ Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 13), Ravasini Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 13).

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 13). **MÁ**

H 221 (15)

[Historia de duobus amantibus], s.l.[Löwen], s.t. [Aegidius van der Heerstraten (?)], s.a., 4, got., ff. 24 + 2 fehér ff., c.s. (a⁸, c-e⁶), ll. 30-31.

Bibliográfiai utalások: H 221[nem hoz semmilyen tipográfiai azonosítást], Collijn Sallander 17 [megszorítással azonosítja a vizsgált példányt H 221-gyel].

Megjegyzés: Morrall *d*? Uppsala Universitetsbibliothek Ink. 34:39 (f.2. hiányos)

Vizsgált példány: Uppsala Universitetsbibliothek Ink. 34:39. **MÁ**

H 222 (16)

[Historia de duobus amantibus], s.l.[Köln], s.t. [Nikolaus Philippi és Markus Reinhard], s.a. [kb. 1480], fol., got., ff. 26 + 2. fehér ff., s.s., ll. 30.

Bibliográfiai utalások: H 222, HC 222, Pell. 156, IGI 7804, NUC 397697, CRIBPF 1624 [Lyon, Nicolaus Philippi és Markus Reinhart, kb. 1470-1480].

Megjegyzés: Morrall *ly* Bibliothèque Mazarine Paris (122, 4e p.); Ravasini Bibliothèque Mazarine Paris (122, 4e p.).

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt II Aa 73. **MÁ**

H 223 (17)

[Historia de duobus amantibus], s.l.[Köln], s.t. [Arnold Therhoernen], s.a. [1471-1475], 4, got., ff. 36, s.s. [a-b⁸, c-d¹⁰], ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H 223 [Löwen, Joh. De Westphalia], HC 223, Pell. 151, CRIBPF 1622 [Köln, Arnold Therhoernen (sic!), 1471-1475; feltételezi, hogy H 223 különbözik HC 223-tól és HC 223-at azonosítja C 62-vel (vö.)].

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Mazarine Paris (4, 1e p).

Vizsgált példány: Oxford, Jesus College **MÁ**

H 225 (18)

[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris], s.l.[Róma], s.t. [Adam Rot], s.a. [kb. 1472], 4, rom., ff. 42 + 2 fehér ff., s.s. [a¹⁰, b¹², c¹⁰, d-e⁶], ll. 28.

Bibliográfiai utalások: H 225, IGI 7796, BAV P-304.

Megjegyzés: Morrall *r*^d Bibliothèque Municipale de Troyes Inc. 671; Ravasini Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, L.6.68.

Vizsgált példány: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, L.6.68., Biblioteca Apostolica Vaticana, Stamp. Ross. 165. (hiányos példány). **MÁ**

H 226 (19)

[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Lipcse, Conrad Kachelofen, s.a. [1489–1495], 4, got., ff. 23 + 1 fehér f., c.s. (a-c⁸), ll. 40–41.

Bibliográfiai utalások: H 226, HC 226 [1490], Pell. 160, BMC III. 632, Pol. 3157, IGI 7808 [0489-1497], Goff P-682, IBP 4460, NUC 397702.

Megjegyzés: Morrall *lg* British Library London IA 11686; Ravasini Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 14).

Vizsgált példány: Hamburg Staats- und Universität Bibliothek Carl von Ossietzky, AC IV 80.

München BSB 4 Inc.s.a.1733e. Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 14). **MÁ**

<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00040099/images/>

H 228 (20)

[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris], Strasbourg, s.t. [Heinrich Knoblochzer], 1476, 4, rom., ff. 54, s.s. [a-f⁸, g⁶], ll. 24.

Bibliográfiai utalások: H 228 [Henr. Ariminensis], HC 228, Pell. 149 [H. Eggstein], BMC I. 86, CIBNP P-374, BAV P-308.

Megjegyzés: Morrall *s* British Library London G.9294 (IA 823); Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 536: hiányos példány).

Vizsgált példány: Biblioteca Apostolica Vaticana Inc. V. 39., Cambridge University Library

Inc. 5.A.2.5[96] **MÁ**

H 230 (21)

[Historia de duobus amantibus], Löwen, Conradum Braem, 1479, 4, got., ff. 38 + 2 fehér ff., c.s. (a-c⁸, d⁶, e⁸), ll. 25-26.

Bibliográfiai utalások: H 230, HC 230, Pell. 161 [a H 230 tipográfiai jellemzőit hozza, de ezeket H 238-nak tulajdonítja. A hibát a CIBNP kijavítja.], CIBNP P-375.

Megjegyzés: Morrall *lo* Cambridge University Library Inc.5.F.2.3. (3263); Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 537).

Vizsgált példány: Cambridge University Library Inc.5.F.2.3. (3263) **MÁ**

H 231 (22)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [A Dialogus Salomoni et Marcolfi tipográfusa], 1481, 4, got., ff. 34, c.s. (a-c⁸, d⁶, e⁴), ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H 231, HC 231[Köln, Petr. Ab altis de Olpe vagy Goiswinus Gops de Euskirchen], BMC I. 259, IDL 41.

Megjegyzés: Morrall *k*⁶ British Library London (IA 4435), Ravasini British Library London (IA 4435).

Vizsgált példány: München BSB 4 Inc.c.a.198 M^Á

<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0004/bsb00040098/images/>

H 232 (23)

[Historia de duobus amantibus], Leiden, s.t. [Henricus Heynrici], 14[8]3, 4, got., ff. 36, c.s. (a-d⁸, e⁴), ll. 27.

Bibliográfiai utalások: H 232, HC 232 [1443 de 14[8]3], BMC IX. 96.

Megjegyzés: Morrall *ln* British Library London IA 48402, Ravasini British Library London (IA 48402).

Vizsgált példány: British Library London IA 48402. M^Á

H 233 (24)

[Historia de duobus amantibus], Velence, s.t. [Bernardino Stagnino], 1483, 8 VII, 4, got., ff. 16, c.s. (a⁸, b-c⁴), ll. 39-41, 2 col.

Bibliográfiai utalások: H 233, HC 233, Pell. 162, BMC V. 364, IGI 7805, Goff P-680, NUC 397700, CIBNP P-376.

Megjegyzés: Morrall *v*^l British Library London IA 22114; Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 538).

Vizsgált példány: München, Bayerische Saatsbibliothek, 4 Inc. c.a. 321. Biblioteca Civica A. Hortis Trieste II Aa 36. M^Á

<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0005/bsb00059964/images/>

H 234 (25)

[Historia de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amorem dicens. Epistola amatoria], s.l. [Róma], s.t. [Stephan Planck], 1485, 15 VII, 4, got., ff. 25 + 1 fehér f., s.s., ll. 33.

Bibliográfiai utalások: H 234, Pell. 163, IGI 7806, Goff P-681, NUC 397701, IBE 4629, BAV P-310.

Megjegyzés: Morrall *r*⁸ Biblioteca Civica Trieszt II Aa 55 (cc 25), Ravasini Biblioteca Alessandrina Róma (Inc 261).

Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, http://diglib.hab.de/show_image.php?dir=inkunabeln/259-quod-8&pointer=40

Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. c.a. 433. Biblioteca Civica Trieszt II Aa 55. M^Á

H 235 (26)

[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Antwerpen, Mathias Goes, 1488, 4, got., ff. 34, c.s. (a-e⁶, f¹), ll. 30.

Bibliográfiai utalások: H 235, HC 235, BMC IX. 179, Goff P-739, IBH 2731, NUC 397719.

Megjegyzés: Morrall *ap*² British Library London IA 49895, Ravasini British Library London (IA 49895).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 1082. **MÁ**

H 236 (27)

[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Antwerpen, Gerard Leeu, 1488, 4, got., ff. 28, c.s. (a-c⁶, D⁶, E⁴), ll. 33.

Bibliográfiai utalások: H 236, HC 236, BMC IX. 191, Pol. 3159.

Megjegyzés: Morrall *ap*¹ British Library London IA 49788, Ravasini British Library London (IA 49788).

Vizsgált példány: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 10. H.36. **MÁ**

H 237 (28)

[Historia de duobus amantibus. Epistola iuveni non esse negandum amorem dicens. Epistola amatoria], s.l. [Róma], s.t. [Stephan Planck], 1492, 5 III, 4, got., ff. 25 + 1 fehér f., c.s. (a-b⁸, c⁶, d⁴), ll. 33.

Bibliográfiai utalások: H 237, BMC IV. 96, IGI 7809, Goff P-684, Sul Mendes 1035, BAV P-312.

Megjegyzés: Morrall *r*^o British Library London IA 18505, Ravasini Biblioteca Nazionale Róma (70.3.F.61).

Vizsgált példány: München, Bayerische Staatsbibliothek, 4 Inc. c.a. 953m. Biblioteca Nazionale Róma (70.3.F.61). Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt II Aa 45/5. Biblioteca Nazionale di Napoli Vittorio Emanuele III VIII B 12. **MÁ**

https://opacplus.bsb-muenchen.de/InfoGuideClient/singleHit.do?methodToCall=showHit&curPos=280&identifier=-1_FT_843842723&tab=showWeblinksActive

H 239 (29)

[Historia de duobus amantibus], Bologna, s.t., Benedetto Faelli [a kiadás szerkesztője], 1496, 4, got., ff. 16, c.s. (a-d⁴), ll. 42.

Bibliográfiai utalások: H 239, IGI 7811 [Pierre Maufer], IBH 2732.

Megjegyzés: A CIH szerint Győrben, a Székesegyházi Gyűjteményben Ö.II.17. jelzetten létezik egy példány. Ez 2009 májusában, Pintérné Rác Krisztina tájékoztatása szerint már nem található meg az állományban. Morrall *bo* Biblioteca Civica Trieszt I Aa 49 (cc 11)[sic!]; Ravasini Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 49). A két példány ugyanaz, Morrall hibásan hozza a jelzetet.

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt (II Aa 49). **MÁ**

http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN772394105&PHYSID=PHYS_0001

H 240 (30)

[Historia de duobus amantibus], Velence, Piero Quaregni, Giovan Battista Sessa, 1497, 10 III, 4, rom., ff. 16, c.s. (a-d⁴), ll. 40, 2 col.

Bibliográfiai utalások: H 240, HC 240, R (fasc. V, p. 81), Pell. 165, BMC V. 512, IGI 7812, Goff P-686, NUC 397705, CIBNP -380, IBE 4630.

Megjegyzés: Nem tartalmazza a Caspar Schlicknek és a Mariano Sozzininek szóló leveleket. Morrall v² British Library London IA 25169; Ravasini Biblioteca Angelica Róma (Inc 349), Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 540, Rès Y2 541).

Vizsgált példány: Biblioteca Angelica Róma (Inc 349). Biblioteca Civica A. Hortis Trieste II. Aa. 50. MÁ

C 59 (31)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [P. de Keyserre és J. Stol], s.a. [1473–1478?], 4, rom., ff. 38, s.s. [a-b¹⁰, c⁸, d¹⁰], ll. 24.

Bibliográfiai utalások: C 59, Pell. 148 [1478?], BMC VII. 10 [1475?], Goff P-675 [kb. 1474], IDL 39 [kb. 1473], CIBNP P-373.

Megjegyzés: Morrall p² British Library London IA 39205 (hiányos példány); Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 532).

Vizsgált példány: Bécs, ÖNB (Ink 3.H.29) MÁ

C 61 – H 216 (32)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [U. Gering, M. Kranz & M. Friburger], s.a. [1472], 4, rom., ff. 44 + 2 fehér ff., s.s. [a-d¹⁰, e⁶], ll. 23.

Bibliográfiai utalások: C 61 [1470], CIBNP P-372, CRIBPF 1623 [C 61-et azonosítja H 216-tal].

Megjegyzés: Morrall p¹ British Library London IA 39035; Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 1118).

Vizsgált példány: British Library London IA 39035. MÁ

C 62 (33)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Köln], s.t. [Arnold Therhoernen], s.a. [1471], 4, got., ff. 36, s.s. [a¹⁰, b-c⁸, d¹⁰], ll. 27.

Bibliográfiai utalások: C 62, CRIBPF 1622 [azonosítja C 62-t HC 233-mal (vö.)], Oates 430, Rhodes 1408.

Megjegyzés: Morrall k³ Cambridge University Library Inc. 5.A.4.2., Paris Bibliothèque Mazarine Inc. 4(1); Ravasini Bibliothèque Mazarine Paris (4, 1p.).

Vizsgált példány: Cambridge University Library Inc. 5.A.4.2. MÁ

C 64 (34)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Johann Gensberg], s.a. [kb. 1474], 4, rom., ff. 40, s.s. [a-e⁸], ll. 28.

Bibliográfiai utalások: C 64, R (fasc. V, p. 81), BMC IV. 50, IGI 7799, Goff P-674, NUC 397694, IBE 4627 [Johannes Schurener, kb. 1475].

Megjegyzés: Morrall ^r5 British Library London IA 17825; Ravasini Biblioteca Nacional Madrid (I 2175).

Vizsgált példány: Biblioteca Apostolica Vaticana Stamp. Chig. IV. 2195(5) M^Á

C 65 (35)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Theobald Schencbecher], s.a. [kb. 1472], 4 és 8, rom., ff. 42, s.s. [a¹⁰, b-e⁸], ll. 28.

Bibliográfiai utalások: C 65, BMC IV. 46, IGI 7797.

Megjegyzés: Morrall ^r3 British Library London IA 17635; Ravasini Biblioteca Comunale degli Ardenti Viterbo (II-E-8-6).

Vizsgált példány: British Library példány digitális másolatban M^Á

C 68 (36)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [Simon Doliatoris], s.a. [kb. 1483], 4, got., ff. 32, s.s. [a-d⁸], ll. 28-30.

Bibliográfiai utalások: C 68 [Köln, 1472–1475], Pell. 154/Pell. 155 [azonosítja Pell. 154-et C-68-cal, és úgy írja le Pell. 155-öt, mint egy, a Pell. 154-től különböző kiadást], BMC VIII. 55 [saját példányát azonosítja Pell. 155-tel], NUC 397698, CIBNP P-377, CRIBPF 1625 [feltételezi, hogy Pell. 154 azonos Pell. 155-tel, és azonosítja ezeket C 68-cal és BMC VIII. 55-tel].

Megjegyzés: Ravasini vizsgálatai szerint Pell. 154 és Pell. 155 azonos egymással Bibliothèque Mazarine (4) [Pell. 154], Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 995) [Pell. 155]. Morrall ^p3 British Library London IA 39313.

Vizsgált példány: British Library London IA 39313. digitális másolatban M^Á

C 69 (47)

[Historia de duobus amantibus], Párizs, Ant. Cayllaut, s.a., 4, got., ff. 26, c.s. (a–b⁸, c¹⁰), ll. 34.

Bibliográfiai utalások: C 69, Pell. 159, BMC VIII. 49.

Megjegyzés: Morrall ^p4 British Library London IA 39523; Ravasini Bibliothèque Sainte Geneviève Paris (OE XV 841).

Vizsgált példány: British Library digitális másolatban. M^Á

C 70 (38)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Johannes Bulle], s.a. [kb. 1480], 4, got., ff. 20, s.s., ll. 36.

Bibliográfiai utalások: C 70 [Mantova, P. J. de Purbach], IGI 7803, Goff P-678, IDL 40 [1478-1479].

Megjegyzés: Morrall ^r6 The Hague The Royal Library 225 G 44; Ravasini Biblioteca

Nazionale Napoli (VIII C 20.2).

Vizsgált példány: Biblioteca Apostolica Vaticana Inc. V. 229. Biblioteca Nazionale Napoli (VIII C 20.2). MÁ

C 71 (39)

[Historia de duobus amantibus], Alost, s.t. [Johann de Westfalia & Theod. Martens], 1473, 4, got., ff. 28, s.s., ll. 33.

Bibliográfiai utalások: C 71, Pol. 3158, IDL 38.

Megjegyzés: Morrall *al* Cambridge University Library Inc. 4.F.1.1.

Vizsgált példány: Cambridge University Library Inc. 4.F.1.1. MÁ

C 72 (40)

[Historia de duobus amantibus], Párizs, Wolfgang Hopyl, 1494, 20 VII, 4, got., ff. 28, c.s. (a-c^s, d⁴), ll. 32.

Bibliográfiai utalások: C 72, Pell. 164, BMC VIII. 134, IGI 7810 [(Johann Higman és) Wolfgang Hopyl], IDL 42, CIBNP P-379.

Megjegyzés: Morrall *p*⁵ British Library London IA 40125; Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 539).

Vizsgált példány: Róma, Biblioteca Corsiniana, 53. E 47. MÁ

https://archive.org/details/OEXV715_2_P1

R SUPPL. 1 (41)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Spira], s.t. [A Postilla Scholastica tipográfusa], s.a. [kb. 1471], 4, rom., ff. 30.

Bibliográfiai utalások: R (Suppl.) 1, Hubay (1966) 1737, Hubay (1970) *508, Sack 2879.

Megjegyzés: Morrall *sp* Würzburg, Universitätsbibliothek, 6 an I.t.q.XI.

Vizsgált példány: München BSB 4 L. impr. c.n. Mss. 1045. MÁ

<http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0001/bsb00019914/images/>

R 3 (42)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Bartholomeus Guldinbeck], s.a. [kb. 1477], 4, got., ff. 30, s.s., ll. 30.

Bibliográfiai utalások: R 3 [Patavii, Mattheus Cerdonis de Windischgretz, kb. 1485], IGI 7801, Goff P-679 [kb. 1480].

Megjegyzés: Morrall *r*⁷ Biblioteca Nazionale Róma (70.8.F1.2.), Ravasini Biblioteca Nazionale Róma (70.8.F1.2.).

Vizsgált példány: Biblioteca Nazionale Róma (70.8.F1.2.). Biblioteca Nazionale Napoli IV B 27.5 MÁ

BMC IV. 44 [C 66/C 67(?) (43)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Róma], s.t. [Adam Rot], s.a. [1473], 4, rom., ff. 33 +

1 fehér f., s.s. [a¹⁰, b-d⁸], ll. 28-31.

Bibliográfiai utalások: BMC IV. 44, Goff P-672 [A Mercuriales Quaestiones tipográfusa (Theobaldus Schenbecher)], NUC 397691 [A Mercuriales Quaestiones tipográfusa (Theobaldus Schenbecher)], BAV P-305 [1471-1474; azonosítja BMC IV. 44-et C 66-tal és C 67-tel].

Megjegyzés: A kiadás nem tartalmazza a Caspar Schlicknek szóló levelet. Morrall r² British Library London (IA 17596), Ravasini British Library London (IA 17596).

Vizsgált példány: British Library digitális másolatban. **MÁ**

PELL. 155 – C 68 (44)

[Historia de duobus amantibus], s.l. [Párizs], s.t. [Simon Doliatoris], s.a. [kb. 1483], 4, got., ff. 32, s.s. [a-d⁸], ll. 28-30.

Bibliográfiai utalások: Pell. 155, BMC VIII. 55, CIBNP P-377, CRIBPF 1625, vö. C 68.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 995).

Vizsgált példány: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 995).

izsgált példány: British Library London IA 39313. **MÁ**

PELL. 157 (45)

[Historia de duobus amantibus. Epistola de remedio amoris. Epistola retractatoria], Köln, Heinrich Quentell, s.a. [kb.1495], 4, got., ff. 28, c.s. (a-d⁶, e⁴), ll. 36.

Bibliográfiai utalások: Pell. 157, BMC I. 296, Goff P-685.

Megjegyzés: Morrall k⁸ British Library London IA 4950; Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Y2 534).

Vizsgált példány: Wien, ÖNB Ink.3.H.32. **MÁ**

<http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/inc-ii-213>

[HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS], Velence, Giovan Battista Sessa, 1504, 17 XII, 4, rom., ff. 16, c.s. (a-d⁴), ll. 40, 2 coll. (46)

General Catalogue of Printed Books. British Library London; NUC 397837.

Megjegyzés: Morrall v³, Ravasini British Library London (C.57.c.42).

Vizsgált példány: Firenze BNCF MAGL. 5. 9. 362/c. Róma Biblioteca Casanatense, VOL. MiSC.1467.6, Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt, II Aa 51. **MÁ**

[EPISTOLAE ET VARIII TRACTATUS], Lyon, Jean de Vingle, 1505, 8 XI, 2, got., ff. 194, c.s. (A⁶, a-z⁸, τ⁴) (47)

Catalogue Imprimés Bibliothèque Nationale Paris; General Catalogue of Printed Books. British Library London; NUC 397788.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Z 1829).

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt II Aa 71. **MÁ**

[**HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS**], Velence, Melchiorre Sessa, 1514, 4, rom., ff. 16, c.s. (a-d⁴), ll. 40, 2 coll. (48)

Catalogue Imprimés Bibliothèque Nationale Paris; NUC 397838.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès Z 1095).

Vizsgált példány: Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt, II Aa 48. M^Á

[**HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS**], Velence, Melchiorre Sessa, 1515, 17 IX, 4, rom., ff. 16, c.s. (a-d⁴), ll. 40, 2 coll. (49)

Catalogo Biblioteca Nazionale Roma.

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Nazionale Roma (69.3.B.50).

Vizsgált példány: Biblioteca Nazionale Roma (69.3.B.50). M^Á

[**EPISTOLAE ET VARIII TRACTATUS**], Lyon, Jean Moylin alias de Cambray, 1518, 15 IV, 2, got., ff. 194, c.s. A⁶, a-z⁸, τ⁴), ll. 58. (50)

Catalogue Imprimés Bibliothèque Nationale Paris; NUC 397789/397790.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 993).

Vizsgált példány: Firenze, Biblioteca Riccardiana SEDE ST 9720. Biblioteca Civica A. Hortis Trieszt II Aa 78. M^Á

[**HISTORIA DE DUOBUS AMANTIBUS**], Velence, Melchiorre Sessa, 1529

Cosenza (IV, p. 2186 n. 62). Vélhetően téves bibliográfiai adat Arsenio Furgoni alapján.

[**OPERA QUAE EXTANT OMNIA**], Bázél, Henrichum Petri, 1551, fol., got., ff. 1034.

Catalogo Biblioteca Nazionale Roma. (51)

Megjegyzés: Ravasini Biblioteca Nazionale Róma (8.37.P.9, 9.14.D.1).

Vizsgált példány: Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 1069. M^Á

[**OPERA QUAE EXTANT OMNIA**], Bázél, ex officina Henricpetrina, 1571, fol. got., ff. 1034. (52)

Catalogue Imprimés Bibliothèque Nationale Paris.

Megjegyzés: Ravasini Bibliothèque Nationale Paris (Rès H 360).

Vizsgált példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, A: 119.1.1 Quod. 2o. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Ant. 503. Firenze Biblioteca Nazionale Centrale, 10_6. Róma, Biblioteca Casanatense BB. IX.38. M^Á

R⁴. [Róma, a *Mercuriales Quaestiones* tipográfusa (Theobaldus Schencbecher?), 1473 körül], 4o. (53)

Bibliográfiai utalások: Oates 1394; ISTC ip000672000: 'valószínűleg Pr 3455 egy variánsa', lásd r³ leírását fentebb. Cambridge, University Library, Inc.5.B.2.7.

Vizsgált példány: Cambridge, University Library, Inc.5.B.2.7. M^Á

Jele: R 4 (M^Á)

(54) Gilbert Cousin, **Epistolarum Laconicarum** atque selectarum farragines duae, Basel, Johannes Oporinus, 1554, 386-491. BL, 1084.b.2. Cambridge University Library, K.14.44(G)

Jele: Bázél 1554. MÁ

(55) Epsitolarum Laconicarum farragines duae, quarum una ex Graeco versae sunt, altera Latinae tantum continentur. Catalogum vero earundem cum suis Autoribus, versa pagella, deprehendes. Per Robertum Vuinter, Basileae, Anno MDXLV. Aeneae Sylvii de Euriali et Lucrecie amore libellus, 559-698. [559. oldalon csak a cím]

Vizsgált példány: Cambridge University Library, Acton.e.49.21

Jele: Bázél 1545. MÁ

Bibliográfia

- ADALBERG, Samuel. *Historya o Euryalu i Lukrecyi*. Biblioteka Pisarzów Polskich 32. Kraków: PAU, 1896.
- ALBANESE, Gabriella. „Da Petrarca a Piccolomini: codificazione della novella umanistica”. In *Favole, parabole, istorie: Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento, Atti del convegno di Pisa 26–28 ottobre 1998*, a cura di Gabriella ALBANESE, Lucia BATTAGLIA RICCI e Rossella BESSI, 257–308. Roma: Salerno, 2000.
- ALIGHIERI, Dante. *Isteni színhjáték*. Fordította NÁDASDY Ádám. Budapest: Magvető, 2016.
- ARISZTOTELÉSZ. *Eudémoszi etika. Nagy Etika*. Fordította STEIGER Kornél. Budapest: Gondolat, 1975.
- B. KISS Attila és SZILASI László. „Még egyszer a Pataki Névtelenről (történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95 (1992): 5–6, 646–676.
- BALASSI Bálint. *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei*. Szerkesztette SZILÁDY Áron. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1879.
- BALASSI Bálint és DOBOKAY Sándor. *Campianus Edmondnak tíz okai, Az 1607. évi bécsi kiadás hasonmása*. Szerkesztette HARGITTAY Emil. Budapest: Universitas, 1994.
- BELLEFOREST, François DE. *Histoires tragiques extraites de l'italien de Bandel....* Köt. 6. Paris: Jean Bordeaux, 1582.
- BERLÁSZ Jenő. *A Dernschwam-könyvtár: egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Szerkesztette KEVEHÁZI Katalin, MONOK István és VARGA András. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/1. Szeged: JATE, 1984.

- BIDEAUX, Michel. „L’Historia de duobus amantibus nel Cinquecento francese”. In *Pio II e la cultura del suo tempo: Atti del I convegno internazionale*, a cura di Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, 175–188. Milano: Guerini, 1991.
- BINSKI, Paul and Patrick ZUTSHI, eds. *Western Illuminated Manuscripts: A Catalogue of the Collection in Cambridge University Library*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Biographie Universelle Ancienne et Moderne, Tome Cinquième Bo-Br*. Paris–Leipzig: Michaud, 1812.
- BORNSTEIN, Daniel Ethan and David Spencer PETERSON, eds. *Florence and Beyond: Culture, Society and Politics in Renaissance Italy. Essays in Honour of John M. Najemy*. Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2008.
- BORO, Joyce. „Reading Juan de Flores Grisel y Mirabella in Early Modern England”. In *Renaissance Cultural Crossroads: Translation, Print and Culture in Britain, 1473–1640*, edited by S. K. BARKER and Brenda M. HOSINGTON, 35–59. Leiden; Boston (Mass.): Brill, 2013.
- BOTTARI, Giulielmo. „Il teatro latino nell’Historia de duobus amantibus”. In *I classici nel Medioevo e nell’Umanesimo. Miscellanea filologica*, 113–126. Genova: Istituto di Filologia classica e medievale, 1975.
- BOUCHET-BOUCHIER, Jean. *Les Angoisses et remedes d’amours du traverseur á son adolescence. Auquel est adjousté une plaisante histoire d’Eurial et Lucesse redigee en langue latine par Aenas Sylenius(sic) poete(sic) excellent et depuis trad. en vulg. fr.* Rouen: Ab. Cousturier, 1599.
- BOWERS, Fredson, ed. *Dictionary of Literary Biography, vol. 62: Elizabethan Dramatists*. Detroit Mich.: Gale Research Company, 1987.
- BRACCESI, Alessandro. *Epistole de dui amanti. Composte dal fausto et eccellente papa Pio, trad. in vulgare con elegantissimo modo*. Venezia, 1531.
- . *Historia di due amanti*. Firenze: Nicolò di Lorenzo, 1481.
- . *Sonetti e Canzone*. A cura di Franca MAGNANI. Parma: Studium Parmense, 1983.
- BRADEN, Gordon, Robert CUMMINGS and Stuart GILLESPIE, eds. *The Oxford History of Literary Translation in English Volume 2, 1550-1660*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- BRASK, P. *Dansk litteraturhistorie, vol. 2. 1480–1620*. Copenhagen: Gyldendal, 1984.
- BRAUNCHE, William. *The most excellente histoire, of Eurialus and Lucesia*. London: Thomas Creedy, 1596.
- BRITISH MUSEUM, DEPARTMENT OF PRINTED BOOKS, Alfred W. POLLARD, Victor SCHOLDERER, L. A. SHEPPARD, George D. PAINTER, Lotte HELLINGA, et al. *Catalogue of Books Printed in the XVth Century Now in the British Museum*. London: Printed by order of the Trustees: Sold at the British Museum, 1908.

- BRUNET, Jacques-Charles. *Manuel du libraire et de l'amateur de livres*. Köt. 1. Paris: Firmon–Didot, 1860.
- BÜTTNER, Ulrich und Egon SCHWÄR. *Konstanzer Konzilgeschichte(n)*. Konstanz: Verlag Stadler, 2014.
- CANNATA SALAMONE, Nadia. „La tradizione a stampa dell’*Historia de duobus amantibus* nel Quattrocento e Cinquecento”. In *Pio II Piccolomini. Il Papa del Rinascimento a Siena*, a cura di Fabrizio NEVOLA, 245–268. Siena: Protagon Editori, 2009.
- CAPPELLO, Sergio. „L’édition des romans médiévaux á Lyon dans la première moitié du XVIe siècle”. *Réforme, Humanisme, Renaissance* 71, 1 (2011).
- CECCARELLI PELLEGRINO, Alba. „«Gli Amanti» di Enea Silvio Piccolomini e i lettori di oggi in Italia e in Francia”. In *Pio II umanista europeo. Atti del XVII Convegno internazionale. Chianciano-Pienza, 18-21 luglio 2005*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, 441–473. Firenze: Franco Cesati Editore, 2007.
- CHACHAJ, Marian. *Związki kulturalne Sieny i Polski do końca XVIII wieku. Staropolscy studenci i podróżnicy w Sienie. Sieneńszczyzy i ich dzieła w Polsce*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998.
- COPINGER, Walter Arthur and Ludwig HAIN. *Supplement to Hain’s Repertorium Bibliographicum, or, Collections towards a New Edition of That Work: In Two Parts*. Berlin: J. Altmann, 1926.
- COSENZA, Mario Emilio. *Biographical and Bibliographical Dictionary of the Italian Humanists and the World of Classical Scholarship in Italy, 1300-1800*. Boston: G. K. Hall, 1962.
- CSEHY, Zoltán. *Amalthea szarva. Száz itáliei humanista költő*. Szerkesztette POLGÁR Anikó. Budapest: Kalligram, 2012.
- DEMATS, Paul. *Les Angoysses douloureuses qui procedent d’amour (1538)*. Paris: Belle-Lettres, 1968.
- DÉVAY I. József. *Aeneas Sylviusnak a két szerelmesről szóló története és annak válogatott levelei*. Budapest: Heisler és Kozol, 1916.
- DÉVAY, Josephus I. *Aeneae Sylvii De duobus amantibus historia cento ex variis*. Budapest: Heisleri, 1904.
- DIOGENES, Laertius. *De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophthegmatibus libri decem*. Paris: C. G. Cobet, 1878.
- DIOGENESZ Laertiosz. *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei tíz könyvben. I–V. könyv*. Fordította ROKAY Zoltán. Budapest: JEL Könyvkiadó, 2005.
- DODSLEY, Robert. „On the Birth-Day of Shakespear.[!] A Cento. Taken from his Works. By the Same”. In *A Collection of Poems in Six Books, vol. 6.*, 275–276. London: Pall-Mall, 1770.
- DOGLIO, Maria Luisa, trad. *Enea Silvio Piccolomini: Storia di due amanti e Rimedio D’Amore*. 2. kiad. Milano: TEA, 1990.
- DONATI, Alamanno. *L’Historia di dua amanti composta da Silvio Enea Pontefice Pio II a Mariano compatriota et tardocta di lingua latina in fiorentino da Alamanno*

- Donati al Magnifico Lorenzo de' Medici*. Firenze: Antonio Miscomini vagy Francesco Bonaccorsi nyomdája, 1492.
- DU VERDIER, Antoine. *La bibliothéque d'Antoine Du Verdier, contenant le catalogue de tous ceux qui ont écrit, ou traduit en françois*. Lyon: Barthelemy Honorat, 1585.
- E. KOVÁCS Péter. *Zsigmond király Sienában*. Budapest: Corvina, 2014.
- ECKHARDT Sándor. „Balassi Bálint irodalmi mintái”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1913, 171–192., 405–450.
- EISENBICHLER, Konrad. *The Sword and the Pen. Women, Politics, and Poetry in Sixteenth-Century Siena*. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2012.
- ENYEDI György. *Historia elegantissima*. Szerkesztette KÁLDOS János. Budapest: Balassi Kiadó, 1994.
- FERENCZI Attila. „Aeneas haja”. *Ókor*, 4 (2003): 3–6.
- FRANCESCO, Simone DI. „La riscrittura polacca della Historia de duobus amanti-bus”. In *Pio II umanista europeo. Atti del XVII. Convegno Internazionale (Chianciano-Pienza 18–21 luglio 2005)*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, 499–513. Quaderni della Rassegna 49. Firenze: Franco Cesati Editore, 2007.
- FRANCZAK, Grzegorz. *Vix imitabilis. La Griselda fra letteratura e cultura popolare*. Udine-Kraków, 2005.
- FRUGONI, Arsenio. „Enea Silvio Piccolomini e l'avventura senese di Gaspare Schlick”. *Rinascita* 4 (1941): 229–249.
- GALDERISI, Claudio, éd. *Translations médiévales. Cinq siècles de traduction en français au Moyen Âge (XIe – Xve) Étude Répertoire, Volume 2 La Corpus Transmédié: Répertoire, „enfer”, „purgatoire”, et „limbes”*. Turnhout: Brepols, 2011.
- GRAFTON, Anthony. *The Culture of Correction in Renaissance Europe*. London: British Library, 2011.
- GRÉTSY László. *Nyelvi játékaink nagykönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2012.
- GRIERSON, Flora, ford. *Aeneas Sylvius Piccolomini (Pius II): The Tale of the Two Lovers*. 2. kiad. Westport, Connecticut: The Hyperion Press, 1978.
- GULYÁS Pál. *Die Bibliothek Sambucus: Katalog nach der Abschrift von Pál Gulyás*. Szerkesztette MONOK István. Szeged: Scriptorum, 1992.
- HADOBÁS Pál, szerk. *Csenkeszfai Poóts András élete és költészete*. Edelenyi Füzetek, 16. Edeleny: Városi Rendezvények Háza és Könyvtár, 1997.
- HAIN, Ludwig. *Repertorium Bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD, 4 voll.* Stuttgartiae–Lutetiae Parisiorum, 1826–1838.
- HECK, Adriano VAN. *Enee Silvii Piccolominei epistolarium seculare: complectens De duobus amantibus, De naturis equorum, De curialibus miseriis*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2007.

- HEITSCH, Dorothea. „Cross-Cultural Adaptation and the Novella: Bandello's Albanian Knight in France, England and Spain”. In *French Connections in the English Renaissance*, edited by Cathrine GIMELLI MARTIN and Hassan MELEHY. London: Routledge, 2016.
- HERNER János és MONOK István, szerk. *A magyar könyvkultúra múltjáról. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*. Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11. Szeged: JATE, 1983.
- IJSEWIJN, Jozef and Dirk SACRÉ, eds. *Companion to Neo-Latin studies, Part 2., Literay, Linguistic, Philological and Editorial Questions. Second entirely rewritten edition*. Leuven: Leuven Univeristy Press, 1998.
- IUVENALIS, Decimus Iunius. *Decimus Iunius Iuvenalis Sztatírái latinul és magyarul*. Fordította MURAKÖZY Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964.
- JANKOVITS László. „Kanbolhavadászat: Janus Pannonius pajzán epigrammái”. In *Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete. Tudományos konferencia, Sátoraljaújhely, 1999. május 26-29.*, szerkesztette SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, 141-152. Budapest: Universitas, 2002.
- KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia, Maria BOHONOS et Elisa SZANDOROWSKA, edid. *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur, Vol. I. A-L, Vol. II. M-Z*. Wrocław: Ossolineum, 1970.
- KEMP, William. „Des deux amans de Piccolomini. Les éditions de la traduction lyonnaise antérieures à 1540 (J. de Vingle, M. Havard, M. Le Noir, O. Arnoullet et D. de Harsy)”. *Réforme, Humanisme, Renaissance* 71, 1 (2011): 23-33.
- KORZENIOWSKI, Józef. „Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu”. *Archiwum do dziejów literatury i oświaty* 11, 216 (1910): 164-165.
- KOVÁCS András Ferenc. *York napsütése zengő tombolás*. Magvető, 2014.
- KŐSZEGHY Péter. *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*. Budapest: Balassi Kiadó, 2008.
- . *Balassi Bálint. Magyar Amphión*. Budapest: Balassi Kiadó, 2014.
- KRISTELLER, Paul Oskar. *Iter Italicum*. New York, NY: E.J. Brill, 2002.
- KRZYŻANOWSKI, Julian. *Romans polski wieku XVI*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, é. n.
- LA FAVRE, Anthitus. *Lystoire des deux vrays amans eurial & la belle lucesse*. Lyon: Jean de Vingle, 1490.
- LENART, Mirosław. „Gli scritti di Enea Silvio Piccolomini conservati a Breslavia”. In *Pio II nell'epistolografia del Rinascimento. Atti del XXV Convegno Internazionale (Chianciano Terme-Pienza 18-21 luglio 2013)*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, 71-82. Firenze: Franco Cesati Editore, 2015.
- LESTRINGANT, Frank, Josiane RIEU et Alexandre TARRÊTE. *Littérature française du XVIe siècle*. Paris: Presses Universitaires de France, 2000.

- LIBRARY OF CONGRESS (ETATS-UNIS), III AMERICAN LIBRARY ASSOCIATION. CHICAGO and U.S.A. NATIONAL UNION CATALOG SUBCOMMITTEE. *The National Union Catalog Pre-1956 Imprints*. 460. London: Chicago, Mansell, 1976.
- MADAS, Edit és MONOK István. *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003.
- MAIRA, Daniel. „Une édition des Angoisses et remèdes d’amour de Jean Bochet suivi de l’Histoire d’Eurialus et Lucesse d’Enea Silvio Piccolomini”. *RiLUnE* 2, 7 (2007): 233–258.
- MALATO, Enrico. *Storia della letteratura italiana. Vol. X. La tradizione dei testi*. Roma: Salerno, 2001.
- MARCHESANI, Pietro. „La traduzione polacca della *Historia de duobus amantibus* di Enea Silvio Piccolomini e la concezione dell’amore nel Rinascimento polacco”. In *Italia Venezia e Polonia tra Medio Evo e età moderna*, 397–426. Firenze: Leo S. Olschki, é. n.
- . „Polski przekład »Historiae de duobus amantibus« Eneasza Sylwiusza Piccolominiego a pojęcie miłości w Polsce doby renesansu”. In *Studia porównawcze o literaturze staropolskiej*, redakt. Teresa MICHAŁOWSKA i Jan ŚLASKI, 111–133. Wrocław: Ossolineum, 1980.
- MARO, P. Vergilius. *A szűnyog*. Fordította SZABÓ Kálmán. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
- MASOERO, Mariaros. „Novella in versi e prosimetro: riscritture volgari dell’*Historia de duobus amantibus* del Piccolomini”. In *Favole, parabole, istorie: Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento, Atti del convegno di Pisa 26–28 ottobre 1998*, a cura di Gabriella ALBANESE, Lucia BATTAGLIA RICCI e Rossella BESSI, 317–335. Roma: Salerno, 2000.
- MÁTÉ Ágnes. *Amanti italiani in veste ungherese. La fortuna di tre storie d’amore umanistiche nel Cinquecento ungherese*. Varsavia: kézirat, 2014.
- . „Eurialo e Lucrezia – da noi ed in altri paesi”. *Nuova Corvina Rivista di Italianistica*, 21 (2009): 17–23.
- . „Eurialus és Lukrécia – nálunk és más nemzeteknél”. In *Fiatl kutatók és Olaszország*, szerkesztette PÁL József, MÁTYÁS Dénes és RÓTH Márton, 19–26. Szeged: SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008.
- . „»Mostan kiváltképpen két ifjú szerelmesnek szerencsáját éneklek« Bevezetés az Eurialus és Lucretia latin filológiájába”. Szeged: kézirat, 2010.
- MATIRKO IFJ. Bertalan. „Eurialus és Lucretia a magyar irodalomban”. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 14 (1890): 644–660, 768–792.
- MAUGIN, Jean. *L’amour d’Eurialus et Lucesse, par lequel est succinctement démontré quel profit vient du chaste amour et quel dommage de l’impudique. Avec quelque epistres....* Lyon: Benoist Rigaud & Jan Saugrain, 1556.

- MAYOR, A. Hyatt. *Prints and People: a Social History of Printed Pictures*. New York, N. Y.: The Metropolitan Museum of Arts, distributed by the New York Graphic Society, 1971.
- MELL, Max. *Enea Silvio Piccolomini: Briefe*. Köt. I,3. Das Zeitalter der Renaissance. Jena, 1911.
- MÍŠIANIK, Ján, ECKHARDT Sándor és KLANICZAY Tibor. *Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
- MITROVICS Gyula. „Aeneas Sylvius «De duobus amantibus»-ának magyar átdolgozói”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1896, 13–67.
- MORRALL, Eric John. „Aeneas Silvius Piccolomini (Pius II), *Historia de duobus amantibus*: The Early Editions and the English Translation Printed by John Day”. *The Library. The Transactions of the Bibliographical Society* 18, 1 (1996): 216–229.
- . „The Tale of Eurialus and Lucretia by Aeneas Sylvius Piccolomini and Niklas von Wyle”. *Neuphilologische Mitteilungen* 81 (1980): 428–438.
- MORTIMER, Ruth. *Harvard College Library: Department of Printing and Graphics Arts. Catalogue of Books and Manuscripts, Part 2: Italian 16. Century Books*. Cambridge, Massachusettes: The Belknap Press of Harvard University Press, 1964.
- MURAKÖZY Gyula. *Persius és Juvenalis szatírák*. Budapest: Európa, 1977.
- NÉGYESY László. „A Pataki Névtelen és Dobó Jakab”. *Irodalomtörténet*, 1916, 81–86.
- O'BRIEN, Emily és Kenneth R. BARTLETT, eds. *Aeneas Silvius Piccolomini (Pope Pius II) The two lovers: The Goodly History of Lady Lucrece and her Lover Eurialus*. Canada, Ottawa: Dovehouse Editions Inc., 1999.
- PAPARELLI, Gioacchino. *Enea Silvio Piccolomini. L'umanesimo sul soglio di Pietro*. Ravenna: Longo Editore, 1978.
- PAULLI, Richard Jacob. *Danske Folkebøger fra det 16. og 17. Århundrede*. Köt. 9. København: Gyldendal, 1923.
- PELLECHET, Marie Léontine Catherine. *Catalogue général des incunables des Bibliothèques Publiques de France*. Köt. 25. Paris: A. Picard et fils, 1897.
- PEROSA, Alessandro. *Alexandri Bracci carmina*. Firenze: Bibliopolis, 1954.
- . „Braccesi, Alessandro”. *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Italiana, é. n.
- PETRARCA, Francesco. *De insigni obediendi et fide uxoria. Il codice Riccardiano 991*. A cura di Gabriella ALBANESE. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1998.
- PETTEGREE, Andrew, Malcolm WASLBY and Alexander WILKINSON, eds. *French Vernacular Books: Books Published in the French Language before 1601, French Vernacular Books H-Z*. Leiden: Brill, 2007.

- PICCOLOMINI, Aeneas Sylvius and Niklas VON WYLE. *The Tale of Two Lovers Eurialus and Lucretia*. Edited by Eric John MORRALL. Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 77. Amsterdam: Rodopi, 1988.
- PICCOLOMINI, Enea Silvio. *Estoria muy verdadera de dos amantes, traduzione castigliana anonima del XV secolo*. A cura di Ines RAVASINI. Roma: Bagatto, 2004.
- . *Histoire de deux amants*. Trad. par Isabelle HÉRSANT. Paris: Les Belles Lettres, 2001.
- . *Historia de duobus amantibus*. A cura di Donato PIROVANO. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2001.
- . *O dvou milencích*. Přel. Štěpanka BROŽOVÁ. Praha: Odeon, 1990.
- . *Opowieść o miłości Euriala i Lukrecji*. Tłumacz. Wiktor STEFFEN i Tadeusz BATÓG. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 2002.
- PICCOLOMINI, E.S. *Oeuvres érotiques. Cinthia, Historia de duobus amantibus avec L'ystoire de Eurialus et Lucesse d'Octovien de Saint-Gelais, De remedio amoris*. Éd. par Frédéric DUVAL. Turnhout: Brepols, 2003.
- PIROVANO, Donato. „L'arte allusiva di Enea Silvio Piccolomini: per una lettura dell'Historia de duobus amantibus”. *Rivista di Letteratura Italiana* 24, 3 (2006): 11–22.
- . „Letteratura e storia nell'Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini”. *Giornale Storico della Letteratura Italiana* 183, 604 (2006): 540–555.
- . „Memoria dei classici nell'Historia de duobus amantibus di Enea Silvio Piccolomini”. In *Studi vari di lingua e letteratura italiana in onore di Giuseppe Velli*, 255–275. Milano: Cisalpino, 2000.
- . „Riscritture bandelliane. Rapporti tra le »Novelle« e l'Historia de duobus amantibus' di Enea Silvio Piccolomini”. *Filologia e critica. Rivista quadrimestrale*, 2002, 3–43.
- PITALUGA, Stefano. „Le lettere d'amore di Eurialo e Lucrezia”. In *Pio II nell'epistolografia del Rinascimento. Atti del XXV Convegno Internazionale (Chianciano Terme-Pienza 18-21 luglio 2013)*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, 43–52. Firenze: Franco Cesati Editore, 2015.
- . „Lucrezia fra tragedia e novella: Seneca e Boccaccio nell'Historia de duobus amantibus” di Enea Silvio Piccolomini”. *Invigilata Lucernis*, 11 (1989): 459–473.
- PIUS II. *Les amours d'Eurial et de Lucesse*. Trad. par N. R. Paris: Jean Gesselin, 1598.
- PLAUTUS, Titus Maccius. *Vígjátékai*. Fordította DEVECSERI Gábor. Köt. I–II. Budapest: Magyar Helikon, 1977.
- PLINIUS, idősebb. *Természetrajz VII-VII. Az emberről és a szárazföld élőlényeiről*. Szerkesztette DARAB Ágnes. Budapest: Kalligram, 2014.

- POPE PIUS II. *The Goodli History of the Ladye Lucre of Scene and of Her Lover Eurialus*. Edited by E. J. MORRALL. Early English Text Society, Oxford University Press, 1996.
- RÄDLE, Herbert. *Enea Silvio Piccolomini, Euryalus und Lucretia*. Stuttgart: Philipp Reclam, 1993.
- REICHLING, Dietrich. *Appendices ad Hainii-Copingeri repertorium bibliographicum: Additiones et emendationes*. [8]. Monachii: Rosenthal, 1914.
- RÉVAY József, ford. *Boccaccio művei. Dekameron*. Budapest: Magyar Helikon, 1964.
- REYNIER, Gustav. *Le roman sentimental avant l'Astree*. Genève: Slatkine Reprints, 1969.
- RICHARDSON, David A., ed. *Dictionary of Literary Biography, vol. 136: Sixteenth-Century British Nondramatic Writers, Second Series*. Detroit Mich.: Gale Research Inc., 1994.
- RICHTER, Anna Katharina. *Transmissionsgeschichten. Untersuchungen zur dänischen und schwedischen Erzählprosa in der frühen Neuzeit*. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag, 2009.
- RICHTER, Else. *Eurialus und Lukrezia l'ystoire de Eurialus et Lucesse, vrays amoureux, selon pape Pie übers. von Octovien de Saint-Gelais*. Halle: Niemeyer, 1914.
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes. „»Irák gyermek-képben«”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80 (1976): 681–684.
- . „Jacobus Publicius művei Mátyás király háborúiról és Vitéz Jánosról, az Universitas Histropolitana vonzásában”. In *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15-18. századi Magyarországon*, szerkesztette BÉKÉS Enikő, KASZA Péter és LENGYEL Réka, 17–24. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015.
- SAINT-AMOUR, Paul K. *The Copywrights: Intellectual Property and the Literary Imagination*. Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 2003.
- SALWA, Piotr. „Ancora sulla prima versione polacca della Historia de duobus amantibus”. In *Pio II umanista europeo. Atti del XVII. Convegno Internazionale (Chianciano-Pienza 18–21 luglio 2005)*, a cura di Luisa SECCHI TARUGI, 487–497. Quaderni della Rassegna 49. Firenze: Franco Cesati Editore, 2007.
- SCHINDLER, Robert. *Die bebilderte Enea Silvio Piccolomini Handschrift des Charles de France. Ein Beitrag zur Buchmalerei in Bourges und zum Humanismus in Frankreich*. Turnhout: Brepols, 2016.
- SCHOTTENIUS CULLHED, Sigfrid. „Introduction”. In *Proba the Prophet. The Christian Virgilian Cento of Faltonia Betitia Proba*, 1–17. Leiden; Boston (Mass.): Brill, 2015.
- SEELOW, Hubert. „Griselda in Iceland”. In *Griselda: La Circolazione Dei Temi e Degli Intrecci Narrativi, Il Caso Griselda*, a cura di Raffaele MORABITO, 75–85. L'Aquila: Japadre, 1988.

- . „Three Icelandic Poetic Sources of the Story of Griselda”. In *La storia di Griselda in Europa*, a cura di Raffaele MORABITO, 199–209. L'Aquila: Japadre, 1990.
- SIMONIN, Michel. *Vivre de sa plume au XVIe siècle au La carrière de François de Belleforest*. Genève: Droz, 1992.
- SKAFTE JENSEN, Minna. „The Language of Eternity. The Role of Latin in Sixteenth-Century Danish Culture”. In *Friendship and Poetry. Studies in Danish Neo-Latin Literature*, edited by Marianne PADE, Karen SKOVGAARD-PETERSEN and Peter ZEEBERG, 93–124. Copenhagen: Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 2004.
- STOLL Béla, szerk. *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840)*. 2. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- STONE JR., Donald. „Belleforest's Bandello: A Bibliographical Study, Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance”. *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 34, 3 (1972): 489–499.
- Storia di due amanti di Enea Silvio Piccolomini in segvito Papa Pio secondo col testo latino e la traduzione libera di Alessandro Braccio*. Capolago: Tipographia Elvetica, 1832.
- TAYLOR, Barry. „Learning Style from the Spaniards in Sixteenth-Century England”. In *Renaissance Cultural Crossroads: Translation, Print and Culture in Britain, 1473-1640*, edited by S. K. BARKER és Brenda M. HOSINGTON, 63–78. Leiden; Boston (Mass.): Brill, 2013.
- TERZOLI, Maria Antonietta. „Intento pedagogico e tradizione misogina nella Historia de duobus amantibus”. In *Enea Silvio Piccolomini, Uomo di lettere e mediatore di culture. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Basel 21-23 April 2005*, a cura di Maria Antonietta TERZOLI, 189–205. Basel: Schwabe, 2006.
- THOEN, Paul and Gilbert TOURNOY. „Lucretia Lovaninesis: The Louvain Humanists and the Motif of Lucretia's Suicide”. *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 56 (2007): 87–119.
- TONELLI, Natascia. „L'Historia di due amanti' di Alessandro Bracesi”. In *Favole, parabole, storie: Le forme della scrittura novellistica dal Medioevo al Rinascimento, Atti del convegno di Pisa 26-28 ottobre 1998*, a cura di Gabriella ALBANESE, Lucia BATTAGLIA RICCI e Rossella BESSI, 337–358. Roma: Salerno, 2000.
- TOURNOY, Gilbert. „Francesco Florio's Novella revisited”. *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 40 (1991): 30–42.
- . „Historia trium amantium. Une contribution à l'étude de la nouvelle latine au Quattrocento”. *Humanistica lovaniensia* 17 (1968): 53–82.
- TUCKER, George Hugo. „From Rags to Riches: the Early Modern 'Centio' Form”. *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 62 (2013): 3–67.
- VADAI István. „Lucretia hálójában. A széphistória szövegahagyományáról és szerzőjéről”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120 (2016): 683–708.

- VARJAS Béla, HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, szerk. *XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577 (Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához)*. Köt. 9. Régi Magyar Költők Tára XVI. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.
- VENETÓI, Névtelen. „Enea Silvio de doi amanti”. Kézirat, Veneto, 15. sz. vége. Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze, ms Magliabechiano VI 39.
- VERNIGLIONE, Giovanni Paolo. *Lo innamoramento de Lucrecia et Eurialo traducto per miser Jo. Paulo Verniglione in versi rithimi, Opera nova*. Milano: Pietro Martire Mantegazza e fratelli per Giovanni Giacomo da Legnano, 1508.
- VISNOVSZKY Rezső. *Széphistóriáink olasz-latin csoportja*. Budapest: Stephaneum, 1907.
- VITI, Paolo. „Donati, Alamanno”. *Dizionario Biografico degli Italiani*. Roma: Istituto dell’Enciclopedia Italiana, 1991.
- . „I volgarizzamenti di Alessandro Braccesi dell’”*Historia de duobus amantibus*” di Enea Silvio Piccolomini”. *Esperienze letterarie* 7 (1982): 49–68.
- VIVES, Juan Luis. *De institutione feminae christiane, Liber primus*. Edited by Charles FANTAZZI and Charles MATHEEUSSEN. Translated by Charles FANTAZZI. Leiden–New York–Köln: Brill, 1996.
- WITCOMBE, Christopher L. C. E. *Copyright in the Renaissance: Printers and the Privilege in Sixteenth-Century Venice and Rome*. Leiden; Boston (Mass.): Brill, 2004.
- WOLKAN, Rudolf. *Der Briefwechsel des Eneas Sylvius. I. Abteilung: Briefe aus der Laienzeit (1431–1445)*. Köt. I. Fontes rerum austriacarum, LXI. Wien: Holder, 1909.
- Z. ZANICHELLI, Giuseppa. „Miniatura a Mantova al tempo della Dieta”. In *Il sogno di Pio II. e il viaggio da Roma a Mantova: atti del convegno internazionale, Mantova 13-15 aprile 2000*, 403–421. Firenze: Leo S. Olschki Editore, 2003.
- ZARĘBSKI, Ignacy. *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polska i Polakami*. Kraków: PAU, 1939.
- ZEMBRINO, Anna e Pier Paolo SANCIN, a cura di. *Trieste Biblioteca Civica: Manoscritti Piccolominei. Manoscritti musicali*. Firenze: Leo S. Olschki Editore, 1997.